

ISSN 2306-7365

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№1 (111) 2019

қаңтар-ақпан-наурыз

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

Беркимбаев К.М.	-	Бас редактордың орынбасары, пед. ғ.д., профессор
Пилтен П.	-	Бас редактордың орынбасары, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

Berkimbayev K.M.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Prof.Dr.
Pilten P.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Dr.öğr üyesi
Baltabayeva A. Y.	-	Yayın kurulunun sorumlu sekreteri, Doç.Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор

АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЕВИЧ

Беркимбаев К.М.	-	Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен П.	-	Заместитель главного редактора, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR

Professor, doctor of biological sciences

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Berkimbayev K.M.	-	Deputy chief editor, Professor, doctor of pedagogical sciences
Pilten P.	-	Deputy chief editor, doctor, Associate Professor
Baltabayeva A.Yu.	-	Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих және Педагогика, Филология ғылымдары бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler **İndeks: 75637**. Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **İSSN 2306-7365**.

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ve 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararıyla bu dergisi Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. **Индекс №75637**. Журнал января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже. **ISSN 2306-7365**.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогике и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate. № 232-G Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**. The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365.

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of philosophy, history, pedagogy and philology, recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек	- тех.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абуов Әмірекүл	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақйол Хаяти	- доктор, проф. /Түркия/
Бүлбүл Ибрагим	- доктор, проф., /Түркия/
Булуч Бекир	- доктор, проф. /Түркия/
Бөлеев Талант	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Түркия/
Демиркөз Мелахат Білге	- доктор, проф., /Түркия/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мырзақұлов Рәтбай	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Петрова Луиза	- ф.ғ.д., проф. /Ресей/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Түркия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик
Йылдыз Мұса	- доктор, проф. /Түркия/
Агаева Файза	- ф.ғ.д., проф. /Әзербайжан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Байсалов Жомарт	- п.ғ.д., проф. /Қырғызстан/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Григорьев Сергей	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Капилла Хосе Э.	- док., проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан	- психол.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Сагироғлу Шереф	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

Tomar Cengiz	- Prof. Dr. / Türkiye/
Umbetov Ömirbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bülbül İbrahim	- Prof. Dr. / Türkiye/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. / Türkiye/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. / Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. / Türkiye/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof. Dr. / Türkiye/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. / Rusya/
Lundy Lian	- Prof. Dr. / Birleşik Kırallık/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. / Almanya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Myrzaliyev Boraş	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof. Dr. / Rusya/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. / Türkiye/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/

EDİTÖR KURULU

Jurnov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. / Türkiye/
Agayeva Fayza	- Prof. Dr. / Azerbaycan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batirbayev Nurlan	- Prof.Dr. /Kazakistan/
Baysalov Jomart	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grigorev Sergey	- Prof. Dr. / Rusya/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kapilla Jose E.	- Prof. Dr. / İspanya/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Moldaliyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sağıroğlu Şeref	- Prof. Dr. / Türkiye/
Torbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Idırıs Serikbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Томар Женгиз	- доктор, проф. /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.тех.н., проф. /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., проф. /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Акйол Хаяти	- доктор, профессор /Турция/
Булбул Ибрагим	- доктор, проф. /Турция/
Булуч Бекир	- доктор, профес. /Турция/
Болеев Талант	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Турция/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Демиркоз Мелахат Билге	- доктор, проф. /Турция/
Корнилов Виктор	- д.п.н., проф. /Россия /
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Великобритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., проф. /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., проф. /Россия /
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Турция/
Турметов Батирхан	- д.физ.-м.н., проф. /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., проф. /Казахстан/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик
Йылдыз Муса	- доктор, проф. /Турция/
Агаева Файза	- д.ф.н., проф. /Азербайджан/
Атемова Калипа	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н, доцент /Казахстан/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., проф. /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Григорьев Сергей	- д.п.н., проф. /Россия/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Капилла Хосе Э.	- доктор, проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н, проф. /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Перленбетов Мукан	- д. психол.н., проф. /Казахстан/
Сагироглу Шериф	- доктор, проф. /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., проф. /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Tomar Cengiz	-Doctor, prof. /Turkey /
Umbetov Omirbek	-Doctor of Technical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Essimova Sholpan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Akbasova Amankul	-Doctor of Technical sciences, prof. / Kazakhstan /
Abuov Amirekul	-Doctor of Philosophy, prof. /Kazakhstan /
Akyol Hayati	-Doctor, prof. /Turkey/
Bulbul Ibrahim	- Doctor, prof. /Turkey /
Buluc Bekir	-Doctor, prof. /Turkey /
Boleyev Talant	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grjibovsky Andrey	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Norway/
Gelisli Yucel	-Doctor, prof. /Turkey/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Demirkoz Melahat Bilge	- Doctor, prof. /Turkey /
Kornilov Viktor	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Lundy Lian	-Doctor, prof. /United Kingdom /
Meyer Burghard	-Doctor, prof. /Germany /
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Myrzaliyev Borash	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan/
Petrova Luiza	-Doctor of Philology, prof. /Russia /
Taspinar Mehmet	-Doctor, prof. /Turkey /
Turmetov Batyrhan	-Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Uzakbayeva Sakhiphzhamal	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /

EDITORIAL COUNCIL

Zhurynov Murat	-President of the National Academy of Sciences of the - Republic of Kazakhstan, academician
Yildiz Musa	-Doctor, prof. /Turkey /
Agayeva Faiza	-Doctor of Philology, prof. /Azerbaijan /
Atemova Kalypa	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Batyrbayev Nurlan	-Candidate of Law, associate professor / Kazakhstan /
Baysalov Jomart	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Yergobek Kulbek	-Doctor of Philology, prof. /Kazakhstan /
Yerkybayeva Gulfayruz	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grygoriev Sergey	- Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Zhetibayev Kopzhasar	-Candidate of Historical Sciences, associate prof. /Kazakhstan /
Kapilla Hose	-Doctor, prof. /Spain /
Kenzhetay Dosay	-Doctor of Philosophy, prof. / Kazakhstan /
Moldaliyev Ykylas	-Doctor of Medical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Nakipov Balgabay	- Doctor of of Law Sciences. Prof. / Kazakhstan /
Niyazov Talgat	-Doctor of Economics, prof. / Kazakhstan /
Perlenbetov Mukan	-Doctor of Psychology, prof. /Kazakhstan /
Sagiroglu Sheref	- Doctor, prof. /Turkey /
Torybayeva Zhamilya	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Ydyrys Serikbay	-Doctor of Economics, prof./ Kazakhstan /

ӘОЖ 930.1

МҒТАР 03.41.91

С.Ж.ЖОЛДАСБАЕВ, К.М.ЖЕТИБАЕВ, М.М.БАХТЫБАЕВ, Қ.С.АРЫНОВ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz)*

СЫҒАНАҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ҚАҚПАСЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ

Мақалада Сығанақ қалашығындағы 2018 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері баяндалады. Қазба кезінде ашылған құрылыс нысандарының толық сипаттамасы берілген. Ортағасырлық Сығанақ қаласы қазбасының солтүстік-батыс жиегіндегі ошақ бөлмесі және оның сақталу мерзімі мен бұзылу нәтижелері туралы айтылады.

Мәдени қабаттың 3-ші құрылыс кезеңі туралы мағлұматтар беріледі. Сол жақ қорған қабырғасында табылған құрылыс нысандары туралы деректер береді.

Кілт сөздер: ортағасыр, қақпа, қазба, кесік, қорған, керамика, ташнау, ошақ.

С.Ж.Жолдасбаев, К.М.Жетибаев, М.М.Бахтыбаев, К.С.Арынов

Проведение археологических раскопок на восточном въезде городища Сыганак

В статье рассматриваются результаты археологических раскопок, проведенных на городище Сыганак в 2018 году. Досконально описаны все объекты, вскрытые при археологических раскопках. Определены возраст и причины разрушения помещения, вскрытого в северо-западной части раскопа, заложенного на средневековом городище Сыганак.

Приводятся данные об объектах, прилегающих к крепостной стене, расположенных в левой части от ворот и о 3-м строительном горизонте культурного слоя.

Ключевые слова: средневековье, въезд, раскоп, разрез, крепостная стена, керамика, ташнау, очаг.

S.Zh.Zholdasbayev, K.M.Zhetibayev, M.M.Bakhtybayev, K.S.Arynov

Archaeological excavations on the eastern gate of the ancient Syganak settlement

The article discusses the results of archaeological excavations conducted on the site Syganak in 2018. A thorough description of all objects uncovered during archaeological excavations. The causes of the destruction of the premises, revealed in the northwestern part of the excavation, laid down on the medieval settlement Syganak are determined. The data on objects adjacent to the fortress wall located in the left part of the gate and on the 3rd construction horizon are given.

Keywords: Middle Ages, entrance, excavation, section, fortress wall, ceramics, tashnau, hearth.

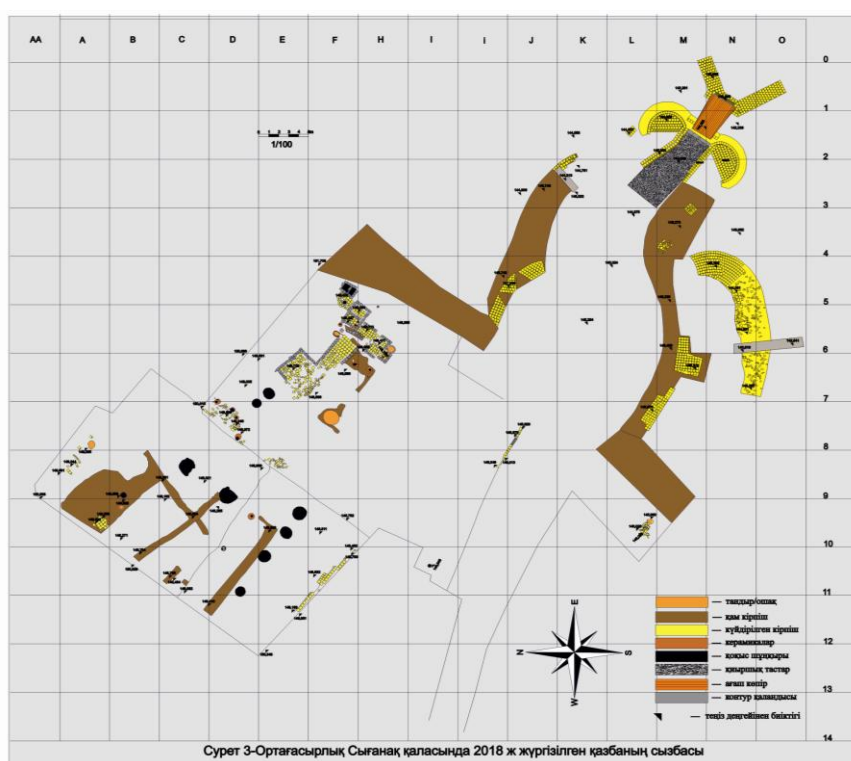
2018 жылы «Қызылорда облысы, Жанакорған ауданындағы Сығанақ қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» атты ғылыми жобаны орындау барысында тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Ж.Жолдасбаевтың жетекшілігімен Қ.А.Ясауи

атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу институтының Сығанақ археологиялық экспедициясы қаланың солтүстік-шығыс қақпа кешеніне кіретін қорған қамалы қабатында салынған 10-шы қазбадан 5 м солтүстік-батысында орналасқан төбеде зерттеу жұмыстарын жалғастырды.

Далалық зерттеу жұмыстарына және ғылыми есепті дайындауға Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері т.ғ.д., профессор С.Ж.Жолдасбаев, т.ғ.к., профессор К.М.Жетібаев, М.М.Бахтыбаев, С.С.Мургабаев, Л.Ж.Малдыбекова, М.Қ.Амантуров, Қ.С.Арынов, М.Гурсой және Б.С.Сиздиқов қатысты. Далалық зерттеу жұмыстарының атқару барысын жазу, табылған жәдігерлердің суреттерін салу жұмыстарын экспедиция мүшелері атқарды. Зерттеу жұмыстары есеп авторларының қатысуымен және тікелей бақылауымен жүргізілді [1].

Зерттеудің негізгі мақсаты, ортағасырлық Сығанақ қаласында зерттеу жүргізіп, материалдық және рухани мәдениетін, шаруашылық дәстүрін, әлеуметтік-экономикалық ахуалының негізгі элементтерін қалпына келтіру болып табылады [2, 3].

Сығанақ археологиялық экспедициясы 2018 жылғы қазба жұмыстарын шығыс қақпаның оң жақ бөлігіндегі 2016-2017 жылдары [4, 5, 6, 7, 8, 9] қазылған аймаққа 15x7 м көлемде қазба жұмыстарын жүргізді. Солтүстік бөлігі 1 м тереңдікте, оңтүстік бөлігіндегі қазба жұмыстары 40 см тереңдікте қазылды. Бұл алдында қазылған екі жылғы қазбаның ортасын қосу бағытында жалғастырылды. Қазбаға дейінгі фото суреті түсіріліп, осы жылы қазылатын аймақтардың жобалары есепке алынды. Қазба жұмыстары төменнен жоғары қарай салынып, белгілі бір аймақ толығымен тазаланды. Қазба жұмыстары соңында ашылған нысандардың жобасы сызылып, әуеден суретке түсірілді. Бұл аймақтан тек бос топырақтар мен ыдыс сынықтары теріліп алынды (1-сурет).

Сурет 1 – Қазба алаңының 2018 жылғы сызбасы.

Осы қазба алаңының солтүстік бұрышынан 1 м тереңдіктен шағын асхана бөлмесі ашылды. Бөлменің оңтүстік-батыс бөлігінде ошағы және ернеуі төмен қаратып қойылған хум орналасқан.

Асхана бөлмесі. Бөлменің сақталуы өте нашар. Бұл бөлмеде тандыр, ошақ, ташнау және хум сынығы орналасқан. Тандыр қазба жиегінің шетінде орналасқан, оның сақталған ернеуінің аумағы 40 см. Тандырдың сақталуы нашар болғандықтан іші мен сырты тазаланған жоқ. Тандыр бөлмесінің солтүстік қабырғасы ашылған жоқ, себебі қазба жиегінің астында болғандықтан, бөлме еденіне сынған қыштарды төсеп шыққан. Батыс қабырғасының қазба жиегінен шығып тұрған ұзындығы 40 см, ені 20 см, биіктігі 30 см. Бұл қабырға солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырға 4 қатар қышпен өрілген. Оңтүстік қабырғасы солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созылып жатыр. Оның ұзындығы 1,2 м, ені 25 см, биіктігі 30 см.

Қабырғаның 4 қатар қыш қаландысы ғана сақталған. Осы қабырғаның оңтүстік-шығыс бұрышында ташнауға қойылған құмыра сынығының сыртын сынық қыштармен қалап шыққан. Қаландының биіктігі 40 см. Сонымен қатар, ташнауға жанаса кеткен хум сынығы орналасқан. Хум ернеуімен төңкеріліп қойылған, түбі жоқ. Осы қазылған бөлменің ошағы оңтүстік бөлігінде орналасқан. Ошақ құрылысына да сынған жарты қыштарды пайдаланған. Оның сақталған биіктігі 20 см, аузының аумағы 30x30 см, ішкі жағының тереңдігі 40 см. От жағатын аузы солтүстікте орналасқан, ені 15 см. Ошақ алдына сынық қыштармен еден төселген және толық сақталмаған.

Қазба алаңының орталық бөлігінен 0,7-0,8 м тереңдіктен екі кейінгі жерлеу орны ашылды. Адам сүйектері қазылып алынып, ауыл зиратына қайта жерленді. Сонымен қатар, осы бөлмеден 2 м оңтүстік-шығыста жер ошақ және 2 м шығыста 2 қоқыс шұңқыры анықталды. Қоқыс шұңқырлары толығымен табанына дейін тазаланды. Тазалау барысында ішінен күл аралас бос топырақ, ұсақ мал сүйектері мен ыдыс сынықтары шықты.

Жер ошақ. Асхана бөлмесінен 2 м оңтүстікте, 50 см тереңдіктен нашар сақталған ошақ орны табылды. Ошақтың алдын бүтін және сынған қыш сынықтарын еден ретінде төсеп шыққан. Еден толық сақталмаған, солтүстік-батыс бөлігінің қыштары бұзылып кеткен. Сақталған еденнің аумағы 1x1,2 м. Ошақ еденнің оңтүстік бұрышында орналасқан. Ошақтың бір қатар қыштары ғана жақсы сақталған. Құрылысқа сынған жарты қыштарды пайдаланған. Жалпы аумағы 50x50x5 см. Ошақтың от салатын аузы оңтүстігінде орналасқан. Оның ені 15 см. Бұл ошақ бөлмесінің қабырғалары сақталмаған.

Қазбаның екінші кезеңінде 2017 жылғы қазылған қазба алаңын толық тазалау жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар қазба аумағы оңтүстік-батысқа қарай 15 м ұзартылды. Тазалау жұмыстары солтүстік бұрыштан басталды. Соның нәтижесінде 2017 жылғы анықталған жоғарғы мәдени қабаты құрылыстары мен қоқыс шұңқырлары толығымен алынып тасталды [4].

Қазбаның солтүстік-батыс жиегіндегі ошақ бөлмесі. Бұл бөлменің ошағы қазба жиегінің астында болуы мүмкін. Бөлменің солтүстік-батыс бөлігі қазба жиегінің астында қалғандықтан ашылған жоқ. Бұл бөлмені шартты түрде бөлме 1 деп белгіледік. Бөлме 1 жалпы аумағы 0,8x1x0,2 м. Бөлменің шығыс, оңтүстік және батыс қабырғалары қышты жалпағынан қалау арқылы жасалған. Ал, солтүстік қабырғасында қышты тігінен қалаған. Тігінен қаланған солтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып орналасқан. Қабырғаның ұзындығы 0,8 м, ені 0,5 м, биіктігі 20 см. Бұл қабырғаға 3 дана бүтін қышты тігінен қойған және солтүстік-батыс бұрышы бұзылып кеткен. Бөлменің батыс қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Бұл қабырғаның ұзындығы 0,9 м, ені 25 см, биіктігі 7 см. Қабырғаның солтүстік бұрышы бұзылып кеткен. Сонымен қатар, қабырға қыштары жалпағынан қаланған. Сақталған

қаланды қыштарының саны 4 дана. Бөлменің оңтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырғаның ұзындығы 1 м, ені 25 см, биіктігі 6 см.

Қабырға жалпағынан 4 дана қышпен қаланған. Батыс бөлігіндегі 2 дана жарты қышпен ал, шығыс бөлігіндегі 2 дана қыш бүтін қалпында шықты. Бөлменің шығыс қабырғасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып орналасқан. Оның ұзындығы 75 см, ені 25 см, биіктігі 7 см. Бөлме есігі шығыс қабырғаның солтүстік бұрышында орналасқан. Есіктің ені 30 см. Қабырға 3 дана қышты жалпағынан қалау арқылы жасалған. Қабырғаның ортадағы 1 дана қышы ғана бүтін, қалған екі жағындағы қыштар жартылай сынған. Бөлменің табанына бүтін 9 дана қыш төселген. Олардың көлемдері 25x25x5 см. Бөлменің оңтүстік қабырғасынан 23 см солтүстікте ташнау орналасқан. Ташнаудың бетіне бүтін қыш қойылған. Қыштың ортасында шағын тесігі бар және төрт бұрышынан сол тесікке қарай ойылып сызылған сызықтар бар. Бұл сызықтар суағар ретінде ойылған болса керек. Осы аумақты тереңдету барысында қазбаның солтүстік бұрышынан асхана бөлмесі ашылды. Сонымен қатар, бөлменің оңтүстік бұрышынан тандыр ашылды. Тандырдың түтіндігі солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан, аумағы 20 см. Қазба алаңы 2 м тереңдікке дейін қазылды.

Қазба алаңының солтүстік бұрышынан 2 м тереңдіктен еденге төселген қыш қаландылары шықты. Бұл қаланды қазба жиегіне кіріп жатқан ошақ құрылысының едені болса керек. Ошақ құрылысы қазба жиегінің астында болғандықтан толық ашылған жоқ. Ошақ бөлмесінің ашылған ұзындығы 1 м, қазба жиегінен шығып тұрған ені 25 см, биіктігі 7 см. Осы құрылыстың шығыс бөлігінде 2,5 м қашықтықта ернеуі жоқ хум жартылай шықты (2-сурет).

Сурет 2 – Бөлменің жалпы көрінісі.

Қазбаның орталық бөлігінен осы тереңдіктен қам кесектен қаланған бөлменің үш қабырғасы ашылды. Ашылған қабырғаның көлемі 4x6 м, сақталған биіктігі 30 см. Бұл аумақтағы қоқыс шұңқырларының көптеп шығуына байланысты құрылыс орындарын анықтау мүмкін болмады. Қоқыс шұңқырлары толығымен табанына дейін тазартылды. Бұл аймақтағы қазба жұмыстар толығымен тоқтатылды. Қазба алаңын кеңейту мақсатында оңтүстік-батыс бөлігінен 15x17 м көлемінде қазба жұмыстары жүргізілді. Яғни, қазба

жұмысы қаланың көше бағытына қарай ауысып, 1,2 м тереңдіктен ұзындығы 6 м болып келетін қам кесектен қаланған құрылыс анықталды. Бұл тереңдіктен қазба алаңының барлық бөліктерінен қоқыс шұңқырлары шықты. Бұл шұңқырлар толығымен табанына дейін тазартылды. Сонымен қатар, қазбаның оңтүстік-батыс бөлігінен 1,3 м тереңдіктен кейінгі жерлеу орны шықты.

Екінші құрылыс кезеңі осы белгіленген аумақты тереңдету мақсатында жалғастырылды. Бірінші құрылыс кезеңінің бірқатар бөліктері толығымен алынып тасталды. F4-5 шаршыларынан 1,5 м тереңдіктен солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатқан қорған қамалы аршылды. Қамал қабырғалары көлемдері 46x17x16 см, 48x20x18 см болып келетін қам кесектерден қаланған. Анықталған қамалдың ұзындығы 18 м, F4-5 шаршыларындағы биіктігі 0,5 м, А3 шаршысындағы биіктігі 1,8 м. Қалыңдығы: F4-5 шаршыларындағы 2,5 м, А2 1,8-2,5 м, А3-4 2,8 м. Осы қамал қабырғаның батысы жиегінде ұзындығы 11,8 м, қалыңдығы 1,8-2,5 м, биіктігі 1 м болып келетін жанама қаланды анықталды. Бұл қаландының батыс жиегін көлемдері 30x15x8 см болып келетін қам кесектерден қалаған. Ортаңғы бөлігін ретсіз кесектермен толтырған. Бұл құрылыстың батыс бұрышында көлемі 1,1x1,2 м болып келетін ташнау орналасқан. Ташнаудың табанына көлемдері 25x25x5 см қыштар төселген. Ортасына тесігі бар қыш қойылған. Жиегінде ешбір қаланды қойылмаған. F5 шаршысында шағын бір бөлме мен екі ұра орны ашылды. Бөлменің анықталған көлемі 1,5x0,5-0,6 м. Солтүстік қабырғасы қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталмады. Шығыс қабырғасы қорған жиегімен байланысып жатыр. Бір қатар етіліп қаланған қабырғаның ұзындығы 0,5 м, биіктігі 0,2 м. Оңтүстік қабырғасы екі ұрамен байланысып жатыр және бір қатар қам кесекпен қаланған. Қабырғаның ұзындығы 1,5 м, қалыңдығы 0,3 м, сақталған биіктігі 0,2 м. Батыс қабырғасы F6 шаршысында анықталған бөлмемен ортақ. Қабырғаның қалыңдығы 1,5 м, ашылған ұзындығы 0,6 м, сақталған биіктігі 0,2 м. Анықталған екі ұраға шығыстан батысқа қарай 1 және 2 деп реттік саны қойылды.

Бірінші ұраның жалпы аумағы 0,5x0,6 м. Солтүстік қабырғасы шағын бөлмемен ортақ байланысқан, ұзындығы 0,5 м, қалыңдығы 0,3 м, тереңдігі 0,3 м. Шығыс қабырғасы қорған жиегімен жанасып жатыр, ұзындығы 0,6 м, сақталған биіктігі 0,3 м. Оңтүстік қабырғасының ұзындығы 0,6 м, қалыңдығы 0,3 м және сақталған биіктігі 0,3 м. Екінші ұра бірінші ұраның оңтүстік-батысында орналасқан. Анықталған жалпы аумағы 0,3x0,7 м, тереңдігі 0,3 м. Солтүстік қабырғасы шағын бөлмемен ортақ жапсырылып салынған. Шығыс қабырғасы бірінші ұрамен жанасып жатыр, оңтүстік қабырғасының ұзындығы 0,3 м, қалыңдығы 0,3 м, сақталған биіктігі 0,2 м және солтүстік қабырғасы F6 шаршысында анықталған бөлмемен ортақ. Қабырғаның қалыңдығы 0,3 м, сақталған биіктігі 0,2 м. Осы анықталған екі ұраның ішін тазалау барысында солтүстік бұрыштарынан 5 см тереңдіктен қой сирақтарының бақайшықтары шықты.

E5 шаршысынан 1 м солтүстікте қазба жиегінен 0,3 м оңтүстікке шығыңқы бетіне үлкен тау тасы қойылған құрылыстың бір бөлігі ашылды. Тастың көлемі 30x50 см. Астыңғы бөлігінде көлемдері 25x25x5 см болып келетін қыш қаландысы бар. Бұл құрылыс қаландысы бес қатар етіліп қыштан өрілген. Қазба жиегінен оңтүстікке қарай 20 см шығыңқы, биіктігі 45 см, қалыңдығы 40 см.

F7 шаршысының орта тұсында пішіні сопақтау болып келетін жер ошақ орналасқан. Шығыстан батысқа қарай бағыттталып жатқан ошақтың ұзындығы 1,2 м, ені 0,6 м. Батыс бұрышы тік, ал, шығыс бұрышы доға тәрізді қаланған. Ошақтың жиегінің көлемі 25x25x5 см қыштан тігінен қалаған. Осы ошақтың солтүстік бөлігінде жақсы сақталған екі құмыра табылды. Біреуі ошақ жиегіне жақын орналасқан, ал екіншісі соның қабатына тігінен қойылған. Ошақтың ішінде шығыс бөлігінің ортасында ойығы бар қыш қырынан құлап жатыр. Бұл ташнаудың ортасына қойылатын қыш. Ошақтың батысынан аумағы 1,7x1,7x0,5

м, қыштан қаланған шағын бөлме ашылды. Бөлменің жалпы аумағы 1,7x1,5 м, солтүстік қабырғасының ұзындығы 1,7, қалыңдығы 0,25 м, биіктігі 0,2-0,5 м. Осы солтүстік қабырғаның ортасынан солтүстік-шығысқа қарай бағытталған ошақ анықталды. Ошақ өте нашар сақталғандықтан көлемдері анықталмады. Ошақтың түтіндік құбырының ұзындығы 1,5 м, ені 0,25 м, 0,2 м. Түтін құбырының беткі көлемдері 25x23x5 см болып келетін қышпен жапқан.

F6-7, H6 шаршыларындағы бөлмеге кіретін есік шығыс қабырғада орналасқан, ені 0,7 м. Шығыс қабырғасының ұзындығы 1 м, қалыңдығы 0,4 м, биіктігі 0,5 м. Осы қабырғаға қабаттас екінші қабырға орналасқан. Бұл бөлме арасындағы дәліз болуы мүмкін. Қабырғаның ұзындығы 1,6 м, қалыңдығы 0,6 м, биіктігі 0,5 м. Дәліздің солтүстік бөлігіндегі ені 0,3 м, оңтүстігіндегі ені 0,5 м. Бөлменің оңтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Ұзындығы 1,7 м, қалыңдығы 0,25 м, биіктігі 0,5 м. Бөлменің шығыс қабырғасы ашық. Солтүстік бұрышында ұзындығы 0,5 м, ені 0,3 м, биіктігі 0,4 м болатын шағын құрылыс орналасқан. Жалпы бөлменің едені мен қабырғалары көлемдері 25x25x5, 24x23x5, 25x13x5 см болып келетін күйдірілген қыштардан қаланған. Осы бөлменің батыс, солтүстік-батыс бөлігінен аумағы 5,9x4,9 м болып келетін еден анықталды. Еденде көлемдері 25x25x5, 24x23x5, 25x13x5, 13x12x5 см болып келетін күйдірілген қыштар төселген. Еденнің оңтүстік, солтүстік бөліктері жақсы сақталған, ал қалған бөліктерінің біршама жерінің қыштары алынып тасталған. Еденнің оңтүстік бөлігінде ортасынан 0,5 м сыртқа шығыңқы болып келген қаланды орны анықталды.

Қаландының ұзындығы 1 м, қалыңдығы 0,5 м, биіктігі 0,2 м. Астыңғы екі қатарының көлемдері 25x25x5 см күйдірілген қышпен қаланған, бетіне көлемі 60x25x8 см тау тасы қойылған. Еден E6-7, F7 шаршыларында орналасқан. Еден бетін тазалау жұмыстары барысында орта тұсынан қосарланған екі ташнау және бір жер ошақ орны анықталды. Алғашқы ташнау ошақтың батысында орналасқан. Екінші ташнау соның қабатында, яғни оңтүстік-батысында орналасқан. Екінші ташнаудың шығыс бұрышына ортасында ойығы бар жалпақ тас сынығы қойылған. Шамасы бұл қолданыстан шығып қалған диірмен тасының сынығы. 1-ші ташнаудан 1 м солтүстікте еден бетінен 10 см биіктікте аумағы 20 см болып келетін қамал бұзатын ядро табылды. Сонымен қатар, аумағы 40x20x20 см болып келетін жалпақ тас сынығы анықталды. Анықталған ошақтың аумағы 0,5 м, биіктігі 0,1-0,4 м. Ошақтың от жағатын аузының ені 0,3 м және солтүстік-батысқа қаратылған. Жер ошақ күйдірілген қыштарды тігінен қою арқылы жасаған. Артқы шығыс бөлігіне жартылай сынған хум қойылған.

3-ші құрылыс кезеңі. A5 шаршысындағы екінші құрылыс кезеңінде анықталған екі ұраның оңтүстік сыртқы қабырғасын тереңдетіп қазу барысында, астыңғы үшінші құрылыс кезеңінің қабырғалары анықталды. Екінші құрылыс кезеңдерінің бірқатар бөліктері сол күйінде қалдырылды. Осы аймақтан үшінші құрылыс кезеңінің бірінші бөлмесі мен ташнауы анықталды. Бөлме 1 жалпы аумағы 2,5x1 м. Солтүстік қабырғасы солтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырғаның ұзындығы 1 м, қалыңдығы 0,3 м, биіктігі 45 см. Шығыс қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Анықталған қабырғаның ұзындығы 2,5 м, қалыңдығы 0,2 м, биіктігі 0,2 м. Батыс қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған.

Қабырғаның ұзындығы 2,5 м, қалыңдығы 0,2 м, сақталған биіктігі 0,2 м. Осы анықталған үш қабырғаның көлемдері 30x18x8, 28x15x8 см болып келетін қам кесектен қаланған. Оңтүстік қабырғасында аумағы 1,2x1,4 м болып келетін ташнау орналасқан.

Ұзындығы 1,2 м, қалыңдығы 0,25 м, биіктігі 0,15 м ташнаудың солтүстік, шығыс қабырғаларының көлемдері 25x25x5 см болып келетін күйдірілген қыштан үш қатар

қаланған. Ал, қалған батыс және оңтүстік қабырғалары сақталмағандықтан еден деңгейіне дейін ашылды. Ташнаудың табанына көлемдері 25x25x5, 25x20x5, 25x10x5 см болып келетін бүгін және жартылай сынған күйдірілген қыштардан төселініп, ортасында ойығы бар қыш қойылған. Осы анықталған бөлменің батыс бөлігінен шағын екі ұра орны анықталды. Солтүстік бөлігіндегі бірінші ұраның көлемі 0,7x0,7x0,3 м, екінші ұраның көлемі 0,5x0,5x0,3 м. Ұраның шығыс қабырғасының қалыңдығы 0,2 м және бір қатар қам кесекпен қаланған. Қаланды қамал қорғанымен қабаттас орналасқан және солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырғаның ұзындығы 3,3 м, биіктігі 0,4 м дейін қам кесекпен қаланған. Қалған бөлігі 6,25 м екі қатар кесекпен қаланған, бұл аралықтың биіктігі 1 м.

Қазба алаңының Н6-7 шаршыларында 2-ші бөлме ашылды. Бұл бөлме ас дайындайтын шағын бөлме болуы мүмкін. Себебі, бұл бөлмеге кіретін есік оңтүстік-шығыста, кіреберіс оңтүстігінде тандыр ошақ орналасқан. Ошақтың биіктігі 0,4 м, ені 0,6 м. Ошақтың от жағатын аузы солтүстікке қаратылған, ені 0,3 м. Бөлменің солтүстік қабырғасы жалпағынан 5 қатар қышпен қаланған, қабырғаның ұзындығы 1,85 м. Бөлменің есігі шығыс қабырғада орналасқан, ені 1,15 м. Есік табалдырығы еден деңгейінен бір қыш бойы төмен орналасқан. Оңтүстік қабырғасын тандыр мен суфа алып жатыр. Суфаны қыш және кесектен өрген. Көлемі 0,7x1 м. Батыс қабырғасы келесі бөлмемен байланысып жатыр. Қабырға екінші құрылыс деңгейінің астында қалғандықтан толығымен ашылған жоқ. Бөлме қабырғаларының көлемдері 25x25x5, 25x20x5, 25x10x5 см болып келетін қыштармен қаланған.

Қазбаның батыс бөлігінің F7-8, H7 шаршыларынан екінші бөлменің орны анықталды. Ашылған бөлменің жалпы аумағы 5,5x2,4 м. Бөлменің солтүстік және батыс қабырғалары анықталған жоқ. Себебі, солтүстігінде екінші құрылыс кезеңінің қыштан төселген едені болғандықтан қазылмады. Сонымен қатар, батыс бөлігі қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталмады. Бөлменің шығыс қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Оның ұзындығы 2,5 м, қалыңдығы 1,1 м, сақталған биіктігі 1 м. Оңтүстік бөлігінің қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Ашылған қабырғаның ұзындығы 5,5 м, қалыңдығы 0,7-0,8 м, сақталған биіктігі 0,5-0,7 м. Қабырғаның орта тұсында бөлмеге кіретін есік орналасқан. Есіктің ені 1,4 м. Қабырғаның батыс бөлігін 1 м шамасында жоғарғы құрылыс кезеңінің қоқыс тастайтын шұңқыры бұзылып жатыр. Осы қабырғаға жанама аумағы 0,8x0,5 м болатын шағын дәліз ашылды. Солтүстік қабырғасы осы бөлмемен ортақ, шығыс қабырғасының ұзындығы 0,5 м, сақталған биіктігі 0,7 м, қалыңдығы 0,6-0,7 м. Дәліздің оңтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Ұзындығы 0,8 м, қалыңдығы 0,7 м, сақталған биіктігі 0,7 м.

E12, F11 шаршыларында қазба жиегінің оңтүстік бөлігінен ұзындығы 8,9 м болып келетін еден төсендісі шықты. Еден көлемдері 25x25x5 см бір қатар қыштан қаланған. Бұл қаланды оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Бұл құрылыстың оңтүстік-батыс бөлігі қазба жиегінің астында болғандықтан ашылған жоқ. Еденнің ашылған ені 0,3-0,8 м. Жартылай ашылған бұл құрылыс жоғарғы құрылыс кезеңінің едені болып табылады.

Жолдың жиегін анықтау мақсатында қазба алаңының орталық бөлігіне қазба салынды. Қазба шығыстан батысқа қарай 20 м ұзындықта қазылды. Шығыс бөлігі 0,6 м, батыс бөлігі 0,3 м тереңдікте қазылды. Ашылған жолдың батыс бөлігіндегі ені 4 м, шығыс бөлігіндегі ені 6 м. Жолдың солтүстік бөлігі 0,5 м қалыңдықта бос топырақтан тазартылды. Жолдың солтүстік жиегінен қыш және кесек қаландысы ашылды. Қаландының шығыс бөлігі көлемдері 25x25x5 см болып келетін қыштан қаланған. Оның ұзындығы 4,5 м. Бұл қыш қаландының бетіне бір қатар қам кесек қаланған.

Қаланған кесектердің сақталуы нашар болғандықтан алынып тасталды. Жолдың батыс бөлігі көлемдері 20x20x40, 10x20x40 см болып келетін кесектен қаланған. Оның ашылған ұзындығы 6 м, ені 0,3 м, сақталған биіктігі 0,3 м. Ашылып отырған жол жиегіндегі құрылыстың енін анықтау мақсатында шығыс бөлігі солтүстікке қарай қазылды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде жол жиегіндегі қыш қаландының солтүстігінен шағын дәліз анықталды. Дәліздің оңтүстік қабырғасы қышпен қаланған. Солтүстік қабырғасы шығыстан батысқа қарай созылып жатыр, оның ұзындығы 4,5 м, сақталған биіктігі 0,3 м. Қабырға ені қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталған жоқ.

Сол жақ қорған қабырғасы. Қақпаның сол жақ қорған қабырғасының қалыңдығын анықтау мақсатында 10x11 м болатын қазба салынды. Қорған қабырғасының ең биік нүктесінен 2,5 м тереңдікте қазба жұмысы жүргізілді. Ашылған қорған қабырғасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай созылып жатыр. Оның ұзындығы 10,6 м, қалыңдығы 4,2 м, сақталған биіктігі оңтүстігінде 2,5 м, солтүстігінде 1 м. Қорған қамалы көлемдері 30x15x8, 28x14x8 см болып келетін қам кесектерден қаланған. Қамалдың батыс бөлігінен яғни, ішкі жағынан 0,7 м тереңдіктен VI қабаттан күйдірілген қыштан қаланған бөлме орны ашылды. Ашылған бөлменің жалпы аумағы 2,8x1 м, оңтүстік қабырғасы қазба астында қалғандықтан анықталмады. Солтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағытталып жатыр. Оның ұзындығы 2,8 м, қалыңдығы 0,5 м, сақталған биіктігі 1 м. Шығыс қабырғасы қорған қабырғасымен байланысып жатыр. Оның ашылған ұзындығы 1 м, биіктігі 1,3 м. Батыс қабырғасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Ашылған ұзындығы 1 м, қалыңдығы 0,5 м, сақталған биіктігі 0,2 м. Осы анықталған солтүстік және батыс қабырғалары көлемдері әр түрлі күйдірілген қыш сынықтары мен шикі кесектерден қаланған. Сонымен қатар, астыңғы бөлігіне шағын тау тастары да қаланған. Бұл бөлменің астыңғы жағынан 0,1 м қалыңдықта күл қабаты табылды. Бөлменің іші күл қабатына дейін тазаланды. Осы бөлменің солтүстік бөлігінен екінші бөлменің екі қабырғасы ашылды. Бөлменің жалпы аумағы 4x2 м. Ашылған бөлменің оңтүстік және батыс қабырғалары қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталған жоқ. Солтүстік қабырғасы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағытталған. Қабырғаның ашылған ұзындығы 1,2 м, қалыңдығы 0,9 м, сақталған биіктігі 0,3 м. Шығыс қабырғасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағытталған, ұзындығы 3,3 м, қалыңдығы 0,5 м, биіктігі 0,1-0,5 м. Анықталған осы екі қабырға көлемдері әр түрлі күйдірілген қыш сынықтары мен қам кесектерден қаланған.

Қамал қорғанын уақытша сақтау жұмыстарын жүргізуіне байланысты ашылған 1 құрылыс кезеңінің бөлмелері толығымен алынып тасталды. L-10 шаршысынан, яғни қамал қорғанының сол жақ бөлігінің ішін тазалау барысында жер ошақ алаңы ашылды. Осы бөліктегі жоғарғы құрылыс мәдени қабатының нашар сақталуына байланысты шағын бөлме алынып тасталынды.

Ашылып отырған ошақ нашар сақталған. Ошақ бетінің аумағы 35 см, сақталған биіктігі 20 см, ернеуінің қалыңдығы 7 см. Ошақ аузы батыс бөлігінде орналасқан, оның көлемі 15x10 см және ол жарты қыштармен қаланған. Ошақ алаңы солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Оның жалпы аумағы 1,5x1,5 м. Алаңның солтүстік бөлігі көлемдері 25x25x5 см болып келетін қыштармен төселген. Осы бөліктегі үш қатар қаланды ғана жақсы сақталған. Оңтүстік-батыс бөлігіндегі алаңға сынық қыштар төселген.

Қорыта келе, 2018 жылғы жүргізілген қазба жұмыстары 2016-2017 жылдарғы жүргізілген қазба жұмыстарын жалғастыра отырып, өз межесіне жетті деуге болады [10]. Сонымен қатар, қақпа қамалының оң және сол жақ қапталдарының сыртқы бөлігінде қазба жұмыстарын аяқтап, «Қазқайтажаңғырту» орталығына өткізілді. Нәтижесінде ашылған құрылыс нысандарының сызбалары түсірілді. Қазба алаңының солтүстік бөлігіндегі 2017 жылы ашылған құрылыс орындары толығымен алынып тасталынды. Нәтижесінде, төменгі

бөліктен нашар сақталған екі ошақ орны мен қам кесектен қаланған бір бөлме орны ашылды. Сонымен қатар қазба алаңының орталық бөлігінен алты қоқыс тастайтын шұңқыр орны мен қыштан төселген еден ашылды. Кейінгі кезеңнің қоқыс шұңқырлары мен жерлеу орындарының көптеп шығуына байланысты бірқатар құрылыс орындарының бұзылғаны анықталды. Сондай-ақ жер бедерінің тұзды (сор) болуына байланысты да қам кесектен қаланған бөлмелердің сақталу мүмкіндігінің жоқтығы анықталды.

Орталық бөліктегі қазба жұмыстары 2016-2017 жылдары жүргізілген құрылыс нысандарын қосу мақсатында болды. Нәтижесінде, 0,5-1 м тереңдіктен бір асхана бөлмесі, бір жер ошақ, екі қоқыс шұңқыры және кейінгі жерлеу орындары шықты. Ашылған құрылыстар қышпен қаланған, сақталуы нашар болып шықты. Сондай-ақ 2016 жылы жүргізілген жұмыстар қайта жалғасын тауып, уақытша қалпына келтіру жұмыстары да жүргізілді.

Қазба алаңының оңтүстік бөлігінде жол жиегі ашылды. Жолдың солтүстік қапталында жол жиегіне қойылған қыш төсенділер ашылды. Сонымен қатар қамал қорғанының оң және сол жақ бөліктерінің сыртқы жағы ашылды. Сол жақ қамалдың сыртқы жағынан жартылай сақталған мұнара ашылды. Мұнараның солтүстік бөлігі ғана 1 м биіктікте сақталғаны, ал қалған бөлігі бұзылып кеткендігі анықталды.

Осы жылғы далалық маусымда ашылған құрылыс нысандарын уақытша қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді және зерттеу кезінде алынған заттай деректер камералдық өңдеуден өткізіліп, ғылыми айналысқа түсті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Малдыбекова Л., Арынов К., Амантуров М., Гурсой М. «Қызылорда облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі тапсырысы бойынша орындалған «Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). - Түркістан, 2018. - 97 бет.

2. Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII ғғ.) / Көмекші оқу құралы. – Түркістан: Тұран, 2010. – 224-б.

3. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С. Сығанақ жәдігерлері. - Түркістан: Тұран, 2016. – 182 бет.

4. Жолдасбаев С., Қожа М., Бахтыбаев М., Жетібаев К., Мургабаев С., Малдыбекова Л., Арынов Қ., Амантуров М. Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессоры Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 6 мамыр 2016 ж. / құраст.: Д.А.Талеев, Е.Ш. Акимбек, Р.С. Жұматаев; жауапты ред. – А.Б. Қалыш. I-бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 282-286 б.

5. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Арынов Қ., Малдыбекова Л. Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2016 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұлғалар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік

конференция материалдары / Жауапты ред. Ғ.Қ.Омаров. 1 бөлім. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 161-166 бб.

6. Жолдасбаев С., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Жетібаев К., Арынов Қ., Малдыбекова Л., Сиздиқов Б., Амантуров М. Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2017 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х.Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары // жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 168-173 бб.

7. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Малдыбекова Л., Арынов К., Амантуров М., Гурсой М. «Қызылорда облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі тапсырысы бойынша орындалған «Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша 2017 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). -Түркістан, 2017. - 81 бет.

8. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Малдыбекова Л., Арынов К., Амантуров М. «Қызылорда облыстық Мәдениет басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі тапсырысы бойынша орындалған Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы ортағасырлық Сығанақ қалашығына археологиялық қазба және зерттеу жұмыстарын жүргізу тақырыбы бойынша 2016 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (қорытынды). – Түркістан, 2016. – 92 б.

9. Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М. Археология ғылыми-зерттеу орталығының ортағасырлық Сығанақ қаласында атқарған зерттеулері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршы ғылыми журналы №1 (116) 2017. - 180-186 б.

10. Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С. Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер // Ясауи университетінің Хабаршысы. №3(109). – Түркістан: Тұран, 2018. – 7-14 бб.

REFERENCES

1. Joldasbaev S., Jetibaev K., Bahtybaev M., Mýrgabaev S., Maldybekova L., Arynov K., Amantýrov M., Gýrsoi M. «Qyzylorda oblysynyń mádeniet, muragattar jáne qujattama basqarmasynyń Qyzylorda oblystyq tarihı jáne mádeni eskertkishterdi qorgaý jónindegi» kommýnaldyq memlekettik mekemesi tapsyrusy boıynsha oryndalghan «Qyzylorda oblysy, Jańaqorgan aýdanyndagy Syganaq qalashygyna arheologualyq zertteý jumystaryn júrgizý» taqyryby boıynsha 2018 jyly atqarylghan gylymi-zertteý jumystary jaily esep (aralyq). - Túrkiстан, 2018. - 97 bet.

2. Joldasbaev S. Ortagasyrlyq Syganaq qalasy (X-XVIII g.g.) / Kómekshi oqý quraly. -Túrkiстан: Turan, 2010. -224-b.

3. Joldasbaev S., Jetibaev K., Bahtybaev M., Mýrgabaev S. Syganaq jádigerleri. - Túrkiстан: Turan, 2016. – 182 bet.

4. Joldasbaev S., Qoja M., Bahtybaev M., Jetibaev K., Mýrgabaev S., Maldybekova L., Arynov Q., Amantýrov M. Ortagasyrlyq Syganaq qalasynda 2015 jyly júrigizilgen arehologualyq

zertteý jumystary // ««Qazaqstannyń tarihi-mádeni muralarynyń ózekti máseleleri: ótkeni, búgini men bolashagy» atty tarih gylymdarynyń doktory, professory Madıar Eleýovtyń 70 jyldyq mereitoına arналған halyqaralyq gylymi-tajiribelik konferentsıa materialdary. 6 mamyr 2016 j. / qurast.: D.A.Taleev, E.Sh. Akymbek, R.S. Jumataev; jaýapty red. – A.B. Qalysh. I-bólim. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2016. – 282-286 b.

5. Joldasbaev S., Jetibaev K., Bahtybaev M., Mýrgabaev S., Arynov Q., Maldybekova L. Ortagasyrlyq Syganaq qalasynda 2016 jyly júrgizilgen arehologıalyq zertteý jumystary // «Qazaqstan men irgeles elderdiń tarihi-mádeni murasyn zertteýdegi zamanaýı ádister men turgylar» atty «IH Orazbaev oqýlary» halyqaralyq gylymi-ádistemelik konferentsıa materialdary / Jaýapty red. G.Q.Omarov. 1 bólim. - Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2017. – 161-166 bb.

6. Joldasbaev S., Bahtybaev M., Mýrgabaev S., Jetibaev K., Arynov Q., Maldybekova L., Sızdıkov B., Amantýrov M. Ortagasyrlyq Syganaq qalasynda 2017 jyly júrgizilgen zertteý jumystar //«Qazaqstannyń tarihi-mádeni murasy: zertteý, túsindirý jáne saqtaý máseleleri» atty «H. Orazbaev oqýlary» halyqaralyq gylymi-ádistemelik konferentsıa materialdary // jaýapty red. G.Q. Omarov. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2018. - 168-173 bb.

7. Joldasbaev S., Jetibaev K., Bahtybaev M., Mýrgabaev S., Maldybekova L., Arynov K., Amantýrov M., Gýrsoı M. «Qyzylorda oblysynyń mádeniet, muragattar jáne qujattama basqarmasynyń Qyzylorda oblystyq tarihi jáne mádeni eskertkishterdi qorgaý jónindegi» kommýnaldyq memlekettik mekemesi tapsyrysy boıynsha oryndalğan «Qyzylorda oblysy, Jańaqorgan áydanyndagy Syganaq qalashygyna arheologıalyq zertteý jumystaryn júrgizý» taqyryby boıynsha 2017 jyly atqarylğan gylymi-zertteý jumystary jaily esep (aralyq). -Türkistan, 2017. - 81 bet.

8. Joldasbaev S., Jetibaev K., Bahtybaev M., Mýrgabaev S., Maldybekova L., Arynov K., Amantýrov M. «Qyzylorda oblystyq Mádeniet basqarmasynyń Qyzylorda oblystyq tarihi jáne mádeni eskertkishterdi qorgaý jónindegi» kommýnaldyq memlekettik mekemesi tapsyrysy boıynsha oryndalğan Qyzylorda oblysy, Jańaqorgan áydanyndagy ortagasyrlyq Syganaq qalashygyna arheologıalyq qazba jáne zertteý jumystaryn júrgizý taqyryby boıynsha 2016 jyly atqarylğan gylymi-zertteý jumystary jaily esep (qorytyndy). – Türkistan, 2016. – 92 b.

9. Jetibaev K.M., Bahtybaev M.M. Arheologıa gylymi-zertteý ortalygynyń ortagasyrlyq Syganaq qalasynda atqargan zertteýleri // L.N.Gýmılev atyndagy Eýrazıa ulttyq ýnıversitetiniń Habarshy gylymi jýrnaly №1 (116) 2017. - 180-186 b.

10. Jetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Arynov Q.S. Ortagasyrlyq Syganaq qalasynda júrgizilgen arheologıalyq zertteýler // Iasaýı ýnıversitetiniń Habarshysy. №3(109). – Türkistan: Turan, 2018. – 7-14 bb.

Т.С.САДЫКОВ, Ж.О.ХАСЕНОВА

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: khasenovaz@mail.ru)*

**ПРАКТИКИ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В КАЗАХСТАНЕ В 50-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Статья посвящена проблемам изучения составной части истории советского периода - реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане. На основе источников казахстанских и зарубежных архивов сделана попытка анализа общественно-политической ситуации в Казахстане после смерти Сталина. Выявлены причины начала реабилитационного процесса в начале 50-х гг. и его свертывания во второй половине 60-х гг. XX в.

Доказано, что главными причинами прекращения пересмотра дел и реабилитации жертв сталинских репрессий являлись административно-командные методы руководства, в основе своей не подвергшиеся изменениям в период «оттепели».

Ключевые слова: политические репрессии, реабилитация, реабилитационный процесс, НКВД, Верховный Совет, постановление.

Т.С.Садықов, Ж.О.Хасенова

**XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін
құрбандарын ақтау тәжірибесі**

Мақала кенестік кезең тарихының құрамдас бөлігі – Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесіне арналған. Қазақстандық және шетелдік архивтер негізінде Сталин қайтыс болғаннан кейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси ахуалды талдауға әрекет жасалды. 50-жылдардағы ақтау процесінің басталуы мен XX ғасырдың 60-жылдарының екінші жартысындағы оның тежелу себептері анықталды.

Сталиндік саяси қуғын-сүргін құрбандарының істерін қарастыру мен ақтаудың тоқтатылуының басты себептері – «жылымық» уақыт тұсында да өзгеріске ұшырамаған басшылықтың әкімшілік-командалық әдістері болып табылады.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, ақтау, ақтау процесі, ПХК, Жоғарғы Кеңес, қаулы.

T.S.Sadykov, Zh.O.Khasenova

**Practices of rehabilitation of victims of political repressions in Kazakhstan
in the 50-60s of the XX century**

The article is devoted to the problems of studying the integral part of the history of the Soviet period - the rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan. Based on the sources of Kazakhstani and foreign archives, attempt was made to analyze the socio-political situation after Stalin's death in Kazakhstan. The reasons for the beginning of the rehabilitation process in the early 50s and its clotting in the second half of the 60s of the XX century were revealed.

It is proved that the main reasons for the termination of the review of cases and the rehabilitation of victims of Stalinist repression were administrative-command methods of leadership, which did not changed during the “thaw” period.

Keywords: political repression, protest, rehabilitation, law, NKVD, Supreme Soviet, decree.

Понятие слова «реабилитация» в исследовательской литературе появляется в эпоху диктатуры пролетариата, когда на авансцену истории выходит руководящая роль Коммунистической партии, породившая появление так называемых «врагов народа». После смерти Сталина, это понятие стало актуальным при характеристике процесса «восстановления социалистической законности». В узком смысле, главными составляющими, начавшегося в 50-е годы реабилитационного процесса стали - снятие многочисленных правовых ограничений, освобождение из лагерей, тюрем и ссылок огромного количества невинных людей, возврат им части конфискованного имущества, осуждение репрессий и злоупотреблений властью, посмертное «возвращение» чести и достоинства несправедливо расстрелянных и наказание исполнителей кровавых преступлений.

Вместе с тем, в широком смысле слова, политическая реабилитация в СССР явилась индикатором выявления политических настроений правящей элиты, определением действительных устремлений и возможностей курса реформирования общественной жизни, соблюдения конституционных прав и свобод граждан. Поэтому реабилитацию нельзя рассматривать вне общего контекста развития страны. Этапы реабилитации в СССР, в том числе и в Казахстане, эволюционировали в строгом соответствии с заданным общественно-политическим курсом развития советского общества.

В первые годы после смерти Сталина его близкое окружение остро почувствовали на себе вину за прошлое, вину за миллионы осужденных советских людей. При Сталине это чувство было притуплено переложением ответственности на вождя в силу зависимости и беззащитности партийно-государственной номенклатуры от произвола вождя. Именно близкие к Сталину политические деятели и начали процесс реабилитации. Как известно, первыми получили освобождение и реабилитацию родственники правящей элиты: жены Молотова, Калинина, брат Кагановича и другие. Причем была попытка вернуть домой родных тайно, чтобы никто не знал. Однако, в ситуации ожидания обществом перемен, шила в мешке сложно было утаить. Да и в данный момент, соответствовать диктатуре уровня Сталина - страх, разные манипуляции - не было ни сил, ни времени, ни соответствующей авторитетной властной кандидатуры. Поэтому, хоть и кулуарно, но все увереннее, стали звучать инициативы о необходимости остановить репрессии, осторожные предложения начать пересмотр дел жертв сталинского террора.

Оставшийся пока еще формальным лидером страны Г.М.Маленков на июльском Пленуме ЦК КПСС (1953 г.) заявил: «...культ личности Сталина в повседневной практике руководства принял болезненные формы и размеры...критика и самокритика в нашем высшем звене руководства вовсе отсутствовала» [1, с. 32]. Безусловно, в этом сквозит желание первым высказать мнение, витавшее в высших эшелонах власти, сняв тем самым с себя ответственность за репрессии. Более показательным является факт инициативы реабилитации жертв репрессий человеком, чье имя советские люди ассоциировали с карательными органами и творившимся в стране произволом. Весной 1953 г. Берия проявил повышенную активность в неизбежном процессе реабилитации. Вместе с тем, проявлена осторожность – реабилитации подвергнуты родственники партийных лидеров, ближайшие соратники и осужденные на срок до 5 лет.

Анализ первых месяцев правления после смерти Сталина доказывает желание остановить репрессии «лишь в поиске козырей за власть, и только лишь в «центре» [2, с. 190]. В данном случае позиция Берии определялась тактическими соображениями борьбы за власть, дискредитируя своих потенциальных противников, а не политическими убеждениями и тем более раскаянием за совершенные репрессивные действия. В целом, правящая элита стремилась к сохранению стабильности своего статуса, усилению своих позиций и

ликвидации возможностей прихода к власти новых партийных кадров, стремившихся разорвать преступную цепь политики сталинского курса.

Борьба за власть на первом этапе завершилась арестом Берии. За разоблачение и арест Берии военные получили вознаграждение – реабилитированы более полсотни осужденных генералов и адмиралов Советской Армии [3, с. 8]. Но вместе с тем, многочисленные письма, поступавшие от заключенных, ссыльных и спецпоселенцев, оставались без ответа. Провозглашение Берии «агентом империализма» указывало на необходимость усиления «революционной бдительности» [4, с. 8]. А вместе с тем в Казахстане, маховик репрессий продолжал работать, не переставая следовать заданному курсу сталинского режима. Так, 9 марта 1953 г. был арестован, а 27 мая осужден Верховным Судом Казахской ССР на 25 лет заключения в исправительно-трудовом лагере с поражением в правах еще на 5 лет за «антисоветскую деятельность» выдающийся казахский филолог Кажгали Джумалиев [5, л. 1-2, 10, 11, 113-113 об.].

20 июля 1953 г. V Пленум ЦК Компартии Казахстана совместно с партийным активом г. Алма-Аты обсудил итоги июльского Пленума ЦК КПСС. В духе новых установок центра впервые звучала критика культа личности, правда пока без фамилий. Вместе с тем, президент Академии наук Казахской ССР Д.А.Кунаев (видимо, на всякий случай) в своем выступлении на Пленуме заявил: «Нашими учеными до конца не преодолены, полностью не исправлены буржуазно-националистические ошибки, допущенные при освещении вопросов истории Казахской ССР, а также ошибки в литературоведении и казахском языкознании» [6]. 1 августа 1953 г. ЦК КП Казахстана принял постановление «О работе института языка и литературы Академии наук Казахской ССР». Было признано невыполненным аналогичное постановление от 21 января 1947 г. В упрек предъявлялись уже не идеологические, а профессиональные ошибки [7, л. 25-26].

Таким образом, видно, что никаких серьезных изменений в «установленных теоретических и идеологических стандартах режим в первый год после смерти Сталина делать не собирался» [2, с.192]. Пытаясь показать эволюцию политической мысли в постсталинское время, партийная элита обратилась к осуждению культа личности Сталина [8, л. 284]. «Сталинское окружение, избавившись от своего грозного и непредсказуемого патрона, было полно решимости гарантировать себя от сталинских методов кровавого «омоложения власти» [2, с.193]. Поэтому и стал востребованным пересмотр дел репрессированных по политическим статьям, причем, в первую очередь, реабилитации подверглись те, в отношении которых были применены внесудебные приговоры (решения «особых троек» и т.д.)

Лишь в начале 1954 г., когда в партийно-государственной верхушке определилось явное лидирующее положение Н.С.Хрущева, реабилитация получила новый импульс. Хотя, надо отметить, что «взяв курс на расширение процесса реабилитации, на установление причин и последствий репрессий, Хрущев, как и Берия, руководствовался далеко не бескорыстными мотивами. Об этом свидетельствуют, с одной стороны, сокрытие статистических данных об арестованных органами ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ за 1921-1953 гг. Известно, что они были подсчитаны, по поручению первого секретаря ЦК КПСС, уже в декабре 1953 г.), а с другой, стремительная реабилитация «Дела врачей» [3, с.8].

Хрущев воспользовался сталинскими методами использования компрометирующих материалов для ослабления соперников в борьбе за власть. Он скомпрометировал Маленкова, придав широкой огласке среди партийного аппарата, реабилитацию «ленинградцев», тем самым укрепив свой авторитет, выстроив дорогу к единоличной власти. Но какими бы мотивами не руководствовались партийные руководители, надежды политзаключенных и ссыльных на возвращение свободы стали постепенно сбываться.

«Наряду с установлением судебного порядка пересмотра дел (по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 г. Верховный Суд СССР получил право пересматривать по протесту Генерального прокурора СССР решения коллегии ОГПУ, Особого совещания и двоек, и троек) был введен и упрощенный порядок. В мае 1954 г. начала свою работу Центральная комиссия по пересмотру дел лиц, осужденных за «контрреволюционные преступления», содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселениях, созданы аналогичные комиссии на местах. Центральная комиссия получила право пересматривать дела на лиц, осужденных Особым совещанием при НКВД-МГБ или Коллегией ОГПУ. Местные комиссии наделили функциями пересмотра дел, осужденных двойками и тройками НКВД. Для получения положения спецпоселенцев была образована комиссия под председательством Ворошилова, результатом деятельности которой стало известное постановление «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» от 5 июля 1954 г. [3, с. 158-159]. Были освобождены из ссылки, ранее осужденные на срок до 5 лет за «антисоветскую деятельность», сняты ограничения по спецпоселению с раскулаченных и граждан немецкой национальности, проживавших в районах, откуда выселение не производилось» [3, с. 9].

6 февраля 1954 г. был реабилитирован в судебном порядке Ермухан Бекмаханов. Свое содействие в этом оказала А.М.Панкратова, выдающийся историк XX века, академик и член ЦК КПСС. Она добилась приема у советского лидера Никиты Хрущева и убедила его в необходимости пересмотра дела. Однако к научно-педагогической деятельности его допустили лишь более чем через год. Только после вмешательства первого секретаря ЦК Компартии Казахстана П.К.Пономаренко он приступил к научной деятельности. После освобождения из тюрьмы Ермухан Бекмаханов был вынужден заново защитить докторскую диссертацию. Еще 1 февраля 1954 г. Бюро ЦК Компартии Казахстана отменило свое решение об изъятии некоторых статей Бекмаханова, однако реабилитации не подлежал главный труд ученого «Казахстан в 20-40-е годы XX века». Лишь с обретением независимости республики, ученые получили доступ к монографии Бекмаханова. Настоящий труд занял достойное место в историографии истории Казахстана. Нельзя не отметить, что в период апогея культа личности Сталина, большую роль играл человеческий фактор. Так, личная размолвка между некоторыми учеными провоцировала поиски политических ошибок в научных трудах. Диктат идеологии над наукой стал характерной чертой тоталитарного режима. В результате поиск политических ошибок привел к репрессиям невиновных ученых.

Следует отметить, что именно реабилитация Ермухана Бекмаханова дала надежду представителям интеллигенции на признание советской властью отсутствия вины и преступлений многих осужденных по политической статье, восстановление их прав и достоинства. Так, на заседании бюро ЦК КП Казахстана, 25 мая 1954 г. восстановлен в КПСС Ж. Бекхожин, но с учетом «признания допущенных идеологических ошибок», за которые ему объявлялся выговор с занесением в учетную карточку. На этом же заседании в партии восстановлен С. Кенесбаев, но ему был оставлен строгий выговор с занесением в учетную карточку «за сокрытие при вступлении в партию социального происхождения» [9, л. 168]. Решением бюро ЦК КП Казахстана от 5 июня 1954 г. снят строгий выговор К.И.Сатпаеву (с занесением в учетную карточку), объявленный 23 ноября 1951 г. [10, л.10].

Следует заметить, в Казахстане оттепельные явления, хотя и очень медленно и робко, но проявлялись. Примером также может служить дискуссия по подготовке нового издания «Истории Казахской ССР». Так, в октябре 1955 г. ученые-историки вновь, уже без сомнений, заявили о необходимости изучения и включения в издание проблем национально-освободительных движений в Казахстане [8, л. 278-279].

Более пяти лет понадобилось для того, чтобы в составе Академии наук Казахстана были восстановлены Кажгали Джумалиев, Ахмет Жубанов. Выдающийся ученый-филолог, оставивший высочайшее наследие литературоведения казахского народа, К. Джумалиев реабилитирован 16 февраля 1956 г. [11, л. 41]. Предъявленные ранее им обвинения уже не рассматривались тяжкими, не были основанием для репрессий. Однако, реальное освобождение из одного из лагерей Красноярского края состоялось только в конце весны 1956 года. Осенью 1951 г. на повестку дня собрания Союза композиторов республики был вынесен вопрос «О буржуазно-националистических извращениях в музыковедении Казахстана». Особым пунктом резолюции стало требование «принять соответствующие меры к прекращению буржуазно-националистической и космополитической деятельности» Ахмета Жубанова как ученого, педагога, руководителя консерватории. Ему был пришит ярлык «носителя бекмахановщины в музыкальной науке». Предлагалось изъять все его произведения из библиотек, а главный труд «Жизнь и творчество казахских композиторов» стал объектом политических разбирательств. А.Жубанов дважды был исключен из партии. Таковы были обязательные методы тоталитарной машины уничтожения достоинства и прав человека.

Безусловно, механизм принятия решений о реабилитации не был легким, потому и часто затягивался. Так, лишь в 1954 г. органы прокуратуры получили право истребовать из КГБ архивно-следственные дела, что позволило увеличить количество рассматриваемых персональных дел осужденных в судебном порядке жертв репрессий. Прокурорам, следственным работникам, военным юристам полагалось провести так называемую проверку дела, в ходе которой собиралась информация о репрессированном, вызывались свидетели, запрашивались архивные справки. Особую роль при этом играли справки Центрального партийного архива, в которых отмечалась принадлежность репрессированного лица к той или иной оппозиции либо отсутствие таких данных.

Проводивший проверку работник составлял заключение. На основании этого документа Генеральный прокурор СССР, его заместители, Главный военный прокурор вносили (а могли этого и не делать) на Пленум, Коллегию по уголовным делам или Военную коллегию Верховного Суда СССР протест по делу. Суд, например, мог переqualificировать предъявленные статьи обвинений (политические в уголовные и наоборот), мог оставить прежний приговор в силе, наконец, мог ограничиться лишь снижением меры наказания. Из-за такого усложненного порядка реабилитации к началу 1956 г. объем нерассмотренных дел оставался огромным. Особенно мучительным он был для невинно осужденных по политическим мотивам.

Следует учесть еще одно важное обстоятельство. В соответствии с заведенным в стране порядком все принципиальные вопросы реабилитации, особенно известных в стране людей, предварительно вносились в Президиум ЦК КПСС. Именно этот всевластный орган являлся высшей «прокурорской» и «судебной» инстанцией, определявшей судьбы не только живых, но и мертвых. Без его согласия органы прокуратуры не вправе были представлять предложения по пересмотру дел в суды - выносить определения о реабилитации.

Однако не следует думать, что решения Президиума ЦК КПСС всегда незамедлительно воплощались в жизнь. Например, когда особые лагеря были преобразованы в обычные исправительно-трудовые, в них сохранялись старые правила внутреннего распорядка, регламентировавшие поведение «особо опасных государственных преступников». Вместо фамилии они по-прежнему называли свой номер, который был пришит к одежде. В Президиум ЦК стекалась обобщенная и разносторонняя информация о ходе реабилитации. С каждой запиской, с каждым пересмотренным делом вырисовывалась не поддающаяся оправданию картина преступлений, которую дальше трудно было скрывать от народа.

Масштабы злодеяний выглядели ужасающими. Чем больше выявлялось документов, тем больше возникали трудные, неприятные вопросы, и в первую очередь - о причинах и виновниках трагедии, об отношении к Сталину и его политике, о предании гласности кровавых фактов. Ситуация внутри Президиума ЦК постепенно накалялась, признать собственную вину никто не хотел. Однако вопрос об ответственности негласно возникал и присутствовал на заседаниях Президиума ЦК, едва речь заходила об отношении к наследию Сталина и об обнародовании информации о репрессиях.

Уже 5 ноября 1955 г., на заседании Президиума ЦК, впервые принято решение не проводить торжеств по случаю дня рождения Сталина. Хрущев, с усилением своего влияния на окружение Сталина, уже в начале февраля 1956 г. добился включения в повестку предстоящего XX съезда КПСС вопроса о культе личности Сталина и о репрессиях. Эти факты свидетельствуют об опасениях реакции на дальнейшее сокрытие и умалчивание преступлений сталинского руководства. Высшее партийное руководство СССР выработало далекую от истины, но весьма удобную для публичного оглашения официальную позицию об отсутствии представлений подлинных целей, масштабов и механизма сталинских репрессий. Данное решение в перспективе могло переложить ответственность за репрессии со всех членов Политбюро на одного Сталина, с одной стороны, и с другой, продолжая курс реабилитации жертв репрессий, планировалось своеобразное преодоление сталинизма, смягчение проблем.

Анализ причин, повлиявших взять курс на критику сталинизма, помимо субъективных моментов, показывает следующее. Большинство Президиума ЦК к этому времени пришло к пониманию того, что прежними методами оно вряд ли сможет удержать страну в повиновении и сохранить режим в условиях тяжелого материального положения населения, низкого уровня жизни, нехватки продовольствия и острого жилищного кризиса. Об этом напомнили только что состоявшиеся восстания заключенных в Горном лагере в Норильске, в Степлаге, Речном лагере в Воркуте, в Карлаге и других точках ГУЛАГа. При неблагоприятной обстановке восстания могли стать детонатором больших социальных потрясений. Поэтому выбор вариантов действий у членов Президиума ЦК был ограничен.

25 февраля 1956 г. состоялся XX съезд ЦК КПСС, оказавший ошеломляющее впечатление на делегатов. А.Н. Яковлев, председатель Комиссии при Президенте Российской Федерации по реабилитации жертв политических репрессий, президент Международного фонда «Демократия» (Фонд Александра Яковлева) пишет в своих мемуарах: «...я сидел на балконе, хорошо помню то чувство глубокого расстройствa, если не отчаяния, которое охватило меня после сказанного Хрущевым. В зале стояла глубокая тишина. ... никто не смотрел друг на друга. ... уходили с заседания, низко наклонив головы» [3, с.5-6].

С этого момента критика сталинизма и неразрывно связанных с ним преступлений стала публичной. Открылся новый этап в реабилитации жертв репрессий. Весна 1956 г. была отмечена высокой активностью в деле реабилитации и в Казахстане. Как было показано выше, именно в первые месяцы после знакового съезда, было принято огромное количество постановлений Президиума ЦК и указов Верховного Совета СССР о пересмотре дел и посмертной реабилитации видных политических деятелей, о реабилитации и освобождении из лагерей политзаключенных. Продолжилось снятие с учета некоторых категорий спецпоселенцев. Началась проработка вопроса о восстановлении справедливости по отношению к бывшим советским военнопленным и мирным гражданам, насильственно угнанным в Германию в период Великой Отечественной войны.

Чтобы как-то ускорить процесс освобождения из лагерей, руководство страны сразу после съезда приняло решение о создании специальных выездных комиссий, которым на месте, не дожидаясь определения по реабилитации, разрешалось принимать решения об

освобождении заключенных, сокращении срока минуя судебные инстанции. Примечательным является то, что в состав этих комиссий включали бывших политзаключенных из числа реабилитированных коммунистов с большим партийным стажем. Их присутствие в составе комиссий свидетельствовало о том, что руководство стремилось не просто упростить реабилитационный процесс, но и добиться при принятии решений большей объективности и справедливости.

Всего в СССР было создано 97 комиссий, не считая центральной. Центральную комиссию возглавил Генеральный прокурор СССР А.Руденко, местные – прокуроры республик, краев и областей. В Казахстане комиссия состояла из пяти человек, которую возглавил Председатель Верховного суда КазССР Досанов Абдрахман, его заместители Корольков, Мамутов Асабай и члены Верховного суда Бондаревский и Тлегенов Ошакбай [12, с. 257]. Центральная комиссия получила право пересматривать дела на лиц, «осужденных Коллегией ОГПУ, Особым совещанием при НКВД-МГБ-МВД СССР, Военной коллегией Верховного суда СССР, военными трибуналами воинских частей, находившихся за границей» [13, с. 39]. На республиканские же, краевые и областные комиссии был возложен пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД-УНКВД, местными судами и военными трибуналами, и специальными судами [12, с. 257]. Нужно помнить, что все комиссии, безусловно работали под неусыпным контролем партийных органов. Тем не менее, до октября 1957 г., в целом в СССР, рассмотрено дел на 170 тысяч человек. Из 80-ти тысяч советских заключенных, отбывавших наказание за политические преступления, комиссии освободили немногим более 50 тысяч человек, 17 тысяч осужденным были снижены сроки наказания, а «полностью реабилитирован» всего 3271 человек [14, с. 6-7]. Но здесь важно знать, что указ о работе комиссий Верховного Совета СССР предусматривал лишь освобождение от дальнейшего наказания, снятие судимостей и связанных с осуждением правоограничений. Поэтому, юридически это не являлось реабилитацией, поскольку считалось, что все эти люди в прошлом совершили преступление.

Как правило, те, кто был освобожден из тюрьмы, лагеря или ссылки, нуждались в решении и обеспечении трудоустройства, социальных льгот стали требовать возмещения изъятого при аресте имущества. Все это вместе приводит к выводу о том, что решения XX съезда не только активизировали реабилитационный процесс, но и стали в каком-то смысле стали взрывоопасными для самой системы, носили незапланированный характер.

«Вместе с тем, если в «центре» содержанием «оттепели» стали, главным образом, попытки переосмыслить важные моменты политической истории и актуальные проблемы современности, впоследствии получившие оценку как «ревизионистские», то в Казахстане получил всплеск обращения интеллигенции к вопросам национального духовного наследия, к возрождению национальной культуры» [2, с. 200], истории казахского народа. В памяти всплыли унижительные акции, нанесенные сталинизмом истории Казахстана, литературе и искусству. Подтверждением этому являются публикации журналов и газет этих лет.

Так, уже осенью 1956 г. интеллигенцией Казахстана был остро поставлен вопрос о повышении роли казахского языка в общественно-политической и культурной жизни республики. Известно выступление С.Муканова на сессии Верховного Совета Казахской ССР, где он заявил: «Иные республиканские руководители думают, что казахский язык можно употреблять лишь в тех районах..., где живет только казахское население. Неправильно такое мнение. Никто никому не давал права делать казахский язык бедным соседом в Казахской республике и употреблять его как подаяние людям... Независимо от того, какой процент от общего населения составляют казахи, они должны иметь возможность связываться со всеми учреждениями республики на своем языке, говорить на своем языке, выступать на собраниях на своем языке» [15, л. 85].

Однако, очень скоро, в духе общесоюзных установок началось подавление «чрезмерной» активности интеллигенции в Союзе, в том числе и в Казахстане. Интеллигенции без церемоний напомнили о том, что сохранены практически все стандарты, сформированные в ходе послевоенных кампаний. Боясь выпустить ситуацию из-под контроля, Президиум ЦК КПСС, спустя недолгое время, принял жесткие меры, направленные на ограничение критических выступлений коммунистов.

Для казахской интеллигенции первым крупным ударом «идеологических заморозков» стало принятое в декабре 1956 г. постановление ЦК Компартии Казахстана «Об ошибках газеты «Қазақ әдебиеті» в освещении некоторых вопросов развития культуры в республике. Недовольство партийного руководства вызвали опубликованные газетой в течение 1956 г. ряд статей в защиту культуры, языка казахского народа. Критикуя их содержание, ЦК партии сформулировал ряд важных концептуальных установок, которых должна впредь придерживаться казахская интеллигенция. Оказывается, редакция газеты должна была строго научно, с марксистско-ленинских позиций показать, как «благодаря мудрой национальной политике Коммунистической партии...казахский народ за годы советской власти добился невиданных высот в развитии своей экономики, науки, литературы, искусства» [16, л. 44-48].

Однако, в Центре еще осенью 1956 г. Президиум ЦК образовал комиссию под председательством Л.И. Брежнева для рассмотрения вопроса о пресечении враждебной деятельности недавно реабилитированных лиц. По горячим следам известных венгерских событий в декабре 1956 г. было принято письмо ЦК КПСС «Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских враждебных элементов». Понятно, что в такой обстановке реабилитация жертв репрессий не могла быть последовательной и по-прежнему носила выборочный характер. Архивные источники подтверждают то, что реабилитация чаще всего шла по заявлениям родственников и в порядке надзора на имя Генерального прокурора СССР. Это означает, что расстрелянные или умершие репрессированные, у кого не осталось родных, которые могли бы ходатайствовать об освобождении и реабилитации, не могли быть реабилитированы.

Сдерживающий фактор реабилитации также был следствием июньского (1957 г.) Пленума ЦК КПСС, когда острые споры внутри партийного руководства сопровождались апелляциями к прошлому. В результате отстранения из Президиума ЦК В.М. Молотова и др. вместо ожидаемого ускорения процесса реабилитации жертв политических репрессий, стало сокращаться число пересмотренных дел. Правы на наш взгляд, те исследователи, которые видят причину спада реабилитационного процесса в том, что у Хрущева отпала необходимость использовать реабилитацию в борьбе за единоличную власть со своими политическими оппонентами. Как уже было сказано выше, разоблачение сталинских преступлений для советского лидера являлось одним из условий борьбы за власть.

В этом русле для Казахстана интересным примером является жалоба в порядке надзора на имя Генерального Прокурора Союза ССР А.Руденко от 15 февраля 1959 г. сестры Ахмета Байтурсунова – Бектемисовой Сауле Халиевны (первая жалоба подана 15 апреля 1958 г.). Она пишет: «Прошу Вас непосредственно, не поручая местному прокурору, проверить дело по обвинению моего брата Байтурсунова Ахмета в порядке надзора, подойти справедливо и гуманно, о последующих результатах сообщив мне...» [17, лл. 2-3]. Настоящая жалоба получена канцелярией Генеральной Прокуратуры СССР 12 марта 1959 г. Уже 23 марта 1959 г. на имя Зам. Прокурора Казахской ССР, Государственного советника юстиции 3 класса, тов. Чурбанова А.П. отправлен запрос: «В связи с поступлением в Прокуратуру СССР жалобы С.Х.Бектемисовой по делу ее брата Байтурсунова Ахмета..., прошу Вас выслать заключение по указанному делу» [17, л. 4].

Ответ последовал более чем категоричным, полагаем, он был ответом еще на первую жалобу С.Х.Бектемисовой. В надзорном деле мы видим от руки написанный текст обращения Мошлина на имя Г.В. Самолукова от 10.02.1959 г.:

«Г.В.! Стоит ли требовать дело сюда? Может быть следует отказать без истребования дела? От 16.02.1959 г. стоит подпись Г.В. Самолукова и красными чернилами написано: «ОТКАЗАТЬ» [17, л.5]. Отказ в рассмотрении дела Байтурсынова последовал не только потому, что для казахского народа его имя было авторитетным и, соответственно, его реабилитация могла сыграть роль детонатора негодования и возмущения. Рассмотрение дела Байтурсынова и тем более его реабилитация не могли состояться потому что «наверху» преследовали цели принять предупреждающие меры с тем, чтобы критика сталинизма не вышла на «запретные зоны». Потому и последовал безапелляционный запрет на попытки «пересмотреть существующую оценку движения Кенесары Касымова, деятельность батыра Едиге, подчеркивалась недопустимость переиздания произведений известных лидеров Алаш-Орды – А.Байтурсынова, М.Дулатова, Ж.Аймаутова и др» [18, л. 258].

Данный факт свидетельствует о начале свертывания реабилитации и критики сталинизма в конце 50-х гг. XX в. в Казахстане. И только в удобных для власти случаях, вспоминали о виновниках и жертвах репрессий (например, в 1957 г. на XXI съезде партии).

Анализируя процесс реабилитации жертв политических репрессий, необходимо дать оценку этому процессу для репрессированных народов, спецпоселенцев, подвергшихся высылке и ссылке с родных мест. Этой проблеме посвящены отдельные исследования и публикации казахстанских и зарубежных исследователей. Изучение процесса реабилитации спецпереселенцев на территории Казахстана (15 народов – Х.Ж., Т.С.) позволяет прийти к заключению, что реабилитация проводилась с грубыми нарушениями принятых указов, законов и актов. Зачастую процесс реабилитации носил половинчатый характер. Принятые постановления по данной проблеме показывают, что партийное руководство страны избирательно установило свои ограничения. Так, например, в ноябре 1956 г., согласно постановления «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов» началось восстановление в прежних территориальных границах их национальных автономий, выделялись индивидуальные компенсации, льготные кредиты, организовано массовое переселение бывших спецпоселенцев на родину [19]. В то же время, крымские татары, немцы, курды, турки-месхетинцы получили лишь возможность снятия с учета спецпоселения без возвращения их к местам прежнего проживания. Справедливое рассмотрение дел для многих представителей этих народов в советский период так и осталось мечтой. Следует подчеркнуть, что особенно в период сталинских репрессий территория Казахстана превратилась в пеструю палитру народов СССР. Благодаря казахскому народу, здесь нашли свою вторую родину те, кто остался в живых в суровые годы испытаний.

В начале 1960-х гг. деятельность созданной комиссии Президиума ЦК КПСС во главе с председателем КПК при ЦК КПСС Н.М. Шверником пришла к выводу о том, что все судебные процессы 30-х годов являются сфабрированными, логически осужденные участники этих процессов подлежат реабилитации. Однако, выявленные результаты по понятной причине надолго оказались за семью печатями. Деятельность сменившего Н.М. Шверника на посту комиссии А.Я.Пельше не принесла значимых результатов в деле реабилитации жертв советского террора. «Весьма примечательно, что амплитуда колебаний степени активности партийно-государственной элиты и общественности в вопросе о политической реабилитации не совпадала. Именно на время начала отхода от партийно-государственной элиты от курса XX съезда КПСС (1964-1965 гг.) приходится новая волна

инициатив общественности по восстановлению справедливости в отношении жертв сталинского террора» [20, с. 92].

После ухода Н.С.Хрущева с исторической арены лидера советского государства, новое руководство, сохраняя прежние решения по отношению к сталинизму и жертвам политических репрессий, фактически на деле способствовали свертыванию реабилитационного процесса. Постепенно Комиссии по реабилитации сокращают рассмотрение реабилитационных дел, в архивах можно встретить лишь единичные случаи. В этот период пересмотрено дело В.М.Своика, проживающего в г. Алма-Ата. В.М.Своик, уроженец г. Ленинграда, участник Финской войны, в январе 1940 г. оказался в плену у белофинов «в бессознательном состоянии после недельного голодания и с отмороженными пальцами» [21, л. 1]. Он был осужден решением Особого Совещания сроком на пять лет тюремного заключения «за сдачу в плен без сопротивления» [21, л. 2]. По завершении срока освобожден в 1946 г. 13 ноября 1968 г. пишет заявление на имя Генерального прокурора СССР А. Руденко: «...Прошу Вас рассмотреть вопрос о моей реабилитации» [Там же]. Уже 28 ноября 1968 г. получает справку о реабилитации: «Дело по обвинению Своика Владимира Моисеевича... пересмотрено Военным трибуналом ордена Ленина Московского военного округа за № Н-247/ос...Постановление от 27 сентября 1940 г. в отношении Своика В.М. отменено и дело о нем прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. Своик Владимир Моисеевич по данному делу реабилитирован» [21, л. 3]. Следует отметить, что даже в фондах архивов бросается в глаза уменьшение дел о реабилитации, относящихся ко второй половине 60-х годов XX в., работа по совершенствованию законодательной базы реабилитации. Это является свидетельством того, что руководство страны, находившееся при Сталине в самом эпицентре бесправия и репрессий было не в состоянии избавиться от сталинских догм и не прилагало особых усилий. Напротив, можно с горечью утверждать о том, что наследие сталинского режима получило реинкарнацию в политической деятельности последующих советских лидерах.

Тем не менее окончательно вытравить дух «оттепели» в среде казахской интеллигенции оказалось отнюдь непросто. Смелые деятели науки и культуры Казахстана не теряли надежды избавить историю и культуру казахского народа от искажений, несправедливых оценок сталинских идеологов. Секретарь правления Союза писателей - Г.Орманов направил в ЦК партии письмо, в котором ставился вопрос о реабилитации великого казахского поэта Шакарима. Несмотря на то, что в 1958 г. была получена справка о реабилитации Шакарима Құдайбердыұлы, реабилитация его трудов не состоялась. В 1959 г. в газете «Қазақ әдебиеті» были опубликованы несколько стихотворений поэта, дальнейшая публикация его произведений была запрещена. В то же время следует констатировать факт, что и здесь были опущены строки, не вписывающиеся в идеологические стандарты политики КПСС. То есть режим во второй половине 50-х годов перешел от тактики прямого подавления к тактике «идеологического сдерживания» интеллигенции. «Каюм Мухамедханов более 30 лет боролся за реабилитацию творчества запрещенного поэта. Память о Шакариме, реабилитация его имени и творчества, сохранение методом текстологического анализа оригинального слова Шакарима – это непревзойденная заслуга ученого К.Мухамедханова. Сохранился черновик письма на имя Хрущева Н.С., написанного рукой К.Мухамедханова, от имени сына Шакарима Ахата» [22]. К.Мухамедханов сам был жертвой сталинского террора [23].

В 60-е гг. в Казахстане один за другим шли письма, заявления и прошения о реабилитации ярких представителей интеллигенции, лидеров и членов Алаш-Орды. Однако, эти инициативы уже во II-ой половине 60-х гг. завершились преследованием самих инициаторов реабилитации, строгих партийных и административных взысканий, лишением

рабочих мест. Соответственно, после подобного рода мер со стороны советской власти, обществу ясно дали понять, что с «оттепелью» покончено, что повторений её ни в какой форме ожидать не следует.

Таким образом, в Казахстане, как и во всем Союзе, надежды на восстановление справедливости и правды, начались постепенно сбываться после смерти Сталина. Время показало абсурдность политических обвинений. Сотни невинно осужденных освобождены, вернулись в семьи. Посмертно реабилитированы видные государственные деятели Казахстана. Реабилитацию получили представители интеллигенции Казахстана.

Однако, реабилитационный процесс жертв политических репрессий во второй половине 60-х гг. был свернут и не доведен до конца из соображений политической конъюнктуры. Громкие политические процессы 1930-1940-х гг., в основном вообще не пересматривались. «Реабилитация коснулась лишь определенного исторического отрезка времени и ограничивалась отдельными категориями дел. По существу, она не включила громадные массы административно репрессированных, депортированных по национальному признаку, по социальным, классовым и иным мотивам. Более того, начинался новый виток политических репрессий, в частности в отношении тех, кого потом называли «узниками совести» [24, с. 8].

Последующая активность реабилитационного процесса в конце 80-х, начале 90-х и, особенно в период независимости Республики Казахстан, поставит перед обществом и государством необходимость принятия новых решений, которые актуальны и поныне.

ЛИТЕРАТУРА

1. Емельянов Ю.В. Сталин перед судом пигмеев. – М.: Яуза. – 2008. – 544 с.
2. Гуревич Л.Я. Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования: дис. ...д-ра историч. наук. - Алматы, 1993. - 476 с.
3. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том I. Март 1953 - февраль 1956. Сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. - М.: МФД, 2000. - 503 с.
4. Правда. - 1953. - 15 июля.
5. ГА РФ Ф.8131. Оп.31. Д. 39829.
6. Казахстанская правда. - 1953. - 22 июля.
7. АП РК Ф.708. Оп.26. Д.118.
8. Научный архив РГП «Ғылым Ордасы» Ф.11. Оп.1. Д.136а.
9. АП РК Ф.708. Оп.27. Д.152.
10. АП РК Ф.708. Оп.27. Д.153.
11. Хасенова Ж.О. Неизвестные страницы «Дела Кажгали Джумалиева» (к репрессиям и реабилитации национальной интеллигенции в период «Оттепели») // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2018. - № 4.– С. 37-43.
12. Хасенова Ж.О., Садыков Т.С. Начало реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане: создание специальных комиссий // 25 лет Единства и Созидания: сборник материалов международной научно-практической конференции. – Астана, 2016. – С. 255-260.

13. Лавинская О.В. Документы прокуратуры о процессе реабилитации жертв политических репрессий 1954-1956 гг. // Отечественные архивы. – 2007. - № 3. - С. 38-46.
14. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 - начало 80-х годов. Сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. - М.: МФД, 2003. - 960 с.
15. АП РК Ф.708. Оп.30. Д.76.
16. АП РК Ф.708. Оп.29. Д.170.
17. ГА РФ Ф.8131. Оп. Д.86105.
18. АП РК Ф.708. Оп.35. Д.1293.
19. Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. Трудный путь реабилитации спецпереселенцев из Северного Кавказа (по материалам Акмолинской области) // Вестник Ингушского научно-исследовательского института гуманитарных наук. - 2018. - №1. - С.57-64.
20. Аманбаев А.Ж. Реабилитация как составная часть «Оттепели» // Отечественная история: поиски, проблемы, перспективы: материалы международной научно-теоретической конференции. - Астана, 2006. – Ч.І. - С. 88-93.
21. ЦГА РК Ф.2178. Оп.1. Д.37.
22. [Электронный ресурс]. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1963124470396324&id=100000963702713. (Дата обращения 20.05.2018).
23. ЦГА РК Ф.р-2196. Оп.1. Д.62.
24. Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. «Долгое эхо диктатуры. Жертвы политических репрессий в странах бывшего СССР – реабилитация и память»: материалы Международной конференции. - 10-12 сентября 2014 г. – М. : «Мемориал» - «Звенья», 2016 – 478 с.

REFERENCES

1. Emelyanov Yu.V. Stalin pered sudom pigmeev. – М.: Yauza. – 2008. – 544 s.
2. Gurevich I.Ya. Intelligenciya Kazaxstana i politika totalitarnogo gosudarstva v sfere nauki i vysshego obrazovaniya: dis. ...d-ra istorich. nauk. - Almaty, 1993. - 476 s.
3. Reabilitaciya: Kak eto bylo. dokumenty prezidiuma ck kpss i drugie materialy. v 3-x tomax. tom i. mart 1953 - fevral 1956. sost. Artizov A.N., Sigachev Yu.V., Xlopov V.G., Shevchuk I.N. - М.: Mfd, 2000. - 503 s.
4. Pravda. - 1953. - 15 iyulya.
5. Ga rf f.8131. op.31. d. 39829.
6. Kazaxstanskaya pravda. - 1953. - 22 iyulya.
7. Ap rk f.708. op.26. d.118.
8. Nauchnyj arxiv rgp «Gylym ordasy» f.11. op.1. d.136a.
9. Ap rk f.708. op.27. d.152.
10. Ap rk f.708. op.27. d.153.
11. Xasenova Zh.O. Neizvestnyye stranicy «dela kazhgali dzhumaliev» (k repressiyam i reabilitacii nacionalnoj intelligencii v period «ottepeli») // Vestnik evrazijskogo gumanitarnogo instituta. – 2018. - № 4.– s. 37-43.

12. Xasenova Zh.O., Sadykov T.S. nachalo rehabilitacii zhertv politicheskix repressij v kazaxstane: sozdanie specialnyx komissij // 25 let edinstva i sozidaniya: sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Astana, 2016. – s. 255-260.

13. Lavinskaya O.V. Dokumenty prokuratury o processe rehabilitacii zhertv politicheskix repressij 1954-1956 gg. // otechestvennyye arxivy. – 2007. - № 3. - c. 38-46.

14. Reabilitaciya: Kak eto bylo. dokumenty prezidiuma ck kpss i drugie materialy. tom ii. fevral 1956 - nachalo 80-x godov. sost. artizov a.n., sigachev yu.v., xlopov v.g., shevchuk i.n. - m.: mfd, 2003. - 960 s.

15. AP RK F.708. op.30. d.76.

16. AP RK F.708. op.29.d.170.

17. GA RF F.8131. op. d.86105.

18. Ap Rk F.708. op.35. d.1293.

19. Musagalieva A.S., Musabekova R.M. Trudnyj put rehabilitacii specpereselencev iz severnogo kavkaza (po materialam akmolinskoj oblasti) // vestnik ingushskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta gumanitarnyx nauk. - 2018. - №1. - s.57-64.

20. Amanbaev A.Zh. Reabilitaciya kak sostavnaya chast «ottepeli» // otechestvennaya istoriya: poiski, problemy, perspektivy: materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy konferencii. - astana, 2006. – ch.i. - c. 88-93.

21. CGA RK F.2178. op.1. d.37.

22. [Elektronnyj resurs]. url: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1963124470396324&id=100000963702713. (data obrashheniya 20.05.2018).

23. CGA RK F.R-2196. op.1. d.62.

24. Reabilitaciya i pamyat. Otnoshenie k zhertvam sovetskix politicheskix repressij v stranax byvshego SSSR. «Dolgoe exo diktatury. Zhertvy politicheskix repressij v stranax byvshego SSSR – reabilitaciya i pamyat»: Materialy Mezhdunarodnoj konferencii. - 10-12 sentyabrya 2014 g. – M. : «Memorial» - «Zvenya», 2016 – 478 s.

Д.Д.СҮЛЕЙМЕНОВА

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: suleymenova53@mail.ru.)*

АЛАШОРДАНЫҢ БАТЫС БӨЛІМІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы саяси күреске шыққан қазақ зиялы қауымының 1917-1920 жылдар аралығында жүргізілген қоғамдық-саяси қызметтеріне тоқталып, жан-жақты тарихи талдау жасалған. Ресейдің отарлық езгісінде болған халқымызды тәуелсіздік жолындағы саяси күреске бағыттау мақсатында атқарылған істерге мән-мағына беріп, ғылыми түрде тиянақты талдау жасалынған. Сонымен бірге Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі тарихи шындығы арасында өзара байланыс пен сабақтастық бар екенін аңғаруға болады. Бұл сабақтастықтың өзегі - ұлттық мемлекеттілік мәселесі екені айқын ашылады.

Автор бірқатар дереккөздерді, оның ішінде зерттеулер, мерзімді баспасөз материалдары, Қауіпсіздік комитетіндегі құжаттарды пайдаланған. Сонымен қатар, Алаш зиялылары тақырыбында жазылған бірнеше ғылыми әдебиеттерді басшылыққа алған. Сондай-ақ мақала барысында 1917 жылы құрылған «Түркістан автономиясы», Жымпитыда құрылған «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметтері туралы мағлұматтар берілген. Батыс Алашорда жетекшісі Жаханша Досмұхамедовтың жалынды сөздерінен мәліметтер келтірілген. Алаш зиялыларының атқарған қызметтерін саралай келе, оның бүгінгі күнге дейін құндылығын жоймағандығын айтады.

Кілт сөздер: Алаш, Алаш партиясы, қазақ съезі, Ойыл уәлаяты, Батыс Алашорда үкіметі, автономия.

Д.Д.Сулейменова

Образование западного отделения Алаш-Орды и ее деятельность

В статье проведен всесторонний исторический анализ общественно-политической деятельности казахской интеллигенции, вступившей в политическую борьбу в начале ХХ века, рассмотрен период с 1917 по 1920 годы. Проведен тщательный научный анализ деятельности, побудивший на борьбу за независимость народ, который находился под многолетним гнетом России. Вместе с тем прослеживается взаимосвязь и последовательность истории движения Алаш с современной исторической правдой. Значимость данной взаимосвязи заключается в проблеме национальной государственности. В качестве источников информации автор использовал материалы периодических изданий и документы из архива органов безопасности. Вместе с тем, за основу были взяты работы, написанные на тему движения интеллигенции Алаш. Также представлена информация о временном правительстве в Туркестанской автономии, основанной в 1917 году, и Уильского уаллаята в Жымпиты.

В статье приведены цитаты руководителя Западной Алаш-Орды Жаханши Досмұхамедова. Проанализировав деятельность движения интеллигенции Алаш, автор приходит к выводу, что ценность их работ не утрачена по сей день.

Ключевые слова: Алаш, партия Алаш, съезд казахов, Уильский уаллаят, правительство Западной Алаш-Орды, автономия.

D.D.Suleymenova

The Formation the Western Division of Alash-Orda and its Activities

In this article provided a comprehensive analysis of the historical prompted by the struggle for independence the people that was under the oppression of Russia for many years. However, traced the history of the relationship and sequence of movements Alash with the modern historical truth. Significance of this relationship is a problem of national statehood.

As the sources of information used materials of periodicals and documents from the achieves of the security. However it was based on written work on movement intellectuals of Alash. Also provided information on the provisional government in “Turkestan autonomy”, which was found in 1917, and “Uilskii uallayat” in Zhympity. In the article are quotes of the leader of West Alashorda Zhahansha Dosmukhamedov. Analyzing the activities of the movement intellectuals of Alash, author concluded that the value of their work was not last on this day.

Keywords: Alash, Alash party, congress of Kazakh, Uilskii uallayat, the government of West Alashorda, autonomy.

Тарихта Уфа мемлекеттік мәжілісі (Уфимское государственное совещание) деген атпен бұл бас қосу 1918 жылы қыркүйектің 8-інде ашылды. Оның жұмысына 147 адам немесе 170-тей кісілер қатынасты. Олардың ішінде Құрылтай жиналысының 81 мүшесі болды. Қазақ облыстарынан мемлекеттік мәжіліске Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, С.Досжанов, Б.Жанқадамов, А.Байтұрсынов, Г.Әлімбаев, М.Тынышбаев, М.Шоқайұлы, І.Тұрмағамбетовтар қатынасты [1].

Уфа мемлекеттік мәжілісінің басты мәселесі бүкілресейлік жоғарғы өкімет құру жөніндегі актіде анықталды. Жаңа үкімет Директория деген атқа ие болды. Ол 5 адамнан тұрды: төрағасы Н.Авксентьев (эсерлер партиясы орталық комитетінің мүшесі, философия докторы); мүшелері – В.Зензинов (эсерлер партиясы орталық комитетінің мүшесі, философия докторы), В.Виноградов (халық бостандығы партиясы орталық комитетінің мүшесі), генерал В.Болдырев, П.Вологодский (Сібір үкіметінің премьер-министрі). Директорияның негізгі міндеттері болып мыналар жарияланды:

- 1) Ресейді большевиктік өкіметтен құтқару үшін күрес;
- 2) Бөліп алып кеткен, бөлінген және бытыраңқылыққа ұшыраған Ресей облыстарын біріктіру;
- 3) Брест бітімін және басқа да халықаралық мәні бар келісімдерді мойындамау;
- 4) Герман коалициясына қарсы соғысты жалғастыру [2, 495-496 бб.].

Директория елдің бөлшектену процесіне (децентрализация) қарсы батыл да шұғыл шаралар қолданылатындығын мәлімдеді. Директорияны бүкіл Ресейдің тұтастығы мазаландырса, Әлихан Бөкейхановты өзі үкіметін басқарған Алаш автономиясының тағдыры, ең алдымен оның территориялық бірлігі толғандырды.

Ә.Бөкейханов Қазақстанның территориялық тұтастығын қалпына келтіру мәселесін ойластырып жатқан кезде Сібір мен Еділ бойында Алашорданың жағдайын қиындатып жіберген саяси оқиғалар орын алды. Н.Авксентьев басқарған Директорияның Алашорда үкіметін тарату туралы 1918 жылғы жарғысы жарияланды. Директория тарапынан Алашорданы тарату жөніндегі шешім Ә.Бөкейханов пен оның серіктері үшін күтпеген, оқыс оқиға еді. Сондықтан Уфа Кеңесі барысында Алаш жетекшілері бас қосып өз бетінше ұйымдастыру Кеңесін өткізді. Кеңес Уфада 11 қыркүйекте төтенше түрде өтті, оның төрағасы Ә.Бөкейханов «Автономияның жергілікті басқару жүйесі» туралы мәселені талқылады. Бұған Алашорда мүшелері: Жаһанша және Халел Досмұхамедовтар (Орал), Бақтыгерей Құлманов, Уәлитхан Танашев (Бөкей Ордасы), Сағындық Досжанов (Орынбор),

Есенғали Тұрмұхамедов, Бижан Жанқадамов (Ақтөбе), сондай-ақ Ахмет Бірімжанов (Торғай), Әлімхан Ермеков, Мұхамеджан Тынышпаев (Жетісу) сияқты үкімет мүшелерінің қатысумен өткізілді. Мәжілісте Алаш автономиясының жергілікті басқару жүйесі туралы мәселені талқылап, бұрынғы «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметін тарату, оның орнына Алашорданың Батыс бөлімін құру туралы шешім шығарылады. Мәжілісте қабылданған шешімнің негізгілері мыналар:

1. Алашорда Алаш Автономиясы аумағындағы бірден-бір басқару органы болып табылады.

2. Жергілікті басқару жергілікті және қалалық өзін-өзі басқару жүйесі мен Алашорданың комиссарлары арқылы жүзеге асырылады.

3. Облыстық, уездік комиссарларды Алашорда тағайындайды және олар 1917 жылғы Уақытша үкіметтің заңдары анықтаған құқықтарымен уақытша пайдаланылады.

4. Құрамына Бөкей Ордасы, Торғай облысының Ақтөбе және Ырғыз уездері кіретін Алаш Автономиясының Батыс аймағын іс жүзінде басқару үшін соғыс жағдайына және қатынас жолдарының нашар дамуына байланысты Алашорданың Батыс бөлімшесі құрылады.

5. Алашорданың осы бөлімшесі Автономияның көрсетілген бөлігін басқаруға толық құқылы.

6. Төтенше жағдайлар болғанда және Алашордамен байланыс үзілгенде бөлімше Алашорданың Орталық үкіметінің құқықтарына ие болады [3, 103].

Бұл үкімет ресми түрде «Алаш автономиясының Батыс бөлігін басқару жөніндегі бөлімше деп аталды». Оның төрағалығына Ж.Досмұхамедов сайланды. Алашорданың Батыс бөлімінің әкімшілік құзыретіне бұрынғы «Ойыл уәлаятының» жеріне қоса Бөкей Ордасының, Ақтөбе, Ырғыз уезінің (Торғай облысы) және Маңғыстау уезінің (Закаспий обл.) аумағы кірді. Күнбатыс Алашорданың жер аумағы бұрынғыдан екі есе өсіп, тұрғын халқының жалпы саны 1,5 млн. адамға жетті [4, 124].

Алашорданың Батыс бөлімі Батыс Қазақстан аймағын Жайық өңірінде жүріп жатқан азамат соғысының зардаптарынан қорғады. Сол кездегі ақтар үкіметімен түрлі бағыттарда келіссөздер жүргізді. 1918 жылы ақпан айында Қаратөбеде өткен III Орал Қазақ облыстық съезіне адмирал Колчактың өкілі генерал Лебедевке Жаһанша Досмұхамедов билікті бермеді [5, 233]. Колчак үкіметі Батыс Алашорда үкіметін ресми танығанмен, билікті өз қолына алуға тырысқан еді. Батыс Алашорда үкіметінің қызметін нығайту үшін Алаш милициясын құру қажет болды. Бұл мәселе Орал Қазақтарының III съезінде Қаратөбеде көтеріледі, бірақ арты дауға айналып, бұл мәселе шешілмеді. Жымпитыда өткен Орал Қазақтарының IV съезінде Алаш милициясы құрылып, оның жарғысы қабылданып, Жымпитыда юнкерлер мектебі ұйымдастырылып, Ойылда 6 айлық әскери училище ашылды. Бұл оқу орындарында жастары 19 бен 25 аралығындағы қазақ жастары әскер қатарына шақырылды. Әскери міндет 1,5 жыл деп белгіленді. Өз еркімен әскерге келгендерге 50 сом мөлшерінде жалақы берілетін болып шешілді. Әскерге арнайы киім үлгісі ұсынылды. Жымпитыда Досмұхамедов ұлдары (Жаһанша мен Халел туралы- авт.Д.Д.Сулей.) «Алашорданың Батыс бөлімі үкіметін құрып, дүркіретіп іске кірісті. Олар Қазақстанның Күнбатысын толық өз үкіметіне айналдырды. Милициясы лезде әскер болып шықты. Ойыл қаласында офицерлік «Первая Казахская кавалерийская юнкер школа» атты мектеп ашты. Бұған қазақтың оқыған алашшыл жігіттері жиналды. Олар Самара комитетінен 2000 мылтық, 58 пулемет, 2 зеңбірек, 2 автомобиль алды» деп жазды «Сарыарқа» газеті [6].

Мәскеудегі Кеңес басшылығы Азамат соғысының алғашқы жылының қорытындыларын шығара келіп, Кеңес өкіметін ұлт аймақтарында нығайтудың тиімді жолдарының бірі – ұлттық-мемлекеттік құрылысты тереңдету қажет деп санады. Бұл бағытта

Кеңестік негіздегі Татарстанның, Башқұртстанның және Қазақстанның автономиялық мемлекеттілігін тез арада құру большевиктердің ұлт саясаты саласындағы маңызды міндеттерінің бірі деп анықталды. Бұл бағыт РКП(б)-ның VIII съезінде (наурыз 1919 жылы) бекітілді. Осылайша, большевиктер іс жүзінде автономия мәселесін шешуді өз қолына алды. Большевиктердің бұл әрекеті халықтар арасында үлкен қолдау тапты. Азамат соғысы мен ішкі контрреволюциялық күштердің және ақ казактардың шабуылдарынан шаршаған халық бейбітшілікті аңсады. РСФСР-дің Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының қазақ бөлімі арқылы байланыс орнатуын Алашорданың белгілі қайраткері Ахмет Байтұрсынов басқарған топ та қолдады.

1919 жылдың наурыз айында Шалқар станциясында Кеңестік комиссар Әліби Жангелдинмен кездескеннен кейін Ахмет Байтұрсынов Мәскеуге барды және онда Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының қазақ бөліміне жұмысқа кіреді.

1919 жылдың көктемінде Алашорда жетекшілерінің жағдайы қиындап, жұмыстары күрделене түсті. 1919 жылы наурызда Семейдегі азаматтық істер жөніндегі қазақ сотының төрағасы Жақып Ақбаев пен «Сарыарқа» газетінің редакторы Имам Әлібеков қамауға алынды.

Орал облысында да контрреволюция күштерімен шиеленіскен күрес өрістей түсті. 1919 жылы шілдеде қоршауда қалған Орал қаласының азат етілуі, кеңес әскерлерінің оңтүстік шабуылын өрістетті.

1919 жылы Батыс Алашорда үкіметі Кеңестік Ресеймен байланыс орнату жолдарын қарастыра бастады. Батыс Алашорда үкіметі Орынборға арнайы адам аттандырды. Татарлардан сайланған үкімет мүшесі Насреттин Кузми Орынборда болып қайтты. Ол Орынборда Башкирревком төрағасымен кездескенін, сол кезде Мәскеуде жүрген Заки Валиди атына жедел хат жолдап, Қазақ үкіметінің Кеңестік Орталықпен байланыс орнатуға тырысқанын мәлімдейді [7,98].

1919 жылы көктемде казак әскери бөлімдерінің инструкторларының бірі полковник Ерыклинцев қазақ бөлімдерін майданға тартуға әрекет жасады. Бұл кезде Батыс Алашорда үкіметінің төрағасы және Әскери бөлім бастығы Жаһанша Досмұхамедов отбасымен қысқа мерзімді демалыста болғанын пайдаланып, Е.Ерыклинцев Алашорда үкіметінің басқа мүшелерінің келісімінсіз әскери бөлімдерді майдан шебіне қарай алып шығады. Бұл хабарды естіген бойда қайтып оралған Ж.Досмұхамедов жігіттердің соңынан қуып барып, майданға қосылмастан бұрын Жымпитыға кері алып қайтады.

Майданға көмек туралы казактардың талабы күшейгенмен Алаш әскерінің Қазақ бөлімдері ешқандай ұрыс-қимылдарға қатыстырылмайды.

1919 жылдың жаз айының соңына қарай Орал майданының бір бөлігі қазақ жеріне ауысты. Орал казак әскерлері тоз-тозы шығып, қазақ даласына шашырай қашты. Олар өз жолдарында қазақ ауылдарына шабуыл жасап, малдарын тартып алып, көп қиянат жасады. Осы кезде Батыс Алашорда үкіметі қазақ жерін талан-тараждан сақтап, халықты шапқыншылықтан қорғады [8, 30 б.].

Ақыры аяғында Батыс Алашорда үкіметі казактарға ашық қарсы шығу туралы шешім қабылдап, 1919 жылы 10 желтоқсанда арнайы қатынас қағазбен соғыс қимылдарының басталу орны мен уақыты туралы Түркістан майданы мен Кирәскериревкомды хабардар етті, сонымен бірге барлық қазақ ауылдарына да құпия түрде хабар жіберілді. Алашорда бұйрығы мен атқа қонған Қазақ әскери бөлімдері 1919 жылдың 27 желтоқсанында таңмен Орал

армиясының 2-ші Елек корпусына шабуыл жасап, корпус штабын толық құрамда тұтқынға түсірді. Тұтқындалғандар корпус командирі генерал Акутин, оның көмекшісі полковник Марков, штаб бастығы полковник Шадрин және т.б. Түркістан майданы қарамағына жіберілді. Соғыс қимылдарын өрістете түскен Қазақ әскерлері казактарға тылдан соққы беріп, 2 күндік ұрыс барысында 1500-дей адамды тұтқынға алды, сондай-ақ 3 зеңбірек, 3 пулемет, көптеген винтовка, патрон, әскери мүліктер қолға түсірілді. 2 күннен кейін Қазақ әскерлеріне көмекке Қызыл армияның 3-інші Татар жаяу әскер полкі және Татар кавалериясының 1 дивизионы келіп жетті. Олармен біріккен Қазақ бөлімдері Түркістан майданы басшылығына өтті. Осыдан кейін Қазақ үкіметінің Кеңес өкіметі жағына шығуының шарттары анықталып, шешім қабылданды. Бұл шешім 1920 жылы 11 қаңтардағы протоколда тіркіленген.

Келісімнің негізі төмендегі басты ережелерден құралды:

1. Батыс Алашорда Кирәскериревкомға қосылады, Алашорданың барлық қоры (капиталы) мен мүлкі Кирәскериревкомға көшеді.

2. Орталық Кеңес өкіметінің басшы нұсқауларына сай жарияланған Түркістан майданы Ревәскерикеңесінің 1919 жылғы 4-ші қарашадағы қаулысында көрсетілген шарттарды Қазақ үкіметі мен қазақтың қоғамдық және саяси қайраткерлерінің толық орындауына байланысты жоғарыдағы амнистия Кеңес өкіметіне қарсы қандай да болсын күреске қатысқан Батыс Алашорданың қайраткерлерінің жеке қауіпсіздігі мен дербес құқықтылығы толық қамтамасыз етіледі.

3. Тұрақты Қазақ әскери бөлімдері уақытша Түркістан майданы командованиясіне бағынады, олардың бұдан былайғы тағдыры туралы мәселені түпкілікті шешу Республиканың жоғарғы басшылығы құзырында.

4. Болыстық және ауылдық жасақтар, сол сияқты елді мекен тұрғындары қарусыздандырылып, қару-жарақ уездік ревкомға тапсырылуы керек. Ревком қаруды әскери басшылыққа тапсырғанша өзінде сақтайды.

5. Тапсырылатын қаруды өз қаржысына сатып алғандары туралы мәселе көтеріледі.

6. Қазақтардан Қазақ әскери бөлімдері қолға түсірген әскери мүлік қазақ даласында ұрыс жүргізіп жатқан барлық Қызыл әскер бөлімдерінің мұқтажына жұмсалады, ал қалғандары ерекше бұйрық келгенше тізімделіп, Ойылға сақтауға жіберіледі.

7. Бұрын Қазақ территориясында қолданыста болып келген Сібір, Дон, т.б. ақша белгілерін жалпы Кеңес Республикасының ақша белгісіне ауыстыру туралы өтініш Алашорда басшылары Орынборға барғаннан кейін Кирәскериревкомның қарауына және шешуіне ұсынылады.

Бұдан кейін барлық істі, мүлік пен капиталды Кирәскериревком мүшесі Бегімбетовке тапсырған Батыс Алашорда басшылары Орынборға келді. Оларды 1 күннен соң Кирәскериревком төрағасы Пестковский қабылдады. Орынборға Батыс Алашорданың үкімет мүшелері: Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Кәрім Жалелов, Иса Қашқынбаев, Беркінғали Атшыбаев ВЦИК Президиумы жарлығымен Мәскеуге шақырылып, олар Орынбордан Мәскеуге аттанып кетті. Мәскеуде Алашорда өкілдері 1 айдан астам жатып елге қайту үшін баяндама-хат жазып, рұқсат сұрайды және өздерінің жүргізген іс-әрекеттерінде ешқандай мемлекетке қарсылық болмағанын мәлімдейді [9, 28-30].

Батыс Алашорда қайраткерлерінің атқарған істері, халқына, еліне деген сүйіспеншілігі орасан зор. Олар қиын-қыстау кезеңінде халқының болашағы үшін күресті, сол жолда өздері де құрбан болды.

Алашорданың Батыс бөлімінің құрылуы, бұл сол кездегі саяси жағдайға байланысты болғаны бізге тарихтан белгілі. Сонымен қатар, Алашорданың Батыс бөлімінің атқарған қызметі қазақ жеріндегі жаңа тұрпатты мемлекеттік құрылымды жүзеге асырғаны зерттеу еңбектерінде айқын көрініп тұр. Қазақ жерінде алғаш рет автономиялы мемлекеттік құрылым аз уақыт болса да өмір сүріп, халқына қызмет етті. Сондықтан бүгінде біздер Тәуелсіз Қазақстанның негізін Алаш қайраткерлері қалап кеткен Алаш автономиясынан бастау алады деп көрсетуіміз өте орынды. Алаш зиялылары тәуелсіз мемлекеттің алғашқы қарлығаштары [10, 90-92].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вестник Комитета членов Всероссийского учредительного собрания. 1918, 18 сентября.
2. Акт об образовании Всероссийской Верховной власти, принятый на Государственном совещании.; Болдырев В.Г., Директория, Колчак, Интервенты. Новониколаевск, 1925, с. 495-496.
3. Рысбеков Т. Өскен өлке тарихы. -Орал, 1997. -103 б.
4. Әнес Ғ. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы: Арыс, 2002. -588 бет.
5. Әнес Ғ. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 233 б.
6. Сарыарқа // 1918, 12 қазан.
7. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М., 1994
8. Ақбаев Ж. Алшын - От - Ана. Орал, 2000.
9. Мартыненко Н. Алаш-Орда (сб. документов). – Алматы, 1992. – с. 28-30.
10. Suleimenova D. Great People of Western Alashorda. – Uralsk, 2017. – p. 90-92

REFERENCES

1. Vestnik Komiteta chlenov Vserossiskogo ūchreditelnogo sobraniia. 1918, 18 sentyabr.
2. Akt ob obrazovanii, priniatyina Gosŷdarstvennomsoveshanii; Boldyrev V.G., Direktoriia, Kolchak, Interventy. Novonikolaevsk, 1925, s. 495-496.
3. Rysbekov T. Ősken ōlke tarihy. -Oral, 1997. -103 b.
4. Ānes Ĝ. Batys Qazaqstan oblycy iensiklopediia. -Almaty: Arys, 2002. -588 bet.
5. Ānes Ĝ. Batys Qazaqstan oblycy iensiklopediia. -Almaty: Arys, 2002. -533 bet.
6. Saryarqa// 1918, 12 qazan.
7. Amanjolova D. Kazahskii avtonomizm i Rossia. Istoriia dvijeniia Alash. M., 1994
8. Aqbaev J. Alshyn - Ot - Ana. Oral, 2000.
9. Martynenko N. Alash-Orda(sb. dokŷmentov). -Almaty: 1992. -s. 28-30.
10. Sŷleimenova D. Batys Alash orda arystary. – Oral, 2017.– 90-92 b.

Л.С.ДИНАШЕВА, М.Е.РУСТАМБЕКОВА, М.О.АКСОЙ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz)*

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҮСТЕМДІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛДЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Мақалада ХХ ғасырдың бас кезіндегі көші-қон процестеріне байланысты жарияланған еңбектер мазмұны мен бағыттары зерделенеді. Сондай-ақ, патшалық Ресейдің әскери-отарлық үстемдігі тұсындағы Қазақстандағы этнодемографиялық ахуалдың тарихнамасы мен деректік негіздері де талданады.

Жалпы тақырып бойынша зерттеушілер үш топқа бөлініп қарастырылады. Зерттеушілердің бір тобы проблеманы патша өкіметінің мүддесінен шыға отырып көрсетсе, екіншілері қоныстанушылардың шынайы мән-мақсатын ашуға тырысқан. Ал үшіншілері, яғни қазақ зиялылары мәселеге ұлттық тұрғыдан қарап, өз туындыларында келімсектердің келуі қазақ жері мен халқы үшін трагедияға айналғандығын бүкпесіз жазды.

Кілт сөздер: патша өкіметі, қоныс аудару саясаты, көші-қон, халық саны, демография.

Л.С.Динашева, М.Е.Рустамбекова, М.О.Аксой

Историография этнодемографического положения в Казахстане в период царской России

В статье изучаются содержание и направления опубликованных работ, связанных с миграционными процессами начала ХХ века. А также, анализируются историография и источниковедческая база этнодемографической ситуации в Казахстане в условиях военно-колониального господства царской России. В целом, исследователей по этой теме можно разделить на три группы. Первая группа исследователей освещала проблему, исходя из интересов царского правительства. Вторая группа попыталась раскрыть истинные причины и цель переселения. Третья группа- представители казахской интеллигенции, в своих трудах освещали проблему переселения как трагедию для казахской земли и народа.

Ключевые слова: царское правительство, переселенческая политика, миграция, численность населения, демография.

L.S.Dinasheva, M.E.Rustambekova, M.O.Aksoy

Historiography of the ethno-demographic situation in Kazakhstan in the period of Tsarist Russia

The article analyzes the content and directions of published works related to the migration processes of the beginning of the twentieth century, historiography and the source-study base of the ethno-demographic situation in Kazakhstan under the conditions of military-colonial domination of tsarist Russia. In general, researchers on this topic can be divided into three groups. The first group of researchers covered the problem in the interests of the government. The second group tried to uncover the true causes and purpose of the resettlement. The third group of representatives of the Kazakh intelligentsia in their writings covered the issue of resettlement as a tragedy for the Kazakh land and people.

Keywords: tsarist government, migration policy, migration, quantity of population, demography.

Патша өкіметі тұсындағы, яғни революцияға дейінгі орыс тарихнамасында Қазақстан тұрғындарының демографиялық ахуалына деген қызығушылық Ресей империясының отаршылдық саясатының қарқын алуымен күшейе түсті. Қазақстанды толық отарына айналдырып, Ресей әкімшілік жүйесіне қосқаннан кейін отар аймақты шаруашылық жағынан тезірек игеріп, онда өзінің ықпалын кең көлемде, тереңдете жүргізуді көздеу патша әкімшілігі алдына өлке халқының саны, орналасуы, құрамы және т.б. жайлы нақтылы мәліметтерді білуді жүктеді. Сондықтан патша өкіметі орыс зерттеушілерінің осы мәселелерді қарастыруына ынталылық танытты. Осыған орай ХХ ғасыр басындағы орыс зерттеушілерінің еңбектері негізінен патша өкіметінің шеткері аймақтарда жүргізіп отырған отаршылдық саясатының сұранысына сай жазылып, ұлыдержавалық мүддені қолдады.

Революцияға дейінгі орыс тарихнамасында Қазақстан тұрғындарының санын, олардың өсу деңгейін қарастыруды П.И.Рычков, В.Н.Татищев, Г.Ф.Миллер, П.С.Паллас, В.В.Вельяминов-Зернов, А.И.Левшин Н.А.Абрамзон секілді зерттеушілер бастап берген болатын. 1867-1868 жылғы реформалардан соң, яғни «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ереже» мен «Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторының облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бекітілгеннен кейін жаңадан құрылған әкімшілік-территориялық бөліністер және ондағы тұрғындар жайында жазылған еңбектердің қатары толығына түсті. А.А.Тилло [1, с.11-29], Л.Балюзек [2, с. 65-78], Ф.Лобысевич [3, с. 17-43], М.И.Венюков [4, с. 29-47], Л.Костенко [с. 5], А.Макшеев [6, с. 14-96], М.А.Терентьев [7], Ю.Балицкий [8] секілді зерттеушілердің еңбектерінде Түркістан мен Дала өлкесіне, облыстарға, уездерге, болыстықтарға, елді мекендерге, қалаларға шолу жасалынып, ондағы тұрғындардың санын, ұлттық құрамын анықтауға талпыныс жасалды.

1870 жылдан бастап Соғыс министрлігі Ресей империясы губернияларына әскери-статистикалық шолу жүргізуді қолға алып, «Военно-статистические обозрения губернии» атты жинақ шығара бастады. Тіпті, жекелеген аймақтарда халық санағын да жүргізді. Мұндай алғашқы халық санағы 1870 жылы Орынбор губерниясының Николаевск уезінде өтті. Оның нәтижелері А.А.Тилло тарапынан Ресей географиялық қоғамының журналында жарияланды [9, с.16-42]. Бас штабтың тапсырмасы бойынша 1872-1875 жылдары М.И.Венюков шеткері аймақтардағы губерниялар мен облыстарда әскери-статистикалық шолу жұмыстарын жүргізіп, «Материалы для военного обозрения русских границ в Азии» атты еңбегін шығарды [10, 25-41].

ХІХ ғасырдың соңына қарай қазақ халқының демографиялық мәселелерін қарастырған М.Шестаков [11], А.И.Добромыслов [12], В.Г.Мацкевич [13], Б.О.Сорокин [14], Н.Васильев [15] секілді зерттеушілердің еңбектері мен мақалалары жарық көрді. Сондай-ақ бұл кезеңде орыс зерттеушілері Сібір, Орал, Жетісу казактарының және Қазақстанға қоныс аударушылардың демографиялық жағдайына жіті көңіл қойған еді. Соның нәтижесінде бұл мәселені көтерген Ф.Усов [16], Н.Бородин [17], Н.Леднев [18] секілді зерттеушілердің еңбектері жарияланды. Тұрғындардың демографиялық ахуалын қарастырған еңбектердің қатары толығына түскенімен, оларда статистикалық мәліметтердің жетіспеушілігі сақталып қала берді.

Мұндай кемшіліктің орнын толтыруға 1896-1899 жылдар аралығында жүргізілген Ф.А.Щербина басталған ғылыми экспедицияның материалдары және 1897 жылғы бірінші жалпыресейлік халық санағы маңызды рөл атқарды.

Торғай, Ақмола және Семей облыстарының 12 уезін аралап, зерттеу жұмыстарын жүргізген Ф.А.Щербина экспедициясының негізгі міндеті әрбір орта қазақ шаруашылығының өмір сүруіне қажет жер нормасы көлемін анықтап, қоныс аударушыларға жер қорын даярлау жұмысына бағыт-бағдар беріп, ұсыныстар жасау болатын. Бұл экспедицияның материалдарына топталған мәліметтердің үлкен бір тобы демографиялық

мәселеге тікелей қатысты. Сондықтан ол Дала өлкесіндегі демографиялық ахуалды зерттеуде құнды дерек көзі қызметін атқаратын. Осыған орай Ф.А.Щербина экспедициясының материалдары ХХ ғасырдың басынан бастап орыс зерттеушілері еңбектерінде ғылыми айналымға тартыла бастаған еді [224-238].

Қазақстан халқының ХХ ғасыр басындағы демографиялық даму мәселелерін қарастырған зерттеушілерге тән ортақ қасиет - 1897 жылғы бірінші жалпыресейлік халық санағының материалдарын негізге алу болып табылады. Бұл санақ бойынша сол кезеңдегі Ресей империясының әкімшілік-территориялық құрылымындағы Ақмола облысында 682608, Жетісу облысында 987863, Орал облысында 645121, Семей облысында 684590, Сырдария облысында 1478398, Торғай облысында 453416 тұрғын болған. Осы тұрғындардың 4147,8 мың адамы Қазақстанның қазіргі территориясы көлемінде қоныстанғаны, оның 3392,8 мыңын (81,8%) қазақтар, 454,4 мыңын (11%) орыстар, ал қалған 300,6 мыңын (7,2%) басқа ұлт өкілдері құрағаны хақында ғылыми еңбектерде нақтылы пікір орныққан

1897 жылғы санақ материалдары ХХ ғасыр басындағы Қазақстан халқының санын анықтауда дерек көзі қызметін атқарары сөзсіз. Бірақ санақ мәліметтерінің дұрыстығына сыни көзқараспен қарап, оның кемсін тұстары зерттеу барысында ескерілуі тиіс. Қазақ жеріндегі халық санын 1897 жылғы санақ дәл бере алмайтындығы жөніндегі пікірді сол кезеңде В.Михайловский атап көрсеткен болатын. Ол 1897 жылғы халықты толық қамтымаған, сол себепті тұрғындардың біразы санаққа енбей қалған деген пікірін де білдірген еді. Мұндай пікір 1897 жылғы санақ бойынша Сібір халықтарының этникалық құрамын зерттеген белгілі этнограф С.К.Патканов тарапынан да айтылған болатын .

С.К.Патканов 1897 жылғы санақтың жалпы қорытындыларын өңдеуге қатысып, ондағы кемшіліктер туралы: «Тұрғындардың ұлттық құрамын анықтауда ана тілін басшылыққа алу көп жағдайда қателікке ұрындырады... Түркістандағы түркі тайпалары (сарттар, өзбектер, қара қырғыздар, тараншылар) есептеушілердің шала сауаттылығы, ұқыпсыздығы салдарынан «түрік» деген жалпылама атаумен берілген. Бұлөлке халқының, жергілікті тұрғындардың ұлттық құрамын анықтауда өзіндік қиындықтар туғызады» - деп жазған еді [19, с. 231].

Қазақстан халқының этнодемографиялық ахуалына сыртқы көші-қон процестерінің тегеурінді ықпалы ХХ ғасыр басында айқын көрініс берді. Сырттан көші-қоншылардың ағылып келуі нәтижесінде халық санының табиғи өсімінен гөрі механикалық өсім арқылы көбеюі белең алды. Бұл кезеңдегі көші-қондық процестердің қарқын алуы патша өкіметінің қоныс аудару саясатымен байланыста жүрді. Сөйтіп, көші-қондық процестердің денін аграрлық көші-қон құрады.

Патша өкіметі қоныс аудару саясаты арқылы, біріншіден метрополиядағы аграрлық шиеленісті шешуді, екіншіден, қоныс аударушылар арқылы шеткері аймақтарда патшалық биліктің сенімді тірегін қалыптастыруды көздеген еді. Сондықтан Бұл мәселеге арналған революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерінде көп жағдайда өкіметтің қоныс аудару саясатына деген ресми көзқарасы көрініс тауып, оларда көші-қонның себептері, көші-қоншылардың жағдайы және жерге орналастырылуы қарастырылды.

Революцияға дейінгі орыс тарихнамасында аграрлық көші-қон халық санының өсуі мен өндіргіш күштердің дамуы арасындағы сәйкессіздіктің нәтижесі ретінде түсіндірілді. Ондағы тұжырымдар Ресейде капиталистік қатынастардың дамуы мен помещиктік жер иеліктерінің сақталып қалуы басы артық ауыл тұрғындарын қалыптастырып, аграрлық көші-қонға негіз қалады дегенге саятын. Осы тұстағы орыс зерттеушілері Ресейде аграрлық шиеленісті шешудің тәсіліне келгенде әр түрлі көзқарастар білдірді. Мәселен, И.П.Ямзин Ресейде ауыл шаруашылығының интенсивтендірілуі аграрлық мәселені шешуге игі ықпал жасап, аграрлық көші-қонды бәсеңсітіп, оның болашақта тиылуына алып келеді деп санады

[20, с.72]. Мұндай көзқарасты экономист, әрі статист А.А.Кауфман да 1905 жылы жарық көрген «Переселение и колонизация» атты еңбегінде білдірген болатын. Ол «аграрлық көші-қон тарихта жиі қайталанып тұратын және барлық халықтарға тән құбылыс» деп санап, патшалық Ресейдегі аграрлық дағдарысты жоюдың жолы жеке меншік жерлерді мемлекет пайдасына алу екендігін айтты [21, с.3]. Осындай пікірлермен келіспеген Н.П.Огановский ауыл шаруашылығындағы жүргізілуге тиіс интенсификация жер тапшылығын жоя алмайды, керісінше интенсификациялану халықтың шамадан тыс тығыздануына соқтырады деп есептеді. Ол шаруаларды қоныс аудару Ресейдің еуропалық бөлігіндегі губерниялар үшін ұтымды маңызға ие екендігін айтып, аграрлық көш-қонды бір ретке келтіруді қолға алуды ұсынды [22, с.78].

Қазан төңкерісіне дейінгі уақыттарда көші-қон процестеріне байланысты қалыптасқан патшалық-чиновниктік концепция шеткері отар аймақтарды толық игерудің тиімді жолы ретінде аграрлық көші-қонды қолдаумен ерекшеленді. Патша өкіметінің отаршылдық саясатын жан-тәнімен қолдаған В.П.Воцинин аграрлық көші-қон шеткері аймақтарда еңбекпен айналысатын тұрғындар санын арттырып, ол жерлерді игеруде маңызды рөл атқарады деген пікірді жақтады. Ол аграрлық көші-қонның қарқынды жүруі үшін қазақ даласы мен Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтың иелігіндегі жерлерді ешқандай төлемақысыз күшпен тартып алуды және көшпелілерді отырықшылыққа көшіру қажет деп санады [23].

Түркістан өлкесінде 1870-1917 жылдар аралығында жарық көріп отырған «Туркестанские ведомости» газетін жарияланған мақалалардың дені патшалық Ресейдің өлкеде жүргізіп отырған отарлық саясатын дәріптеуге арналды [23].

К.К.Паленнің еңбегінде [25] 1904 жылғы 6 маусымдағы заңға сәйкес орыс шаруаларына өз беттерінше Түркістанға қоныс аударуларына берген өкімет рұқсатының аграрлық көші-қонның қарқынды жүруіне әсер етпейтіндігіне, өйткені заңда көші-қоншыларға үкімет тарапынан қолдау көрсету көзделмегеніне қынжылыс танытылды. Автор 1905 жылға шейінгі аграрлық көші-қонның нәтижелерін өлке материалдары бойынша қарастырып, Сырдария облысында орыс тұрғындары халықтың 5,3%-ін ғана құрайтындығын анықтады. Ол көші-қоншыларға жағдай жасалуын, ең алдымен суландыру жұмысын қолға алмай өлкеде көші-қоншылардың орнығуын екі талай екендігін негіздеуге тырысты. Сонымен қатар, «Түркістанда кедей орыс деревнясын емес, бай орыс отарын құру керек» деген қағиданы ұстанып, өлкеге бақуатты шаруаларды көшіру қажет деген ұсыныс білдірді [25, с.22]. Оның бұл ұсынысы Столыпиннің аграрлық саясатына сай келетін.

Аграрлық көші-қон жайлы К.К.Паленнің пікірлері Н.Гавриловтың [26], В.А.Васильевтің [27], Г.Логановтың [27] еңбектерінде қайталанады. Бұл авторлар қоныс аударушылардың санын, олардың құрамын зерттеп, қазақтардың егіншілікпен айналысуы, экстенсивті мал шаруашылығынан отырықшылыққа көше бастауы қоныс аударған орыс шаруаларының «үлгілі ықпалы» дегенді дәлелдеуге тырысты. Мұндай патшалық чиновниктік концепция бағытында жарияланған еңбектердің бәріне тән кемшілік ретінде қоныстандыру саясатының нәтижесінде қазақ халқы жағдайының төмендеуі, олардың жерден айырылып мүшкіл халге ұшырағаны жайлы айтпауға тырысқандығын жатқызуға болады.

Дегенмен, қоныс аудару саясатының нәтижесінде көші-қоншылардың қазақ даласына ағылып келуінің зардаптарын ашық жазған авторлар да болды. Мәселен, О.Шкапский: «Бірқатар адамдар Сібір мен қазақ даласына шаруаларды қоныс аудару арқылы еуропалық Ресейде шиеленіскен аграрлық мәселені шешуді көздейді. Бірақ осындай пікірдегілер қоныс аудару Азияда да аграрлық мәселені тудыратынын ескермейді», - деп жазып, қазақ өлкесінде егіншілікке қолайлы жер қорының шектеулі екенін айтып, қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныс аударуды тоқтатудың қажеттігі жайлы пікірін білдірген болатын [29]. Осындай

бағытта, яғни аграрлық көші-қонның қазақ халқына тигізген зардаптарын әшкерелеу бағытында ХХ ғасыр басында бірқатар еңбектер жарық көрді. Ол еңбектердің авторлары Т.Седельников [30], М.К.Комаров [31], Е.Шмурло [32], Н.М.Ядринцев [33] және А.Л.Трегубов [34] еді.

ХХ ғасыр басындағы аграрлық көші-қон процестерінің ауқымын көрсетуде революцияға дейінгі орыс зерттеушілері негізінен Қоныс аудару басқармасының жыл сайын беріп отырған есептеріне жүгінді. Н.Турчанинов пен А.Домрачевтің еңбектерінде [35] 1896 жылдан 1914 жылға дейінгі қоныс аудару қозғалысының қорытындылары осындай мәліметтер бойынша көрсетілген. Бұл авторлардың еңбектерінде көші-қоншылардың санымен бірге олардың шыққан орнына, орналасқан жеріне назар аударылған. Авторлар 1896-1914 жылдар аралығында Орал өзенінен өткен көш-қоншылардың 875948 адамды құрағанын, олардың Челябинск пен Сызраньдағы көші-қоншылар стансасында тіркелгенін айтқан. Сондай-ақ бұдан өзге арнайы орындарда тіркелместен өз беттерінше қоныс аударған шаруалардың да үлес салмағы басым екендігін, бірақ олардың санын анықтау мүмкін еместігін де атап өткен.

Көші-қоншылардың ұлттық құрамы мен әлеуметтік жағдайы Л.К.Чермактың еңбегінде [36] Ақмола уезінің Көкшетау уезі материалдары бойынша қарастырылған. Ол 1907 жылы 37121 көші-қоншылар қоныстанған 37 поселкені тексеріп, ондағылардың 38%-ы орыстар, 36%-ы украиндықтар, 5%-ы мордвалар, 1%-ы белорустар, чуваштар, татарлар екендігін айқындаған. Автор осы көші-қоншылардың 40%-ы көпшілігі еуропалық Ресейден, ал қалғандары Финляндиядан, Кавказдан және Сібірден келгенін айтады.

Патша өкіметінің ХХ ғасыр басында қоныс аудару саясатын бұрынғыдан қарқынды түрде жүргізуді қазақ зиялылары арасына қозғау салды. М.Дулатов айтқандай, «ішкі Ресейден бұлттай көшіп келе жатқан мұжық алдағыға көз салуды үйреніс қылмаған қазақ халқын да ойға қалдырды» [37, 216-б.]. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде қызу айтысқа түскен Ұлттық интеллигенция Бұл мәселе төңірегінде ой қорыта келе, мынандай екі бағытты ұстағандығы О.Мұхатованың тарихнамалық еңбегінде [38, 15-16-б.] былайша талданып көрсетілген:

1. Б.Қаратаев пен М.Сералин бастаған топ қоғамдық мешеуліктің негізгі себебін көшпенді өмір салтынан көріп, сондай-ақ толассыз қоныс аударушылар легінің Қазақстанды отарлау екінінен қаймығып, қазақтарға да келімсектер сияқты он бес десятинадан жер үлесін алып, отырықшылыққа көшуді уағыздады, бұл істе өздері де үлгі көрсетті.

2. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов бастаған келесі топ көшпенді және жартылай көшпенді өмір салтының қалыптасуын және оны өзгерту мүмкіншілігін қоршаған табиғи орта ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарады, ол жаппай отырықшылыққа көшуді ұсынып отырған қоныс аударушылар мәселелері чиновниктердің отаршылдық пиғылды ұстанып отырғандығын, өйткені жерді жеке меншікке көшіру Қазақстан жағдайында жергілікті халықты біржола жерден айыру екендігін дәлелдеуге тырысты».

Алғашқы топтың мүшелері 1911-1915 жылдары шығып тұрған «Айқап» журналының төңірегіне шоғырланды. Ішкі Ресейден ағылған көші-қоншылар легі және оның салдарынан туындап отырған жер мәселесі журнал бетінде үнемі жарияланып тұрды. Сонымен бірге патша өкіметінің қоныс аудару саясатының мәнін, мақсатын, жай-жапсарын түсіндіруде үлкен насихат жұмыстарын жүргізді. Осы бағытта журнал беттерінде «Қазақ өкпесі», «Тағы да жер жайынан», «Жер мәселесі», «Біздің бұрынғы үем қазіргі халымыз», «Көшіп жүру керек деушілердің пікірі» секілді, т.б. мақалалар [39, 80-83-б.] жарық көрді. «Айқап» журналының төңірегіндегі зиялылар Ә.Бөкейхановтың көшпелі норма алу туралы пікірін қолдамады.

«Қазақ» газеті төңірегінде топтасқан екінші топ мүшелері қазақ халқының отырықшы тұрмысқа өтуіне қарсы болған жоқ, керісінше, «отырықшы нормаға» қарсы шығып, оның салдарларының халық үшін зиянды екендігін көрсетті.

Екі топ өкілдерінің қоныс аударушылардың зардаптарын ашып көрсетудегі ой-пікірлері бір жерден шығады. Бірі осыған орай «қазақ өзі бөтен жаққа переселен болып көше бастады» десе, екіншісі «халықтың өсіп, жердің өспеуі үәм тозуы, қазақ жері патша мүлкі саналып, сол себепті миллиондаған жерсіз мұжықты үкіметтің қазақ жеріне қондыруы, бұл тілеусіз қонақтар келе бастағаннан бері жер тарылып, ата-мекеннен ірге қозғалып, қазақтың шаруасының күйзелуі», - деп шындықты бұлтартпай көрсетеді [40, 302-б.]. Дәл осындай жағдайды қазақ зиялыларының бірі, көрнекті қайраткері М.Тынышпаев өз еңбегінде баяндайды. Автор Жетісу облысындағы қоныс аударушылардың тым көптігіне назар аударып, келімсектердің келуіне байланысты әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт төмендеуін ашып айтады. Жетісу жерінде мал шаруашылығы құлдырап, құнарлы жерлер тартылып алынған соң көлемі қысқартылып, халқы кедейленіп, жеті жылда - 1907 жылдан 1914 жылғы дейін облыстың танымастай өзгергендігін ашып көрсетеді [41, 304-б.].

Патша өкіметінің қоныс аудару саясаты халықты күйзеліс пен кедейшілікке ғана емес, сонымен бірге жерінің тозып, табиғи ортасының бүлінуіне әкелетіндігі туралы мәселені өз туындыларында дер кезінде көтерді. Мәселен, Ә.Бөкейхановтың «қазақ даласына шаруалардың асығыс және жаппай қоныстануы тың жерлердің ерте жыртылуына әкелуі мүмкін... Тыңынан айырылған қазақ даласы құнарсыз болып, астық шықпай қалады» [40, 308-б.] - дегені сол кездегі көрегендікпен айтылған тұжырым болып табылады.

Сонымен ХХ ғасырдың бас кезіндегі көші-қон процестеріне байланысты жарияланған еңбектер мазмұны мен бағыттары жағынан әр түрлі. Зерттеушілердің бір тобы проблеманы патша өкіметінің мүддесінен шыға отырып көрсетсе, екіншілері қоныстанушылардың шынайы мән-мақсатын ашуға тырысқан, үшіншілері, яғни қазақ зиялылары мәселеге ұлттық тұрғыдан қарап, өз туындыларында келімсектердің келуі қазақ жері мен халқы үшін трагедияға айналғандығын бүкпесіз жазды. Алайда олардың ашық тұрдегі ой-пікір білдірулері патша өкіметі мен одан кейінгі большевиктік диктатура мүдделеріне қайшы келді. Дегенмен осы жерде революцияға дейінгі кезеңде көші-қондық процестердің барлық астарлары қандай көзқарас тұрғысынан болмасын толық ашылып көрсетілмегенін айта кеткен жөн. Зерттеушілер негізінен қоныс аударушылар мәселесіне баса көңіл аударып, ішкі көші-қонның ерекшеліктерін және қазақтардың сол кезеңдегі тарихи оқиғалардың әсерінен сыртқа ауа көшуін қарастырмады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Тилло А.А. О пространстве, народонаселение и населенности Тургайской области // Известия Русского географического общества. – 1869, -т.5, -№ 1. -С. 11-29.
- 2.Баллюзек Л. Народная перепись в Никольском уезде Тургайской области //Записки Оренбургского отдела Русского географического общества. - 1875. - №3. -С. 65-78.
- 3.Лобысевич Ф. Тургайская область и ее устройство //Военный сборник, 1870.– № 4. – С. 17-43.
- 4.Венюков М.И. О новом разделении Азиатской России// Известия Русского географического общества. – 1872. – №8. -С. 29-47.
- 5.Костенко Л. Средняя Азия и водворения в ней русской гражданственности. – СПб.: «Типография ИРГО», 1876. – 248 с.
- 6.Макшеев А. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Записки ИРГО. – 1871. – т.2. – с. 14-96.

7. Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России. – СПб.: «Типография ИРГО», 1870. – 412 с.
8. Балицкий Ю. Заметки о кочевом населении в Верненском уезде // Туркестанские ведомости. – 1873. – №6. – 22 июнь.
9. Тилло А.А. Первая народная перепись в Киргизской степи, производственная в Николаевском уезде Оренбургского края // Известия Русского географического общества. – 1873. – т.2. – С. 16-42.
10. Венюков М.И. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Военный сборник. 1872, – , № 1. – С. 25-41.
11. Шестаков М. Статистика движения киргизского населения // Сибирская газета. – 1886, – № 49. – 11 март.
12. Добросмыслов А.И. Заметки о народонаселении Тургайской области // Оренбургский край. – 1893. – №17. – 14 декабря.
13. Мацкевич В.Г. Киргизские степи Тургайской области в холерную эпидемию 1892. – СПб.: «Типография Тургайской областной правления», 1893. – 68 с.
14. Сорокин Б.О. Состав киргизского населения в областях Темирского уезда. // Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1897 г. – Саратов; «Общественная польза», 1897. – 46с.
15. Васильев Н. Кочевники. Опыт экономического обзора. – Самарканд: «Типография Туркестанского военного округа», 1890. – 136 с.
16. Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. – СПб.: «Общественная польза», 1879. – 238 с.
17. Бородин Н. Уральское казачье войско. – Уральск: «Областное правление», 1891 – Т.1 – 128 с.
18. Леденев Н. История Семиреченского казачьего войска. – Верный: «Семиреченский переселенческое управление», 1908. – 162 с.
19. Волкова Т.П. Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиции Ф.А. Щербины // Вопросы историографии Казахстана. – Алма-Ата: «Наука», 1983. – С. 224-238.
20. Ямзин И.П. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – Киев: «Типография Балашева», 1912. – 361с.
21. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб., 1995. – 98 с.
22. Очановский Н.П. Закономерность аграрной эволюции. – Саратов, 1914, 108 с.
23. Sundetbayeva Sandugash The Newspaper “Turkestanские Vedomosti” and The Beginning of The Development of The History of The Press in Central Asia// bilig WINTER 2018/NUMBER 84 1 1-21
24. Вошинин В.П. Очерки нового Туркестана. – СПб., 1914. – 260 с.
25. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. – СПб., 1910. – 310 с.
26. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае. – СПб., 1911. – 324 с.
27. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. – Пг., 1915. – 156 с.
28. Логанов Г. Россия в Средней Азии // Вопросы колонизации. 1909. – № 4. – С. 2-76.
29. Шкапский О. Переселенцы и аграрный вопрос в Семиреченской области // Вопросы колонизации. – 1907. – № 1. – С. 22-27.
30. Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи. – СПб., 1907. – 222 с.
31. Комаров М.К. Правда о переселенческом деле. – СПб., 1913. – 72 с.
32. Шмурло Е. Комаров М.К. Хватит ли воды? // Туркестанские ведомости. – 1904. – 21 январь.

33. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. -СПб., 1912. – 298 с.
34. Трегубов А.Л. Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской области. -СПб., 1910. – 262с.
35. Турчанинов Н., Домрачев А. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. –Пг., 1916. – 98 с.
36. Чермак Л.К. Переселенцы в степном крае // Сибирские вопросы. – 1908. – 3-март.
37. Дулатов М. Шығармалары. -Алматы: «Жазушы», 1991–380 б.
38. Мұхатова О. Қазақстандағы ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы аграрлық реформалар тарихнамасы (1900-1929 жылдар). -Алматы: «Қазақ университеті», 2002. – 284 б.
39. «Айқап». Құрастырушылар Субханбердина Г., Дәуітов С. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 398 б.
40. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 442 б.
41. Тынышпаев М. История казахского народа. -Алма-Ата: «Санат», 1993. – 352 б.

REFERENCES

1. Tillo A.A. O prostranstve, narodonaselenie i naselennosti Týrgaiskoj oblasti // Izvestia Rýsskogo geograficheskogo obestvo. – 1869, –t.5, –№ 1. – S. 11-29.
2. Ballýzek L. Narodnaia perepis v Nikolskom ýezde Týrgaiskoj oblasti // Zapiski Orenbýrgskogo otdela Rýsskogo geograficheskogo obestvo. – 1875. – №3. – S. 65-78.
3. Lobysevich F. Týrgaiskaia oblast i ee ýstroistvo // Voennyi sbornik, 1870.– № 4. –S. 17-43.
4. Venýkov M.I. O novom razdelenii Aziatskoj Rossii// Izvestia Rýsskogo geograficheskogo obestvo. – 1872. – №8.– S. 29-47.
5. Kostenko L. Srednaia Azia i vodvorenna v nei rýsskoj grajdanstvennosti. – SPb.: «Tipografiia IRGO», 1876. – 248 s.
6. Maksheev A. Geograficheskie, etnograficheskie i statisticheskie materialy o Týrkestanskom krae // Zapiski IRGO. – 1871. – t.2. – s. 14-96.
7. Terentev M.A. Statisticheskie ocherki Sredneaziatskoj Rossii. -SPb.: «Tipografiia IRGO», 1870. – 412 s.
8. Balitskii Iý. Zametki o kochevom naselenii v Vernenskom ýezde // Týrkestanskije vedomosti. – 1873. – №6. – 22 nýn.
9. Tillo A.A. Pervaia narodnaia perepis v Kirgizskoi stepi, proizvodstvennaia v Nikolaevskom ýezde Orenbýrgskogo kraia // Izvestia Rýsskogo geograficheskogo obestvo. – 1873. – t.2. – S. 16 -42.
10. Venýkov M.I. Materialy dlia voennogo obozrenia rýsskih granits v Azii // Voennyi sbornik. 1872,– , № 1.– S. 25-41.
11. Shestakov M. Statistika dvijeniia kirgizskogo naseleniia // Sibirskaja gazeta. –1886,–№ 49.–11 mart.
12. Dobrosmyslov A.I. Zametki o narodonaselenii Týrgaiskoj oblasti // Orenbýrgskii krai. – 1893. – №17. – 14dekabr.
13. Matskevich V.G. Kirgizskie stepi Týrgaiskoj oblasti v holernýy epidemiiý 1892. – SPb.: «Tipografiia Týrgaiskoj oblastnogo pravleniia», 1893. – 68 s.
14. Sorokin B.O. Sostav kirgizskogo naseleniia v oblastiah Temirskogo ýezda. // Pamiatnaia knijka i adres-kalendar Ýralskoj oblasti na 1897 g. –Saratov; «Obestvennaia polza», 1897. – 46s.

15. Vasilev N. Kochevnik. Opyt ekonomicheskogo obzora. -Samarkand: «Tipografiya Týrkestanskogo voennogo okrýga», 1890.– 136 s.
16. Ýsov F. Statisticheskoe opisaniye Sibirskogo kazachego voiska. -SPb.: «Obestvennaya polza», 1879. – 238 s.
17. Borodin N. Ýralskoe kazache voisko. –Ýralsk: «Oblastnoye parvleniye», 1891 – T.1 – 128 s.
18. Ledenev N. Istoriya Semirechenskogo kazachego voiska. –Vernyy: «Semirechenskuyu pereselencheskoye úpravleniye», 1908. – 162 s.
19. Volkova T.P. Nekotoryye problemy istochnikovedcheskogo izýcheniya materialov ekspeditsiy F.A. erbiny //Voprosy istoriografii Kazahstana. –Alma-Ata: «Nayka», 1983. –S. 224-238.
20. Iamzin I.P. Pereselencheskoye dvizheniye v Rossii s momenta osvobojdeniya krestyan. – Kiev: «Tipografiya Balasheva», 1912. –361s.
21. Kayfman A.A. Pereseleniye i kolonizatsiya. –SPb., 1995. – 98 s.
22. Ochanovskiy N.P. Zakonomernost agrarnoy evolyutsiy. – Saratov, 1914, 108 s.
23. Sundetbayeva Sandugash The Newspaper “Turkestanskije Vedomosti” and The Beginning of The Development of The History of The Press in Central Asia// bilig WINTER 2018/NUMBER 84 1 1-21
24. Voinin V.P. Ocherki novogo Týrkestana.– SPb., 1914. – 260 s.
25. Palen K.K. Pereselencheskoye delo v Týrkestane. –SPb., 1910. – 310 s.
26. Gavrilov N. Pereselencheskoye delo v Týrkestanskom krae. –SPb., 1911. – 324 s.
27. Vasilev V.A. Semirechenskaya oblast kak koloniya i rol v nei Chýiskoi doliny.– Pg., 1915. – 156 s.
28. Loganov G. Rossiya v Srednei Azii// Voprosy kolonizatsiy. 1909. – № 4.–S. 2-76.
29. Shkapskiy O. Pereselentsy i agrarnyy vopros v Semirechenskoj oblasti // Voprosy kolonizatsiy.– 1907. –№ 1. – S. 22-27.
30. Sedelnikov T. Borba za zemlyú v kirgizskoi stepi. – SPb., 1907. – 222 s.
31. Komarov M.K. Pravda o pereselencheskom dele. –SPb., 1913. – 72 s.
32. Shmyrlo E. Komarov M.K. Hvatit li vody? // Týrkestanskije vedomosti.– 1904. –21 yanvar.
33. Iadrintsev N.M. Sibir kak koloniya. –SPb., 1912. – 298 s.
34. Tregýbov A.L. Pereselencheskoye delo v Semipalatinskoi i Semirechenskoj oblasti. – SPb., 1910. – 262s.
35. Týrchaninov N., Domrachev A. Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1910 pl 1914 gg. –Pg., 1916. – 98 s.
36. Chermak L.K. Pereselentsy v stepnom krae // Sibirskie voprosy. – 1908. – 3-mart.
37. Dýlatov M. Shy g armalary. –Almaty: «Jazyshy» , 1991–380 b.
38. Muhatova O. Qazaqstanda g y HH g asyrdyñ al g ashqy onjyldyqtarynda g y agrarlyq reformalar tarihnamasyy (1900-1929 jyldar). – Almaty: «Qazaq ýniversiteti», 2002. – 284 b.
39. «Aıqap». Qurastyryshylar Sýbhanberdina G., Dáýitov S. Almaty, «Qazaq entsiklopediyasy», 1995. – 398 b.
40. Bókeihan Á. Tañdamaly. – Almaty: «Qazaq entsiklopediyasy», 1995. – 442 b.
41. Tynyshpaev M. Istoriya kazahskogo naroda.–Alma-Ata: «Sanat», 1993. – 352 b.

М.Е.РУСТАМБЕКОВА, А.А.ОСПАНОВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: mukhabat.rustambekova@ayu.edu.kz)*

ТҮРКИЯ МЕН ИРАН АРАСЫНДАҒЫ СЕРІКТЕСТІК ЖӘНЕ БӘСЕКЕЛЕСТІК САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫ

Мақалада Анкара мен Тегеранның аймақтық билік жолындағы саясатының тарихын бағалау арқылы қазіргі таңдағы екі ел арасындағы сыртқы дипломатиялық байланыстардың басты бағыттары мен осы байланысты шешуге ықпал етуші факторлар көрсетілген. Түркия мен Иранның серіктестік факторларына екі мемлекеттің бір-біріне өте ұқсас демографиялық және экономикалық потенциалын, сондай-ақ ұқсас экономикалық модельдердің жүргізілуін алға тартуымызға болады. Түркия мен Иран арасындағы достық пен бәсекелестік саясатын анықтау үшін алдымен екі мемлекеттің арасындағы «ұқсастықтарды» анықтап алғанымыз жөн болар.

Кілт сөздер: дипломатия, сыртқы саяси қарсыластық, шиеленіс, геосаясат, фактор.

М.Е.Рустамбекова, А.А.Оспанова

История сотрудничества и конкурентной политики между Турцией и Ираном

В статье дается оценка истории политики региональной власти Анкары и Тегерана, освещаются основные направления дипломатических отношений между двумя странами сегодня и факторы, способствующие решению этого вопроса. Фактору партнерства Турции и Ирана могут способствовать схожий демографический и экономический потенциал обеих стран и схожая экономическая модель. Чтобы определить политику дружбы и конкурентной политики между Турцией и Ираном, прежде всего мы должны сначала выявить «сходство» между двумя странами.

Ключевые слова: дипломатия, внешнеполитическое противостояние, напряженность, геополитика, фактор.

M.E.Rustambekova, A.A.Ospanova

The history of partnership and competition policy between Turkey and Iran

The article assesses the history of the policy of the regional authorities of Ankara and Tehran, highlights the main directions of diplomatic relations between the two countries today and the factors contributing to the solution of this issue. Factors of partnership between Turkey and Iran can contribute to the similar demographic and economic potential of both countries and similar economic models. To determine the policy of friendship and competition between Turkey and Iran, we must first identify the "similarities" between the two countries.

Keywords: diplomacy, foreign policy confrontation, tensions, geopolitics, factor.

Аймақтық екі ірі держава Түркия мен Иранның арасындағы қарым-қатынас серіктестік пен бәсекелестік элементтерінің араласуынан тұрады. «Жарысу» немесе «қарсыластық» факторларын екі елдің де ашық түрде аумақтық лидер болуға деген ұмтылыстарын атап айта аламыз. Мысалы Түркияның 2023 жылға дейінгі даму стратегиясында және 2025 жылға дейінгі Иранның перспективалы даму жобасында екі ел де аумақтық лидер болуды өз

стратегияларында мақсат ретінде алға қойған. Сонымен қатар белгілі бір территорияның аумақтық мүдделері әлемдік саясат конъюктурасына және дамудың арнайы мақсаттарына тәуелді.

Анкара мен Тегеранның аймақтық саясатын бағалау тарихын 2003 жылы Иракқа американдық әскерлердің басып кіру сәтінен бастаған дұрыс болар. Иран мен Түркияның сыртқы саясатының басты бағыттары 2003 жылдан басталмағаны хақ, дегенмен де осы тарихи оқиға екі елдің басты позицияларын бізге көрсететіні де бар. 2003 жылғы американдық әскерлердің Иракқа басып кіруіне Иран да, Түркия да қарсылық танытты. Кейін екі ел де Ирактың солтүстігіндегі күрд ұлтшылдарын АҚШ қолдап отыр деген күдіктерін ашық жариялады және осы оқиға өлкедегі суннит-шииттік балансына ықпал етеді деген қауіп танытты.

Алғашында американдық әскерлердің шабуылдауларына қарсылық танытса да Анкара өзінің аумақтық мүдделеріне қол жеткізу мақсатында Вашингтонмен тығыз байланыстарды жалғастырды [1,27 б].

Иран мен Түркия арасындағы қарсыластық саясатының тарихы кем дегенде жарты мыңжылдыққа созылған, оның ішінде екі елдің арасында болып өткен 11 соғысты да қоса есептеуге болады. Вашингтон Институтының докторы Сонер Чапатайдың пікірі бойынша Иран мен Түркия байланыстарын «аумақтағы ескі ойыншылардың күш сынасуы» деп сипаттауы бекер емес. Түркия мен Иран арасындағы бәсекелестік пен достық қарым-қатынастардың бірінің орнын бірі алмасуы сол аймақтың тарихи және саяси болашағына қалай әсер етуі мүмкін деген де сұрақ туындайды?

Түркия мен Иран арасындағы достық пен жарысу саясатын анықтау үшін алдымен екі мемлекеттің арасындағы «ұқсастықтарды» анықтап алғанымыз жөн болар. Екі мемлекеттің де тұрғындарының саны 80 миллионға жуық. Екі мемлекет те ежелгі өркениеттің бесігінде орналасқан, екі мемлекет те өздерінің империялық тарихын мақтаныш тұтады, екі мемлекет те Ресеймен дағдарысты (қақтығысты) кезеңдерді басынан кешірген және ең бастысы екі мемлекет те еуропалық колониализмінен аман қалған [2,45 б].

Екі елдің қазіргі лидерлері Али Хаменеи (Иран) және Реджеп Тайип Эрдоган (Түркия) мұсылмандық әлемдік қауымдастықты басқарғысы келеді, яғни мемлекеттік билік пен дін арасындағы ара-жіктер жасалмаған деген сөз.

Түркия мен Иранның серіктестік факторларына екі мемлекеттің бір-біріне өте ұқсас демографиялық және экономикалық потенциалын, сондай-ақ ұқсас экономикалық модельдердің жүргізілуін алға тартуымызға болады. Иран 2011 жылдан бастап ауқымды нарықтық реформаларды бастады, ал Түркия соңғы жылдары «вакф»-исламдық бизнесін белсенді түрде дамытуда.

Ираннан бұрыннан үлкен көлемдегі мұнай мен газ қорын пайдаланса, Түркия жақыннан өзінің алып экономикалық базасын құрып үлгерді. Тегеран өз күштерін шетелдік мемлекеттерде (әсіресе төрт араб астаналарында) күшейтсе, Анкара ішкі қарсыластармен күресін жалғастыруда [3,19 б].

Енді, екі мемлекеттің арасындағы айырмашылықтарға да көз жүгіртсек.

1.Түркия мен Иран мемлекеттеріндегі елді басқарудың саяси моделі бойынша түбегейлі өзгешеліктер байқалады. Түркия исламдық құндылықтарға негізделген партияның зайырлы мемлекетті табысты басқарудың үлгісін бізге көрсетсе, Иран Ислам дінін мұсылман қауымын демократияландырудың оңтайлы формасы ретінде санайды.

2. Екі мемлекеттің арасындағы айырмашылықтардың тағы бірі «араб соғысының» мәнін идеологиялық тұрғыдан анықтаудан да байқалады: Анкара халықтық қозғалыстарды деспоттық режимнен демократияға өту процесі ретінде қарастырса, Тегеран бұл қозғалыстарды ислам революциясы ретінде бағалайды.

3. Екі мемлекеттің басшылары да өзара конфессиялық түсінбеушіліктердің жоқ екендігін жариялағандығымен, Иран да Түркияда өз мемлекеттерінің ішкі аумақтық сунниттік-шииттік қайшылықтардың күн өткен сайын өсіп жатқандығын есепке алуға мәжбүр. Араб әлемімен қарым-қатынаста ұлттық фактор Иран үшін де, Түркия үшін де үлкен мәнге ие.

4. Статистикалық көрсеткіштер бойынша аталған мемлекеттің тұрғындары өз лидерлерін қолдау бойынша бір-бірінен ерекшеленеді десек болады, Иран азаматтарының 15 пайызы ғана Хаменеиді қолдаса, Эрдоган Түркия азаматтарының 45 пайызынан астамынан қолдау таба алады. Бұл айырмашылықтың басты себебі Ирандағы исламдық басқарудың ұзақ жылдарға созылуынан, жан басына шаққандағы табыстың айырмашылығынан (Иранда - 4700 \$, Түркияда - 10700\$) деген тұжырымға келеміз.

5. Екі мемлекеттің өзгешеліктерінің ішіндегі ең бастысы - Түркияның батыс елдеріне жан-жақты бойсұнғыштығы, бағыт-бағдарда сол елдерге сүйенуі. Түркия - НАТО мүшесі болып табылады, ал Иран ол ұйымның әсіресе Кавказ аймағында кеңеюіне белсенді түрде қарсылық танытушы мемлекет. Дегенмен де белгілі бір саяси жағдайларда батыс елдерімен тығыз байланысты орнатушы Түркия мемлекеті Иранның басқа да әлемдік державалармен дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтуда «байланыстырушы» қызметін атқарып та жатады [4,87 б].

Иран мен Түркияның байланысының шиеленісуіне алып келген Сириядағы жағдай мен екі елдің батыс елдеріне қатысты түрлі ұстанымдары, мемлекетті басқару моделінің әртүрлілігіне байланысты туындаған екі елдің арасындағы саяси-дипломатиялық қарама-қайшылықтарды саясатшылар мен тарихшылар екі елдің арасындағы байланыстар осылай қайшылықтарға толы күйімен жалғаса беретіндігіне сенім білдіреді. Дегенмен де екі елдің арасындағы дипломатиялық байланыстардың нығаюы мен жақсаруына негіз болатын саяси-дипломатиялық және тарихи-мәдени факторлардың жиынтығын бірнеше бағытқа жүйелей отырып, екі жақты форматтағы серіктестікті қамтамасыз етуші тұжырымдарды ұсынуға болады [5,7 б].

1. Екі мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас тарихының күрделілігі. Екі мемлекеттің арасындағы байланыстардың қайшылыққа толы болғандығын Түркия мен Иран арасында болған соғыстардың саны дәлел бола алады, олардың саны - 11. Кейіннен Анкара мен Тегеранның империялық өткенінің ретроспективті бейнесінен осы мемлекеттердің кезінде ұлы державаларды құрушы ірі мемлекет ретіндегі тағдырларының ұқсастығын көрсетеді. Екі мемлекет те XX ғасырда ірі ұлттық мемлекеттерге айналды, бірақ өздерінің бұрынғы кейбір аумақтарынан айырғанын да мойындағанымыз дұрыс.

2. Мәдени идентификация. Тарихи процестерді зерттеуде өркениеттік бағыттардың негізін қалаушылардың бірі Н.Я.Данилевский XIX ғасырдың ортасында-ақ былай деген болатын: «Ұзақ мерзімді әрі тұрақты геосаяси серіктес құру үшін сол мемлекеттердің ең алдымен идеялық-мәдени негіздері ортақ болуы керек» [6,27 б]. Иран мен Түркия арасындағы серіктестіктің құрылуы жағдайында Данилевскийдің тұжырымдары консервативті құндылыққа негізделген деп бағаласақ та, екі мемлекеттің арасындағы діни

концепциялардың және діннің мемлекетті басқаруға араласуындағы идеялық ұқсастықтарды байқай аламыз. Иран мен Түркия мемлекетінде де өзіндік маңызды мәдени-идеологиялық жобалары бар, мысалы, «Иран мәдени континенті», Анкараның пантүріктік кеңістікте қайта қосылу идеялары. Осы идеялық жобаларда Азербайжан Республикасы қиылысу нүктесі ретінде орналасады, яғни бұл мемлекет Түркиямен этнолингвистикалық жақындығымен, ал Иранмен бір империяда көптеген уақытта өмір сүруімен, сондай-ақ діни бірегейлігімен сипатталады.

3.Сыртқы саясаттағы қайшылықтар. Аталмыш фактор бойынша өзінің мүдделері тоғысқан салаларда өз ықпалын сақтауға, бәсекелестерінің Иран мен Түркияның ықпалы «жүретін» аудандарда белсенділігін болдырмауға негізделген. Мысалы, Сирия қақтығысында Иран билікте Дамаскіден шыққан алауиттердің (алавит) режимін сақтау, соғыстың басында биліктен айырылған «шиттік» ағым өкілдерін қайта қалпына келтіру, Тегеранның Таяу Шығыстағы позициясын одан әрі нығайтуды көздейді. Ал, Түркия Башар Асад режимін құлату, Сирияның солтүстік-батыс территорияларында билікті күшейтуді мақсат етеді. Екі елдің Сирия қақтығысында бір ғана ортақ мүддесі өзара сәйкес келеді, ол: Сирияның ресми территориялық біртұтастығын сақтап қалу. Егер Сирияның территориялық біртұтастығы сақталмаса, бір мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатса, Күрдтер өзіндік территориялық саяси біртұтастыққа ие болатын жағдайда әрі американдық қолдауға ие болса, бұл тарихи оқиға Анкара мен Тегеранның территориялық біртұтастығына қауіп тудыруы ықтимал [7,8 б].

4.Ірі аумақтық мемлекеттермен байланыстары. Қазіргі таңда Таяу Шығыс аймағында АҚШ-тың қарама-қайшылыққа толы саясатына қарсы антибатыстық ұстанымдар байқалуда. Осы оқиға Иран мен Түркияның бірігуіне үлкен түрткі болуы мүмкін деген де жорамалдар жасауға әбден болады деп санаймыз. Дегенмен де АҚШ-тың Израиль мен Сауд Арабиясы іспеттес ірі мемлекеттерге ықпалын ескеруіміз де керек. Өз кезегінде Иерусалим Түркиямен кең аспектілі серіктес жасау арқылы аумақтағы Иранның ықпалын азайтуды көздеп отыр. Осы аталмыш жағдайда Израильдің одақтасы ретінде Сауд Арабиясы да алға тартылуда. Сауд Арабиясы элита өкілдері мен Түркия лидерлерінің тығыз байланысы Иранмен арадағы дипломатиялық қарым-қатынасты одан әрі шиеленістіруде. Осылайша, тақырып бойынша зерттеу жұмысымыздың нәтижесі ретінде Анкара мен Тегеран арасындағы геосаяси байланыстың негізі ретінде, осы мемлекеттерді уақытша болса да серіктес ететін сыртқы және ішкі факторлардың біртұтастығы деп санауға болады. Екі елдің арасындағы қарым-қатынастың қақтығысқа толы болуы, мемлекеттердің ішкі және сыртқы күштердің әсерінен шектеулердің туындауы Иран мен Түркия байланысының одан әрі шиеленісуіне алып келуі де ықтимал. Сонда да екі ел лидерлерінің өзара серіктестікке және дипломатиялық байланыстарды жалғастыруға қатысты ұмтылыстары аумақтағы бірінші реттік мәселелерді серіктес ретінде шешуге мүмкіндік береді (ол мәселелердің бірі күрд ұлтының өзіндік аумаққа ие болып, бөлек мемлекет ретінде өзін танытуға ұмтылысына Иран да, Түркия да қарсылық танытуын айтсақ болады) [8,27 б].

Қазіргі таңда Түркия таяу-орташығыстық аймақта Таяу Шығысқа және Солтүстік Африкаға қызығушылық танытса, Иран үшін ауған-Пәкістан бағыты мен Парсы шығанағы аумағы көкейтестілік танытуда.

Екі мемлекет те араб әлемінде өздерінің беделін мойындатқысы келеді, дегенмен де жекелеген араб мемлекеттерінің Түркия мен Иран үшін жеке-жеке маңызды болуына

байланысты бұл аймақтағы Түркия мен Иран қарсыластығы біршама «жұмсарады» десек қателеспейміз. Сонда да екі «қарсылас» үшін де Египеттегі позициясын нығайту мәселесі маңыздылығымен көзге түседі [9,27 б].

Анкара мен Тегеран арасындағы ең өткір қарсылық туындататын нүкте Сирия мәселесі екендігін де еске түсіргеніміз жөн. Иран үшін Сириядағы шииттік өкілдер Израильмен қарсыластықта негізгі аумақтық одақтас болып табылады [10, 37-40 б].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Багдасаров С.А. Ближний Восток: вечный конфликт. –Москва: Эксмо, 2016. – с. 288. ISBN 978-5-699-86858-2.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. -Москва: -Международные отношения. 2014. -с.265
3. Сатановский Е.Я. Котел с неприятностями. Ближний Восток для «чайников». – Москва: Эксмо, 2016. – с. 576.
- 4.Гаспарян В.З. Россия, Иран, Турция: проблемы и перспективы геополитического взаимодействия. Архонт, 2017. -с . 370.
5. Anais Marin. Putin's Eurasian Union dreams - Russia's ambition to reintegrate former Soviet Lands poses a dual challenges to the EU // FIIA Comment 12/2011. October 2011.
6. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. - М., 2003. – 445 с.
7. Абрамов Э.М. СНГ: поиски решений. – Алматы, 2001. – 380 с.
8. Акчурин С.В. Экономический потенциал СНГ. - СПб, 2011. 9.
9. Афанасьев Н.В. СНГ: опыт стратегического партнерства. – СПб, 2010.
10. Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: Геополитика, этничность, безопасность. - Алматы, 2012. – 385 с.

REFERENCES

- 1.Bagdasarov S.A. Blizhni Vostok: vechnyi konflikt. –Moskva: Eksmo, 2016. – s. 288. ISBN 978-5-699-86858-2.
2. Bjezinskiy Z. Velikaia shahmatnaia doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy. -Moskva: Mejol, 2014. -s.265
3. Satanovskii E.Ia. Kotel s nepriatnostiami. Blizhni Vostok dlia «chainikov». –Moskva: Eksmo, 2016. – s. 576.
- 4.Gasparian V.Z. Rossiia, Iran, Týrtsiia: problemy i perspektivy geopoliticheskogo vzaimodeistviia. Arhont, 2017. -s . 370.
5. Anais Marin. Putin's Eurasian Union dreams - Russia's ambition to reintegrate former Soviet Lands poses a dual challenges to the EU // FIIA Comment 12/2011. October 2011.
6. Jiltsov S.S., Zonn I.S., Ýshkov A.M. Geopolitika Kaspiskogo regiona. - M., 2003. – 445 s.
7. Abramov E.M. SNG: poiski reshenii. – Almaty, 2001. – 380 s.
8. Akchýrin S.V. Ekonomicheskii potentsial SNG. - SPb, 2011. 9.
9. Afanasev N.V. SNG: opyt strategicheskogo partnerstva. – SPb, 2010.
10. Kýshkýmbaev S.K. Tsentralnaia Aziia na pýtiakh integratsii: Geopolitika, etnichnost, bezopasnost. - Almaty, 2012. – 385 s.

ӘОЖ 008.001.14; 008(091)

МҒТАР 02.91.00; 13.09.00

А.Ю.БАЛТАБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz),*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЭТНОСАРАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҮНҚАТЫСУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бүгінгі күні гуманитарлық зерттеулердің орталық нысандарының бірі болған мәдени кеңістік кешенді көп деңгейлі жүйе болып табылады, оны қарауға кешенді көзқарас қажет. Ұлы Жібек жолы Түркістан бөлігінің мәдени кеңістігі бай мәдени-тарихи мұраға жатады: археологиялық, тарихи және сәулет ескерткіштеріне және т.б. Ұлы Жібек Жолының Түркістан аймағындағы халықтардың мәдениеті - жүзден астам этникалық топтардың жетістіктерін біріктіретін көп деңгейлі жүйе. Өңірдің бұл ерекшелігі «мәдени кеңістіктерінің» ерекше сан алуандығының негізгі себебі болып табылады, оның жалғасуы мәдени мұраны сақтау саласында құзыретті мемлекеттік саясат болып табылады. Мәдени мұра феномені әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесудің элементтері мен деңгейлерінің динамикалық жүйесі болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстан инновациялық үдерістерді дамытуға байланысты саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени салалардағы өзгерістерге куә болды. Сондықтан аймақтар мен муниципалитеттер деңгейінде мәдени мұраны сақтау бағдарламасын жасау және жүзеге асыру қажет.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, мәдени ескерткіш, Түркістан аймағы, этносаралық қатынас, мәдениетаралық диалог.

А.Ю.Балтабаева

Значение памятников культуры Великого Шелкового пути в межэтническом и межкультурном диалоге

Культурное пространство, ставшее сегодня одним из центральных объектов гуманитарных исследований, представляет собой сложную многоуровневую систему, требующую при своем рассмотрении комплексного подхода. Культурное пространство туркестанского отрезка Великого Шелкового пути обладает богатым культурно-историческим наследием: археологическими, историческими и архитектурными памятниками и т.д. Культура народов туркестанского отрезка Великого Шелкового пути представляет собой многоуровневую систему, объединившую достижения более ста этносов. Эта особенность региона послужила главной причиной неповторимого разнообразия «культурных пространств», важным условием дальнейшего существования которого является грамотная государственная политика в области сохранения культурного наследия. Феномен культурного наследия представляет собой динамическую систему элементов и уровней социокультурных взаимодействий. В последние десятилетия в Казахстане произошли изменения в политической, социально-экономической и культурной сферах, связанные с развитием инновационных процессов. Именно поэтому возникает потребность в создании и внедрении программ сохранения культурного наследия на уровне регионов и муниципальных образований.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, памятники культуры, Туркестанский регион, межэтнические взаимоотношения, межкультурный диалог.

A.Yu.Baltabayeva

The Value of the Cultural Monuments of the Great Silk Road in the Inter-Ethnic and Intercultural Dialogue

Cultural space, which has become one of the central objects of humanitarian research today, is a complex multi-level system that requires an integrated approach to its consideration. The cultural space of the Turkestan segment of the Great Silk Road has a rich cultural and historical heritage: archaeological, historical and architectural monuments, etc. The culture of the peoples of the Turkestan segment of the Great Silk Road is a multi-level system that combines the achievements of more than one hundred ethnic groups. This peculiarity of the region was the main reason for the unique diversity of “cultural spaces”, an important condition for the continued existence of which is a competent state policy in the field of preservation of cultural heritage. The phenomenon of cultural heritage is a dynamic system of elements and levels of socio-cultural interactions. In recent decades, Kazakhstan has witnessed changes in the political, socio-economic and cultural spheres associated with the development of innovative processes. That is why there is a need to create and implement cultural heritage conservation programs at the level of regions and municipalities.

Keywords: Great Silk Road, cultural monuments, Turkestan region, inter-ethnic relations, intercultural dialogue.

Кіріспе

Бүгінгі күні гуманитарлық зерттеулердің орталық нысандарының бірі болған мәдени кеңістік кешенді көп деңгейлі жүйе болып табылады, оны қарауға кешенді көзқарас қажет. Ұлы Жібек жолы Түркістан бөлігінің мәдени кеңістігі бай мәдени-тарихи мұраға жатады: археологиялық, тарихи және сәулет ескерткіштеріне және т.б. Сондай-ақ, оның қызметі Ұлы Жібек Жолының Түркістан аймағындағы халықтар мәдениетінің тарихы мен дамуына елеулі үлес қосқан көптеген көрнекті тұлғалар жасаған.

Бүгінде тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» [1] мақаласынан кейін еліміздегі қоғамдық бетбұрыс пен қарышты қадамдар Қазақстанның болашағы мен өркениетіне бағытталды. Елдің экономикасы мен мәдениетіндегі ілгерілеушілік Ұлы Жібек жолының қайта жандануымен маңызы артпақ.

Ұлы Жібек Жолының Түркістан аймағындағы халықтардың мәдениеті – жүзден астам этникалық топтардың жетістіктерін біріктіретін көп деңгейлі жүйе. Өңірдің бұл ерекшелігі «мәдени кеңістіктерінің» ерекше сан алуандығының негізгі себебі болып табылады, оның жалғасуы мәдени мұраны сақтау саласында құзыретті мемлекеттік саясат болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстан инновациялық үдерістерді дамытуға байланысты саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени салалардағы өзгерістерге куә болды. Сондықтан аймақтар мен муниципалитеттер деңгейінде мәдени мұраны сақтау бағдарламасын жасау және жүзеге асыру қажет.

Ескерткіштердің этносаралық және мәдениетаралық үнқатысудағы маңыздылығы

Жоғары сапалы және тиімді бағдарламаларды әзірлеудегі проблемалардың бірі - «мәдени мұра» ұғымын түсіндіру анықтамаларының көптігі мен шашыраңқылығы. Зерттеуші Л.Протт осы тұжырымдаманың анықтамасына сілтеме жасап, былай дейді: «Әртүрлі саладағы мәдени сарапшылар өздерінің зерттеу тақырыбы туралы нақты түсінікке ие болғанымен, мәдени мұраны ресми айқындау ғалымдар үшін ең қиын нүктелердің бірі болып табылады» [2, 224 б.]. С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігінде швед мәдени мұрасы бұрынғы ұрпақтардан мұра еткен рухани өмір, өмір салты, құбылыс ретінде түсіндірілген [3, 391 б.]. Кең мағынада, мәдени мұра болашақ тұтыну үшін қазіргі уақытта сақталуы керек

нәрсе. Мәдени мұра ұғымы мәдени мұраны қорғау саласындағы және маңызды халықаралық құжаттарда қазіргі заманғы тұжырымдамалық және терминологиялық аппаратта басты орынға ие. Осылайша, ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұраларын қорғау туралы конвенциясында (1972) бұл тұжырымдама екі топқа бөлінеді: ескерткіштер мен көрікті жерлер:

«- ...ескерткіштер: тарих, өнер немесе ғылым тұрғысынан әмбебап құндылығы бар сәулет өнерінің, монументалды мүсін және кескіндеме, археологиялық табиғат элементтері немесе құрылымдары, жазулар, үңгірлер және элементтер топтары;

- ансамбльдер: сәулет, ландшафтпен байланысты тарих, өнер немесе ғылым тұрғысынан көрнекті әмбебап құндылығы бар оқшауланған немесе біртұтас құрылымдардың топтары;

- тарих, эстетика, этнология немесе антропология тұрғысынан көрнекті әмбебап құндылықтар: адам шығармашылығы немесе адам мен табиғаттың бірлескен туындылары, сондай-ақ археологиялық мекендердің бірлескен туындылары» [4, 1.1-б.].

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қоғамдық сананы жаңғырту» атты Жолдауында мәдениет пен өнер саласындағы жоспарланған және сапалы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бағамдалып тұр.

Оның бастамасы бойынша XVIII ғасырға дейінгі тұжырымдама басталады, өйткені осы кезеңде тұжырымдамалық аппарат Ұлы Жібек жолымен территориясы жанасатын халықтардың мәдениетін зерттеуге байланысты қалыптасты. XIX-XX ғғ. зерттелетін объектілердің алаңы кеңейіп келеді, олардың зерттеу әдістері мен әдістемесі өзгеруде. Тарих ғылымының, археологияның және сәулет өнерінің жетістіктері мұраны сақтау саласында негізгі терминдердің пайда болуына мүмкіндік береді. «Антикалық ескерткіштер», «Сәулет ескерткіштері», «Сәулетшілік ескерткіштері», «Өнер, көне заттар, өмір және табиғат ескерткіштері», «қорықтар», «ұлттық саябақтар» және т.б. Олар соңғы үш ғасырда осы феноменді зерттеудің барлық процесін көрсетеді. Сондай-ақ, қазіргі зерттеушілерді мұраны зерделеуде жүйелік және кешенді көзқарас қолдану идеясына әкеледі [5, 65 б.].

Ең алдымен, қазіргі заманғы интерпретацияда мәдени мұра, негізінен, өткенді және бүгінгі күнге мағыналық мән беру үшін өз үлесін қосатын дәстүрдің көрінісі ретінде айқындалады. Егер біз осы тұжырымдаманың тарихи және мәдени түсіндірілуін орындайтын болсақ, онда, мұра деген «тамырдың» ізінен шыққан және ол ғасырлар бойы өз белгісін қалдырып, әдетте, ерекше рухани құндылыққа ие екенін білдіреді. Ол күнделікті өмірден шығып, мәңгілікте, әдеттегідей болды [6, 4 б.]. Де Кастро Монтеиро Мәдениет туралы Декларация жобасында да осы тұжырымдаманың анықтамасындағы ақпараттың уақыттық аспектісін елемейді. Зерттеушіні түсіну барысында мұра адамзаттың жиынтық рухани тәжірибесін біріктірудің және берудің ерекше түрі болып табылады. Де Кастро Монтеиро мұраның оның құрамдас бөліктерінің екеуін анық көрсетеді: рухани (тіл, идеалдар, дәстүрлер) және материал (мұражай, мұрағат, кітапхана қоры, археологиялық ескерткіштер, сәулет, ғылым және өнер, ескерткіштер, ғимараттар, ансамбльдер, бірегей пейзаждар, адам мен табиғаттың бірлескен туындылары, тарих, өнер немесе ғылым тұрғысынан белгілі бір құндылықтардың заманауи құрылымдары [7, 29-37 бб.].

Мәдени мұра феномені әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесудің элементтері мен деңгейлерінің динамикалық жүйесі болып табылады. Осы жүйенің құрамдас бөліктерінің ішінде: субъект (объект) және субъект, консервациялау механизмдері мен формалары, функциялары, шекаралары мен деңгейлері бар. Мәдени мұра объектісі материалдық және материалдық емес объектілер бола алады. Материалдық мұраның ішінде:

- көркемдік құнды объектілер, оның барлық нысандарындағы өнер туындылары;

- тарихи құндылықтар, көркем құндылығы жоқ, бірақ тарихи құндылық объектілері

- болып саналатын объектілер;
- дәстүрлі колөнер, кәсіптер, белгілі бір орынның мақтанышы болған кәсіби салада бірегей жетістіктер;

- архитектуралық құрылымдар.

Рухани мұра өз кезегінде:

- фольклор, халық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары;

- діни мұра - ғибадат орындары, ғибадатханалар, кескіндер, наным-сенімдер және өткен тәжірибе;

- интеллектуалдық мұра - өткеннің философиялық, этикалық, ғылыми дәстүрлерін меңгерген ауызша дереккөздер;

- эстетикалық мұра - әдебиет, театр, музыка туындылары және т.б. қамтиды.

Мәдени мұра субъектілеріне тұтастай алғанда адамзат, әртүрлі әлеуметтік топтар және мәдениетті қабылдауға, сабақтастыруға және дамытуға қабілетті адамдар кіреді.

Зерттелетін құбылыстарды сақтау механизмдері көп жағдайда қоғамның түріне (өркениеттік алуан түріне) тәуелді болады, бірақ тұтастай алғанда келесі нұсқаларды ажыратуға болады: бейсаналық – саналы; әдет-ғұрыптық; реттеуші, моральдық және аксиологиялық; білім беру және оқыту; ғылыми мұра, көркем және шығармашылық, ақпараттық-кодекс және т.б.

Мәдени мұраны сақтау формалары вербальды және вербальды емес, материалдық және рухани, консервативті және шығармашылық, қорғаныштық немесе тыйым салынған және т.б. болуы мүмкін.

Мәдени мұра функцияларына, ең алдымен: - репродуктивті (мәдениетті молайту); - шығармашылық (мәдениетті дамыту); - аксиологиялық (мәдени құбылыстар мен адам өмірінің құндылықтарымен толтыру); - экзистенциалды; - этикалық (толеранттылықты қалыптастыру, басқа ұлттарға құрмет) жатады.

Ғарыштық уақыт шекараларына салынған мәдени мұраның шеңбері артефактілерге немесе уақыт өте келе субъектіде белгілі рухани құбылыстарға дейін созылады. Сонымен қатар, субъектінің (элиталық массасы) деңгейімен байланысты әр түрлі деңгейдегі мұра бар [6, 9 б.].

Аймақтың көпұлтты табиғаты, бір жағынан, бірегей мәдени әртүрлілік көзі болып табылады, ал екінші жағынан, жаһандану үдерістерінің, жаһандық саяси дағдарыстың, әлеуметтік этникалық шиеленістердің және түрлі этникалық топтардың оқшаулануының нәтижесінде, этносаралық қақтығыстар немесе аймақтың мәдени ерекшелігін жоғалтуы мүмкін. Мұндай теріс салдардан аулақ болу үшін этносаралық қарым-қатынастар мен этникалық топтарды біріктіруге ерекше назар аудару керек. Этносаралық диалогты жүзеге асырудың маңызды факторы – мәдени мұра. Бай тарихи-мәдени мұраның болуы әлі де «мәдениет дамуына ықпал ететін «бірліктегі өркендеудің» полиэтникалық аймағын қамтамасыз етпейтініне назар аудару қажет». Құзыретті алушыға ие болу маңызды. Мәдени мұра саласындағы зерттеуші Е.Н.Селезнева «мұра» сөзін екі негізгі және өзара байланысты тұжырымдарды зерттеудің «объективті» және «рәсімдік» аспектілері ретінде ажыратуды ұсынады: бұл қазіргі заманғы мәдениетте өткеннің объектілерін пайдалану мүмкіндігін көрсетеді. Әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде оның мұрагерлігі көпшілік өлшемдегі әлеуметтік-мәдени тәжірибені игеру үдерісі ретінде ұсынылуы мүмкін: әлемге болашағы, әлем бейнелері, идеялар, рәміздер, дәстүрлер, стереотиптер және адамдардың үлгілері туралы ойлауға мүмкіндік беретін қызмет түрлері қоғамда өздерінің рөлін түсіндіріп, өздерінің мәдени ерекшеліктерін қуәландырады» [8, 64 б.].

Реципиент өз халқының да, басқа этностық топтардың да мәдениет саласына кіреді, өзінің ішкі әлемін тың ойлармен байытады және оны жаңа ұрпаққа таратады, алдағы ұрпаққа

жібереді. Мәдени мұрасы этникааралық коммуникацияларды жүзеге асыру үшін және мәдени көп түрлілік пен көпұлтты аймақ мәдениетінің байлығын бекіту үшін қолайлы жағдайлар жасауда өзекті болуы керек.

Дегенмен, мәдениеттер мен әлеуметтік шиеленістерді оқшаулау жағдайларында көбінесе әртүрлі себептер бойынша диалогқа қатысушылар дайын болмай, басқа да мәдениеттердің құндылықтары мен идеалдарынан бас тартып жатады. Кейде сыни көзқарастарын және төзімсіздіктерін байқататынын көруге болады, ал кейде көрші елдердің мұраттарына және құндылықтарына құрметсіздік танытады. Ұлы Жібек жолының Түркістан аймағында жанасатын халықтардың барлық мәдениеттеріне қатысты деструктивті әлеуеті бар осы өткір мәселені шешу үшін мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға назар аудару керек. Бүгінгі таңда ғылыми әдебиетте осы тұжырымдаманың мәнін және құрылымын анықтауға бірнеше тәсілдер бар. Бұл термин М.Р.Хаммер, В.Б.Гудикунст, Р.Л.Вайсман, В.Х.Спицберг және басқалар сияқты ғалымдардың еңбектерінің арқасында 70-ші және 80-ші жылдардағы ғылыми революцияға енді.

Батыс ғылымында қалыптасқан осы тұжырымдаманы зерттеудің екі негізгі тәсілін анықтауға болады. Бірінші тәсіл мәдениетаралық қарым-қатынасты, ынтымақтастық пен өмір сүруді практикалық жетілдіру идеясына қызмет етеді және мәдениеттер диалогындағы қатысушыларды өзара түсінуге бағытталған. Екінші тәсілге сәйкес, мәдениетаралық құзыреттілік өзін-өзі бағалауы керек, яғни, бұл басқа мәдениеттердің өкілдерін қабылдау, құрметтеу және тану проблемасы ғана емес, сонымен қатар адамдар арасындағы айырмашылықтарды анықтау. Заманауи зерттеулерде бұл тұжырымдама «Біздің» және «бөтен» және жана мәдениетаралық коммуникативті қоғамдастықтың өзара іс-қимылын жасау барысында «белгілі бір мәдени қауымдастық мүшелерінің жанжалдарды болдырмау үшін компенсаторлық стратегияларды қолданумен қатар мәдениет өкілдерімен өзара әрекеттесу процесінде түсіністікке қол жеткізу қабілеті» деп анықталады [9, 72 б.].

Мәдениетаралық құзыреттілік мәселесін зерттеуші А.П.Садохиннің айтуынша, бұл тұжырымдама, ең алдымен, өзара түсіністікке қол жеткізу үшін диалогқа қатысушыларға мүмкіндік беретін әдістермен бірге мәдениетаралық құзыреттілік негізі болып табылатын басқа мәдениеттің аксиологиялық саласы туралы ақпарат көлемімен, сапасымен байланысты. Ғалым коммуникатордың диалогқа дайындығының негізгі белгілерін анықтайды:

- шетел мәдениеті мен психологиялық, әлеуметтік және басқа да мәдениетаралық айырмашылықтарды білуге деген ашықтық;
- басқа мәдениет өкілдерімен ынтымақтастық орнатудағы психологиялық көңіл-күй;
- басқа мәдениет өкілдерінің коммуникативті мінез-құлқында ұжымдық және жеке ерекшеліктерді ажырата білу;
- әлеуметтік, этникалық және мәдени стереотиптерді жеңе білу;
- коммуникациялық құралдардың жиынтығы және байланыс жағдайына байланысты оларды дұрыс таңдау;
- байланыс процесінде этикет стандарттарын сақтау.

Осылайша, мәдениетаралық құзыреттілік мәдениетаралық қарым-қатынас саласында жеке тұлғаның тәжірибесін анықтайтын білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде түсініледі [9, 80 б.].

Қорытынды

Аймақтағы мәдениетаралық қарым-қатынастарды орнатуға мүдделі мәдени және білім беру мекемелері, заң шығарушы органдар, түрлі үкіметтік емес ұйымдар секілді әлеуметтік институттар қарым-қатынас жасау диалогына қатысушылардың мүмкіндіктерін қалыптастыруда және қолдауда маңызды рөл атқарады. Мәдениетаралық диалогты

дамытудың және бекітудің тиімді бағдарламаларының болмауы, мәдениетаралық өзара әрекеттесу тәжірибесі бар білікті мамандардың жоқтығы, жаңа аудиторияны тартуда қиындықтар, сұхбатқа қатысушылар, мәдениетаралық қарым-қатынасқа арналған алаңдарды қамтамасыз ету қажеттілігі сияқты проблемалар болуы мүмкін.

Мекемелердің қызметі кеңірек аудиторияны тартуға бағытталған болуы керек. Мұнда біз ұсынылған материалдың мәнін өзгерту туралы емес, оның көрсетілім формасы, көрерменге көрсетілуі туралы айтылады. Бұл ретте көрсетілетін мәдени мұраны таныстыру мен түсіндіруде инновациялық тәсілдерді қолдану талап етіледі.

Мәдениетаралық коммуникацияларды өзектілеудің маңызды шарты өзара әрекеттесу үшін кеңістікті құру болып табылады. Дәстүрлі институттар оқшаулануды жеңу жолында қадам жасайды. Сонымен қатар, азшылық ұлттар әлеуметтік-мәдени ортаға жатпайтынын сезінбеуі керек. Мұндай іс-шараларды жоспарлағанда және өткізгенде, мәдениеттердің біріктіруші сипаттамаларына назар аударып, кейбір үндеулерді, диалогты іздеу керек.

Мәдениетаралық диалогты жүзеге асыру түрлі деңгейде болуы мүмкін: саяси, әлеуметтік, ғылыми, мәдени және т.б. Дегенмен, мәдениет деңгейінде қарым-қатынас барынша терең мәнге ие болады. Ұлы Жібек жолы Түркістан аймағындағы халықтардың мәдени мұрасын тарту арқылы мәдениеттер диалогы ұзақ мерзімді перспективаға ие, қоғамның әлеуметтік шиеленіс проблемасына ең дұрыс шешім болып табылады. Ұлы Жібек жолымен жанасатын Түркістан аймағының мәдени-тарихи әлеуетін одан әрі нығайту үшін өзінің әңгімелесушісін толығымен түсіну, оның мәдениетінің семантикалық өрісін енгізу, халықтың құндылық бағдарларын қабылдау және түсіну, толеранттылыққа шыдамдылық пен «бірге өмір сүруді» үйрену, мәдениеттердің бай алуан түрлілігімен артықшылықты табу керек. Осылайша, мәдени мұраның материалдық және рухани объектілерін пайдалану арқылы жүзеге асырылатын мәдениетаралық қарым-қатынастар өзіндік құндылық болып табылады және этникалық топтардың бірлігін қамтамасыз етуге бағытталады.

Материалдық аспект әртүрлі мәдениет мекемелерінің (театр, кинотеатр, кітапханалар, мұражай, көрме, мәдениет сарайы, ұлттық, табиғи және ландшафттық саябақ және т.б.), мәдени туризмнің қызметі арқылы жаңартылады [10, 47 б.]. Ұлы Жібек жолының Түркістан аймағындағы халықтардың рухани мұрасы, материалдық жағынан айырмашылығы, шын мәнінде іске асырылмай тұрып ұсынылмайды. Қазіргі заманғы мәдени ортаға жаһандану мен инновациялық үдерістердің таралуына байланысты мәдени мұраның бұл түріне қауіп төніп тұр. Осы құбылыстың материалдық және рухани компоненттерін сақтау, тарату және дамыту аймақтың мәдениетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Материалдық емес аспектін іске асыру мысалы көрме-анимациялық жобалар, мәдени және білім беру мекемелеріндегі театрландырылған іс-шаралар, тарихи және мәдени мерекелер, дәстүрлі көрме-сауық мәдениетін өзектендіру, түрлі мәдени жобаларды іске асыру және т.б. болуы мүмкін. Мәдени мұраның осы екі аспектісі арасында нақты шектің жоқтығын айта кету керек. Материалдық объектілерді өзектендіру рухани компонентсіз және керісінше мүмкін емес.

Бір жағынан, Ұлы Жібек Жолының Түркістан аймағы көпұлтты болуы және оның мәдени әртүрлілігінің негізі, ал екінші жағынан, саяси дағдарыс және әлеуметтік шиеленіс жағдайында әр түрлі қақтығыстардың көзі болуы мүмкін. Этносаралық келіспеушіліктерді болдырмау және әртүрлі этникалық топтарды оқшаулау үшін өңірдің бай мәдени мұрасының әлеуетін пайдалану арқылы мәдениетаралық диалогқа ерекше назар аудару қажет.

Халықтардың бір-біріне қатысты толеранттық қатынасы барлық этникалық топтарды ортақ мәдениет саласына тарту, мәдениеттер диалогын өзектілеу арқылы күшейтілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. // Айқын. 21.11.2018 ж.
2. Prott L. V. Problems of Private International Law for the Protection of the Cultural Heritage, Recueil des Cours / V. L. Prott. – Hague: Academic de Droit, 1989. – Vol. 5. – 523 p.
3. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: РАН. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1999. – 736 с.
4. База данных ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://portal.unesco.org/en/ev>.
5. Баева Л. В. Сохранение культурного наследия как воплощение ценности традиции / Л. В. Баева // Философия и общество. – 2012. – №.1. – 191 с.
6. de Castro Monteiro R. N. Semiotics Of Cultural Heritages: The Dialectical Process Of Assimilation And Rejection Of Otherness In The Cultural Heritage Of The Al-Andalus Civilization //TICS. – 2017. – С. 118.
7. McKercher B., McKercher R., Du Cros H. Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management. – Routledge, 2002.
8. Селезнева Е. Н. Культурное наследие России в политических дискурсах 1990-х гг.: дис. д. филос. н. / Е. Н. Селезнева. – М., 2004. – 228 с.
9. Садохин А. П. Межкультурная коммуникация / А. П. Садохин. – М.: Альфа-М Инфра-М, 2009. – 288 с.
10. Li P., Qian H., Zhou W. Finding harmony between the environment and humanity: an introduction to the thematic issue of the Silk Road //Environmental Earth Sciences. – 2017. – Т. 76. – №. 3. – С. 105.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Uly dalaniñ jeti qırı. // Ayqın. 21.11.2018 j.
2. Prott L. V. Problems of Private International Law for the Protection of the Cultural Heritage, Recueil des Cours / V. L. Prott. – Hague: Academic de Droit, 1989. – Vol. 5. – 523 p.
3. Ozhegov S. I. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy / S. I. Ozhegov, N. YU. Shvedova. – M.: RAN. Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova, 1999. – 736 s.
4. Baza dannyykh YUNESKO [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://portal.unesco.org/en/ev>.
6. Bayeva L. V. Sokhraneniye kul'turnogo naslediya kak voploshcheniye tsennosti traditsii / L. V. Bayeva // Filosofiya i obshchestvo. – 2012. – №.1. – 191 s.
5. de Castro Monteiro R. N. Semiotics Of Cultural Heritages: The Dialectical Process Of Assimilation And Rejection Of Otherness In The Cultural Heritage Of The Al-Andalus Civilization //TICS. – 2017. – С. 118.
7. McKercher B., McKercher R., Du Cros H. Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management. – Routledge, 2002.
8. Selezneva Ye. N. Kul'turnoye naslediye Rossii v politicheskikh diskursakh 1990-kh gg.: dis. d. filos. n. / Ye. N. Selezneva. – M., 2004. – 228 с.
9. Sadokhin A. P. Mezhkul'turnaya kommunikatsiya / A. P. Sadokhin. – M.: Al'fa-M Infra-M, 2009. – 288 s.
10. Li P., Qian H., Zhou W. Finding harmony between the environment and humanity: an introduction to the thematic issue of the Silk Road //Environmental Earth Sciences. – 2017. – Т. 76. – №. 3. – С. 105.

Қ.Т.БИТЕМИРОВ, А.Ж.ОРДАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Aygul.ordaeva@inbox.ru)*

ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Бұл мақалада құқық философиясының негізгі бағыттарын анықтау мақсатында философия тарихындағы түрлі философтардың ілімдері, ғылыми тұжырымдамалары салыстырыла зерттелген. Сондай-ақ, табиғи құқық теориясына, құқықтық және әлеуметтік позитивизм теорияларына және марксизм құқықтық бағытына сипаттама берілген. Онымен қоса, зерттеуде құқық философиясының кешенді, күрделі, көп қырлы және көп өлшемді мәселелері қарастырылған. Еңбекте құқық философиясының шеңберінде көптеген мектептер мен бағыттар анықталып, заманауи зерттеушілердің еңбектері талданған. Құқықтық позитивизмді зерттеу барысында, зерттеушілердің арасында осы саладағы ғылымның тәуелсіздігі туралы бірыңғай ұстаным жоқ екеніне назар аударылған.

Кілт сөздер: құқық философиясы, құқық теориясы, құқықтық позитивизм, әлеуметтік позитивизм, тарихи, биологиялық, антропологиялық.

Қ.Т.Битемиров, А.Ж.Ордаева

Основные направления правовой философии

В статье в целях исследования основных направлений философии права дан сравнительный анализ доктрин, научных концепций различных философов в истории философии. Кроме того, в статье дается характеристика естественного права, теорий правового и социального позитивизма и марксистского правового направления. Помимо этого, в исследовании рассмотрены комплексные, составные, многогранные и разномерные проблемы философии права. В работе исследованы различные школы и направления в контексте философии права, а также проанализированы труды современных исследователей в области философии права. Главное внимание в статье обращено на то, что при исследовании правового позитивизма, среди исследователей нет единой позиции о независимости науки в данной сфере.

Ключевые слова: правовая философия, теория права, правовой позитивизм, социологический позитивизм, исторический, биологический, антропологический.

K.Bitemirov, A.Ordaeva

Main directions of legal philosophy

The article provides a comparative analysis of the doctrines, scientific concepts of various philosophers in the history of philosophy in order to study the main directions of the philosophy of law. In addition, the article describes the characteristics of natural law, theories of legal and social positivism, and the Marxist legal direction. In addition, the study examined the complex, composite, multifaceted and multidimensional problems of the philosophy of law. The work explored various schools and trends in the context of the philosophy of law, and also analyzed the works of modern researchers in the field of legal philosophy. The main attention in the article is drawn to the fact that in the study of legal positivism, among researchers there is no single position on the independence of science in this field.

Keywords: legal philosophy, theory of law, legal positivism, sociological positivism, historical, biological, anthropological.

Егеменді мемлекетіміздің қажеттіліктерін айта келіп, Н.Ә.Назарбаев «Ұлт мәселесіне қатысты жалпы үрдісті танып түсіну, сөз жоқ қажет. Мұнсыз мемлекеттік дамудың логикасын болжау мүмкін емес»– деп атап көрсетті [1].

Мемлекет және құқық мәселелері философия тарихындағы түрлі философтардың ілімдерінде орталық орындардың бірі болып табылады. Іс жүзінде философия (тек қоғамды зерттейтін), өзінің ғылыми тұжырымдамасы немесе философия мектебі бар, мемлекеттің және құқық философиясының мәселелерін зерттеуге бет бұра алмады. К.Маркс «Fairbach туралы тезистер» атты еңбегінде: «философтар әлемді әртүрлі жолмен түсіндірді, бірақ оны өзгерту керек» және түрлі философиялық және құқықтық құрылымдар арқылы әлемді өзгерту мүмкін» - деді [2].

Мемлекет және құқық философиясы бойынша зерттеу мемлекет және құқық ғылымының «мәңгілік» мәселелерін табиғат пен құқық, құқықтық және моральдық қарым-қатынастар, мемлекет және құқықтың мәнін анықтау және т.б. қамтиды. Сонымен қатар, мемлекет және құқық философиясы туралы кеңінен танымал классикалық зерттеулерінде мемлекет және құқық философиясын түсінудің басты тақырыбы бұл құбылыстарды анықтау, олардың маңызды және сипаттамалық ерекшеліктерін айқындау мәселесіне қысқаша шолу жасаған.

Құқық философиясы тақырыбы тұтастай алғанда кешенді, күрделі, көп қырлы және көп өлшемді проблема болып табылады, оның шеңберінде көптеген мектептер мен бағыттар бар. Заманауи зерттеушілер құқық бұл тіпті жұмбақ, бірнеше түсініксіз, өте күрделі құбылыс деп көрсетті. Бұған қоса, «әмбебап, жалпыға бірдей маңызды деп санайтын кез-келген философиялық жүйе оның философиялық түсініктемесі құқық және басқа да құқықтық құбылыстарды қамтиды, қоғам мен адам өміріндегі олардың орнын анықтайды». Заманауи ғылыми және ақпараттық мерзімді басылым беттерінде құқықтық ойлау проблемалары туралы мыңдаған жылдар бойы жалғасуда. Сонымен қатар, құқық философиясын дәуірлеу туралы Мәскеу университетінің профессоры Г.Ф.Шершеневич құқық философиясының тарихи даму кезеңінде - ежелгі, ортағасырлық және жаңа үш кезең туралы жазған. Профессор П.Г.Редкин ежелгі философия тарихын, Гротиус алдындағы ортағасырлық философия тарихын, Кантқа дейінгі жаңа философия тарихын және заңның жаңа философиясының тарихын (яғни, заң туралы ойлаудың философиялық жүйелерін көрсететін кезең) көрсетті. Өз кезегінде, құқық философиясының зерттеушісі Е.В. Кузнецов марксисттік философия негізінде моральдық философияны дамытудың төрт негізгі кезеңін: құлдық, феодалдық, буржуазия және социализмді белгілеуді ұсынды.

Табиғи құқық теориясы, құқықтық позитивизм теориясы, әлеуметтік позитивизм теориясы (құқықәлеуметсі) және марксизм құқықтың осындай бағытына айналды. Осыған байланысты, кейбір зерттеушілер құқық философиясының негізгі бағыттарының басқа классификацияларын ұсынады. Мысалы, академик В.С.Нерсесьянц заң шығарудың әртүрлі түрлерінің негізінде құқықтану мен құқық философиясында заңдылық, заңдылық және құқықтық либертизм деп бөліп көрсетті [3].

Жоғарыда айтылған тұжырымдамалардың құқық философиясын дамытудағы маңыздылығы мен еуразиялықтардың құқық философиясын одан әрі зерттеу қажеттігін ескере отырып, жоғарыда аталған философиялық және құқықтық тенденциялардың негізгі идеяларын қысқаша баяндау қажет, бұл бізге осы ұғымдарды мемлекеттің философиясы мен

еуразиялықтардың құқықтарымен егжей-тегжейлі салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Құқық философиялық түсінігін генезисі ең алдымен табиғи құқық теориясы, оның «тамыры» ежелгі дәуірге қайта оралады. Табиғи идеяның ең ескі нұсқасы - әртүрлі ұлттардағы мифтер мен қасиетті жазбаларда қамтылған құдайлардың еркі бойынша құрылған мәңгілік әлем тәртібінің идеясы. Содан кейін қоғам біртұтас заңға бағына отырып, қоршаған табиғаттың бір элементі - әлемдік тәртіптің органикалық бөлігі ретінде қарастырылды. Бұл заңның әділдігі мен ұтымдылығы, оның адамның табиғатына сәйкестігі күмәнсіз, өйткені ол жоғары билікке жатқызылды. Бұл табиғи философия негізінде тікелей негізделген сипаты мен мәнін түсіндіруге арналған алғашқы әрекет. Бұл идеялар табиғи заңның идеалистік тұжырымдамасын жасауға тырысты. «Табиғи» және «жасанды», табиғи әділеттілік және заң мәселесінің демократиялық дамуы ежелгі философияның эволюциясына үлкен әсер етті. XVIII ғасырда. Ресейде табиғи сипаттағы идеялар дамып келеді. Ең көрнекті философтардың әрқайсысы табиғи құқық теориясының дамуына ықпал етті. Дегенмен, осы тұжырымдамалардың бәрінде бір немесе бірнеше дәрежеде тез арада байқауға болады, оған сәйкес табиғи құқық мемлекет тарапынан қоғамның немесе адам ақыл-ойының анықтамасынан, сондай-ақ тәуелсіз деп танылған тән ажыратылмайтын құқықтан туындайды.

Табиғи теория өкілдерінің әртүрлі көзқарастарының ішінде, әсіресе, И.Кант және Г.Ф.Гегель құқық философиясын одан әрі дамытуға үлкен әсерін тигізді. Кант және Гегельдің көзқарастарының тереңдігі мен құндылығы, сонымен қатар адамзат тарихындағы ең үлкен сапалы өзгерістердің бірі олардың жұмысы болып табылады. Эгода «қайтымсыз шынайы көшу дәстүрліден дәйекті демократиялық, либералдық құндылықтарға - француз революциясы дәуіріндегі адамдардың рухани және қоғамдық өміріне жаһандық революцияға әсер ететін өткелге ауысты» деп басталды. Белгілі болғандай, Кант субъектінің моральдық автономиясына негізделген моральдық ресми принципін негіздейді. Оның мағынасы ерік-жігерді сыртқы биліктің талаптарына емес, сезімтал бейімділіктерге бағынуға, сондай-ақ әмбебап және қажетті деп анықталған априорлы ақыл-парасат заңдарына бағындыру еді. Бұл тұрғыда «автономия» және «діни мораль» ұғымдары үйлесімсіз, себебі ол сыртқы биліктің рецептісі. Сонымен қатар, Құқықтық мемлекет теориясының философиялық негізін И.Кант қалыптастырып дамытты. Ол мемлекеттің құқыққа сүйенуі қажеттігін негіздеді. Мемлекет құқықтық заңдарға бағынатын көптеген адамдардың бірлігі, онда халық өзі үшін шеше алмаған мәселені заң шығарушының шешуі мүмкін еместігі қағидасы әрекет етеді. Егер мемлекет осы қағидадан, адам құқықтары мен бостандықтарын сақтаудан бас тартатын болса, заңдарды қорғауды қамтамасыз етпесе, өз азаматтарының құрметі мен сенімінен айырылады. Иммануиль Кант билікті жіктеуді мемлекеттік билік идеясынан логикалық қажеттілікпен шығатын сананың қатаң талабы ретінде қарастырған. Заң шығару, атқару және сот биліктері дербес субъект болса да, жиынтығында бір тұлға - мемлекет құрады. Өз кезегінде Гегель көптеген жолдармен Канттың желісін жалғастырды және субъективтілік принципін іске асыруға ұмтылды, яғни, адамның ақыл-ойының сипаты мен критерийлерінің түпнұсқасын табу. Гегельдің пікірінше, құқық ғылымы философияның бір бөлігі болып табылады, сонымен қатар ол: «Құқық философиялық заңы оның мақсаты - заңның тұжырымдамасы және оның іске асуы туралы идеясы бар. Құқық идеясы - еркіндік. Құқық жүйесі - іске асырылған еркіндіктің саласы»-деп көрсетті. Гегель табиғи құқықты

түсіндірудің үш ғылыми әдісін: эмпирикалық (Т.Хоббс, Дж.Руссо және басқа да ойшылдардың Кантке түсінік); формальды (Кант, Фихте және олардың ізбасарлары) және абсолюттік (гегельдік көзқарас) әдістерді талдады. Гегельдің пікірінше диалектикалық дамып келе жатқан рухтың үш негізгі кезеңдері: субъективті рух (антропология, феноменология, психология), объективті рух (заң, мораль, этика) және абсолюттік рух (өнер, дін, философия) бар [4].

Табиғи құқық мектебінің бүкіл философиялық доктринасының бастапқы нүктесі жеке адам болды. Құқықтың бүкіл жүйесі оның моральдық сипатына негізделген. Осындай факторлар сондай-ақ, табиғи сипаттағы өкілдердің мемлекет тарапынан түсіндірілуіне негізделген. Бұл мектепте адамның табиғатынан биліктің басталуын алып тастау міндеті тұрды, оның басты ерекшелігі оның өзін-өзі анықтауы болды. Кез-келген қоғамда бір адамның ерік-жігерін бүкіл топтың (команданың) еркіне тапсыру мүмкін емес еді, өйткені бұл тұжырымдаманың жақтаушылары әмбебап келісім немесе келісім-шарт деп санайды. Бұл әлеуметтік келісім адамның бірлестігін қоғамға біріктірді, онда орнықты билік бәрінің ортақ келісіміне негізделді және мемлекет бұл адамға тәуелсіз болып саналды, яғни, табиғи құқық теориясы негізінде әлеуметтік келісім тұжырымдамасын негізге алады [5].

Уақыт өте келе, рационализмнің математикалық әдістерін (Н.Коперниктің, И.Ньютонның және басқалардың зерттеулерінде), сондай-ақ жаратылыстану ғылымдарында (бірінші кезекте физика және биология) табиғи заңдылық тұжырымдамасын зерттеуде негізгі идеялары жоқ. Сондай-ақ, көптеген жаңа іргелі ғылыми жаңалықтардың аясында заң феноменін (дін мен ғылымға танымал оппозиция және т.б.) түсіндіре алады. XIX ғасырдың басында табиғи заң идеялары елеусіз болды. Сол кездері құқықтық позитивизм мектебі XVII-XVIII ғғ. Метафизикалық құқық философиясына реакция ретінде қалыптасты. Оның өкілдері фактілердің эмпирикалық қорытындылау арқылы заңның абсолюттік принциптерінің метафизикалық доктринасын алмастыруға тырысты, бұл бірінші кезекте олардың позициясы, құқықтық нормалары. Сонымен қатар тарихи заң мектебі пайда болды, ол адам ойы мен табиғатынан емес, тарихтан «ұлттық рух» пен тілдің дамуынан пайда болды. Алайда, XIX ғасырдың соңына қарай жағдай өзгерді. «Жаңартылған» табиғи құқық мектебі болды.

Табиғи құқық теориясының дағдарыс жағдайында XIX ғасырдың басында құқықтық позитивизм (немесе оң құқықтық теория немесе аналитикалық (догматикалық) құқықтану) негізгі философиялық және құқықтық бағытқа айналды. Бұл бағыттағы өкілдер дереу табиғи құқық қорғаушыларға қарсы болды. Заң ғылымдарының танымал теоретигі Л.С.Явич: «Заңның жалпы теориясы оң құқықтың арнайы құқықтық теориясынан тысқары емес. Осыған байланысты құқық философиясы абстрактілі алыпсатарлық конструкцияларға, тұжырымдамалардың мистикалық өзін-өзі дамытуына айналады, ал әлеуметтану сипаты әлеуметтік қарым-қатынастардың құқықтық медиациясының негізгі ерекшеліктерін ескермей, белгілі бір фактілерді тұжырымдамалық қорытудың қадір-қасиетінен айыратын метафизикалық эмпиризмге айналады» деген көзқарасын білдірді [6].

XIX ғасыр Қазақ елінің геосаяси жағдайы айы оң жағынан туған ғасыры болмады. Солтүстіктен Ресей империясы отарлауын үдейтсе, оңтүстіктен Қоқан мен Хиуа хандықтары етектен тартып, басқыншылғын жүргізіп жатты. Бүкіл қазақ жерінің Ресейге қосылуына 134 жыл кетті. Жоңғар шапқыншылғынан зарезәп болған кіші жүз қазақтары 1731 жылы Патша үкіметіне ант берсе, соңынан орта жүз одан соң ұлы жүз қазақтары да ант берді. Қазақ

халқының «тең құқылы кіші іні» болу ойы іске аспай, Ресей үкіметі отарлауды жоспарлы әрі саналы түрле жүргізді.

1864 жылы қыркүйекте Шымкент қаласын генерал Черняев басқарған отрядтар басып алып, қазақ жерінің оңтүстігін патшалықтың құрамына енгізді. Сонымен қазақ жері толық отарланды. Қазақ елінің Ресей құрамында тең құқылы субъект болу арманы орындалмады. 1844 жылы граф П.Д.Киселев патша ағзам Николай Біріншіге Бөкей ордасын сақтап, автономия беру туралы хат жазады. Николай Бірінші: «Бір патшалықтың ішінде екінші патшалықтың болуы мүмкін емес» [7] - деп қол қойыпты. Бұл шешім тек Бөкей Ордасының жұпыны автономиясына жасалған өлім туралы үкім емес, Ресей құрамына отарланып Кавказ бен Орта Азия кірген халықтарының тәуелсіздігіне жасалған өлім туралы үкім болатын.

Сонымен қатар, кез-келген ғылыми бағыттың ортақ философиялық және әдіснамалық принциптері болып табылады. Құқықтық (әлеуметтік) позитивизм ХІХ - ғасырдың 30-40-шы жылдарында пайда болған философиялық позитивизмге негізделген, оның негізін құрушылар О.Конт, Дж. Ст.Милль, Г.Спенсер және басқалар. Позитивисттер бірнеше рет өзінің «заңды позитивизм деп аталатын ғылыми талаптары бойынша нақты құбылыстардың түсіндірмесін негіздеуге» ұмтылысын атап өтті [8].

Позитивисттік философияның ерекшеліктері - агностицизм, феноменализм, экстремалды релятивизм - заңдылық құзыретіне, заңдылық құбылыстарына, әділеттілік саласына қатысты дұрыс көзқарасты тудырды. Позитивистердің пікірінше, «тек қана құбылыстар белгілі болуы мүмкін, бірақ олардың маңызы емес». С.А.Пяткина, «философияның негізгі мәселелерінен саналы кету позитивизмді философияның жаңа жолы ретінде, метафизикадан және шын мәнінде ғылымтаным жоқ деп жариялады».

Белгілі болғандай, философиялық позитивизм белгілі бір білім (эмпирикалық) ғылымдарды білімнің жалғыз көзі деп санайды және философияның нақты ғылымдардан бөлек, бөлек болмайтындығына сенеді, бірақ ол оларды түсіндіруде емес, құбылыстарды сипаттауда ғылыми зерттеулердің міндетін көреді себептік қатынастар және т.б.), яғни, позитивистер позициясынан, ғылым «неге» деген сұраққа жауап береді [9].

Құқықтық позитивизм туралы нақты айтатын болсақ, онда Ресейде бұл тақырыпты дамытқан көптеген танымал ғалымдар бар: Е.В.Васковский, М.М.Ковалевский, Н.М.Коркунов, С.А.Муромцев, С.В.Пахман, А.А.Пионгковский, П.А.Сорокин және басқалар. Сонымен қатар, оның қалыптасу кезіндегі позитивизм әртүрлі топтармен көрсетілгенін ескеру қажет. Бұл мәселені талдауға кіріспей, ішкі заңнама тұрғысынан құқықтық позитивизм заңның нақты мазмұны, әлеуметтік контенттілігі, әлеуметтік контексті, әлеуметтік құрылымы мен әлеуметтік қызмет етуінен оқшауланған заңды зерттейтін формальды-теориялық мораль теориясы нақты тарихи нұсқаларының бірі ғана болып табылатын «Ресейдегі позитивистік заң теориясы» атты танымал жұмысының авторы Зоркин болып табылады. Керісінше, әлеуметтік позитивизм заңға қоғамдық көзқарасқа, әлеуметтік өмірдің басқа құбылыстарымен бірге құқықтық мәселелерді шешуге, оның натуралистік және психологиялық нұсқаларында нақты позитивистік әлеуметтануға бағытталған. Ғалымдардың бірі - заңды позитивизмнің Конгтің позитивистік философиясымен, басқалары - позитивистік философиядан білім теориясы мен әлеуметтік идеяларды қабылдамағанын ештеңе жоқ деп санайды [10].

Қорыта айтқанда, құқықтық позитивизмді зерттегенде, зерттеушілердің арасында осы саладағы ғылымның тәуелсіздігі туралы бірыңғай ұстаным жоқ екеніне назар аудару керек (ол ресейлік құқықтануда, әсіресе азаматтық құқықта өте кең қолданысқа ие болғанына карамастан). Философиялық және құқық ғылымында позитивизмнің екі негізгі бағыты: құқық және әлеуметтік. Сонымен қатар, тарихи, биологиялық, антропологиялық позитивизм және басқалар ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақала.- «Егемен Қазақстан» 12.04.2017ж
2. Құнанбаев И. Үкімет билігіндегі Сенатқа. Шағым хат. Абай шығармалары 2-том. А. 2000.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 289 б.
4. Попов А.М. Основные течения марксистской юридической мысли. Новочеркасск, 1925.
5. Афонасин Е.В., Дидикин А.Б. Философия права.- Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т. 2006. 92 с.
6. Новая философская энциклопедия. В 4 томах. М.: 2001-2002.
7. Зиманов С. «Абай – ұлы билердің соңы және оның бітім-биліктері туралы. Қазақтың атазандары III-том. А., «Жеті Жарғы» 2004. 37-бап.
8. Антология мировой философии. Т.1. – М.: Мысль, 1969.
9. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов: С момента присоединения Казахстана к России до установления советской власти. - Алма-Ата: Академии Наук Казахской ССР, 1955.- 302
10. Ибжарова Ш.А., Заурбекова Л.Р., Шнейдер Н.М. Философия. Алматы: Казахский национальный аграрный университет. –2010. - 183 с.

REFERENCES

1. Nazarbayev N.Ә. Bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru «Egemen Kazakhstan» 12.04.2017
2. Ibragim Kunanbayev. Ukima byiligindegi Senatka. Shagim hat. Abay shygarmalary. 2-tom. A. 2000.
3. Nazarbayev N.Ә. Tarikh tolkynynda. - Almaty: Atamura, 1999. - 289 b.
4. Popov A.M. Osnovnoe techenia marksistik yridichiski misli. Novoчерkassk, 1925.
5. Afonasin Dione, Didikin AB Philosophia legis. - Novosibirsk: Novosib. gos. Univ. 2006. 92s.
6. Novaia filosofhskaia insiklapedia. V4 tomah.M.: 2001-2002.
7. S. Zimanov «Abay – uly bilerdin sony men onyn bitim-bilykteri turaly. Kazaktyn ata zandary III-tom. A., «Zhety Zhargy» 2004. 37-bap
8. Antologia mirovoi philosophia. T.1. – M.: Misl, 1969.
9. Kultelev T.M. Ugolovnoe obichnoe pravo kazakov: S momenta prisoedinenia Kazakstana k Rossii do ustovovlenia sovetskoi vlasti. – Alma-Ata: Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, 1955.-302
10. Ibzharova Sh.A., Zaurbekova L.R., Schneider N.M. Philosophy. - Almaty: Kazakh National Agrarian the university. 2010. - 183 p.

A.ASALIOĞLU¹, G.A.SHADINOVA², R.T.JAPPAROVA², G.B.KÖLEGEN²

¹Tunceli Üniversitesi, Türkiye, Tunceli

² Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

(E-mail: Shadinova.g@mail.ru)

ÇAĞDAŞ KAZAKİSTAN'IN MİLLİ DEMOGRAFİK SİYASETİNDE ANNE VE ÇOCUK SORUNLARI

Bu makalede, modern Kazakistan'ın milli demografik siyasetindeki anne ve çocuk sorunları ele alınacaktır. Günümüz itibariyle aile sorunları onusu, Kazakistan yönetiminin ilgi odağıdır. Anne ve çocuğun korunması sosyal siyasetin bir parçası haline gelmiştir. Devletin gelişimi ve toplumun refahının artması kesinlikle aileye bağlıdır. Halkın refahının artırılması ailenin desteklenmesiyle olur. Bunun için devletimiz aile ve çocuğa sosyal destekleri sağlamaktadır. Bu yazıda, Kazakistan Cumhuriyetinin demografik siyasetinin uygulanmasındaki unsurlar derinlemesine incelenerek, onun temel yönleri ve kendine has özellikleri açıklanmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: demografi, nüfus, demokrasi, gelecek, aile, doğum, bebek.

A.Асалыоғлы, Г.А.Шадинова, Р.Т.Джаппарова, Г.Б.Көлеген Қазіргі таңдағы Қазақстанның ұлттық демографиялық саясатындағы ана мен бала мәселесі

Бұл мақалада қазіргі таңдағы Қазақстанның ұлттық демографиялық саясатындағы ана мен бала мәселесі қарастырылады. Өйткені қазіргі таңда біздің елімізде отбасы мәселесі Елбасының ұдайы назарынан тыс қалған емес. Мемлекеттің дамуы, халықтың әл-ауқатының артуы тікелей отбасына байланысты десек, халықтың тұрмыс жағдайын жақсартудағы, отбасын нығайтудағы басым бағыттардың бірі - ана мен балаға әлеуметтік қолдау жасау болып табылады. Осы бағытта мемлекет отбасы мен балаға әлеуметтік қолдау жұмыстарын жетілдіруде. Қазақстан Республикасының демографиялық саясатының қалыптасу барысына ретроспективті талдау жасай отырып, оның негізгі бағыттары мен жүзеге асу ерекшеліктерін көрсету болып табылады.

Кілт сөздер: демография, халық, демократия, болашақ, отбасы, аналық, бала.

A.Асалыоглы, Г.А.Шадинова, Р.Т.Джаппарова, Г.Б.Көлеген Проблема матери и ребенка в национальной демографической политике современного Казахстана

В этой статье рассматриваются проблемы матери и ребенка в современной демографической политике Казахстана, так как проблема семьи в нашей стране находится в центре внимания Президента. Если развитие государства, повышение благосостояния населения напрямую зависит от семьи, то одним из приоритетных направлений в укреплении семьи, улучшении условий жизни населения является оказание социальной поддержки матери и ребенку. В этой связи государство улучшает социальную поддержку семьи и детей. При ретроспективном анализе процесса формирования демографической политики в Республике Казахстан, показаны его основные направления и особенности реализации.

Ключевые слова: демография, население, демократия, будущее, семья, материнство, ребенок.

A.Asalyogly, G.A.Shadinova, R.T.Dzhapparova, G.B.Kolegen
Mother and Child Problem in the National Demographic Policy of Contemporary Kazakhstan

This article discusses the problems of mother and child in modern demographic policy of Kazakhstan. Since the problem of the family in our country is the center of attention of the President. The development of the state and welfare of the population depend on the immediate family as one of the priority directions of improvement of the living conditions of the population and strengthening family and social support for mother and child. In this regard, the state improves the social support of families and children. A retrospective analysis of the process of formation of demographic policy in the Republic of Kazakhstan reflects the main directions and peculiarities of implementation.

Keywords: demography, population, democracy, future, family, motherhood, baby.

Demografik siyaset denilince akla gelen şey, halkın nüfus olarak artabilmesi için devlet tarafından gerçekleştirilecek uygulamalar, sosyal-iktisadi ve yasal çalışmalar sisteminin bütünü olduğudur. Demografik siyaset, devlet bünyesindeki sosyal enstitüler yardımıyla gerçekleşir. Bu çalışmalar arasında evliliğin teşviki (evlilik cüzdanı sahibi olunması), ailedeki fertlerin doğumdan sonraki gelişmelerinin takip edilmesi, göçlerin denetlenmesi, halkın yaşam seviyesinin yükseltilmesi, çok çocuklu ailelere maddi-manevi destek olunması, toplumsal ahlâkın iyileştirilmesi gibi etkenler sayılabilir.

Bu yazıda irdelemeye çalıştığımız güncel sorunlardan belki en önemlisi Kazakistan'a özgü bağımsız bir demografik siyasete duyulan ihtiyacın nedenlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Tüm diğer konularda olduğu gibi milli güvenlik konularında da nüfusa dikkat çekilmekte, önemi bariz olarak vurgulanmaktadır. Milli güvenlik konularında neden buna öncelik verilmektedir?

Bu soruna şu şekilde bir açıklama getirerek anlamaya gayret edebiliriz. Kazakistan'da yaşayan halklar arasında çoğunluğu oluşturan Kazakların ülkedeki yapıcı unsur olarak her türlü gelişme ve ilerleme programlarını kabul etmek suretiyle, devletimiz içerisinde yaşayan halklarla ilişkileri pekiştirme ve iyileştirmeyi gündemine alarak, bunu milli siyaset seviyesine çıkartıp, canlı tutmak yoluyla geleceğe güvenle bakabilir, adımlarımızı çekinmeden atabiliriz.

Kazakistan uzun yıllar yaşadığı sömürge siyasetinden kurtulmuş, bağımsız devlet anlayışıyla milli şuurumuz canlanarak gelişmektedir. Bu gelişim milli demografik bilincimiz ve demografik anlayışımızda da önemli değişimleri getirmektedir. Son yıllarda demografik unsurlar ön plana çıkmakta, verilen kararlarda etkili olmaktadır. Kazak nesillerin artmasını, sayısal ve yapısal reformların yapılmasını herkes istemektedir. Nüfus yoğunluğu olarak birçok devletten daha az olan Kazak nüfusunu kaliteli bir şekilde artırmanın tarihi önemi ortadadır. Bağımsızlığı dünyanın tüm devletleri tarafından kabul edilen Kazakistan'ın tüm dünya devlet ve milletleri arasındaki önemi anlaşılmalı, bu anlayış Kazakların jeopolitik ve demokrasi bilincine katkı sunmalıdır [1,85].

Yeni Demografik anlayışımız milli bilincimizin kaynağı olmalıdır. Bundan önceki asırlarda dağınık halkları bir araya etirmek için kalıtsal özellikler, benzerlikler, üstünlükler gibi argümanlardan faydalanılmıştır. Günümüzde ise, böyle bir amaca ulaşmak için geleneksel tarihi-etnografik şuurun rölü üstün görünmektedir.

Demografik siyasetin gerçekleştirilmesinde demografik araştırmalar dikkate alınır. Demografik araştırmanın ölçüsü, somut bireydir. Onun hayatındaki fizyolojik ve psikolojik özellikleri, yaşadığı mekanı, ailevi durumu, görevi, tahsili, vs. zaman zaman değişebilir. Fert bazında bir kişinin bazı özelliklerinin değişmesi bazen bütün bir ulusun özelliğini değiştirebilir. Örnek vermek gerekirse; nikah, evlenenlerin sayısını artırırken bekârların sayısını azaltır. Bireyin

adresini deęiřtirmesi, yani g etmesi, insanların bgesel sayılarında fark oluřturur. Nfus oranı doęum, lm gibi etkenlerle srekli deęiřim ierisinde. Bu nedenle demografik siyaset uygulamalarında bilimsel istatistik yntemi uygulanır [2,124].

Demografik istatistik ynteminin zel bir nemi vardır. Demografik istatistik veya halk istatistięi, belli bir nfusu, varlıęı, yerleřimi ve deęiřim hareketini veya onun zel gruplarını aıklayacak kaynakları derleme, inceleme ve deęerlendirmede istatistik yntem kullanılan istatistik dalıdır. Toplumsal arařtırmalarda, incelemelerde en doęru bilgileri istatistik verir. Toplum ierisindeki deęiřimler, kadın erkek oranları istatistiki hesaplamalarla ortaya ıkarılır.

Sosyo-ekonomik ynden bakıldıęında toplumun cinsiyeti, yař daęılımı, iř imkanları, anaokulu ve ilkokul rencilerinin potansiyelinin hesaplanması, deęerlendirilmesi nem arz etmektedir.

ocukluk aęını takip eden gelen ergenlik dneminde, fizyolojik ve biyolojik zelliklerin deęiřmesiyle kız ve erkek arasındaki bedensel deęiřimler belirginleřir. Genlik aęına gelindięinde lm oranları bile farklılık gsterir. zellikle kadınlar aısından bakıldıęında, evlenmeyle birlikte doęumun olması, eskisine gre daha zor iřlerle uęrařması, sorumluluk alması, kalitesiz gıdalar kullanması ve toplum baskısından dolayı erkeklerden ařaęı grlmesi gibi sebeplerle, zor hayat řartlarından dolayı lm oranları artar. Bu yařlarda cinsel geliřim sona erer ve evlenme yařına gelinir. Kız ocuklarının vcudu doęum yapmaya uygun hale gelir. Gemiřte Kazaklar kızlarını 13 yařından itibaren evlendirmiř olsalar da, bu yař kız ocuęu iin evlenmeye uygun bir yař deęildir. Gnmzde bunun yanlıř ve erken bir yař olduęu ortaya ıkmıř ve kızlarımız 18-19 yařlarından itibaren evlendirilmeye teřvik edilmeye bařlanmıřtır. Kazakistan'da yapılan istatistik arařtırmalarına gre 2005 yılındaki doęum gstergesinin en yksek seviyesi 23-25 yařlarındadır. Bu tespit, kızlarımızın yksekokul mezunu olduktan sonra veya son sınıflarında evlendięini aıklar. Ve yine modern ekoloji ve fizyoloji uzmanlarının grřlerine gre, 13-16 yař aralıęında doęum yapan kız ocuklarında lm oranının arttıęı tespit edilmiřtir. Hatta ki, erken doęumlarda anne ve ocuęun her ikisinin birden lmlerine sıklıkla rastlandıęı da grlmřtr.

Erkekler 16-26 yař aralıęında bedensel geliřimlerini tamamladıęından hayatın iine tam olarak dahil olurlar. Ve yine erkek ocuklar 16-25 yař aralıęında okul ve yksekokullardan mezun olarak topluma karıřırlar. Bu yařlarda zellikle sigara, alkol, uyuřturucu gibi kt alışkanlıkların verdięi zararlardan dolayı beklenmedik lmler artar. Bu lmler demografik durumumuzu olumsuz olarak ok etkilemektedir. Bunların yanı sıra zellikle gnmz itibari ile ekonomik durumu zayıf olan genlerimiz ařırı dęn masraflarından dolayı evlenememektedir ya da ge evlenmektedirler. Bu olaylar bizim demografik geliřimimize zarar vermektedir [3,141].

Demografik geliřmenin bařlıca lokomotifi doęal bymededir. Halkın dinamik yapısını belirleyen temel unsur da doęumdur. Son yıllardaki doęum oranları řyle zetlenebilir:

-1988 yılından itibaren doęum seviyesi epeyce dřt. Sadece 1990 yılına kadar bu azalma % 9,3 oldu. Bu olay doęrudan sosyal duruma baęlıydı.

- Kadınların uzun ya da kısa yařama kriterleri de byk oranda sosyal ieriklere baęlı olarak deęiřiklik gsterdi.

- Kadınların yařlarına baęlı olarak doęum yapma imkanının seviyesi 30 yařından itibaren aniden dřt. (1996 yılındaki istatistiki bilgiye gre kadınların 30-34 yařlarındaki doęum yapma oranı 20-24 ve 25-29 yařlarındakilerden ok daha dřkt).

- Sadece Rus kadınları deęil, Kazak kadınları arasında da doęum yapma oranı ok dřt. rneęin: 1996 yılındaki istatistiki bilgiye gre Kazak kadınlarının doęum yapma yeterlilięi 35 yařına kadardır. Yani bu tablodan anlařılacaęı zere btn doęum yapabilme gstergesinin %84,1'i 30 yařına kadardır. Bu oran řehir ve kyler iinde aynıdır.

- Ailedeki ocuk sayısı azalmıřtır. Genelde Ruslar řehirlerde iki ocukla, kylerde 3 ocukla sınırlanmıř, Kazak kadınları ise řehirde  (%90,0) ocukla ve kylerde 4 ocukla (%91,4) sınırlanmıřtır.

- Kadınlar arasında kürtaj sayısının artmış olması. 1992-93 yılları aralığında ülkemizde her sene ortalama 200 bin doğumun yanında, 150 bin bebeğe de kürtaj yapılmıştır. 50 kadın ise doğum yapmamak için sereial yöntem kullanmıştır.

Dengeli doğum oranlarına ulaşabilmek için en azından kürtaj yasaklanmalıdır. Bilindiği üzere kürtaj sonrası ilk çocuğunu aldırınlar tekrar doğum yapma yeterliliğini yitirmekte, kadın anne olma mutluluğunu kaybetmektedir. Yapılacak düzenlemelerle her sene dünyaya gelen çocukların sayısında 50 bine kadar artış sağlanabilir. Yapılan araştırmalara göre düşük bebeklerin sayısının oranı normal doğan bebeklerin oranından fazladır. Halk kendi arasında örgütlenmesine rağmen bebek düşüğü oranı azalmamaktadır. Çözüm yolu olarak belki şu söylenebilir; dini inançların bağlayıcılığı ve caydırıcılığından faydalanmak suretiyle normal doğum dışı alternatifler dini otoritelerce yasaklanabilir, bu yolların cinayetle eş değer olduğu ifade edilebilir [4, 87].

Düşünülen bu tedbirlerin yanı sıra yakın gelecekte demografik durumumuzu olumsuz etkileyecek tehlikelerin varlığı da bir gerçektir. Uzman görüşlerine göre, önceki yıllarda Kazakistan'da ulaşılan doğum oran göstergeleri düşmeye başladı. Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Ajansı başkanı Alihan Smayılov 2015 yılından itibaren Kazakistan'daki doğum sayısında azalma olabileceğini duyurdu. Bu azalma şimdiden farkedilmeye başlanmıştır. 2015 yılının ilk iki ayında doğum oranları binde 8 oranında düşmüştür. Anlatılanlar ışığında bunun sebebinin 90'lı yıllardan sonra ortaya çıkan demografik durgunluk döneminde dünyaya gelen çocukların röproduktif yaş dönemine girmeleridir. O dönemlerde başlayan doğum azlığı sorunu hala devam etmektedir. Doğum oranlarını artırmak amacıyla Kazakistan Bakanlar Kurulu doğumları teşvik edici kararlar alarak, yurtdışındaki Kazakların ülkelerine dönmesini cazip hale getirecek imkanları seferber etmelidirler.

Nüfus sorununun ülkemizin en önemli sorunlarından biri olduğu aşikardır. Sovyetler Birliği Döneminde Kazaklar'ın üreyebilme potansiyeli çok yüksekti. O dönemlerde Orta Asya'daki diğer halklar arasında karşılaştırma yapıldığında Kazak nüfusun fazla olduğu görülecektir. Günümüzde ise, komşumuz olan Özbekistan'ın nüfusu 30 milyon olmasına karşın Kazakistan'ın nüfusu ise yaklaşık 17 milyondur (Bu nüfusun yaklaşık 11 milyonu Kazak'tır).

Yaşanmış olan bazı tarihsel olaylar Kazakistan demografisine büyük oranda zarar vermiştir. Özellikle 1930'lu yıllarda ülkemizde yaşanan açlık sorunları bu zararların oranını artırdı. Ünlü nüfus bilimci Makaş Tatimov'a göre, açlığın verdiği sıkıntılardan dolayı Kazak nüfusun yarıdan çoğu hayatını kaybetti. Yine II. Dünya Savaşında savaşa katılan 2 milyondan fazla Kazaktan 350 000'i savaş alanında vefat ettiler. Demogrofun yorumuna göre, eğer bu olaylar olmasaydı Kazaklar'ın sayısı günümüzde 32-35 milyona erişmiş olurdu.

Göçler ve doğumlar sonrası Asyalı halkların sayısında artma oldu ve şehirlerdeki demografik oranlar değişmeye başladı. Şehirlerde Ruslar vasıtası ile yerleştirilen Avrupalı halkların oranların azaldı. Örneğin, Türk Halkları 1982'de %23 iken, 2002'de %65'e ulaştı.

Doğum oranları böyle devam ederse 2020'li yıllara kadar Kazak nüfus bütün Kazakistan nüfusunun $\frac{3}{4}$ 'nü oluşturabilir. Çünkü Kazakistan bu konuyu devlet politikası haline getirerek, öncelikleri arasına almış ve bizzat devletin en üst yönetimi tarafından takip edilmektedir. Bizzat devlet başkanı, ulusa sesleniş konuşmalarında aile, demografik gelişim, anne ve çocukların sağlığının korunması meselelerini gündeme getirmektedir. "Kazakistan-2050" Stratejisi, Gelişmiş Devletin Yeni Siyasi Yönü" adlı ulusa sesleniş konuşmalarında kadın, ailenin, devletin temeli olarak konumlandırılmıştır [5, 25].

Kazakistan'daki vatanseverlik, Kazakistan Cumhuriyeti'ni tek bir vatan olarak gören bir kişiyi eğitmeyi ve kendisini, derin bir vatandaşlık görevi ve onuruna sahip, ayrılmaz bir üyesi olarak hissetmeyi amaçlamaktadır. Kazakistan'daki yurtseverliğin içeriği, milletin dostça ve barışçıl anlayışına ve ülkede oluşmuş olan siyasi duruma uygun olarak, etnik gruplar arası anlaşmaya ve hoşgörüye dayanmaktadır. Bütünlük ve istikrar, özellikle yaklaşık 130 etnik grubun uyum içinde

yaşadığı Kazakistan devlet politikasında kritik konulardır [6, 219].

Anne ve çocuğun korunması, sosyal siyasetin gereğidir. Devletin gelişmesi, halkın refahının artmasında aile önemli bir etkidir. Eğer anne ve çocuk sosyal politikalarla desteklenirse aileyle birlikte toplumda iyileştirilmiş olacak, refah derecesi artacaktır. Yine anne ve doğacak çocuğunun sağlığını korumak maksadıyla hem hamilelik döneminde hem de doğumdan sonra verilecek izinlerin sürelerinin artırılması önemlidir. Bebeğe maddi destek amacıyla ödenen yardımların artırılması gerekir.

Kazakistan'daki uluslararası demografik durumun 2001 yılından itibaren iyileşmiş olmasına rağmen genel nüfus artışında ciddi iyileşme olmadığını görmekteyiz. 2001 yılından itibaren demografik göstergelerin iyileşmesine rağmen, her ailede çocuk doğum seviyesi epeyce düşmüştür diyebiliriz. Örneğin, her ailenin en fazla 1-2 çocuğu vardır. Elbette, bu gelecek için büyük bir sorundur. Bilimsel araştırmalara göre, bunun başlıca nedenleri: boşanmaların artması ve kadınlar arasında yaşanan erken ölüm sayısının çoğalmasındır [7, 59].

Günümüz itibariyle Kazakistan'da, hamile kalan kadınların ve bebeklerinin hayatta kalma oranları artmıştır. Anne ve çocuk ölümleri 1990'lı yıllardan bu tarafa iki kat azaldı. Bütün bunların yanında tüm gelişmiş devletlerde yaşanan sorunlar bizde de yaşanmaktadır. Her ne kadar istense de bebeklerin hamilelik dönemindeki kayıpları istenilen seviyelere çekilememiştir. Bunların genel nedenleri, diğer gelişmiş ülkelerde rastlanılan nedenlerdir. (enfeksiyonlar, bulaşıcı hastalıklar ve doğum sırasındaki yaralar bu nedenler arasında sayılabilir). En fazla bebek kaybı kırsal kesimlerde ve köylerde gözlenmektedir. Bu nedenle özellikle bu alanlarda ilk yardım ve ağır yaşanan hamilelikler sırasında alınması gereken tedbirler konusunda halka bilgi verilmesi önemli bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır [8, 9].

Kazakistan'ın Avrupa Güvenlik Konseyi'ne başkanlık etmesiyle birlikte Kazak Milli Komisyonunun katılımıyla 6-7 Mayıs 2010 yılında Vena şehrinde "Cinsiyet, Eşitlik, Kadınların Siyasi ve Toplumsal Hayata Katılımının Geliştirilmesi" adlı toplantıya 53 ülkeden 257 kişi katıldığını söyleyebiliriz. Bu toplantı, toplumsal kriterler dikkate alındığında, yukarıda adı geçen komisyonun tarihinde, dikkate değer bir toplantı olarak kabul görmektedir.

Kadın, anne, aile ve çocuk haklarının korunması konusunda Kazakistan'da yapılanlar, dünya devletleri tarafından övgüye layık görülmektedir. Dünya, kadın ve çocuk hakları koruma sıralamasında 134 devlet arasından 41'inci olarak sıralanmamız yapılanlar hakkında bilgi vermektedir.

Geçen senelerde ülkemizde, aile ve demografik siyaset konularında verimli toplantılar gerçekleştirildi. Bu toplantılarda Kazakistan Devleti, Kadın- Erkek eşitliğine dayalı milli uygulamalarını artırmayı ve bu konuda dünyada emsal teşkil eden ulusların uygulamalarını dikkate almayı tavsiye kararı olarak kabul etmiştir.

Bu emsal kararlarına uygun olarak anne ve çocuğun korunmasıyla ilgili projeler desteklenmektedir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazakistan-2050" Stratejisi, Gelişmiş Devletin Yeni Siyasi Yolu" adlı halka seslenişinde verdiği mesajlarda "Annenin Korunması ve Kadına Sesleniş" kısımlarında devlet için de benim için de, anaların korunması 'özel bir mesele' diyerek konunun önemini dile getirmiştir. [5, 61]. Günümüzde kadınlar sadece ailede değil, aynı zamanda toplumda da büyük rol oynamaktadır. Onlar devlet işlerinde de başarılı görevler ifa etmektedirler. Yine Cumhurbaşkanına göre kadının olduğu yerde, mutluluk ve beraberlik, başarı ve kazanç olacağı kesindir. Geçmiş de düşmana karşı eline silâh alan Alya, Menşuk, Lezzet isimli kızlarımız nasıl kahraman olmuşlarsa, günümüzde de kadınlarımız sadece sevgili yâr, merhametli anne değil, onların yanı sıra bakan, savcı, mahkeme görevlisi, hekim, öğretmen, iş insanı da olmalıdır. İnsan olan yerde her türlü sorunun bulunması, üzerinde durulması gereken bir diğer gerçektir. Buna göre, bugünün çocukları yarının anneleri, eşleri konumunda bulunan yavruların, anneleri tarafından terkedilmesi, hatta satılması, yetim bırakılması hangi mantıklı açıklamayla izah edilebilir?

Vicdanları yaralayan bu tür davranışlara iten şey acaba insanların sosyal durumu mu? Ekonomik durumu mu? Ya da yüzlerce diğer nedenler mi var?

Halkımız “çocuğu yaş iken” (ağaç yaş iken eğilir) diye boşuna söylememiştir. Kötüden uzak durmasını, iyiye meraklı olmasını öğretmiştir. Hangi dönem de, hangi toplumda olursa olsun nesillerin terbiye edilmesi çok önemlidir. Gençlere verilecek eğitim ve terbiyeden öğretmenleri sorumlu tutmanın yanında, yine, öğretmenlerin görevleri arasında, milli ve insani değerlerle öğrencilerini yetiştirmenin de onların temel görevleri arasında olduğu gerçeğini vurgulamıştır.

Anne ve çocuğunun korunması adına tüm imkanlar seferber edilmekte, onlara devlet tarafından verilen maddi destekler de devamlı artırılmaktadır.

Anne bizim çiçeğimiz, çocuk bizim geleceğimiz’ sözünde belirtildiği gibi, anne ve çocukların hak ve hürriyetini korumak ve yaşatmak bizim borcumuzdur. Cumhurbaşkanı’nın “Kazakistan-2050” Stratejisi: Gelişmiş Devletin Yeni Siyasi Yolu” adlı Kazakistan halkına mesajında, geleceği sağlam bir toplum kurmak için kadınlara düşen görevleri izah etmiştir. Kadın ailenin, aynı zamanda toplumun temelidir. Anne ve çocuğunun korunması yeni dönemdeki sosyal devlet anlayışının önemli görevidir, şeklinde tarif edilmektedir. Bu nedenle anne ve çocuğunun deseklenmesi sosyal devlet düzenini sağlamanın ilk esasıdır [5, 123].

Gelinen noktada, nüfusun artmasını sağlayacak devlet destekleri az sayıda değildir. Örnek verecek olursak, eskiden 10 çocuk sahibi olan anneler “altın madalya”, 8-9 çocuk sahibi olan anneler ise “gümüş madalya” ile ödüllendirilirdi. Şimdi ise, 7 çocuklu annelere “altın madalya” ve 6 çocuk sahibi olan annelere “gümüş madalya” verilmektedir. 2010 yılında doğum yapan kadınlar için 19 milyar tenge(Kazakistan para birimi)den fazla para desteği verildi. 2003 yılından itibaren yeni doğan çocuklara bir kereye mahsus verilen yardım parası miktarı son 5 yılda 2,7 kat yükseldi.

Tüm bu yapılara rağmen, doğum sonrası yapılan yardımlarda diğer devletlere nazaran eksiklikler vardır. Ülkemizde her ailede dünyaya gelen ilk çocuğa 30 (yaklaşık 250 dolar) bin tenge, ikinci çocuğa 40 bin tenge, üçüncü çocuğa ise 70 bin tenge bir defalığına mahsus olmak üzere verilir. Oysa Rusya’da, doğum yapan anneler 2 milyon tenge almaktadır. Rusya, her anneye bize göre 50-60 kat fazla para ödemektedir.

Yine, diğer bir sorun ise, bu sayısal oranların yanında yetim çocukların da doğru dürüst korunamadığı ve her ne kadar telaffuz etmesi zor olsa da onların yabancı ülkelere bir eşya gibi satılabildiği gerçeğinin varlığıdır.

Bütün bunlardan dolayı, doğan her bir çocuk için gerekirse destek olarak ailesine ev, büyük miktarlarda para gibi her türlü yardımda bulunulması önemlidir. Görüldüğü kadarıyla toplumda nüfusun ortalama demografik yaş göstergesi 24-27 yaş aralığıdır. Eğer bu oran böyle devam edecek olursa 20-30 sene sonra nüfus artışı kendiliğinden duracaktır. O zaman milyonlarca para harcasak ta nüfus artışı için yapabileceğimiz bir şey kalmamış olacaktır. Yaşanılan teknoloji çağı ve dünya tecrübesi bunu göstermektedir. Bu yüzden, bütün siyasi stratejilerimizi bu bakış açısıyla geliştirmeli ve elimizdeki fırsatları kaçırmamalıyız. Nüfus bakımından yetersiz milletlerin mutlu olamayacağını ve gelecekleri için mücadele edemeyeceklerini, bu nedenle kaybolup gidebileceklerini unutmamalıyız, nüfus artışı için daha fazla çaba sarf etmeliyiz.

Demografik alanda yapılan çalışmaları, komşu devletlerin bu konudaki çalışmalarına bakarak karşılaştırma içine girebiliriz. Bu anlamda, Rusya demografisi son yıllarda durgunluk yaşamakta olsa bile, nüfusu bizden 10 kat fazladır. Çin’deki nüfus durumu ise karşılaştırma götürmeyecek derecede aşıkardır. Onların bu konuda almış oldukları siyasi kararları doğrultusunda, Çinli bir kadın ya da erkek yabancı birisiyle evlenirse, onların çocukları da Çinli sayılmaktadır. Çin’de 30 yıldan

beri ortalama yıllık ekonomik büyüme oranı % 9-10'dur; tüm dünyada yaşanan finansal ve ekonomik krize rağmen Çin büyümesini sürdürmektedir.

Kazakistan demografik siyasetini kendine has yöntemlerle devam ettirmektedir. Bu yöntemlerin gelecekte ulusumuzun bağımsızlığını pekiştirmesi beklenmektedir. Yine bu konuda

Cumhurbaşkanı N.A.Nazabayev: “Kazakistan vatandaşları için en üstün refah standartlarını sağlayarak, dünyanın gelişmekte olan ülkelerinin arasına girmelidir. Biz bunu ancak milletimiz ve ekonomimiz rekabete hazır olduğunda gerçekleştirebiliriz” demiştir. Kazakistan'ın milli rekabet gücünü arttıracak en önemli faktör ise insandır. Bu nedenle Kazaklar ülkedeki nüfus sayısını arttırmayı göz ardı edebilecek lükse sahip değildir [9,102].

Çocuk yapma oranlarının artırılarak, çocuk ölümlerinin azaltılması ve sağlıklı yaşamın sürdürülebilirliğinin sağlanması, nüfus stratejilerimizin asıl gayesi haline gelmelidir. Ancak bunlar sağlanırsa geleceğe umutla bakabiliriz. Bu yolda biz gelecekte demografi yönden gelişmeyi elde ederiz. Bu sebepten dolayı nazarları çekeceğimiz ilk alan anne sağlığıdır. Çünkü anne demek çocuk demektir, aile demektir. Kazaklar'da “cennet, anaların ayakları altındadır” sözü çok meşhurdur. Çocuğu hayata getirerek onu eğiten, yetiştiren, bununla yaşama destek veren annelere saygı gösterilmelidir, kanaati hakimdir.

Kadınlar sadece ailede değil, toplumda da büyük rol oynamaktadırlar. Bu cümleden; kadınlar toplumun gelişmesi adına bilimsel başarılar imza atmakta, ticarete, ekonomide, sanayide erkeklerle kol kola çalışabilmekte, farklı alanlarda uzmanlıklarını gösterebilmektedirler. Yine, birçok kadını devlet yönetiminde, sağlık ve eğitim alanlarında katkı sunmakta, üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmektedir. Devlet İstatistik Kurumunun verilerine göre 2008 yılında sanayide işe alınan insanlar arasında kadınların sayısı 298 745, erkekler ise 620343; inşaatta kadınlar 130 564, erkekler 418 469; finans ve sigorta alanında kadınlar 60 871, erkekler 38 694; yönetim ve diğer alanlarda kadınlar 85 414, erkekler 87 277; eğitim dalında kadınlar 561 630, erkekler 196568; sağlık ve sosyal alanlarda kadınlar 262548, erkekler 81347'dir [10, 79].

Özellikle aile içi düzenin korunması amacıyla, makale tamamında üzerinde durduğumuz kadın-erkek eşitliği ve anneye çocuğun korunmasından esas amacımız, elbette ki neslin korunmasına ve artmasına hizmet etmenin yanında her türlü erkek-kadın şiddetine karşı koyarak, tüm adaletsizliklere karşı mücadele etmektir. Bu beklentilerimiz toplumun güçlenmesine katkı verecektir. Aileye verilen değer, siyasi otoritelerce açıkça gösterilmelidir. Sağlıklı toplumu ancak hepimiz elbirliğiyle sahip çıktığımızda oluşturabiliriz. Aile ve evlilik müesseselerini geliştirmek amacıyla açılan Aile Enstitülerine sağlanacak imkanlar, geleceğimize yapılan yatırımlar olarak algılanacaktır. Bu enstitüler vasıtasıyla ailevi sorunlar gündeme getirilebilir, kurulan ailelerin uzun ömürlü olması için ortaya çıkabilecek sosyal ve kültürel sorunlar mercek altına alınabilir.

Ailenin desteklenmesi adına sosyal projelere ağırlık verilmelidir. Anne olmanın ve çocuk doğurmanın, kadının hayallerinin önüne geçen bir etken olmaktan çıkarılması için gerekli kanuni değişikliklerin tez elden yapılması gerekmektedir. Anne olmak, kadın için toplumsal statüsünde ve kariyer gelişiminde bir engel olarak görülmemelidir.

Devletin demokratik bir ortamda, nüfus planlaması yapmasının asıl hedefi, çıkma ihtimali olan ekonomik, toplumsal vb. sorunlara zamanında ve etkin müdahale edebilmenin yanında, halka hizmet kalitesini arttırmak olmalıdır.

Demokratik bir ortamda anne ve çocuk temelli nüfus siyasetinin geliştirilmesi için öngörülerimizi şu şekilde sıralamayı uygun görmekteyiz:

•Ekonomik ve sosyal bütün alanlarda, eşit oranlarda gelişme sağlanabilmesi için, vatandaşların maddi gelirleri artırılmalı, iş fırsatları yaratılmalı, küçük ve orta girişimcilere kolaylıklar sağlanmalıdır.

•Çocuk düşük oranları azaltılarak engellenmeli, stabil hale getirilmelidir. Bebekler ve doğum yapan anneler için doğum destek oranları artırılmalı, hatta özendirici hale getirilmelidir.

•Nüfusumuzun çoğalması, ölümlerin azalması için genel halk sağlığı projeleri tasarlanmalıdır. Anne adaylarına sağlıklı çocuk yetiştirme, çocuk güvenliği, cinsel ve kültürel bilgiler, aile hayatına hazırlık gibi destek kurslar verilmeli, zaruri ihtiyaçları karşılanmalıdır. Tüm bu eğitimleri vermek maksadıyla okul müfredatlarına valeoloji dersi eklenmelidir.

•Anne ve çocuk sağlığının korunması Sağlık Bakanlığının en önemli görevleri arasında yer almalıdır.

•Doğum sırasında, hamilelik ve sonrası dönemlerde gerçekleşen anne ölümlerini, hastalıklarını azaltarak minimum derecelere çekilmelidir.

•Kadın ve erkek kısırlıklarına tedbir alarak, onları tedavi etmek; kürtajin önüne geçmek ve zararlarını anlatmak gerekir.

•Aileler arasında resmi evlilik sayılarını artırarak, evliliğin güçlendirilerek, kanuni altyapılarında gerekli çalışmaları yapmak, sosyal statü olarak evliliğin önemini vurgulamak şarttır.

•Erkeğin aile ve evlilik ilişkilerindeki rolü ve sorumluluğunu artırmak, evlenmek isteyen adayları birbiriyle tanıştırmak amacıyla çeşitli kulüpleri geliştirmek gerekir.

Sonuç olarak, ihtiyaçların karşılanması hayli zorlaşan bir dönemde çok çocuk sahibi olmak ve onları istenilen vasıflarda yetiştirebilmek kolay bir mesele değildir. Buna karşın yeterli nüfus artışı için her ailede en az üç çocuk olması gereklidir. Son yıllarda bazı devletlerde beklenenin üzerinde nüfus artışı yaşanırken, yine bazı devletlerde istenilen artış gerçekleşmemektedir. Bu ise o devletlerin geleceğine dair planlamalarını yaparken bir kez daha düşünmelerini gerektirmektedir. Kazakistan gerçeğinde ise, Kazak nüfusu artırmanın elzem bir hale geldiği hakikati ortadadır. Ortaya konan tüm demografik siyasi tedbirler gayrete değer olmakla birlikte, halen yapılması gereken çok fazla işin olduğudur.

İçinde bulunduğumuz duruma bakılacak olursa bu konu üzerinde daha çok duracağımız ortadadır. Bu cümleden; Dünyanın birçok köşesinde bu sorun üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Sorunun kökten çözülmesi adına yapılabilecek önemli adımlar vardır. Bunlar arasında, çevrenin kirlenmesinin engellenmesi, doğal kaynakların tasarrufu, insani ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi, her türlü silaha hayır kampanyasının başlatılması gibi. Bütün bunlar gerçekleştiği takdirde hem Kazakistan özelinde hem de dünya genelinde istenilen nüfus oranına daha net yaklaşma imkanı bulabiliriz.

KAYNAKÇA

1. Жамбылов Д. Саясаттану негіздері.- Алматы: Жеті жарғы, 1998. - 240 б.
2. Тәтімов М. Халықнама немесе Сан мен Сана: Т. 27. Демографтың ой-толғаныстары. – Алматы: Жазушы, 1992. – 184 б.
3. Тәтімов М., Әлиев Ж. Дербестігіміз – демографияда. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 264 б.
4. Қазақстанның демографиялық жылнамалылығы. – Алматы, 2005.- 282 б.

5. ҚР Президентінің Қазақстан-2050» Стратегиясы: бір халық – бір ел – бір тағдыр» атты халыққа Жолдауы // Егемен Қазақстан, 17.01.2014.
6. Төлен Ж., Төлєнова С., Ассылтаева Э., Айтымбетов Н. Formation Of Civil And Patriotic Education Of Youth In Kazakhstan (216.3 kB) // 05-06 february 2013. 5th World conference on educational sciences in Rome, Italy. Procedia-Social and Behavioral Sciences journal.
7. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан тарихи демографиясының өзекті мәселелерін жаңаша концептуалдық пайымдау // Отан тарихы, 2003. – № 3. – 25-30 бб.
8. Қазақстан Республикасында аналар мен балалардың денсаулығын сақтау қызметтерін жақсарту: денсаулық сақтау саласының теңдігін және әлеуметтік-экономикалық шешуші факторларын бағалау, ЮНИСЕФ, 2012.
9. Назарбаев Н.Ә. Елмен сырласу. Т.2. - Астана : Күлтегін, 2009. - 256 б.
10. Қазақстанның демографиялық жылнамасы, 2003. ҚР статистика жөніндегі Агенттігі, 2004. – 321 б.

REFERENCES

1. Jambilov D. Sayasattanw negizderi.- Almatı: Jeti jarǵı, 1998. - 240 b.
2. Tätimov M. Xalıqnama nemese San men Sana: T. 27. Demograftıñ oy-tolǵanıstarı. – Almatı: Jazwşı, 1992. – 184 b.
3. Tätimov M., Äliev J. Derbestigimiz – demografiyada: - Almatı: Jeti jarǵı, 1999. – 264 b.
4. Qazaqstannıñ demografiyalıq jılnamalılıǵı. – Almatı, 2005.- 282 b.
5. QR Prezidentiniñ Qazaqstan-2050» Strategiyası: bir xalıq – bir el – bir taǵdır» attı xalıqqa Joldawı // Egemen Qazaqstan, 17.01.2014.
6. Tölen J., Tölenova S., Assiltaeva É., Aytımbetov N. Formation Of Civil And Patriotic Education Of Youth In Kazakhstan (216.3 kB) // 05-06 february 2013. 5th World conference on educational sciences in Rome, Italy. Procedia-Social and Behavioral Sciences journal.
7. Asılbekov M.X., Qudaybergenova A.İ. Qazaqstan tarixi demografiyasınıñ özektı mäselelerin jañasha konceptwaldıq payımdaw // Otan tarixı, 2003. – № 3. – 25-30 bb.
8. Qazaqstan Respwblıkasında analar men balalardıñ densawlıǵın saqtaw qızmetterin jaqsartw: densawlıq saqtaw salasınıñ teñdigin jäne älewmettik-ékonomikalıq şeşwşi faktorların baǵalaw, YuNİSEF, 2012.
9. Nazarbaev N.Ä. Elmen sırlasw. T.2. - Astana : Kültegin, 2009. - 256 b.
10. Qazaqstannıñ demografiyalıq jılnaması, 2003. QR statıstıka jönindegı Agenttigi, 2004. – 321 b.

ӘОЖ 37.025.7

МҒТАР 14.07.09

Ж.З.ТОРЫБАЕВА, Ұ.Ш.БАЙМАНОВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ubaymanova@mail.ru)*

«ОЙЛАУ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Бұл мақалада ойлау ұғымының түрлері және коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Ойлау - бұл адамның шынайы жағдайды өткеніне зер сала отырып, жалпылама бейнелеуге мүмкіндік беретін психикалық, танымдық қызметінің жоғары деңгейі. Адамның білімі мен өткен тәжірибесі адамның сезімдік танымымен және санасымен өзара әрекет етеді және оларды түрлендіреді. Бұл адамның ақиқатты танудағы ең жоғары сатысы. Сезіну, қабылдау және елестету ойлаудың сезімдік негізі болып табылады. Организмнің қоршаған әлеммен байланысуының жалғыз жолы - сезім органдары арқылы миға ақпарат келіп түседі.

Кілт сөздер: сын тұрғысынан ойлау, сөйлеу дағдылары, оқыту әдістері, студенттердің өзін-өзі бағалауы.

Ж.З.Торыбаева, У.Ш.Байманова

Виды понятия «мышление» и его роль в формировании коммуникативной компетенции

В статье рассматриваются виды понятия «мышление» и его роль в формировании коммуникативной компетенции. Мышление - это высший уровень психической, познавательной деятельности человека, в процессе которого происходит обобщенное, опосредствованное речью и прошлым опытом, отражение действительности в ее существенных связях и отношениях. Это ступень познания человеком действительности. Чувственной основой мышления являются ощущения, восприятия и представления. Через органы чувств - это единственные каналы связи организма с окружающим миром - поступает в мозг информация.

Ключевые слова: критическое мышление, навыки разговорной речи, методы обучения, самооценка студентов.

Zh.Z.Toribayeva, U.Sh.Baimanova

Types of "Thinking" Concept and its Role in Formation of Communicative Competence

Thinking is the highest level of mental, cognitive activity of a person, during which a generalized reflection of reality in its essential connections and relationships takes place through a generalized mediated by speech and past experience. This is the stage of human knowledge of reality. Sensual basis of thinking are sensations, perceptions and ideas. Through the senses - these are the only channels of communication of the body with the outside world - information flows into the brain.

Keywords: critical thinking, speaking skill, methods of teaching, students' self-evaluation.

Ойлау үдерісіне өту адамға тікелей сезімдік тану шекарасын жеңуге мүмкіндік береді. Ойлау - рационалды дүниені танудың ең жоғары және сапалы жаңа деңгейі болып табылады. «Адам ойлау арқылы дара заттарды немесе ақиқаттың құбылыстарын тікелей бейнелеуден жанама бейнелеуге өтеді. Құралдар ретінде белгілер және ең алдымен сөйлеу (бұл жағдайда ағылшын тілінде) қолданылады. Сөз нысандардың кездейсоқ, нақты, ситуативтік ерекшеліктерінен абстракциялау және дарадан жалпыға өту құралына айналды» [1]. Адам ұғымдарды меңгере отырып, қандай-да бір зат немесе құбылыс туралы білімді игереді, ондағы ең ерекше сипаттарды, маңызды ерекшеліктерді және заңдылықтарды бөліп қарайды. Ұғымдар басты құрал мен ойлау құбылысының негізгі формасы болып табылады.

Ойлау - бұл адамның шынайы жағдайды өткеніне зер сала отырып, жалпылама бейнелеуге мүмкіндік беретін психикалық, танымдық қызметінің жоғары деңгейі. Адамның білімі мен өткен тәжірибесі адамның сезімдік танымымен және санасымен өзара әрекет етеді және оларды түрлендіреді. Л.С.Выготский бұл үдерісті қабылдау мен сананың интеллектуалдануы деп атайды [2]. Қабылдау мағыналылық және категориялылық ерекшеліктерін иеленеді. Сана сөздік-логикалыққа айналады, бұл сын тұрғысынан ойлаудың дамуы үшін аса маңызды.

Адам ойлау арқылы әлемге әсер етіп және оны өзгертіп, әлемді таниды. Ойлау адамның еңбек қызметінде мақсаттарға қол жеткізу жолында кедергілерді жеңумен, оларға қол жеткізу жолдарын іздестірумен байланысты компоненттердің бірі ретінде туындайды. Кейіндеу ойлау біршама өзіндік теориялық қызметке ойысты. Ол әр адамның өмірінде, білім алуында және еңбегінде, оның тұлға ретінде қалыптасуында маңызды рөл ойнайды, тұтастай қоғамның дамуына ықпал етеді.

Ойлау түрлі қырынан және түрлі көзқарастан талданатын көптеген ғылымдарды оқу нысаны болып саналады. Философия ойлау үдерісін оның болмысқа деген қатынасында зерттейді. Жоғары жүйке қызметінің физиологиясы ойлауды табиғи үдеріс ретінде, үлкен жарты шар қыртысының күрделі аналитикалық-синтетикалық қызметінің ми функциясы ретінде зерттейді. Кибернетикада ойлау заманауи техникалық құрылғылармен және логикалық операцияларды үлгілеумен іске асырылатын ақпараттық үдеріс ретінде қарастырылады [3]. Психология ойлауды нақты субъектінің шынайы психикалық қызметі ретінде меңгереді, ойлаудың қалай пайда болатынын және дамитынын, оның құрылымы қандай екенін, оның қызметтің басқа түрлерімен, тұлғаның сана-сезімінің және қасиеттерінің басқа тұстарымен қалай өзара әрекет ететінін, қандай нәтижелерге алып келетінін, бізді ең алдымен не қызықтыратынын зерттейді.

Отандық ғалымдарымыз ойлау табиғатын зерделеп, оның құрылысына қарай практикалық қызметпен түбегейлі ұқсастығына назар аударады. Ол әрдайым кез келген себептерге жауап береді, әрекеттер мен операциялардың көмегімен жүзеге асырылады, аталмыш жағдайда бұл салыстыру, талдау, абстракциялау, жалпылау және нақтылау сияқты операциялар [4]. Ойлау себептері ойлау қосылған қызмет себептерімен жиі сәйкес келеді. Бірақ өзіндік ойлау қызметінің – танымдық себептері және әлэзір беймәлім нәрсені біліп-үйрену ниеті де бар, мұны ағылшын тілі мұғалімі өзінің сабақтарында, әсіресе негізгі мектепте психология-педагогикалық ерекшеліктерге қарай міндетті түрде ескеруі тиіс. Сырттай тәжірибелік әрекеттерге қарағанда ойлау әрекеттерінің өз ерекшелігі бар. Олар ішкі, қысқартылған, автоматтандырылған және көбіне адам аңғармайтындай болып табылады.

Ойлаудың бірінші ерекшелігі - оның жанама сипаты. Адамның тікелей, тура тани алмайтынын, ол жанама, қосымша: бір қасиеттерді - басқалары арқылы, белгісізді белгілі арқылы таниды. Ойлау әрдайым сезімдік тәжірибенің қабілеттеріне - сезуге, қабылдауға, елестетуге және бұрынырақ алған теориялық біліміне сүйенеді. Тікелей емес танымның өзі жанама таным болып табылады.

Ойлаудың екінші ерекшелігі - оның жалпыланғандығы. Ақиқат нысандарында жалпы және маңыздыны тану ретінде жалпылау осы нысандардың барлық ерекшеліктері бір-бірімен байланысты болғандықтан мүмкін болып отыр. Жалпы ойлауға болады, ол тек жеке, нақты болып көрінеді [5].

Адамдар жалпылауды сөйлеу, тіл арқылы білдіреді. Сөзбен білдіру жеке нысанға ғана емес, сонымен қатар ұқсас нысандардың тұтас тобына жатады. Сондай-ақ жалпылау бейнелерге (елестетуге және тіпті қабылдауға) де тән. Бірақ ол онда әрқашан көрнекілікпен шектеледі. Ал сөз шексіз жалпылауға мүмкіндік береді. Философиялық ұғымдар, материялар, қозғалыстар, заңдар, сан, сапа құбылыстары т.с.с. – сөзбен білдірілген кең ауқымды жалпылаулар.

Адамдардың танымдық қызметінің нәтижелерін ұғымдар формасында белгілейді. Ұғым - заттың маңызды белгілерінің бейнеленуі. Зат туралы ұғым көптеген пайымдар мен ол туралы ой қорытынды негізінде пайда болады. Ұғым адамдардың тәжірибесін жалпылау нәтижесі ретінде мидың ең жоғары өнімі, әлемді танудың жоғары сатысы болып табылады.

Адамның ойлауы пайымдар мен ой қорытындылары формасында өтеді. Пайымдау - бұл байланыс пен қатынастарда ақиқат нысандарын бейнелейтін ойлау формасы. Әрбір пайымдау бір нәрсе туралы жеке ой. Қандай-да бір ойлау мәселесін шешуге, бір нәрсені түсінуге, сұраққа жауап табуға қажетті бірнеше ой-пікірлердің жүйелі логикалық байланысы пайымдама деп аталады. Пайымдама белгілі тұжырымға, ой қорытындысына алып келген кезде ғана тәжірибелік маңызы болады. Ой қорытындысы сұраққа жауап, ой іздеу нәтижесі болып саналады.

Ой қорытындысы - бұл бізге объективті дүниенің заттары мен құбылыстары туралы жаңа білім беретін бірнеше ой-пікірлер тұжырымы. Ой қорытындысы индуктивті, дедуктивті және ұқсастығына қарай бөлінеді [6].

Ойлау - адамның ақиқатты тануын ең жоғары сатысы. Сезіну, қабылдау және елестету ойлаудың сезімдік негізі болып табылады. Организмнің қоршаған әлеммен байланысудың жалғыз жолы - сезім органдары арқылы миға ақпарат келіп түседі. Ойлау қызметі ақпаратты қайта өңдеудің ең күрделі (логикалық) формасы болып табылады. Өмірдің адам алдына қоятын ойлау мәселелерін шеше отырып, ол ойланады, тұжырым жасайды және сонысымен заттар мен құбылыстардың мәнін таниды, олардың байланысу заңын ашады, одан соң осы негізде әлемді түрлендіреді. Ойлау сезіммен және қабылдаумен тығыз байланысып қана қоймай, соның негізінде қалыптасады. Сезуден ойға өту – ең алдымен, затты немесе оның белгісін бөлуден және жекелеуден, нақты, дара нәрседен абстракциялаудан және көптеген заттар үшін жалпы, маңызды нәрсе белгілеуден тұратын күрделі үдеріс.

Ойлау ең бастысы адамдардың өмірі алдында әрдайым тұратын мәселелерді, міндеттерді шешу ретінде көрініс табады. Мәселелерді шешу әрқашан адамға әлдебір жаңа, соны білім беруі тиіс. Шешімдерді іздестіру кейде қиынға соғады, сондықтан ойлау қызметі, ережеге сай, жіті назарды, төзімділікті талап ететін белсенді қызмет. Ойлаудың шынайы үдерісі - бұл тек танымдық қана емес, сонымен қатар сезімдік-еріктік үдеріс.

Адамның ойлануы үшін сезімдік таныммен емес, сөйлеумен және тілмен өзара байланысы маңыздырақ. Сөйлеу қатаңырақ түсінікте – тілмен жанамаланған қатынас үдерісі. Егер тіл кодтардың объективті, тарихи тұрғыдан құрылған жүйесі және тіл білімі арнайы ғылымның мәні болса, онда сөйлеу ойды тұжырымдаудың және тіл құралдарымен жеткізудің психологиялық үдерісі болып табылады [7].

Заманауи психология іштей сөйлеудің толық сыртқы сөйлеу секілді дәл сондай құрылымы мен дәл осындай функциялары бар деп есептемейді. Психология ішкі сөйлеудің астарында ой мен толық сыртқы сөйлеу арасындағы маңызды өтпелі кезеңді түсінеді. Жалпы ойды сөйлейтін сөзіне айналдыруға мүмкіндік беретін механизм, яғни іштей сөйлеу, ең алдымен толық сөйлейтін сөз емес, тек дайындық кезеңі. Алайда ойлаудың сөйлеумен үздіксіз байланысы, ойлау мен сөйлеудің мүлдем бір емес екенін білдіреді. Ойлау, ішінен сөйлеу деген сөз емес. Айналып келгенде бір ойды әртүрлі сөздермен айту мүмкіндігі, сондай-ақ өз ойымызды айту үшін әрдайым қажетті сөз таба алмайтындығымыз осының дәлелі.

Тіл ойлаудың объективті материалдық формасы болып табылады. Ой өзі үшін де, басқалар үшін де – ауызша және жазбаша сөз арқылы ғана ойға айналады. Адамның ойы тілдің арқасында жоғалмайды, ұрпақтан ұрпаққа білім жүйесі түрінде беріледі. Алайда ойлау нәтижелерін жеткізудің қосымша құралдары да: жарық және дыбыс белгілері, электр импульсі, ым-ишарат т.с.с. кездеседі. Заманауи ғылым мен техника ақпаратты әртүрлі және үнемді жеткізу құралы ретінде шартты белгілерді кеңінен қолданады [8].

Ойлау сонымен қатар адамдардың тәжірибедегі қызметімен тығыз байланысты. Қызметтің әрбір түрі ойлауды, әрекет ету шарттарын ескеруді, жоспарлауды, бақылауды көздейді. Адам әрекет ете отырып қандай-да бір мәселелерді шешеді. Тәжірибедегі қызмет - ойдың пайда болуы мен дамытудың басты шарты, сондай-ақ ойлау шынайылығының белгісі.

Ойлау мәселенің шешілуі ретінде оқиғаның аса логикалық талдауы емес, адамның себептерімен және сезімдерімен реттелетін күрделі табиғи және көп деңгейлі үдеріс. Даму кезеңдеріне қарай онтогенезде көрнекі-әсерлі, көрнекі-бейнелі және сөздік-логикалық ойлау түрлері ерекшеленеді [9].

Логикалық ойлау кезеңінде ойлау шынайы нысаннан айтарлықтай үзілісте болады. Адам тіл негізінде, оның ішінде үйреніп отырған тіл, бұл жағдайда ағылшын тілі негізінде пайдаланатын ұғымдарды және логикалық сөз тіркестерін пайдалана бастайды. Онда ойлау қызметін дамытудың жоғары кезеңі - сөздік-логикалық ойлау қалыптасады.

Психологияда бұл ойлау түрін түрліше: Л.А.Венгер және В.С.Мухина - логикалық, В.В.Богословский және тағы бірқатар авторлар - сөздік-логикалық, В.А.Крутецкий – абстрактілі ойлау деп атайды [10]. Логикалық ойлау - пайымдардың көмегі арқылы ойлау. Пайымдау - бұл нәтижесінде алдымызда тұрған мәселеге жауап алу, ағылшын тілді коммуникативті құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылатын ойлау мәселесін шешу үшін өзара түрлі білімді байланыстыру. Пайымдау барысында біз заттар, құбылыстар, ерекшеліктер мен қатынастар туралы ұғымдарды пайдаланамыз. Ұғымдар - бұл біздің ана тілімізде, сондай-ақ үйренетін, яғни ағылшын тілінде қолданатын сөздеріміздің мәні. Ұғымдар сын тұрғысынан ойлау құралы болып табылады, ал белгілі ережелер бойынша орындалатын пайымдаулар ойлау мәселелерін, мысалы, ағылшын тілі мұғалімінің арнайы дайындаған проблемалық мәселелерді шешу кезінде оларды пайдалану тәсілдері болып қызмет етеді.

Ойлау - бұл субъектінің объективті әлеммен өзара әрекеті, бұл танылатын нысанмен өзара әрекеті, оның барысында күрделі жағдайдан басталатын талдамалы-синтездік қызмет жүзеге асырылады, бұл объективтік білім жүйесімен өзара әрекет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Выготский. Л.С. Мышление и речь. -М.: АСТ, 2008. -637 с.
2. Леонтьев А. А. Психология общения Текст. - М.: Смысл, 2008. - 365 с.
3. Кунанбаева С.С. Современная теория и практика иноязычного образования. 2-е изд., - Алматы: ДП Эдельвейс, 2012.- 88-90с.
4. Zholdasbekov A.A. Psychological and pedagogical bases of active teaching methods.//LifeScienceJournal.11(6s), 2014.– 150p. (ISSN:1097-8135)
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2-е изд. - М.: Просвещение, 1991.
6. Стернберг Г.Н. Творческое и критическое мышление. – М.: АСТ, 2008. – С. 111-114.
7. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. – 381 с.
8. Хомская Е. Д., Батова Н. Я. Мозг и эмоции.- М.: МГУ, 1992. 180с.
9. Klooster D.J., Steele J.L., Bloem O.L. Ideas Without Boundaries. International Education Reform Through Reading and Writing for Critical Thinking. International Reading Association, 2000.- 218 p.
10. Фатих У. Критическое мышление и его использование в преподавании английского языка//Наука и инновация (научно-методический журнал) . –Душанбе, 2013; №3/4 (5-6) с.9

REFERENCES

1. Vgotsky L.S. Mishlenie i rech.-M.: AST, 2008. – 637p.
2. Leontev A.A. Psixologiaobcheniya text. – M: Smisl, 2008. – 365p.
3. Kunanbaeva S.S. Sovremennayateoriya i praktikainoiazichnogoobrazaovaniye. – Almaty: DP Edel'veys,2012. -88-90p.
- 4.Zholdasbekov A.A. Psychological and pedagogical bases of active teaching methods.//Life Science Journal.11(6s), 2014.– 150p. (ISSN:1097-8135)
5. PassovYe.I. Kommunikativnyumetodobucheniyainoyazychnomugovoreniyu.2-ye izd. -M.: Prosveshcheniye, 1991.
6. Sternberg G.N. Tvorcheskoye i kriticheskoyemyshleniye. – M.: AST, 2008. – S. 111-114.
7. Taubayeva SH. Issledovatel'skayakul'turauchitelya: metodologiya, teoriya i praktikaformirovaniya. – Almaty: Alem, 2000. – 381 s.
8. Khomskaya Ye. D., Batova N. YA.Mozg i emotsii.- M.: MGU, 1992. 180s.
9. Klooster D.J., Steele J.L., Bloem O.L. Ideas Without Boundaries. International Education Reform Through Reading and Writing for Critical Thinking. International Reading Association, 2000.- 218 p.
10. Fatikh U. Kriticheskoye myshleniye i yego ispol'zovaniye v prepodavanii angliyskogo yazyka // Nauka i innovatsiya (nauchno-metodicheskiy zhurnal). –Dushanbe, 2013; №3/4 (5-6) s.9

С.К.АБИЛЬДИНА, А.М.БЕЙСЕНБАЕВА

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: salta-7069@mail.ru)*

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезеңдегі білім беру ісінің негізгі нысаны - оқушының танымын кеңейтудің ең басты тәсілдерінің бірі болып саналатын зерттеу әрекеті мен дағдыларын қалыптастыру.

Бұл мақалада «қажеттілік», «шығармашылық зерттеу» ұғымдары, зерттеу әрекетінің жаңа тәсілдері, зерттеу дағдыларының түрлері ашылып, бастауыш мектеп оқушысы бойына бастапқы ғылыми ұғымдарды қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспектісі және оқушының зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың кейбір теориялық мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: бастауыш мектеп, оқушы, зерттеу әрекеті, зерттеушілік дағды, шығармашылық.

С.К.Абильдина, А.М.Бейсенбаева

Теоретические проблемы формирования исследовательских навыков учащихся начальной школы

Основная форма образовательной деятельности на современном этапе-формирование исследовательской деятельности и навыков, которые являются одним из главных способов расширения познания учащихся.

В данной статье раскрываются понятия «необходимость», «творческое исследование», новые подходы к исследовательской деятельности, виды исследовательских навыков, рассматривается психолого-педагогический аспект формирования у учащихся начальной школы исходных научных понятий и некоторые теоретические проблемы формирования исследовательских навыков учащихся.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, исследовательская деятельность, исследовательские навыки, творчество.

S.K.Abildina, A.M.Beisenbaeva

Theoretical problems of formation of research skills of elementary school pupil

The main form of educational activity at the present stage is the formation of research activities and skills, which are one of the main ways to expand the knowledge of students.

This article describes the concept of "need" "creative research", new approaches to research, types of research skills, the psychological and pedagogical aspect of the formation of primary school students of the original scientific concepts and some theoretical problems of the formation of research skills of students.

Keywords: primary school, pupil, research activity, research skills, creativity.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі өзгермелі жағдайларға тез бейімделетін, кез келген мәселелердің шешілуіне шығармашылық әрі сыни тұрғыдан қарайтын, өзіндік тың пікірі бар дербес адамдарға деген сұраныс күннен күнге артып отыр.

Бүгінгі мектеп партасында отырған бүлдіршіндер алдында еліміздің әлеуметтік және рухани дамуына белсенді үлес қоса алатын қоғам мүшесі болу керектігі міндеті тұр.

Ал бұл өз кезегінде, келешек ұрпақтың мектепте, жоғарғы оқу орнында және өмір бойы жаңа білімдер мен дағдыларды меңгеруге деген қажеттіліктері үнемі артып, дербес бола алуын талап етеді.

Елбасының Қазақстан халқына жолдаған кезекті Жолдаулары мен бағдарламаларында, заманауи қазақстандық білім беру жүйесін жаңарту тұжырымдамасында, мемлекеттің білім беру саласына байланысты нормативтік құжаттарында оқушылардың терең білім нәрімен сусындатып қана қоймай, сонымен қатар жалпы білімділік бейімдерін, әмбебап құзыреттілікті, функционалдық сауаттылықты және әлеуметтік маңызы бар қасиеттерді де қалыптастыру мәселелері көтерілген.

Әрбір оқушы табиғатынан таныс еместің барлығын білуге құмар, сонымен қатар оқуға ынталы болады. Осы тұрғыдан алғанда оқытудың бастауыш сатысында оқушының танымдық белсенділікке, шығармашылық әрекетке ұмтылысы зор. Сол себепті қоршаған орта туралы оқушының танымын кеңейтудің ең басты тәсілдерінің бірі - оның зерттеу әрекеті.

Зерттеу әрекеті оқушының ойлау дағдыларымен қатар оның жеке және шығармашылық қабілеттерін дамытады, яғни, оқушы зерттеумен айналыса отырып, өзі үшін «жаңалық» ашады.

Зерттеу әрекетін қалыптастыру жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы мен дамуы үшін өте маңызды деп санайды психологтар, себебі, бойына зерттеушілік дағды қалыптаспаған тұлға кез келген қиындықты жеңуде, мәселені шешуде дәрменсіз болады және оқушының қабілетін айтпаса, дамытпаса, ол өз мүмкіндігінен төмен оқуы мүмкін.

Білім берудің теориясы мен практикасы тұғысынан зерттеу жұмысы адамның танымдық әрекетінің бірі ретінде және күнделікті қолданыста, әсіресе жаңа білімді меңгеру үрдісінде, қызығушылық туғызады деп түсіндіріледі [1].

Зерттеушілік, ізденушілік, белсенділік - оқушының мінез-құлқының табиғи қасиеті. Білімге деген құштарлық, бақылау мен зерттеуге тырысушылық тәжірибе жасауға дайын тұру, жаңа ақпарат жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән мінез. Оқушыға табиғатынан берілген белсенділік оның зерттеу әрекетінің негізін құрайды. Осы себептен, оқушы бойына зерттеушілік дағдыларды қалыптастырып дамытуды бастауыш мектептен бастаған жөн.

Бүгінгі білім беру ісінің маңызды міндеті - оқушыны зерттеушілікке баулу, үйрету, оның зерттеу біліктілігі мен дағдысын игерту. Адам өмірінің әр түрлі саласындағы жаңа тәсілдерін өз бетімен және шығармашылықпен меңгеру қабілеттілігі мен даярлығы - оқушыны зерттеуге үйретудің басты мақсаты.

Олай болса, оқушының шығармашылық қабілетін дамыту, оның білімін, біліктілігін және зерттеу дағдысын қалыптастыру - зерттеу жұмысын ұйымдастыру нәтижесі.

Зерттеу жұмысында екі нәтиже болады: 1) оқушының даярлаған еңбегі: зерттеу жұмысы бойынша баяндама, есеп; 2) педагогикалық нәтижесі: өз бетінше дербес, шығармашылықпен зерттеу жұмысын жүргізудің тәжірибесін жинақтау.

Оқушыны зерттеуге үйретудің мақсаты – ол зерттеу қабілетін жетілдіру арқылы тұлға ретінде оқушының жеке шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту [2].

Қазіргі уақытта бастауыш мектеп оқушысының жеке тұлғасын дамытуға, оның бойына әрекеттің алуан түрлерін қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылуда, өйткені бастауыш мектепте бастапқы ғылыми білім мен ойдың негіздері қаланады. Ғылыми-жаратылыстану білімнің теориялық негіздерін бастауыш мектеп оқушыларында мақсатты және қарқынды қалыптастыру негіздерінің бірі - бұл өзіндік әдістерді пайдалану. Бұл оқу әрекеті кезінде ғылыми ұғымдарды меңгеру кезінде оқушының қызығушылығы мен

танымдық белсенділігін арттырады. Бастауыш мектеп оқушысына ғылыми-жаратылыстану туралы өзге ұғымдар аппаратын қалыптастыру философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылымдардың кешенді әрекеттестігін талап етеді, ал осы өзара әрекеттестік өз кезегінде мектеп практикасының эмпирикалық тәжірибесін терең түсініп, байытуға мүмкіндік береді [3].

С.Қ.Абильдина, К.Б.Копбалина зерттеушілік қызметке байланысты ғылыми зерттеулерді бірнеше бағыттарға бөліп қарастырған:

- білімді ізденіс арқылы тауып, оны қолдана білу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған дамытушылық оқытудың қажеттігін негіздегендер (Л.С. Выготский, В.В.Давыдов, Л.В.Занков, Н.Ф.Талызина, Д.Б.Эльконин, И.С.Якиманская т.б.);

- мектептегі зерттеушілік қызметтің маңыздылығын атап көрсеткендер (В.И. Андреев, И.А.Зимняя, А.М.Матюшкин т.б.);

- әртүрлі жастағы балалардың оқу-зерттеушілік қызметін ұйымдастырудың психологиялық негіздерін зерттеген (А.Н.Поддьяков, А.И.Савенков т.б.);

- оқушылардың зерттеушілік қызметінің теориялық, әдістемелік, дидактикалық аспектілерін айқындаған (Л.А.Казанцева, Г.В.Макострова, А.В.Леонтович);

- зерттеушілік дағдыларды дамыту мәселелерін қарастырған (А.Г.Иодко, О.И.Митрош, В.П.Ушачев және т.б.) [4].

Сондай-ақ авторлар «зерттеушілік қызмет», «оқу-зерттеушілік қызмет» ұғымдарына өзіндік сипаттамаларын берген.

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік қызметі дегеніміз – балалардың қоршаған ортаны танып-білуіне, бұрын олар үшін беймәлім болған білімдер мен қызмет түрлерін ашуына бағытталған шығармашылық қызмет. Ол балалардың құндылықтық, зияткерлік және шығармашылық әлеуетін дамытуға арналған жағдайларды қамтамасыз етеді, және оларды белсендіру, олардың оқылатын материалға деген қызығушылықтарын қалыптастыру құралы болып табылады, олардың пәндік және жалпы дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Оқу-зерттеушілік қызмет дегеніміз оқушылардың арнайы ұйымдастырылған танымдық шығармашылық қызметі деп түсініледі, осы қызметтің барысында олар дербестіктің әртүрлі дәрежелерінде белсенді түрде ізденіп, зерттеудің қолжетімді әдістерінің көмегімен жаңа білімдерді ашады.

Бұл қызметтің нәтижесі танымдық ынталар мен зерттеушілік дағдылардың, оқушылар үшін субъективті түрде жаңалық болып табылатын білімдер мен қызмет тәсілдерінің қалыптасуы болып табылады. Оның бастауыш мектепте ұйымдастырылуы зерттеушілік дағдылар жүйесінің қалыптастырылуын көздейді (ізденушілік, ақпараттық, ұйымдастырушылық дағдылар, өз зерттеулерінің нәтижелерін ресімдеу және көрсете білу дағдылары, бағалау дағдылары).

Оқу-зерттеушілік қызмет ғылыми зерттеушілік қызметтің бір түрі болып табылады және оның ұқсастықтары мен айырмашылықтары да бар. Ұқсастығы – ғылыми және оқу зерттеулері ойлаудың бірдей формаларын пайдаланады; оқу зерттеулерін жобалау кезінде негіз ретінде ғылыми зерттеудің әдіснамалары мен кезеңдері алынады. Ал айырмашылықтары – біріншіден, оқу зерттеулерінің мақсаты ғылыми зерттеулердің мақсатынан мүлдем өзгеше және оқушылардың зерттеушілік дағдылар алуын, танымдық ынта мен белсенділікті арттыру, оқушылардың зерттеушілік құралдары арқылы дамуы сияқты мәселелерден тұрады, екіншіден, проблеманың қойылуы мен басқа да зерттеушілік әрекеттер оқушы дербестігінің әртүрлі сатыларынан жүзеге асырылады; үшіншіден, оқу зерттеулері үдерісінде оқушылар өздері үшін субъективті жаңа білімдер ашады).

Психологиялық, педагогикалық әдебиеттерде бастауыш мектепте оқытылып бастайтын алғашқы ұғымдардың түрлі анықтамалары беріледі. С.П.Барановтың, А.Н.Алексееваның жұмыстарында бастапқы ғылыми ұғымдар негізінде сезімталдық тәжірибеде жатқан абстракция ретінде қарастырылады. Ақыл-ой әрекеттерін сатылар бойынша қалыптастыруды жақтаушы ғалымдар П.Я.Гальперин, Б.Д.Давыдов, Н.Ф.Талызина және т.б. бастапқы ғылыми ұғымдарды ақыл-ой әрекеттерінің жүйесі ретінде анықтады. Ұғымдарды меңгерудің құрылымы мен деңгейлерін басқа да ғалымдар М.А.Данилов, В.В.Краевский, И.Я.Лернер, Н.А.Менчушская, М.Н.Скаткин, М.Н.Шардаков, Г.И.Шукуша, А.В.Усова және т.б. зерттеген. Психолог Л.С.Выготский «Ойлау үнемі ұғымдар пирамидасында қозғалыста болады. Ұғымдарды алға қоймай, оларды алға келтірмей бірде-бір ойды айтып, бірде-бір талқылау жасауға болмайды» деп көрсеткен. Құрылған ұғымдар оқушылар тарапынан неғұрлым жақсы меңгерілген болса, оларға соғұрлым талқылау мен ойларын жүйелеу жеңіл болады, сонымен қарта, шығармашылық оймен байланысты негіздері де соғұрлым жетілген болады [5].

Білімге жүйелі түрде қарау негізгі ұғымдар құрылымының қалыптасуына ықпалын тигізеді және ғылыми ұғымдардың бастапқы түсініктерін қалыптастыру үшін жүйелі түрде бағытқа негізделген әдістерді құру мен жүзеге асыруды меңзейді, себебі оқушы ол ұғымдарды өздігінен әрі қарай өзінің тәжірибелік әрекеттерінде қолданады және бастауыш мектеп оқушыларында ғылыми жаратылыс білімдері жүйесін дамыту оқу үдерісі кезінде өздігінен жүрмейді.

Бастауыш мектеп оқушысы бойына бастапқы ғылыми ұғымдарды қалыптастыру мәселесі философиялық, психологиялық, физиологиялық ғылымдар тұрғысынан жан-жақты қарастырылғанымен, мәселенің педагогикалық аспектісін, білім саласындағы жаңа міндеттерді ескеріп, әрі қарай құруды қажет етеді. Жаңа білім беру стандарттары оқу әрекетінде ғылыми ұғымдарды қалыптастырудың тиімді педагогикалық шарттарын анықтайды. Бастауыш мектеп оқушысы тарапынан меңгерілетін әрбір ұғым тек бастапқы қалыптасуда ғана емес, әрі қарай да даму мен оны қолданудың нақты белгілерімен сипатталуы керек [6].

Бастауыш мектептің жаңа буын оқулықтарын талдай отырып, білім жүйесінің негізгі элементтерін баса айтуға болады. Олар: ғылыми деректер - ұғымдар - заңдылықтар - теориялар. Ғылыми білімнің бұндай жүйелері оқушыны қарапайым дүниенің бейнесімен тұтастай таныстыруға, оны өмірге саналы қатыстыруға, яғни сезіну – қабылдау – елестету – ұғым тәрізді ұғымның пайда болу баспалдақтарынан өтуге мүмкіндік береді. «Кімде кім ештеңе сезінбесе, ол ештеңені танымайды және ештеңені түсінбейді де» - деп Аристотель айтқандай, сезіну мен қабылдаудың басты мақсаты – таным үрдісіне бастама беріп, миға дүниені тану мүмкіндігін беру. Сезіну мен қабылдаудың негізінде кез келген зат пен жаратылыстың бейнесі пайда болады. Ал елестетуді, шынайылықты тану үрдісі кезіндегі, ғалымдар қажетті саты деп біледі, себебі елестету неғұрлым көп және терең болған сайын, соғұрлым оқушыда ұғымдар туралы түсінік сәтті қалыптасады және оқушы әлемді оның ішкі байланыстары және заңдылықтарымен қоса таниды.

Бастауыш мектеп оқушыларының бойында қоршаған ортаның шындығына деген шығармашылық қатынастарын қабылдау және тану арқылы қалыптастыру – педагогикалық мақсаттың бірі, ал шығармашылық – оқушылардың психикалық белсенділігінің мазмұнды формаларының бірі. Шығармашылықты әртүрлі іс-әрекет түрлерінің сәтті орындалуын қамтамасыз ететін әмбебап қабілет ретінде де қарастыруға болады.

Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық дамуының негізі – жаңа білімге және жаңа әсерге қажеттілік. Бұл қажеттілікті бірқатар авторлар (Л.И.Божович, М.И.Лисина, т.б.) қарастырған және айқындаған. Л.И.Божович: «...жаңа әсерлерге деген қажеттілік кейіннен

танымдық қажеттілікке алмасады, нәтижесінде оқушының басқа да әлеуметтік қажеттіліктерінің дамуына негіз болады» - дейді. Осындай қажеттіліктердің оқушы бойында ерте қалыптасуы оның өмірі мен іс-әрекетінде жинақтаған тәжірибелерінің екіге бөлінуіне әкеліп соғады, олар: өзіне таныс заттар мен құбылыстар туралы білім мен өздеріне таныс емес заттармен, құбылыстармен, олардың қасиеттерімен, байланыстарымен таныстыру үрдісінде қалыптасқан жаңа білім [7]. Оқушының жаңа іскерлікке деген қажеттілігі қоршаған ортаны тануға бағытталған зерттеу әрекеттерінің туындауына және дамуына негіз болады. Ізденіс әрекеті қаншалықты әртүрлі және қарқынды болса, оқушының шығармашылық қабілеттері соншалықты жылдам әрі толыққанды дами бастайды.

Зерттеу әрекеті мақсаты жағынан ерекшеленеді, яғни зерттеу әлі толық қалыптаспаған және айқынсыздығымен, тұрақсыздығымен анықталады, дегенмен ол зерттеу барысында нақтылана түседі. Ол мақсатты зерттеу әрекетіне енген барлық әрекеттерден көруге болады және бұл әрекеттердің мәні, әсіресе сыни әрекеттің мәні – оқушының зерттеу әрекетін жүзеге асыра отырып, кездейсоқ нәтижелерге дайын болуы. Кездейсоқ нәтижелерге дайын болу оқушыны кез келген өзгермелі жағдайларға сезімтал етеді, ал зерттеу әрекетінің осы ерекшеліктері оқушының қолжетімді заттар мен құбылыстарды тануына негізделеді.

Ғалымдар бастауыш сынып оқушыларының ғылыми-зерттеу дағдыларын дамыту үшін педагогикалық шарттарды анықтайды:

1. Оқытудың логикалық әдістерін қолдану, зерттеу қызметінің жас ерекшелігіне байланысты тұжырымдарға бейімделу, зерттеу формалары мен әдістерін түсіну, зерттеу тақырыбының оқушылардың жасына, ерекшеліктері мен қызығушылықтарына сәйкестігі;

2. Жаңа білімге деген қажеттілігін арттырып, қызығушылықтарын кеңейте отырып, сыныпта және сыныптан тыс іс-әрекетте практикалық және зияткерлік қиындықтарды құру. Оқушылар өздерінің зерттеу жұмыстарының мәнін түсініп, өз қабілеттерін іске асыруда, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктерін көре алады.

3. Оқытушының ролін жүзеге асыруда оқу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырушысы болу керек. Оқытушы ғылыми-зерттеу жұмыстарын білуі керек, ол оқушылармен ынтымақтастықта болу керек. Оқушы командалық жұмысқа белсенді қатысуға, шығармашылық әлеуетке ие болу керек. Шығармашылық зерттеу тапсырмаларын, оқытудың тиімді әдістерін қолдану және оқушыларды шығармашылық бастамаларды насихаттау арқылы шығармашылық білім беру ортасын құру қажет [8].

А.В.Запорожец, П.Я.Гальперин, Н.Н.Поддьяков және т.б. ғалымдар бастауыш мектеп оқушыларының зерттеу әрекеттері мәселесіне арналған көптеген зерттеулер орындады. Бұл еңбектерде балалардың зерттеу әрекеттерінің ерекшеліктерін сипаттайды, зерттеу әрекетінің қалыптасу заңдылықтарын анықтайды. Олар басты назарды оқушыларды әртүрлі жағдайларды (әртүрлі практикалық мәселелерді шешу барысында қолданылатын) талдауға үйрету жұмысын ұйымдастыруға аударады. Осындай зерттеулер негізінде тапсырмаға бейімделу жолдары мен олардың оқушы дамуындағы ролі анықталады (П.Я.Гальперин, А.В.Запорожец, т.б.) [9].

Осыдан келе, біз бастауыш мектеп оқушыларының зерттеу дағдыларының екі түрін белгіледік. Дағдының бірінші түрінде, әрекет үрдісінде оқушының өзі белсенділік танытады. Ол дегеніміз, оқушы өз әрекетін өз еркімен құратын субъект ретінде танылады, яғни мақсат қояды, оған қол жеткізудің жолдары мен басқа тәсілдерін іздейді. Бұл бағыт оқушының өз қызығушылықтары, қалауы мен еркін жүзеге асыра алатын тұлғасын қарастырады. Зерттеу дағдысының екінші түрін ересектер ұйымдастырады және жағдайдың басты элементтерін белгілеп көрсете отырып, оқушыны белгілі бір әрекеттер алгоритміне үйретеді. Ал оқушы алға қойған жоспарлы нәтижеге қол жеткізеді, сонда әрекеттер белгілеген параметрлерге сәйкес қалыптасады. Зерттеу дағдысының екі түрі де оқушының интеллектуалды дамуында

маңызды қызметтер атқарады, алайда, екінші жағдайда, оқушының жаңа тың шешімдерді іздеу қабілеті өз бетімен дамымайды, сол себепті, оқушының шығармашылық дамуына мүмкіндік болмайды.

Зерттеу дағдыларының екі түрінің бір-бірінен айырмашылығы бейімделу және қажеттілік аспектісінде жатыр. Бірінші жағдайда таным қажеттілігін қанағаттандыру жүзеге асырылады, сонымен қатар, оқушы тұлғасының қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы жағдайлар барынша жасалып, қажеттілік көңіл-күйімен тығыз байланысады. Бейімделудің бірінші түрі оқушы тұлғасын қамтитын көңіл-күй сапасымен және күрделілігімен ерекшеленеді, объектілерді өз бетімен зерттеу үрдісі күштірек болады. Оқушы нағыз зерттеуші ретінде жұмыс жасайды, дамытушы ойындар арқылы жаңа үлгілер жасайды, сол арқылы қоршаған орта заттары мен құбылыстарына әсер етеді.

Зерттеу әрекетінің ерекшелігі – оны жүзеге асыру барысында, адам белгілі бір құбылысты басқару мүмкіндігіне ие болады. Бұл әрекет түрін ересектер оқушыларға алдын ала жоспарлап қоймайды. Жаңа объектіні зерттеу үрдісінде оқушы өзі үшін күтпеген, кездейсоқ ақпарат, мәлімет алуы мүмкін, ал бұл өз кезегінде, оның іс-әрекетінің бағытын өзгертуге, қайта құруға түрткі болады. Осыдан зерттеу әрекетінің өзгермелі қасиетін көруге болады және оқушының іс-әрекеті алынған нәтижелерге байланысты өзгеріп отырады [10].

Объект туралы тың ақпараттарды ала отырып, оқушы өз алдына мақсаттар қойып, оған жетуге күш салады. Әрекеттің бұл түрінің ерекшеліктерін қарастыру оқушының өздігінен дамуы мен әрекет етуінің сәттерін анықтап көрсетуге болатынын нақты анықтауға мүмкіндік береді, яғни бұл жерде оқушының өз қолымен объектіні өзгертуі, оның жаңа жақтары мен ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік алуы. Зерттеліп отырған құбылыс туралы білімдердің толығы оқушыға өзінің алдына жаңа күрделі мақсаттар қоюына түрткі болады. Демек, оқушылар зерттеуінде маңызды жағдай - оқушының өзі қойған жаңа мақсаттар өңдеу, жинақтау және өзгерту арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан жасап көру, қателер жіберу, оларды түзету – оқушылар зерттеу әрекетінің басты және маңызды компоненті.

Жаңа ақпарат пен мәлімет алуға бағытталған ойлау әрекетінің бұрыннан таныс әдіс-тәсілдерін қолданып қана қоймай, оқушының қателіктері мен ерекшеліктеріне байланысты жаңа тәсілдерді қолдануды білдіреді. Әрекеттің жаңа тәсілдерін құрудың қажеттілігі іздеу әрекеті мен қателесу, жасап көру секілді әрекеттерді де талап етеді. Бұл үрдісте оқушылардың бойына объектілердің таныс емес жақтары мен қасиеттерін анықтап табу мақсатында жаңа әдіс-тәсілдер іздеу қабілеті қалыптасады. Зерттеу, іздеу әрекетінің дамуы барысында оқушылар бойында қате жасау қорқынышы жойылып, олар өздерінің кейінгі іс-әрекеттерін реттеу үшін жаңа әрі қажетті ақпаратты таңдай білуге үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Богоявленская Д.Б. Исследовательская деятельность как путь развития творческих способностей. Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: сб. Статей. – М., 2006.
2. Әлімқұлова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу әрекетін ұйымдастыру // «Бастауыш мектеп», №7-8, 2014.
3. Шапошникова М.И. Исследовательская деятельность младших школьников // «Начальная школа Казахстана», №12, 2010.
4. Абилдина С.К., Көпбалина К.Б. Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру. // Қазіргі мектепке дейінгі және бастауыш білім беру теориясы, әдістемесі және тәжірибесі: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. -Алматы, 2017. -242-245 б.б.

5. Мухина В.С. Психологический смысл исследовательской деятельности для развития личности. Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: Сборник статей. 2006.

6. Скокова А.С. Төменгі сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру // «Білім», №1, 2014.

7. Егоров В.В. Организация и технология научных исследований. –Новосибирск: «ОАО Новосибирское книжное издательство», 2006.

8. Abildina S., Aitzhanova R., Kopbalina K. Teachers' readiness to organize primary school age children research activities.// Bulletin of the Karaganda university. «Pedagogy» series, №1 (89). 2018.- P. 17-24.

9. Есенбаева Г.С. Бастауыш мектептің дүниетану пәнінің оқыту әдістемесін жетілдіру // «Бастауыш мектеп» - №6, 2015.

10. Әбенбаев С.Ш. Педагогика. -Алматы: Дарын, 2001.

REFERENCES

1. Bogoyavlenskaya D.B. Issledovatelskaya deyatel'nost' kak put' razvitiya tvorcheskix sposobnostej. Issledovatelskaya deyatel'nost' uchashhixsya v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve: sb. statei. -M., 2006.

2. Alimkulova A.B. Bstauysh synyp okushylarynyn zhobalyk-zertteu areketin uymdastyru // «Bstauysh mektep», №7-8, 2014.

3. Shaposhnikova M.I. Issledovatelskaya deyatel'nost' mladshix shkolnikov // «Nachalnaya shkola Kazaxstana», №12, 2010.

4. Abildina S.K., Kopbalina K.B. Oqushylardyń zertteushilik dagdylaryn qalyptastyru. // Qazirgi mektepke deingi jáne bastauysh bilim beru teorijasy, ádistemesi jáne tájiribesi: halyqaralyq hylymi-praktikalıyq konferentsiya materialdarynyń jinahy.-Almaty, 2017.-B.242-245.

5. Muxina V.S. Psixologicheskij smysl issledovatel'skoj deyatel'nosti dlya razvitiya lichnosti. issledovatelskaya deyatel'nost' uchashhixsya v sovremennom obrazovatel'nom pronstranstve: Sbornik statei. 2006.

6. Skokova A.S. Tomengi synyp okushylarynyn zertteushilik madenietin kalyptastyru // «Bilim», №1, 2014.

7. Egorov V.V. Organizaciya i texnologiya nauchnyx issledovaniy. -Novosibirsk: «OAO Novosibirskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2006.

8. Abildina S., Aitzhanova R., Kopbalina K. Teachers' readiness to organize primary school age children research activities.// Bulletin of the Karaganda university. «Pedagogy» series, №1 (89). 2018.- P. 17-24.

9. Esenbaeva G.S. Bstauysh mekteptin dunietanu paninin okytu adistemesin zhetildiru // «Bstauysh mektep» - №6, 2015.

10. Abenbaev S.Sh. Pedagogika. -Almaty: Daryn, 2001.

УДК 379:362.9

МРНТИ 06.81.23

D.Yu.MUTANOVA¹, K.ORAZBEKULI¹, B.U.ATIKOL¹, A.A.BEYSEMBAYEVA²

¹*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan
(E-mail: dinar_a86@mail.ru)*

²*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan (E-mail: altynai.beisembaeva@mail.ru)*

PROGRESS REQUIREMENTS FOR FUTURE SPECIALISTS (english language teachers) IS MODERN WORLD'S DEMAND

This article deals the importance of improving the professional training of future English language teachers, cultural influences and their circumstances. The professional skill of the teacher associated with the concept of pedagogical skills, the most important pedagogical tasks, the main problems of the state education, the main purpose of the university education are discussed. It also considers the questions of the process of improving the quality of education through the use of English language teaching technologies, the transition to a 12-year education system are considered. The essence of these issues and the aim of their solution are revealed. The quality of English teaching technology is measured through its ultimate outcome. The conclusion is made about the need for improvement of the professional education of the teacher institutions.

Keywords: professional skills, pedagogical skills, professional potential, self-development, professional development, personal development.

Д.Ю.Мутанова, Қ.Оразбекұлы, Б.У.Атикол, А.А.Бейсембаева Болашақ мамандардың (ағылшын тілі мұғалімдерінің) кәсіби даярлығын жетілдіру – заман талабы

Мақалада болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің кәсіби даярлығын жетілдірудің маңызы, мәдени ықпалдар, оның жағдаяттары қарастырылған. Педагогикалық шеберлік тұжырымдамасы, ең маңызды педагогикалық тапсырмалар, мемлекеттік білімнің негізгі мәселелері, университет білімінің негізгі мақсаты, оқытушының кәсіби шеберлігі талқыланған. Сондай-ақ ағылшын тілін оқыту технологияларын қолдану арқылы білім беру сапасын жақсарту үдерісінің мәселелерін, 12 жылдық білім беру жүйесіне көшу қарастырылады. Ағылшын тілін оқыту технологиясының сапасы оның нәтижесі арқылы өлшенеді. Осы мәселелердің мәні мен оларды шешудің мақсаты анықталып, мұғалімдердің кәсіби білімін жетілдіру қажеттілігі туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: кәсіби шеберлік, педагогикалық шеберлік, кәсіби әлеует, өзін-өзі дамыту, кәсіби даму, тұлғаның танымдық дамуы.

Д.Ю.Мутанова, К.Оразбекулы, Б.У.Атикол, А.А.Бейсембаева Требования к прогрессу для будущих специалистов (учителей английского языка) - современные мировые требования

В статье рассматривается важности повышения профессиональной подготовки будущих учителей английского языка, культурных влияний и их обстоятельств. Обсуждаются профессиональные навыки преподавателя, связанные с понятием педагогического мастерства, важнейшими педагогическими задачами, основными проблемами государственного образования, основными целями университетского

образования. Также рассматриваются вопросы процесса повышения качества образования за счет использования технологий обучения английскому языку, рассматривается переход к 12-летней системе образования. Раскрыта сущность этих проблем и цель их решения. Качество технологии обучения английскому языку измеряется ее конечным результатом. Сделан вывод о необходимости совершенствования профессионального образования педагогических учреждений.

Ключевые слова: профессиональное мастерство, педагогические навыки, профессиональный потенциал, саморазвитие, профессиональное развитие, развитие личности.

It is obvious that process of modernization of globalization, the integration of domestic education into the world educational space, the development of new information technologies and personality - will increase the international level of the education system. Highly qualified specialists are needed for the main principles of national education. Undoubtedly, our country' need is, first and foremost, knowledgeable and competent specialists, who will make our country the top 30 competitive countries. What should be the specialist of the XXI century, who develops the culture of the country and develops its economy, is a thoroughly developed, fluent English speaker who can climb to various aspects of English. Because the one who loves language and who values it can also value himself, the other, and its cultural values.

"In the modern world, mass media literally can not survive. Our citizens should always be ready to learn the most advanced equipment and the ability to work in the most up-to-date industries", the Head of the State N.A.Nazarbayev said. As he also pointed out, everybody should constantly develop, mature and learn.

In accordance with the Education Act of the Republic of Kazakhstan, the main objective of the education system is to create conditions for the formation of an individual on the basis of human values, science and practice. New ways to solve the problem of training professionals are being considered [1].

Our country's present and future conditions are in the hand of the younger generation. And the only way to create this generation today is a comprehensive, profound, intellectually advanced, self-seeking way - to lead the student to creativity. This requires a teacher to have profound knowledge. The creative teacher can only form creative person.

A new generation of personnel should have the ability to set and solve tasks for the future, a high culture of thinking and the ability to independently orient themselves in various information. This applies equally to pedagogical personnel and their pedagogical communication. Pedagogical communication is the professional communication of the teacher with students in and out of class, aimed at creating a favorable psychological climate. According to V.A. Kan-Kalik the structure of the process of professional-pedagogical communication includes: 1. Modeling the teacher's upcoming communication with the class (prognostic stage). 2. The organization of direct communication at the time of initial interaction (communicative attack). 3. Management of communication during the pedagogical process. 4. Analysis of the implemented communication system and its modeling for the forthcoming activity [2].

The main conclusion about the role of the teacher's attitude toward students is made by A.A.Leontiev, noting that "negative" and "unstable" teachers evoke a negative attitude towards themselves. And this means - they work against the school and against society [3].

The tasks of accelerating the social and economic development, set by the state, cover all aspects of our life, require each of us to maximize creative activity, initiative, responsible attitude to work, unity of word and deed. Now there is an intensive restructuring of the economic mechanism, new machinery and new technology, new forms of labor organization are being introduced

everywhere, activity of production collectives is being intensified, and any violations of the production discipline are being combated. Every lecture, every lesson, every speech in front of students should be permeated with the realities of life, must reflect them truthfully, deeply and diversely, propagate a new, progressive, progressive, inspire students to practical tasks to translate into reality the specific tasks of our future progress. A clear understanding by the teacher and students of contemporary socio-political problems is a necessary condition for the effectiveness of pedagogical activity.

Today's Kazakhstani schools are in need of a diligent teacher who is able to adapt to the dynamic development of the society, have a modern mindset, have enough scientific and methodological knowledge, deeply studies in pedagogy and psychology. This is evidenced by the professionalism of the teacher. In other words, the educational process places a high level of teacher training and quality of the profession. It gives the teacher self-development, self-education and self-fulfillment. Teacher is today's educator who prepares the future of the society, the future of the country.

The professional skill of the teacher is associated with the concept of pedagogical skills. There are a lot of definitions of this concept. In the general sense, it is the issue of upbringing. The basis of the skill is the personality of the teacher, the pedagogical knowledge and the field of thought, technique, as well as advanced experience, combined with digestion. To master the skills you need to know and do many things. Knowledge of the theory, the ability to use the effective learning process, to be able to choose them for a specific situation, to identify the appropriate level and quality, predict and project. It focuses primarily on the organization of the learning process so that all the educational processes can be attained at all levels, even at the worst possible conditions, as well as at the required level of development and knowledge. The skill of the teacher is particularly evident in the ability to teach in the classroom.

One more important aspect of skill is the ability to increase the activity of students, to develop their abilities, self-actualization, the ability to learn, to compel them to think. The ability to effectively manage the educational process in the process of education, the formation of high morals, patriotism, diligence, and self-education in the student constitute another element of pedagogical skill. Thus, a future teacher should be able to design and implement pedagogical conditions for the development of a student's education in the pedagogical conditions, taking into account the requirements of contemporary society, capable of solving pedagogical tasks, mastering the advanced technologies of teaching and education, controlling the educational process.

Many young professionals are at the forefront of work because of their lack of professional thinking, the modern culture of social relationships and the adaptation to rapidly changing social and economic conditions. From an economic point of view, the social and communicative competence of future professionals to develop the level of education in the country is a well-trained professional: responsive, self-esteemed, independent, able to find solutions in any stressful situation specialist is required.

In his Address to the Nation "Strategy" Kazakhstan - 2050: New Political Course of the Established State ", the Head of the State noted that " Education and professionalism are the main directions of the modern education system, staff training and retraining. In order to become a competitive, we have to become a highly educated country. It is necessary to pay great attention to the functional literacy of all the younger generations" [4].

One of the most important pedagogical tasks is to formulate a vision of the future development of the existing pedagogical education system and formulate a future vision of a future professional education system, which is to solve practical problems of teachers' professional development. The personal and professional development of the teacher in the pedagogical and psychological literature is considered as a continuous process, involving the professional-

pedagogical orientation of students, the preparation of future teachers in pedagogical educational institutions, the adaptation of graduates to true pedagogical experience, improvement of pedagogical skill in the accumulation of experience. It is important for future teachers to develop their professional capacity in self-realization. It involves self-development, activation, implementation, and cognitive development of the individual [5]. Therefore, the process of professional development can be considered as uninterrupted because a person constantly improves himself in higher education institutions.

The main purpose of the university education is to create the conditions for the ability of the young wizard to master professional activity, to have the ability to become a particular profession, to the extent possible. In turn, that knowledge is a means of self-awareness, self-realization, self-expression, and inner abilities and personal abilities. In contrast to domestic practice, the most significant step in the field of real learning is to introduce the new technologies that are appropriate for the new system's capabilities in the transition to a credit education system, which leads to their self-seeking and the actual application of their knowledge. Legitimate interpretation of the essence of changes in the country imposes great responsibility on teachers who train young people.

In order for our students to be trained for free entry into the world of tomorrow, the education system should be promoted to an international level. In order to implement this task, a new system of education has been created in the country and the transition to a 12-year education system is focused on the global educational space. English is being taught at Grade 1 School. That's why the requirements for English language teachers are high. The basis of the future English language teacher's preparation for the first year is to help the future expert to become creative, intelligent and sensitive, to develop his creative abilities.

Each lesson of a future English language teacher is full of affection for the learners from beginning to end, every moment during the classroom should be a gift for a teacher of the language.

One of the main problems of the state education standard is the cognitive, evaluation orientation of language teaching. Studying the language, literature, economics, politics, and so on, students learn and develop the language, culture, literature of their people. At the very beginning of the study, linguistically speaking language material can be readily understood, and gradually, depending on the complexity of the material, the student faces various difficulties. And teachers can not help with this. Hence, students may find it difficult to master the various language phenomena. This difficulty can only be avoided by using game types. To do this, the student must know the rules and conditions of the game together with the teacher. Game types can not be misused. With the proper use of games, students are eager to learn a foreign language, their desire to speak the same language.

Researchers have a tendency to acquire the skills and abilities required by students. That is why cognitive interest is generated by the formation of certain skills and abilities in the process of learning.

The process of improving the quality of education through the use of English language teaching technologies is a unique didactic process that defines the quality of teaching technology, the quality of the English language education of the student, the quality of the teacher teaching English, the quality of teaching English. The quality of English teaching technology is measured through its ultimate outcome. The accumulation of experience accumulates the professional consciousness, the spirit of the country, the sense of self-consciousness, the personality, the personality abilities. The quality of English teaching technology is measured through its ultimate outcome.

The main purpose of the university education is to create the conditions for the ability of the young generation to master professional activity, to have the ability to become a particular profession, to the extent possible. In turn, that knowledge is a means of self-awareness, selfrealiza-

tion, self-expression, and inner abilities and personal abilities. In contrast to domestic practice, the most significant step in the field of real learning is to introduce the new technologies that are appropriate for the new system's capabilities in the transition to a credit education system, which leads to their self-seeking and the actual application of their knowledge. Legitimate interpretation of the essence of changes in the country imposes great responsibility on teachers who train young people.

In order our students to be trained for free entry into the world of tomorrow, the education system should be promoted to an international level. In order to implement this task, a new system of education has been created in the country and the transition to a 12-year education system is focused on the global educational space. English is being taught at Grade 1 School. That's why the requirements for English language teachers are high. The basis of the future English language teacher's preparation for the first year is to help the future expert to become creative, intelligent and sensitive, to develop his creative abilities.

Obviously, it is impossible to solve the tasks of improvement and modernization of education without a teacher who has good psychological, pedagogical, cross-cultural, and linguistic proficiency and communicative culture. The modern concept of education content provides for formation of linguistic and, which is more important, communicative competence and communicative culture of future teachers who are the students of a pedagogical higher educational institution [6].

Each lesson of a future English language teacher is full of affection for the learners from beginning to end, every moment during the classroom should be a gift for a teacher of the language.

One of the main problems of the state education standard is the cognitive, evaluation orientation of language teaching. Studying the language, literature, economics, politics, and so on, students learn and develop the language, culture, literature of their people [7]. At the very beginning of the study, linguistically speaking language material can be readily understood, and gradually, depending on the complexity of the material, the student faces various difficulties. And teachers can not help with this. Hence, students may find it difficult to master the various language phenomena. This difficulty can only be avoided by using game types. To do this, the student must know the rules and conditions of the game together with the teacher. Game types can not be misused. With the proper use of games, students are eager to learn a foreign language, their desire to speak the same language.

Researchers have a tendency to acquire the skills and abilities required by students. That is why cognitive interest is generated by the formation of certain skills and abilities in the process of learning.

The process of improving the quality of education through the use of English language teaching technologies is a unique didactic process that defines the quality of teaching technology, the quality of the English language education of the student, the quality of the teacher teaching English, the quality of teaching English. The quality of English teaching technology is measured through its ultimate outcome. The accumulation of experience accumulates the professional consciousness, the spirit of the country, the sense of self-consciousness, the personality, the personality abilities. The quality of English teaching technology is measured through its ultimate outcome.

At the beginning of the twentieth century, M.Pot identified as an "everlasting peacekeeping tool", describing English language teachers as "ordinary intermediaries" that links the students and the modern cultural backgrounds [8]. Teacher's mission is not only to teach foreign languages, but also to introduce their culture to the students who are learning the language. Although such educational objectives were not reflected in high school curricula or government documents, linguists spoke about valuable concepts in this regard in the same periodicals. For example,

G.Knipper noted that the process of learning a foreign language should be carried out through familiarization with the culture of that country.

When considering the problems of personal development and teacher professionalism, and, consequently, the formation of his professionally important qualities, we can distinguish several research approaches. In this study, *acmeological* (because it shows what you need to strive for when preparing a future teacher), *activity* (because it is in the activity that a specialist is formed) and *competence* (because this is one of the main approaches of modern education) approaches.

I. Acmeological approach.

Acmeological approach - a set of basic provisions on ways to achieve professionalism and competence in the work of the teacher. One of the central concepts of pedagogical acmeology is the teacher's professionalism, which is understood to be the integral characteristic of the teacher's personality, which implies mastering their professional activities and the teacher's combination of professionally important psychological qualities that provide effective solutions to professional pedagogical tasks of training and education (children, adult students) . As in any other, in pedagogical activity it is possible to distinguish several levels of functioning of professional skills: elementary level (novice teachers); professional level (skilled teachers); the level of pedagogical skills and creativity (teachers-masters, teachers, innovators). The levels of professionalism of the teacher are the steps, the stages of his movement to high rates of pedagogical work:

- level of mastering a profession, adaptation to it, primary mastering by a teacher of norms, mentalities, necessary techniques, technologies;

- level of pedagogical skills as a good performance;

- the level of the best examples of advanced pedagogical experience accumulated in the profession: possession of existing in the profession techniques of individual approach to students, methods of knowledge transfer; the implementation of student-centered learning, etc .;

- the level of self-actualization of the teacher in the profession, awareness of the possibilities of the pedagogical profession for the development of their personality, self-development by means of the profession, conscious strengthening of their positive qualities and smoothing the negative, strengthening the individual style;

- the level of pedagogical creativity as enrichment of the pedagogical experience of their profession at the expense of personal creative contribution, the introduction of author's proposals, as related to individual tasks and techniques, means, methods, forms of organization of the accounting process, and creating new pedagogical systems of training and education [9].

II. Activity approach.

The activity approach is a system of methodological and theoretical principles for the study of mental phenomena, in accordance with which, the main subject of research is the activity that mediates all mental processes. At the same time, activity is understood as a deliberate activity of a person, manifested in the process of his interaction with the outside world, and this interaction consists in solving vital problems that determine human existence and development. Pedagogical activity is a system and sequence of pedagogically expedient actions under the conditions of prescriptions and restrictions, which consist in the fact that pedagogical tasks must be solved within a certain period of time and in compliance with the principles of pedagogy. Pedagogical activity implies the educator's teaching and learning impact on the student, aimed at his personal, intellectual and activity development.

In the works of N.V. Kuzmina [10; 11] the structure of pedagogical activity was determined, consisting initially of four functional components: *the gnostic, constructive, organizational and communicative*, and subsequently the design component separated from the constructive. The

relationship between the teacher's performance and the degree of formation of his skills, which are combined into these five components of activity, is established. In the case of a low level of formation of all these components of the activity or the lack of formation of one of them, it is impossible to productively solve pedagogical problems and, consequently, achieve the desired results.

The gnostic component includes the study and analysis of the peculiarities of the process and the results of one's own activities, the study and analysis of the activities and the ability to influence other people with regard to their age and typological features. Design abilities are manifested in the ability to present the final result of upbringing training in tasks-tasks, all period of study that prepares students for independent problem solving [12, p. 55].

The design component includes: anticipating possible difficulties on the part of students in mastering this course, to find the methods and teaching methods necessary for students to overcome difficulties; determining the most rational activities of students that contribute to the successful mastery of knowledge and skills; the ability to adjust their activities, based on the reaction of students to teaching, in the selection of illustrative material throughout the course; differentiating the approach during training students; the ability to analyze data, specify educational goals, select educational material in accordance with the goals and objectives; to present educational material in the form of models of students' activity, to correlate the presented model of activity with the experience of students' life activity; to identify possible technological methods of teaching and correlate them with the didactic goal, methods, means and forms of organization of education, methodical features of the topic, student learning opportunities; developing several variants of the sequence of actions of educational and cognitive activity in the process of their advancement to a higher level, evaluate and compare options structures of students' activities, to choose one optimal variant, develop motivational and personal developing situations, determine the structure of a teacher's activity in accordance with the structure of students' educational and cognitive activity; to pick up visual aids as well as audio and video materials; evaluating ways of using the external conditions of the educational process, carry out the correction of the structure of the educational process, allocate the time of each stage in the educational process, fix the draft of the educational process in the form of a document in written or graphic form.

The constructive component of a teacher's activity includes: selecting and developing a composition of the information content; designing a student's activity, during which the necessary information can be learned; designing your own future activities and behaviors for effective interaction with students. In this regard, the teacher must be able to: select the material for the class, highlight key concepts and patterns in it, to find the right balance of actual and theoretical material in this lesson, to plan logical transitions from one stage of classes to another, to arrange the theoretical material from easy to more complex, to draw conclusions on this topic and make the transition to the next, compositionally build activities that are not similar to each other, etc. Constructive abilities are characterized by the creation of a creative working atmosphere of joint cooperation, activity, sensitivity to the construction of a lesson that is most relevant to a given goal of development and self-development of learning [12, p. 55].

The communicative component, which is characterized by relationships in a team, is considered in two aspects: horizontal relationship (teacher - student) and vertical relationship (head of the pedagogical system - activity partner). Communication skills are manifested in the establishment of contact pedagogically appropriate relationships. According to N.V. Kuzmina, they are provided by 4 factors: the ability to identify, sensitivity to the individual characteristics of students, well-developed intuitions and suggestive properties [12, p. 55].

The organizational component includes the organization of information in the process of its communication to students and the organization of various types of students' activities in such a

way that the results correspond to the goals of the system of their own activities and behavior in the process of interaction with students. Interaction involves unification, the grace of the members of the interacting group and the impact on the group of the teacher-organizer providing this integration. Integration is an organizational activity aimed at accounting, control, installation individual responsibility, etc.

Organizational abilities are characterized by selective sensitivity to the organization of students in a group, their mastering of educational material, self-organization of students, self-organization of the teacher's own activities [12, p. 55].

Many researchers of pedagogical activity believe that its specific features can be described in a *professiogram*, which includes: the professional and technical characteristics of the specialty (field of activity, objects and tools of labor, production- technological tasks and actions to solve them, levels of responsibility, authority, pace and mode of operation, workplace, etc.) and professional and pedagogical characteristics (learning objectives, curriculum structures, lists of disciplines, programs, forms, terms of training, etc.).

Professiogram serves as a reference model of the teacher. The functional load of a *professiogram* is in its necessity, firstly, for the correct determination of the purpose of pedagogical educational institutions; secondly, to develop a scientific theory of curricula; the third, to develop a system of psychological, pedagogical and methodical training of students, providing not only the accumulation and expansion of pedagogical knowledge, but also the consistent growth of precisely designated skills and abilities of pedagogical work; fourthly, *professiogram* plays an important role in solving issues of diagnostics of professional suitability and the development of methods of professional selection; fifth, the *professiogram* helps to strengthen the personal approach to the formation of the future teacher; sixthly, it is important for the development of a system of advanced training and retraining of teachers.

III. Competence approach.

The tendency of movement from the concept of qualification to the concept of competence is global and is expressed in the fact that the system of higher professional education considers competences and competence as the leading criterion of the preparedness of a modern graduate to unstable working conditions and social life. Competence approach is an important link between the educational process and the interests of employers. Already, leading companies and state private departments formulate their requirements for staff in terms of competencies. If the traditional "qualification" of a specialist implied a functional correspondence between the requirements of the workplace and the goals of education, and the preparation was reduced to the students learning more or less a standard set of knowledge and skills, the competence-based approach assumes that the main focus is not only on students obtaining a certain amount of knowledge and skills, but also on the formation of a systemic set of competencies.

Thus, competence implies the development in a person of the ability to navigate in a variety of difficult and unpredictable work situations, to have an idea of the consequences of their activities, and also to take responsibility for them.

So, exploring the teacher's professional and pedagogical competence, scientists point out its main components: pedagogical, psychological knowledge; learning skills educational process, mastering pedagogical skills; experience of professional and educational activities; professionally important qualities of the personality of the teacher, including the ability to self-analyze and professional self-improvement. Along with this, in the positions of researchers of professional competence, there is a unity of views regarding its connection with the qualifications fictional characteristics and achievement of professionalism, ensuring the success of pedagogical activity, and at the same time there is a diversity regarding its structural content. At the same time,

knowledge, skills and abilities are considered as invariant components, and experience, various personal qualities, abilities, values, and attitudes are considered as variable components.

Analyzing the importance of the training of professionals in today's Kazakhstan, we conclude that one of the conditions for the teacher of the XXI century is the improvement of the professional education of the teacher. The professional self-education of a teacher is a systematic, comprehensive, personal and professional education that serves to satisfy the general merit and professional wishes, and to satisfy cognitive deficits. It is closely linked to the creative abilities and professionalism of a teacher, a multifunctional activity directly focused on the professional growth and pedagogical performance. In the end, this will undoubtedly have a positive effect on the formation of pupils' personality. First of all, the educational process is considered as a multi-tiered act, and secondly, as a functional system. The readiness of the mentor to improve his / her professional education is determined by the degree to which he / she determines the emotional assessment of his / her professional and pupil, using his / her actions and actions, necessary for the educational improvement activities. Only a person who is an individual is able to develop and develop. A teacher who can present himself as a professional and personal taste is always in a good mood to develop and improve his good qualities and abilities.

REFERENCES

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы, Юрист. -2007.
2. Кан-Kalik V.A. Teacher of pedagogical communication: A book for teachers. - М.: Proscscheniye, 1987. - 190 p.
3. Leontiev A.A. Pedagogical communication (New in life, science, technology, Ser. "Pedagogy and psychology", No. 1). - М.: Znaniye, 1979. - P.
4. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы. «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Абдурахманов Н.А «Қазақстан тарихы» оқу құралы. –Алматы:- «Эверо» баспасы, - 2014. – 496 б.
5. Зборовский Г. Эффективность профессиональной подготовки: проблемы социологического измерения /Г.Зборовсий, Е. Шуклина // Высшее образование в России. – 2006. - № 3. –с. 121-126.
6. Беркимаев К.М., Еснқұлова А.О., Аманов А.А., «Communicative culture, communicative competence and professional competence as a component of future teachers in language», Англия, Лондон «Recent trend in Science and Technology management» № 1, V. 2, 2017=119-124 беттер.
7. Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 Қаулысы
8. Фот М. О преподавании языков в школе // Вестник воспитания. 1902. № 5. С . 168–187.
9. Кухарев, Н.В. На пути к профессиональному совершенству [Текст] : кн. для учителя / Н.В. Кухарев. – М.: Просвещение, 1990. – 159 с. – (Мастерство учителя: идеи, советы, предложения).
10. Кузьмина, Н.В. Очерки психологии труда учителя: Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности [Текст] / Н.В. Кузьмина. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – 183 с.

11. Кузьмина, Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения [Текст] / Н.В. Кузьмина. – М.: Высш. школа, 1990. – 119 с.
12. Митина, Л.М. Учитель как личность и профессионал [Текст] / Л.М. Митина. – М.: Дело, 1994. – 216 с.

REFERENCES

1. Kazakstan Respublikasinin Konstitutsiyasi. – Almaty, -2007. «Yurist» baspasi
2. Kan-Kalik V.A. Teacher of pedagogical communication: A book for teachers. - M.: Proscscheniye, 1987. - 190 p.
3. Leontiev A.A. Pedagogical communication (New in life, science, technology, Ser. "Pedagogy and psychology", No. 1). - M.: Znaniye, 1979. - P.
4. Kazakstan Respublikasi Prezidenti N.A. Nazarbayevtin joldau "Kazakhstan-2050 "Kaliptaskan memlekettin jana sayasi bagiti", Abdurahmanov N.A. "Kazakstan tarihi"oku kurali. – Almaty: -“Evero” baspasi, -2014. – 469 b.
5. Zborbovsky G. Effectivnost professionalnoy podgotovki: problemi socialnogo izmereniya n / Z. Zorbovsky, E. Shuklina // Visshee obrazovaniya v Rossii. - 2006. - № 3. - с. 121-126.
6. Berkimbaev K.M, Mutanova D.Yu., Esnkulova A.O, Amanov A.A., "Communicative culture, communicative competence and professional competence as a component of future teachers in language", England, London "Recent trend in science and technology management" № 1, 2, 2017 = Pages 119-124.
7. Bilim berudin degeilerinin memlekettik jalpiga mindetti bilim beru standarttarin bekitturali, Kazakstan Respublikasi Ukimetinin 2012 jylgy 23 tamyzdagy № 1080 kaulysy.
8. Pot M.O. O prepodavaniya yazykov v shkole. 1902. № 5. s. 168-187.
9. Kukharev, N.V. Na puti k professionalnomu sovershenstvu [Текст]: kn. dlya uchitelya / Н.В. Kuharev. - М.: Prosvscheniye, 1990. - 159 с. - (Masterstvo uchitelya: Idei, Sovety, predlozheniya).
10. Kuzmina, N.V Ocherki psihologii truda uchitela:Psihologicheskaya struktura deyatelnosti uchitelya I informirovaniye ego lichnosti [Текст] / N.V. Kuzmina. - L.: Izd. LGU, 1967. - 183 с.
11. Kuzmina, N.V Professionalism lichnosti prepodavatelya I мастера proizvodstvennogo obucheniya [Текст] / N.V. Kuzmina. - М.: Vysch.shkola, 1990. - 119 с.
12. Mitina, L.M. Uchitel kak lichnost I professional [Текст] / L.M. Mitina. - М.: Delo, 1994. - 216 с.

Ш.Т.ТҮРДАЛИЕВА

*Тараз Мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: chopik_74@mail.ru, T.sholpan.turdaliev@gmail.com)*

**ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ - ПЕДАГОГТЫҢ ИНКЛЮЗИВТІ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ НЕГІЗГІ ШАРТЫ**

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру жүйесінде қызмет ететін педагог, ең алдымен жеткілікті деңгейде коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасқан және толерантты, жеке тұлғаға бағытталған білім беру және коммуникативті технологияларды қолдана алатын, оқу-тәрбие үдерісін еркін басқаратын маман болуы қажет.

Мақалада инклюзивті ортадағы педагогтардың толеранттылығы және коммуникативтік құзыреттілігі туралы мәселе қарастырылған. Қазіргі таңда инклюзивті ортада мүмкіндігі шектеулі балалармен бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыруда педагог пен оқушылардың да толеранттылық қабілетінің болуының маңыздылығы сипатталады.

Кілт сөздер: толеранттылық, инклюзивті орта, қарым-қатынас, коммуникативтілік, ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар.

Ш.Т.Турдалиева

Толерантность как основное условие инклюзивной компетентности педагога

Современный педагог, работающий в системе инклюзивного образования, должен обладать достаточным уровнем коммуникативной компетентности и толерантности, быть способным реализовать личностно-ориентированные образовательные и коммуникативные технологии, гибко управлять учебно-воспитательным процессом.

В статье рассмотрена проблема толерантности и коммуникативных компетенций педагогов в инклюзивной среде. В работе охарактеризована значимость толерантности педагогов и учащихся для благоприятной организации совместной деятельности с детьми с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: толерантность, инклюзивная среда, общение, коммуникативность, лица с особыми образовательными потребностями.

Sh.T.Turdaliyeva

Tolerance as the Basic Condition for Teacher's Inclusive Competence

A modern teacher working in the system of inclusive education should have a sufficient level of communicative competence and tolerance, should be able to implement personally-oriented educational and communicative technologies, and flexibly manage the educational process.

The article deals with the problem of tolerance and communicative competences of teachers in an inclusive environment. The work describes the significance of tolerance of teachers and students for the favorable organization of joint activities with children with disabilities.

Keywords: communicative tolerance, inclusive environment, communication, communicativeness, people with special educational needs.

Инклюзивті орта - дене бітіміне, психикалық, интеллектуалдық, мәдени, этникалық, тілдік және өзге ерекшеліктеріне қарамастан ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды

жалпы білім беру кеңістігіне енгізу, олардың сапалы білім мен тәрбие алу жолындағы кедергілерді жоюға қолдау көрсетуге бағытталған әлеуметтік орта.

Осы әлеуметтік ортаны ұйымдастыратын және қалыптастыратын тұлға ол - педагог. Ал, білім беру жүйесінде инклюзивті орта педагогының қандай тұлғалық және кәсіби сапаларды меңгергені маңызды мәселелердің бірі. Ол педагогтың ең алдымен кәсіби білімділігімен қатар, оның коммуникативті толеранттылығы. Өйткені, инклюзивті ортада білім алатындарға ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалар, мигранттар мен қандастарымыздың балалары, аз ұлттардың балалары, қоғамға әлеуметтік бейімделуде қиындықтары бар балалар жатады.

Инклюзивті орта педагогының қызметінің мақсаты мен міндеттері де соған бағыттталып, сол мақсатқа лайық бағдарланып жұмыс жасалуы қажет. Ерекше баланың бойындағы жасырын мүмкіншіліктерін танып, анықтап және оны дамытудың әдістері мен тәсілдерін, жұмыс формаларын тәжірибелік жолмен де, теориялық жолмен де зерттеу керек.

Педагог үшін адамдарды біріктіру мәселесін зерттеудің екі аспектісі бойынша қарастыру маңызды. Олар: біріншіден, адамдарды біріктіру тұлғаны қалыптастыру шарты ретінде көрінсе, екіншіден, тұлғаға тиімді жан-жақты жағымды ықпал ету құралы болып табылады. Аталған аспектінің екеуі де өзара тығыз байланысқан. Адамды өмір сүріп, жұмыс жасап, оқып отырған ортасынан тыс тіршілік етуін елестету мүмкін емес. Ол әсіресе ерекше тұлғалар үшін өте маңызды. Ерекше тұлғаларды ортаға біріктіру үрдісі инклюзивті білім беру жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Инклюзия - барлық тұлғалардың жалпы білім беру ұйымдарында білім алуын қамтамасыз ететін, ерекше балалардың білім мен тәрбие алуына қолдау көрсетілетін, олардың барлық кедергілерін жойып ортаға біріктіруіне бағытталған үрдіс.

Инклюзивті білім беру жүйесін дамыту - 2011-2020 жылдардағы ҚР Мемлекеттік білім беру бағдарламасының басым бағытының бірі. Сондай-ақ ерекше білімді қажет ететін балалардың сапалы білім алуы туралы Қазақстан Республикасының заңнамасында бекітілген. Барлық білім беру мекемелерінде инклюзивті орта құру (ресурстық орталықтар, сыныптар, арнайы кабинеттер т.б.) [1].

Ерекше білім беруге қажеттіліктері бар білім алушыларды жалпы білім беруге қосу нысандары Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 17 мамырдағы №499 қаулысымен бекітілген «Жалпы білім беру ұйымдары (бастауыш, негізгі орта және жалпы орта) қызметінің үлгілік ережесінде» көрсетілген [2]. Бұл арнайы және инклюзивті білім беру жүйесі барлық оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған ПМПК ұсынымдары негізінде даярланған арнайы және жалпы білім беретін оқу бағдарламалары арқылы жүзеге асыру қажеттігі сипатталған.

Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру сау балаларлармен мүмкіндігі шектеулі баланы бірге оқыту. Мүмкіндігі шектеулі баланы қазіргі таңда «ерекше» бала деп атаймыз. Инклюзивті ортада (сыныпта) ерекше балалар саны 2 артық болмауы тиіс.

Профессор С.М.Жақыповтың пайымдауынша, әлеуметтік белсенділік, адамгершілік, тұлға қабілеттерін жетілдіру – білім берудің ең басты міндеті, бұл мектеп реформасының қарқыны мен бағыттарының дұрыс шешілуіне тікелей байланысты [3]. Бұл қазіргі таңда жалпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беру жүйесін ұйымдастыруда бірқатар мәселелердің бар екені анықталды. Ол объективті және субъективті себептер.

Объективті себептер: арнайы ерекше материалдық-техникалық жабдықтардың түгел болмауы, оқу-әдістемелік құралдардың толық еместігі және т.б.

Субъективті себептер: педагогтың мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыс жасау қабілетінің төмендігі, кәсіби құзыреттілігінің қалыптаспағандығы, кәсіби шеберлігінің аздығы, мүмкіндігі шектеулі баламен бір сыныпта оқуға басқа оқушылардың психологиялық дайын болмауы, ата-аналардың және т.б.

Инклюзивті білім беру жұмысы белсенді қатысқан ата-ананың, түзету-педагогикалық және әлеуметтік қолдау көрсететін ұйымдар мен педагогтардың арнайы ұйымдастырылған бірлескен іс-әрекеті негізінде жүзеге асырылады. Әсіресе, жалпы білім беретін мектептерде педагогтардың ықпалы маңызды. Өйткені баланың білім беру іс-әрекеті ұйымдастыратын тұлға - ол педагог. Олай болса, педагог көмекке мұқтаж адамға жәрдемдесу даярлығы, өзгелерге қарағанда өзіне талапшыл болу, айналасындағыларға жауапкершілікті өз мойнына алу, жиі күлімсіреу және жақсы көңіл-күйде болу қасиеттерін меңгеруі қажет.

Бұл инклюзивті ортада білім алатын балалардың тұлғалық ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне жағымды қатынасын қалыптастыру педагогтың коммуникативті құзыреттілігін, толеранттылығын қажет етеді. Ал, инклюзивті білім беру жағдайында толеранттылық мүмкіндігі шектеулі балаға да қолдау көрсетумен сипатталады. Толеранттылық – адамның адамгершілік қасиеті, маңызды құндылық. Ол әлем елдерінің мәдениетіне құрмет көрсетіліп, адамгершілік қасиеттері мен кісілік келбетінің толеранттылық қағидасының сақталуы.

Толеранттылық заманауи адамның басты құзыреттіліктерінің бірі болып табылады. Себебі, оның болашағы тек жеке тұлға ретінде ғана емес, сонымен қатар жалпы адамзат ретінде өмір сүруге және жанжақты дүниеде конструктивті іс-әрекет жасауға деген дайындығы мен қабілеттілігіне байланысты.

«Толеранттылық» сөзінің астарында әртүрлі ұлттық мәдениеттердің түсінігіне назар аударарлық.

Толеранттылық - бұл төзімділік, шыдамдылық деген мағынаны білдіреді. Ал, испанша - өзінікінен өзге идеяларды немесе көзқарастарды мойындау қабілеті, французша - өзгелерге өзінікінен басқаша ойлауға немесе әрекет етуге жол берілетін қатынас, ағылшынша - шыдамды болуға даярлық, кішіпейілдік, арабша – кешірім, кішіпейілдік, жұмсақтық, рақымшылдық, жанашырлық, мейірбандық, шыдамдылық, өзгелерге деген пейіл. Сонымен қатар, қытайша - басқаларға қайырымды болуға мүмкіндік беру және қайырымдылықты қабылдау.

Бағыты бойынша толеранттылықты төмендегіше ажыратуға болады:

- сыртқы толеранттылық (өзгелерге) - тұлғаның өзгелердің дербес пікірін, мойындауға, даулы жағдайды әртүрлі жақтан қарастыруға, әртүрлі аспектілері мен дәлелдерін ескеруге мүмкіндік беретін қалыптасқан сенім.

- ішкі толеранттылық (ішкі тұрақтылық) - даулы жағдайда тепе-теңдікті сақтау, шешім қабылдау, әрекет ету қабілеті.

Толеранттылық қатаң өзара әрекеттестік жағдайын қашуды емес, түзетпелі қарсылықты, өзара әрекеттестіктің қиын жағдайларында эмоцияларыңызды шиеленістірмей, дұрыс арнаға бағыттап, соққыға іштей берілмейтініңізді болжайды.

Х.Т.Шерьязданова қарым-қатынас процесін ұйымдастыруды баланың психикалық және тұлғаның дамуын қамтамасыз ететін құрал ретінде зерттеді. Оның еңбегінде қарым-қатынасты ұйымдастыру мен қолдау болатын жағдайлар, сонымен қатар қарым-қатынастың тұлға дамуындағы рөлі сипатталған [4]. Бұл инклюзивті ортада барлық балалармен дұрыс қарым-қатынас жасаудың маңыздылығын анықтайды.

Қазіргі таңда педагогтардың кәсіби іс-әрекетінде бірқатар өзгерістер мен жаңалықтар ендірілді. Ол 12 жылдық білім жүйесі, жаңартылған білім беру негізінде оқушыларды бағалау мен сабақ беретін пәндерінің тапсырмалар жүйесінің жаңашылдығы және т.б. Бұл педагогтардың кәсіби даярлығы мен кәсіби іс-әрекетін ұйымдастырудың жан-жақтылығымен, педагогикалық қарым-қатынас техникалары мен ережелерін терең меңгеруімен сипатталады. Сыныпта немесе топтағы мүмкіндігі шектеулі баланы ортаға

бейімдеу, қалыпты балалардың ерекше қажеттілікті талап ететін балаға жағымды көзқарасын қалыптастыру, өзге ұлт өкілінің мінез-құлқын тану сияқты мәселелерді шешу педагогтың коммуникативті толеранттылығының көмегі арқылы жүзеге асырылады.

Биылғы оқу жылында біздің университетімізде 18 мүмкіндігі шектеулі білім алушы тіркелген, сонымен қатар, 760 астам Ресей, Түркімен, Өзбек, Тәжік, Қырғыз, Моңғол, Украин мемлекеттерінің азаматтары да білім алады. Сондықтан, университетте білім беретін оқытушылар мен сол тұлғалармен бір топта білім алатын студенттердің де инклюзивті білім беру туралы сауаттылығының болуы қажет. Өйткені, олар ертеңгі педагог. Ал, педагогтың негізгі кәсіби қасиеті оның коммуникативті құзыреттілігі, толеранттылығы, қарым-қатынас шеберлігі. Кез келген тұлғалармен тілтабысқыштығы, әр түрлі ситуацияларды басқара алуы мен төзімділігі.

Адамдарды басқару оның табиғатының талаптарына қарама-қарсы басымдықпен, манипуляция жасау, күштеп объектіге әсер етуі емес, керісінше, оның жеке даралық ерекшелігін максималды есепке алу болып табылады. Осыған орай адамдарды басқару бойынша іс-әрекеттің екі түрі ұсынылады. Олар: біріншіден, кәсіби жүзеге асырылатын - педагог, психолог, тәрбиеші, офицер және т.б. Екіншіден, кәсіби іс-әрекеттің тиімді қажеттілігі жағдайының бірден бір бөлігі ретінде орындалатын ұжым және ұйымдардың жетекшілері. Адамдарды басқару қызметтік іс-әрекеттің гностикалық, прогностикалық, жобалау, коммуникативті-ақпараттық, мотивациялық, басшылық, ұйымдарда, оқыту, тәрбиелеу, бақылау, бағалау, түзету сияқты түрлері бойынша ажыратылады.

ТарМПУ барлық мамандықтарының 3 курс оқу-жұмыс бағдарламаларына «Инклюзивті білім беру» пәні (2 кредит) ендірілген. Пәннің негізгі мақсаты – студенттерге ерекше білім беруді қажет ететін балалардың ерекшеліктері бойынша білімдерін, әдістемелік білім беру негіздерін, инклюзивті ортада психологиялық-педагогикалық қолдау көрсететін ұйымдардың ерекшеліктері бойынша түсініктерін, коммуникативті құзыреттілігі мен толеранттылығын қалыптастыру, болашақ педагогтардың инклюзивті ортада жұмыс әдістерімен таныстыру.

Пәнді бастамас бұрын барлық студенттерден «Инклюзивті білім беру туралы бұрын естідіңіз бе?» - деген сұрақ жүргізілді. Студенттер «сирек», «иә», «жоқ» деген үш жауаптың біреуін таңдауы қажет болған. Жалпы 325 студенттен жауап алынды, оның ішінде «сирек» деген жауапты 105 студент 32,3% , «иә» деген жауапты 120 студент 37%, ал «жоқ» деген жауапты 100 студент 30,7 % деген жауаптарды берді. Бұл студенттердің басым көпшілігі инклюзия туралы білімдерінің жоқ немесе төмен екендігін білдірді.

Сонымен қатар, университеттің оқытушылары және мектептің мұғалімдеріне де сауалнама жүргіздік. Сауалнама келесі сұрақтардан тұрды. Олар:

1. Инклюзивті педагог болу дегеніміз не?
2. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар дегенді қалай түсінесіз?
3. Инклюзивті ортада жұмыс жасайтын педагогтарды қалай даярлауға болады?
4. Инклюзивті ортада жұмыс жасайтын педагогтарға қалай көмек беруге және қолдауға болады?
5. Инклюзивті педагогқа қандай қасиеттер болуы қажет?

Сауалнама нәтижелерін келесідей талқыға салуға болады:

1. Инклюзивті педагогты мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру, қолдау көрсету деген жауапты сұрастырғандардың шамамен 58%-ы берді, ал 30% педагогтар инклюзивті білім беру жүйесінің мақсат міндеттерін көрсеткен, 12%-ы инклюзивті білім беру жайлы дұрыс мағлұмат білмейді;

2. Сауалнамаға қатысқан педагогтардың басым көпшілігі келесі сипатамалар жасаған: Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар туралы хабардар, олар оқу барысында көмекке мұқтаж жандар, әркімнің білім алуға құқығы бар, барлық балалар тең.

3. Инклюзивті ортада жұмыс жасайтын педагогтарды қолдайтынын көрсеткенімен, жауап бергендердің аздаған үлесі инклюзивті білім берудің қиындығын да атап өткен және арнайы дайындықтың қажеттігін көрсеткен;

4. Барлық педагогтар ең бірінші қосымша төлем ақы, жүктеме сағат санын қысқарту, аздаған үлесі инклюзивті білім беруді ұйымдастыру үшін арнайы әдістемелік және техникалық құралдармен толық жабдықтауды ұсынған және бірсыпыра шамамен жауап бергендердің 10%-ы инклюзивті ортада жұмыс жасауға ешқандай қызығушылығы жоқ екенін көрсеткен;

5. Соңғы бесінші сұрақ бойынша ұқсас жауаптар: эмоционалды ұстамды, толерантты, шыдамды, мейрімді, төзімді.

«Инклюзивті білім беру» пәнінде студенттерде қарым-қатынастағы толеранттылық туралы анық түсінік, айналадағы адамдармен тиімді өзара әрекеттестік дағдыларын қалыптастыру мақсатында «Толеранттылықтың рецепті» жаттығуын ұйымдастырдық. Бұл жаттығу шағын топтармен жүргізілетін жұмыс болғандықтан семинар сабақта жүргізілді.

Жаттығудың нұсқауы: «рецепт» – толерантты адамның бейнесін құру.

Кез келген рецептің ингредиенттері және даярлау тәсілі болады.

Топпен жұмыс жасаған соң, сөз алған адам міндетті түрде 2 факторды бөліп көрсетуі тиіс: 1 фактор – «Толеранттылық ингредиенттері» – адам тұлғасы мінезінің психологиялық қасиеттері болса, 2 фактор – «Толеранттылықты даярлау тәсілі»- ондай адаммен өзара әрекеттесу әдіс-тәсілдері.

Студенттер «толеранттылық» рецепті бойынша торт, сорпа, ассорти және т.б. тағамдар даярлады.

Жұмыс барысында студенттерге талқылауға төмендегі сұрақтар қойылды:

- Қандай «Толеранттылық рецепті» бәрінен артық ұнады?

- Толеранттылықтың ингредиенттері немесе жасалу тәсілі маңызды ма?

Осы сұрақтарға студенттердің 50% келесі жауаптарды берді: «егер ингредиенттер түгел болмаса, дайындалатын тағам дұрыс болмайды», «тағамның дәмді, дұрыс даярлануы аспазшының шеберлігіне байланысты» және т.б. Бұл болашақ педагогтардың инклюзивті ортада жұмыс жасай алуы үшін студенттердің бойында қандай қасиеттерді қашан және қалай қалыптастыруымыз қажеттігін нақтылайды.

Олай болса, кез келген адамның толеранттылығын дамытуға көмектесетін бірқатар ережелер бар. Ол ережелер басқа адамға деген шыдамдылықты, төзімділікті қалыптастыру үшін қажет. Бұл:

- Өзгелердің бойынан мін іздемеу;

- Өз міндеттерін жақсы білгенде ғана, өзінің құқықтарын қорғау;

- Конфликтіні алдын алу, сынды қабылдай алу;

- Күш жұмсау, зорлық-зомбылықсыз да жағымды сөздермен өзгені қаратуға және бағындыруға болады;

- Айтылатын сөздерімізге емес, біздің сол сөзді айтқандағы қылықтарымызға мән беріледі;

- Орынды айтылған қызықты әңгіме мен қалжың басқалардың өмірін жадыратады;

- Басқаны сыйлау және олардың ерекшелігін қорламау,

Бұл жаттығу студенттердің ерекше балалармен жұмыс жасау үшін қандай психологиялық даярлықтың қажет екенін ұғындырды.

Жоғарыда жүргізілген жұмыстардан педагогтың кәсіби қалыптасуында негізгі факторлардың бірі – ол дұрыс қарым-қатынас жасау қабілеттілігі. Қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани-адамгершілік қасиеттерін, дамуын, жетілуін және индивидуалды-психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік туғызады.

И.А.Оралканованың пікірінше, мұғалімдердің инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа даярлығы деп инклюзивті білім беру талаптарын есепке ала отырып оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда кәсіби әрекетті жоғары мотивациялық-құндылықтық деңгейде орындауға мүмкіндік беретін үйлесімді өзара әрекеттесуші, өзара толықтырушы психологиялық және кәсіби сапалардың кешені ретінде айқындайды [5].

Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор Қ.Б.Жарықбаев былай деген: «Адамның психологиялық ерекшеліктері, оның өмір сүретін ортасына қоғамдық тікелей әсер етуінен қалыптасып отырады. Жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады» [6, 66 б]. Сондықтан адамның жеке басының психологиясын ұғынуда оның бағытын көрсететін компоненттермен қатар (әлеуметтік орта, білімі, нақтылы кәсібі және т.б.) танымдық ерекшеліктерін, тұлғалық дамуымен қатар жеке мүмкіндіктерін де толық меңгеруімізді талап етеді.

Инклюзивті ортада қызмет жасайтын педагогтарды даярлайтын университеттің профессор-оқытушылар құрамының да инклюзивті білім берудің ерекшелігі туралы ақпарат беру мақсатында арнайы семинарлар ұйымдастырылады. ТарМПУ-де Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті және Литваның Ұлы Витаутас ат. университетімен бірлескен **«Педагогтың инклюзивті құзыреттілігі: қалыптастыру әдістері»** тақырыбына арналған Халықаралық тәжірибелік семинар өткізді. Семинарда инклюзивті білім беру жүйесіне педагогтарды даярлау мен педагогтың инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері талқыланды.

Біздің университетіміз болашақ педагогтарды даярлайтын оқу орны болғандықтан, коммуникативті құзыреттілік, толеранттылықты кәсіби білімімен қатар танымдық-тәрбиелік іс-әрекеттер арқылы да қалыптастырумыз қажет. Ол, студенттермен ұйымдастырылатын түрлі танымдық-тәрбиелік іс-шаралар. Олар: қайырымдылық концерті («Үлкендерге қамқорлық» қарттар үйіне арналған іс-шара), балалар үйіне арналған акциялар («Балаларға қуаныш сыйлайық»), студенттер арасындағы сауалнамалар, волонтерлық іс-әрекеттер және т.б.

Мүмкіндігі шектеулі бала көптеген жағдайлардың ерекше жиынтығымен анықталады. Бұл - әр балаға оның өмірінің осы кезеңде қойылатын талаптар жүйесі, айналасындағылармен қарым-қатынастарының мәнісі, ол игеретін білім мен іс-әрекеттер типі.

Т.П.Абакированың пікірінше, адамдар арасындағы қарым-қатынас кең мағынада - адамның коммуникативті ұйымдастырушылық іс-әрекетіне психикалық дайындығы болып табылады [7, 15 б.]. Ол тұлғаның коммуникативті қасиеттерін қалыптастыруда әлеуметтік-психологиялық факторлардың негізгі кезеңдерін зерттеді. Сонымен қатар, қарым-қатынас белсенділігін дұрыс ұйымдастырылған бірлескен іс-әрекет арқылы дамыту жолдарын тұжырымдады.

Әрбір жеке адамға тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі өзіндік әрекет жасай алатын қабілеті, білімі мен тәрбиесі бар екенін ескере отырып, қарым-қатынасқа деген ынтасын арттыру - олардың жеке басылық қасиеттерін дамытып, оны қоғам талабына сай іске асыруға мүмкіндік жасау болып табылады. Дамудың барлық кезеңінде баланың ортаға дағдылануы және мінез құлқының сапалы үлгілерін меңгеруі, жеке басының психикалық қасиеттері қалыптаса бастайды. Адамның психикасы тіршіліктің барлық кезеңінде үздіксіз дамиды. Кеңес психологтарының (А.Н.Леонтьев, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн) теорияларына сәйкес баланың психикалық дамуы әлеуметтік ситуациямен анықталады, бұған оның қоғамдағы орны, үлкендер және құрбыларымен қарым-қатынас жүйесі жатады.

Белгілі қазақ психологы С.Қ.Бердібаева субъектіні белсенділіктің, тұтастықтың (жүйеліктің) жоғарғы деңгейіндегі адам ретінде қарастырды. Субъект - жоғары жүйелік

тұтастық. Субъект ұғымы өте кең мағынаға ие, ол табиғи, әлеуметтік, қоғамдық, индивидуалдылықтың бірлігінде үздіксіз дамиды. Біз болмысты (адамдар, заттар әлемі) танимыз, оларға әсер етеміз, оны іс-әрекет процесінде өзгертеміз [8, 11 б]. Бұл ерекше балаларды қоғамға кіріктіру, жалпы білім беруге біріктіру мәселесінде оның болмысын қалыпты қабылдау, оның ішкі әлеміне ену, мүмкіндігін ашу болып табылады.

Дамудың әлеуметтік жағдайы кездейсоқ құрылмайды, бала және оның айналасындағылар арасындағы жанды өзара әрекеттестік процесінде жасалады. Бұл пікір Э.Аронсонның «Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе» еңбегінде түрлі мысалдар мен оқиғалар арқылы адамның нәсіліне, әлеуметтік жағдайына қарамастан ол тұлға екенін көрсетеді [9]. Тұлға ретінде қалыптасуында әлеуметтік ортаның маңыздылығы ерекше екенін ұғындырады. Бұл кез келген адамның қоғамдық ортада өзіндік орынын анықтайды. Демек, мүмкіндігі шектеулі баланы да қоғамдық ортадан шеттетпеуіміз қажет. Ол инклюзивті ортада оқыту мен тәрбиелеу оның психикасы мен жеке дара ерекшеліктерін, шығармашылық қабілетін дамытады, өзін толыққанды тұлға ретінде сезінуіне, қоғамдық ортада әлеуметтенуіне қолдау көрсетіледі. Ал, инклюзивті ортадағы қалыпты бала үшін, оның мейірімді, қамқор, толерантты, еңбекқор (жалаулықтан арылуға мүмкіндік) және жағымды мінез-құлық ерекшеліктерінің қалыптасуына түрткі болады.

Адамның танымдық іс-әрекеті қарым-қатынас процесінде дамиды. Бұл Н.Қ.Тоқсанбаеваның пікірінше, қарым-қатынасты белгілі бір тұлғааралық өзара байланысты қалыптастыру мақсатындағы бірлескен іс-әрекеттің мазмұны мен идеяларымен, қызығушылықтарымен, әртүрлі көзқарастарымен, эмоциямен, көңіл-күйлерімен және т.б. танымдық іс-әрекет арқылы жүзеге асырылатынын сипаттаған [10]. Демек, толеранттылық педагогтың инклюзивті ортада дұрыс қарым-қатынасқа түсуіне көмектесетін қарым-қатынас құралдары болып есептеледі. Қарым-қатынас акты келесі компоненттер бойынша талданады және бағаланады: адресант – қарым-қатынас субъектісі, адресат – хабарлама кімге бағытталған, хабарлама – хабардың берілетін мазмұны, код – хабарлама жіберілетін құрал, байланыс каналы және нәтиже – қарым-қатынас нәтижесінде қол жеткізілгендер. Ал, инклюзивті ортада осы қарым-қатынас құралдарының педагог үшін анық болуы маңызды.

Сондықтан, толеранттылық - бұл білім алушылардың ұлтына, нәсіліне, әлеуметтік жағдайына, жеке даралық ерекшеліктеріне, дене мүмкіндіктеріне қарамастан оны жеке тұлға ретінде қабылдап, оған ұстанымды, төзімді, мейірімді, психологиялық-педагогикалық қолдау білдіретін педагогтың кәсіби тұлғалық қасиеттерінің феномені болып табылады.

Қорыта келе, бірлескен іс-әрекет жағдайында толеранттылық инклюзивті ортада қарым-қатынасқа түсуші субъектілердің өзара түсінісушіліктері, жеке дара ерекшеліктері мен танымдық қабілеттерінің дұрыс дамуына ықпал етуімен сипатталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы //Егемен Қазақстан. 17.12.2010.
2. Жалпы білім беру ұйымдарының қызметінің үлгілік ережесі (2013 жылғы 17 мамырдағы № 499 ҚР Үкіметінің Қаулысы) //http://online.zakon.kz/
3. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. -117 с.
4. Шерьязданова Х.Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов и психологов дошкольного образования: дис. на. доктора. психол. наук.: 19.00.07. – М., 1999 -322 с.
5. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... докт. философии (PhD). – Алматы, 2014. – 210 с

6. Жарықбаев Қ.Б. Психология. - Алматы: Мектеп, 1970. - 323 б.
7. Абакирова Т.П. Социально-психологические факторы формирования коммуникативных свойств личности: дис. на. канд. психол. наук.:19.00.01. -Новосибирск, 2000. -173 с.
8. Бердібаева С.Қ. Таным субъектісі: танымдық процестер: Оқу-әдістемелік құрал. -Алматы: Қазақ университеті, -2004. -75 б.
9. Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе [Мәтін] / ауд. Д.Д.Дүйсенбеков, М.К.Жолдасова, Э.К.Калымбетова [ж.т.б.] // Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық.- Алматы, 2018
10. Тоқсанбаева Н.Қ. Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі. // Білім беру жүйесінде адам ресурстарын басқарудың қазіргі тенденциялары: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы, 2005. – 345-347 б.

REFERENCES

1. QR bilim berýdi damytýdyń 2011-2020 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы //Egemen Qazaqstan. 17.12.2010.
2. Jalpy bilim berý uıymдарының қызметінің үлгілік ережесі (2013 жылғы 17 мамырдағы № 499 QR Úkimетінің Қаулысы) //http://online.zakon.kz/
3. Djakýpov S.M. Úpravlenie deiatelnostý stýdentov v protsesse obýchenıa: Ýchebnoe posobie. - Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2002. -117 s.
4. Sheriazdanova H.T. Psihologicheskie osnovy professionalnoi podgotovki pedagogov i psihologov doshkolnogo obrazovanıa: dis. na. doktora. psihol. naýk.:. 19.00.07. – M ., 1999 -322 s.
5. Oralkanova I.A. Formirovanie gotovnosti ýchıtelerı nachalnyh klassov k rabote v ýsloviiah inkliýzivnogo obrazovanıa: dis. ... dokt.filosofıı (PhD). – Almaty, 2014. – 210 s
6. Jaryqbaev Q.B. Psihologıa. - Almaty: Mektep, 1970. - 323 b.
7. Abakirova T.P. Sotsialno-psihologicheskie faktory formirovanıa kommýnikativnyh svoıstv lichnosti: dis. na. kand. psihol. naýk.:.19.00.01. -Novosibirsk, 2000. -173 s.
8. Berdibaeva S.Q. Tanyım sýbektisi: tanyımdyq protsester: Oqý-ádistemelik qural. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, -2004. -75 b.
9. Aronson E. Kópke umtylgan jalgyz. Áleýmettik psihologıaға kirispe [Mátin] / aýd. D.D.Dúsenbekov, M.K.Joldasova, E.K.Kalymbetova [j.t.b.] // Rýhani jańgyrý. Jańa gýmanitarlyq bilim. Qazaq tilindegi 100 jańa oqýlyq.- Almaty, 2018
10. Toqsanbaeva N.Q. Psihologıadagy qarym-qatynas máselesi. // Bilim berý júesinde adam resýrstaryn basqarýdyń qazirgi tendentsıalary: Halyqaralyq gylımi-praktıkalyq konferentsıa materialdary. - Almaty, 2005. – 345-347 b.

А.А.ЖОЛДАСБЕКОВ¹, К.М.БЕРКИМБАЕВ², Е.Е.МЫРЗАБЕКОВ³

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: abeke56@mail.ru)

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
³Қазақ инженерлі-педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада тұлғалардың креативті белсенділігін жоғары деңгейге көтеру әрі креативті санатта өзін-өзі дамытуға бағытталған материалдарды меңгеруге арналған жетілдіруші әдістер мен тәсілдер, сондай-ақ олардың алуан түрлерін ойын түрінде кескіндеу әрекеттері айқын әрі нақты ұсынылған.

Қазіргі кезде креативті-шығармашыл, бәсекеге сай тұлғаға сұраныс өте жоғары және уақыт өткен сайын мұндай сұраныстар үнемі өсіп отыратыны белгілі. Сондықтан бәсекеге лайықты тұлғаның креативті-шығармашылық қабілетін дамытуына жан-жақты ынталдыру үшін кәсіби білім беретін орындарды осы бағытқа бағыттаудың маңызы зор.

Ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі бүгінгі қоғамдағы ең өзекті мәселелерінің бірі – интеллектуалды және креативті күшті кәсіби шебер мамандарды өсіру. Ол кәсіби білім беруді дамытудың жаңа мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес білім беру ортасын модернизациялау қажеттілігімен байланысты.

Кілт сөздер: креативтілік, креативті тұлға, студенттің креативтілігі, шығармашыл белсенді тұлға, өзін-өзі реттеуші.

А.А.Жолдасбеков, К.М.Беркимбаев, Е.Е.Мырзабеков Психолого-педагогические особенности развития креативной личности студента

В данной статье раскрываются приемы игрового моделирования как наиболее перспективного метода и формы получения материала креативной самореализации и выращивания более высоких уровней креативного потенциала личности участников.

В современных условиях спрос на креативно - творческую, конкурентоспособную личность чрезвычайно велик и он будет постоянно возрастать. Поэтому значимость ориентации профессионального образования на всестороннее стимулирование креативно-творческого саморазвития конкурентоспособной личности не вызывает сомнений.

Проблема повышения конкурентоспособности нации, наращивания интеллектуального и креативного потенциала профессионально мобильных специалистов все настойчивее выдвигается в разряд наиболее актуальных задач современного общества. Она связана с необходимостью модернизации образовательной среды в соответствии с новыми целями и задачами развития профессионального образования.

Ключевые слова: креативность, креативная личность, креативность студента, творчески активная личность, саморегуляция.

A.A.Joldasbekov, K.M.Berkimbayev, E.E.Mirzabekov

Psychology and pedagogical features of development of a creative personality of the student

In this article is considered methods of game modeling as most perspective method and form of receiving material of creative self-realization and cultivation of higher levels of creative potential personality of participants.

In modern conditions demand on creatively - the creative, competitive person is extremely high and it will constantly increase. Therefore the importance of orientation of professional education to comprehensive stimulation of creative and creative self-development of the competitive personality does not raise doubts.

The problem of improving competitiveness of the nation, accumulation of intellectual and creative potential of professionally mobile experts moves forward in the category of the most relevant tasks of modern society more and more persistently. It is connected with necessity of modernization of the educational environment according to the new purposes and problems of development of professional education.

Keywords: creativity, creative personality, creativity of the student, creatively active personality, self-regulation.

Кіріспе

Білім беру жүйесінің ең негізгі міндеті – жоғары шығармашылық мүмкіндігі мол креативті ойлайтын маман даярлау.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде маңызды өзгерістер орын алып жатқанын айту қажет. Бүгінгі заман кез келген адамнан өте жылдам өзгеруді, үнемі өсуді әрі дамуды, үнемі қоғамда сұранысқа ие болуды талап етеді [1]. Креативтілік адамға үнемі өзін-өзі жетілдіруде жаңа дүниеден қорықпауға үйретеді әрі тез өзгеріп жатқан талаптар мен шарттарға тез бейімделуді талап етеді. Ол тұлғаға біртұтастықта даму үшін қолайлы жағдайлар жасайды, өзін әр қырынан ашуға, өзіннің қабілетін көрсете білуге, өзін-өзі жан-жақты қамтамасыз етуге және толерантты тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді.

Қалыптасқан тұлғадағы белсенділіктің негізгі сипаты шығармашылық қызметі мен тиімділігі оның шығармашылық сипатына байланысты болады. Кәсіби қызметін жемісті іске асыру үшін креативтілік қабілетін дамыту үдерісі маңызды сатыға шығады [2].

Көптеген теориялық және сынақ-тәжірибелік зерттеулер жүріп жатса да, креативтілікті дамыту мәселесі әлі де зерттеуді талап етеді, себебі креативтілікті дамыту факторларының табиғаты туралы сұраққа ғылымдағы негізгі тұжырымдамалар нақты жауап бере алмай отыр [3]. Демек, креативтілікті дамытудың ең маңызды факторын анықтап, негізгі тұжырымдаманы жалпылау үшін, креативтілік ғылыми білім жүйеленген талдауларды қажет етеді. Яғни қарастырып отырған бұл тақырып педагогика іліміндегі өзекті мәселе.

«Студенттің жеке тұлғасы немесе даралығы – болашақ психолог-педагогтың» ұғымы «психолог-педагогтың даралығы», «студенттің даралығы» ұғымдарымен тығыз байланысты. Аталған ұғымдар мен байланыстардың арасын бөлу адамның әлеуметтік ұстанымдарына байланысты оның жеке тұлғалық ерекшеліктеріне сипаттама беруге, әрі болашақ психолог-педагогтардың жеке тұлғалық қалыптасуының механизмі мен шарттарын талдауға мүмкіндік береді.

Студенттің жеке тұлғалығы немесе даралығы психологиялық дәреженің бірі ретінде «адамның жеке тұлғалығы немесе даралығы» ұғымының бір түрі. Адам өзін қоршаған ортамен белгілі бір әлеуметтік қағидаларда өзінің жеке психикалық сапасымен қарым-қатынастар жасайды. Сол психикалық орталардың негізінде әрбір адам басқа адамдардан ойлау қабілетімен, іс-әрекеттерімен, қарым-қатынастарымен, көзқарастарымен ерекшеленеді.

Алайда қоғамдық (моральдық, құқықтық және т.б.) талаптар мен ықпал етуші тағы осы сияқты факторлардың әсерінен әлеуметтік ортада адамдардың жеке тұлғалық дамуы жойылып отырады. Әсіресе, білім беру жүйесінде психиканың жеке тұлғалық немесе даралықтағы көріністері үнемі өшіп отырады, бұл құбылыс оқу үдерісіндегі оқу бағдарламасының бірыңғайлығы немесе біржақтылығы, сабақты ұйымдастыру үдерісі тек дәстүрлі тәсілдермен шектелуі, дамытуға бағыттаудан алыстап кеткен, әрбір студентке жеке тәсілмен назар салу туралы ақпараттарды оқытушылардың өздері де меңгермегендіктен және әрбір студенттің психикалық ортасын дамыту деңгейі жөнінде оқытушылардың ақпарат алмауынан екені айқын байқалады.

Шығармашылық психологиядағы креативтілік атауымен белгілі болған бағытты Э.Г.Юдин, С.М.Бернштейн, А.Н.Лук, Дж. Гилфорд, С.Медник, В.Смит, К.Тейлор, Е.Торренс, Н.В. Кипиани, А.М.Матюшкин және тағы басқа ғалымдар зерттеді.

Педагогикалық креативтіктің әдіснамалық негіздерін алыс және жақын шетел ғалымдары Г.Ю.Айзенк, Ф.Баррон, Д.Векслер, М.Вертгеймер, Дж. Гильфорд, С.Медник, В.Смит және басқалар өз еңбектерінде қарастырған

Бұл зерттеулердің барлығы жоғары білім беру жүйесінің ең маңызды мақсаттарының бірі студенттің жеке тұлғасына арнайы назар салу қажеттілігін көрсетеді. Екінші жағынан, ЖОО-ның бүгінгі уақыттағы тәжірибесінде болашақ маманның жеке тұлғалық немесе даралығын қалыптастыру көзқарасынан алғанда, кәсіби дамыту үдерісі мен оның мазмұнын қайта жасауға бағытталған бетбұрыстар қазірге жоқтың қасы.

Отандық педагогика мен психологияда ерекше жаңа шешімдерге әкелетін «шығармашылық» термині кең қолданылған. Шетел психологиясында шығармашылықтың қалыптасуына ықпал ететін тұлғалық және ойлау қасиеттерінің жиынтығы «креативтілік» терминімен белгілі. Осы мәселелерді психологиялық-педагогикалық тұрғыда қарастырамыз.

Негізгі бөлім

«Студенттің даралығы немесе жеке тұлғасы» ұғымы жоғары білім беру жүйесіндегі теория мен тәжірибесінде психикалық басқа дәрежелердің қатарында мәртебелі орынға ие болуы қажет. Бұл қарастырып отырған ұғымның құрамында қандай ерекшеліктер бар?

Студенттің жеке даралығы немесе жеке тұлғалығы қоғамдағы қағидалармен шарттасып жатыр, айталық, ЖОО-дағы адамның атқаратын міндеттері мен қызметтер аясы. Бұл жағдайлар уақытша болғанымен арнайы белгілерді сипаттайды: оқу үдерісіне қатысу, оқу жұмыстарының ең аз шамасындағы қажеттіліктерді орындау және т.б. Студенттің жеке даралығы оқу барысында психикалық ортасы ерекше түрлері (дамыту деңгейінің әртүрлі болуына байланысты) байқалғанда белгілі болады. Әсіресе оқу үдерісінде интеллектуалды, пәндік-тәжірибелік және психиканың мотивациялық ортасы студенттің жеке даралығын айқындайды, студенттер алуан түрлі оқу-танымдылық қабілеттерді және алуан түрлі мотивациялық күйлерді немесе дағдыларды меңгереді. Сонымен бірге, бұл орталардың сипаттамалары көптеген жағдайларға ортақ (осы саладағы зерттеулерден, болашақ кәсіби қызметіне қатысты барлық жаңалықтар мен қоғамдағы жаңа орны – әлеуметтік статусы немесе әлеуметтік мәртебесі).

Студенттердің өздерінің пікірлері бойынша, олардың жоғары білім алу мақсаты білім, біліктілік, дағдыларды жинақтау, өзінің құқығын қамсыз студенттік жылдарда жүзеге асыру [4]. Қыздар үшін қосымша оқу еңбек ету кезеңімен бірдей дәрежеде есептеледі екен, сондықтан жоғары білім алуға кез келген қыздың психологиясы дайын емес, олардың қаншалықты білімді жылдам меңгеріп, ұлдарға қарағанда тәртіпті болғанымен, әскер қатарына шақырылмайтын шектеулері болса да, олардың білім алуға құштарлығы туралы айту қиын. Қыздар үшін оқу әдеттегі жағдай әрі ол қосымша қызмет түрі болып есептеледі.

Мамандық таңдау тәсілі ЖОО-дағы оқу барысына белгілі бір ықпал жасайды, бірақ арнайы зерттеулердің нәтижесінде көзжеткізгеніміз, бейімделу кезеңі мотивация аясында өте күрделі өтетіні анықталды. Оқу мотивацияларының қоғалыс жылдамдығы мен өзгергіштігі көптеген себептерге байланысты. Бұл мамандықтың алғашқы жүйесіз мотивациялары, оның салдарынан мамандыққа қызығушылығы төмендейді, әлсіз құрылымдағы топта немесе топтағы барлық студенттердің көңілінен шығатын орта жасалмаған топта оқып, күнделікті білім арудың психикалық тұрғыдан қиындығы, яғни мұндай ортада оқуға да, кәсіби қызметіне де ешқандай айқын мотивтер байқалмайды. Әрі өте жоғары бейімсіздік - жаңа оқу шарттарына, ол жердегі күнделікті өмірге үйрену қиындығы төмен баға алуға әрі жетістікке жетуге жағымсыз эмоцияларды жасауға алып келеді.

Шығармашылық даралық креативті акмеология ретінде саналады да, кәсіби шеберліктің ең жоғарғы сипаттамасы ретінде қарастырылады [5]. Ол интегративті креативті-тұлғалық дәреже болып табылады, оның құрамындағылар:

- интеллектуалды-шығармашылық бастамалар;
- интеллектуалды білімдері, білімдерінің тереңдігі мен кеңдігі;
- қарама-қайшылықтарға сезімталдығы, шығармашылық күдіктенуге бейімділігі, ішкі жасаушы күшті сезінуге қабілеттілігі;
- ақпарат жетіспеушілікті терең түсінуі, жаңалықты жылдам қабылдауы, еш нәрсеге ұқсамайтын мәселені көре білу қабілеті, кәсіби шеберлік, тануға құмарлық.

Болашақ маманның шығармашылық даралығын дамыту әрі жетілдірудің психологиялық-педагогикалық шарттары кәсіби қалыптасуда, қарама-қайшылықтарды сезінгенде, оларды мақсатты бағыттарда және бірегей шешу жолын жасағанда, өзін-өзі өзекті ету үдерісінде жасампаздығы мен шеберлігі байқалып отырады [6].

Креативтілік тұлғаның шығармашылық тұрғыда өзін-өзі дамыту шарты болып табылады, ол - тұлғаның өзін-өзі өзекті етудегі маңызды қоры. Креативтілік мәселелер сезімталдығы мен жылдам қабылдаушылық қабілетімен белгіленеді, жаңа идеяларды қабылдағыштығы мен ескіні жойып, одан жаңаны жасауға мақсаттылыққа бейімділігі, өмірдегі мәселелерге ерекше, біртума шешімдер жасауға қабілеттілігі.

Педагогикада мұғалімнің шығармашылық даралығы тұлғаның өмірдегі бағдарламасы ретіндегі күрделі әрі ашық жүйенің үнемі қозғалысы ретінде сипатталады [7].

Студенттің психикалық ортасындағы кәсіби маңызды компоненттерге мынадай сапаларды енгізуге болады:

- интеллектуалды-педагогикалық ойлау (педагогикалық деректерді, құбылыстарды, үдерістерді, жүйелерді талдауға қабілеттілігі; педагогикалық жағдайларда ой қорытындысын жылдам жасауға, жүйелілігін, шыншылдығын, икемділігін, креативтілігін көрсетуге қабілеттілігі), педагогикалық эрудиция, педагогикалық интуиция, педагогикалық шеберлігі, педагогикалық мергендігі мен ептілігі, педагогикалық болжағыштығы, педагогикалық байқағыштығы, педагогикалық қиялшылдығы, педагогикалық жорамалдағыштығы, педагогикалық шығармашылдығы, саногенді ойлау – сауықтырушы ойлау қабілет (өзінің педагогикалық іс-әрекетін, қателіктерін, кемшіліктерін жағымды ортаға шоғырландыру қабілеті);

- мотивациялық ойлау - кәсіби шеберлігін мотивациялау (жаңа технологияларды меңгеру, озық тәжірибелерді үйрену, педагогикалық шеберліктің ең биігіне шығуға мақсаттылығы, кәсіби қызметінде жетістіктерге жетуге мотивациялары немесе іс-әрекеттері, оқушылар мен ата-аналармен қарым-қатынас жасауға құштарлығы, педагогикалық ұжымда өз әріптестерінің алдында беделін өсіруге талаптануы және т.б.);

- жігерлілік - педагогикалық қарым-қатынастарда төзімді болу, педагогикалық іс-әрекетердің іске асуына бар күшін салу, педагогикалық мақсаттарға жету, өзін-өзі дамыту әрі өзін-өзі өзектілендіру мақсаттарына жету;

- эмоциялық күйі – эмпатиялық күйде үнемі болуы, бұл - педагогикалық үдерісте өзін қоршаған ортаға жан дүниесімен жанашырлық таныту қасиеті, көңілді болуы, толеранттылығы, өзінің эмоцияларын тізгіндей алуы немесе басқаруы, педагогикалық жүйеде эмоциялық атмосфераны басқауға қабілетті болуы;

- педагогикалық - тәжірибелік-педагогикалық қабілеттері, педагогикалық біліктілігі, кәсіби-этикалық немесе кәсіби-әдептілік мінездері;

- педагогикалық рефлексия – өзін реттеу ортасында өзіне педагог сапасында және өзінің кәсіби қызметіне өзі баға беруі әрі өзі талдау жасауы, өзінің қызметін және жеке-даралық қарым-қатынас мәнерін әлеуметтік кәсіпқой тәжірибемен байланыстыра алу қабілеті, өзінің жеке тұлғалық даму бағыты ретінде өзінің беделі мен кемшіліктерін мінез-құлқы мен қызмет барысында анықтай білу біліктілігі, болашақтағы даму бағытына қажетті дамыту қорын анықтай білу біліктілігі, өзінің педагогикалық қызметі мен өзінің оған қатыстылық дәрежесін реттеу біліктілігі.

Болашақ педагог-студенттің шығармашылық даралығы бұл мұғалімнің шығармашылық даралығы емес. Студент алғашқыда оқу барысын жүзеге асырады, сонан соң оқу-тәжірибелік қызметін жүзеге асырады [8]. Студенттің шығармашылық даралығын қалыптастырудың негізгі құралдары төменде көрсетілген:

- психикалық ортаны дамытуға бағытталған арнайы білімдер;

- даралықты өздері дамытуға ынталандырушы арнайы жағдайлар;

- даралықтың креативті компоненттерін дамытуға бағытталған шығармашылық өзіндік жұмыстар;

- білім алуға өзара әріптестік [9].

Жетістікке жетуге қажеттілігі бірінші курстар үшін маңызды құндылық, ал ары қарай кейбір құлдырау беталыстары байқалады [10,11]. Жалпы алғанда, студенттердің құндылықтарға бағдары біздің еліміздегі әлеуметтік-экономикалық қайта құру беталыстарына сәйкестенеді және ол өзгеріссіз қалады, олар оқу барысының шарттарына, әлеуметтік факторлар мен студенттердің жас ерекшеліктеріне байланысты қатал бағалануға мүдделі [12]. Сауалнаманың 79% -ы бойынша болашақ мұғалімдер құндылық деп өзінің даралығын сақтап қалуды атаған, ал 74%-ы бірінші курстағылар өзін дамытуды атаған. «Өзін дамыту» төртінші курстарда 48%-ға сақталса, «өзінің даралығын сақтап қалу» бітірушілердің 79%-ын құрайды.

Болашақ мұғалімнің қабілеттерін тізбектеу барысында 18 түрлі тізбектеудің ішінде бесінші орында «өзін таныту даралығы» 34,6%-ды құрайды. Біздің мәліметтеріміз бойынша, даралық аясындағы өзінің кәсіби сапаларын дамытуға талпынуы көптеген студенттерде мектепте бірінші педагогикалық тәжірибеден өткеннен кейін ғана бірінші орынға қоятындар саны 87%-ды құрайды.

Болашақ педагог-студенттердің экзистенциялық ортасына сипаттама беру арқылы құндылықтар жайындағы мәліметтер мен тұжырымдамасының бағалаушы компонентіне енеді әрі бұл тұжырымдама барлық уақытта студенттердің тұрақты талаптары емес, бұл әлеуметтік жағдайларда өзгеріп отырады. Біздің тәжірибеміздің анықтағаны, өзінің даралығын бағалайтын көптеген студенттер өзін жүзеге асырғысы келетін тілегін

білдірушілер оқу барысында өздерінің бар мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмайды және өзінің мінез-құлықтарындағы Мен-тұжырымдамасында толық жүзеге асыра алмайтынына біз көз жеткіздік (бұл әсіресе, 1,2,3-ші курстың студенттеріне тән).

Қорытынды

Қорыты келе біз бұл құбылысты қабілеттерінің толық дамымағандығымен және қажетті сәйкес келетін біліктіліктерінің жоқтығынан деп ойлаймыз (бұлар өзіне талдау жасау, өзіне баға беру қабілеттері, рефлексия жасай білу біліктілігі, басқа адамдардың мүмкіндігі мен тәжірибесімен өзінің мүмкіндігі мен тәжірибесін салыстыруға қабілеттіліктерінің жетіспеушілігі). Бүгінгі күннің студентінің даралығы бүтіндей алғанда интеллектуалды қорын біріктірумен, ойлау сызбасын жеңілдетумен, сезім ортасының жеткіліксіз дамығандығымен сипатталады.

Студенттің даралығын ғылыми тұрғыдан сипаттау оның адамзат психикасының тек даралықтың алуан түрлерінде ғана көрінбейтінін қарастырады. Бұл жерде даралық - бұл құндылық, дамыған орталардың үйлесімділігінің тұтастығы. Осы көзқараста әрбір студент жоғары дамыған дара тұлға деп айту мүмкін емес. Мұндай дара тұлға болып қалыптасу үшін барлық психикалық орталарды үздік үлгіде дамыту керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джакипова А.С. Креативность как свойство личности студента колледжа: параметры, критерии, методы формирования . // Қазақстанның ғылыми әлемі. Научный мир Казахстана. - 2014. - № 3-6 (55-58). - С. 231-234.
2. Таубаева Ш.Т. Болашақ әлеуметтік педагогтердің креативтілігін дамыту [Мәтін] / Ш.Т.Таубаева, А.Ә.Бұлатбаева, С.Е.Шошабаева // Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана. - 2015. - № 2 (64). - С. Б. 47-51.
3. Шолпанқұлова Г.К., Мухамеджанова А.Н. Креативтіліктің кәсіби іс-әрекеттегі маңызы . // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы = Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Педагогические науки. - 2015. - № 2 (46). - С. Б. 69-72.
4. Оспанова Б.Қ. Психологияда креативтілікті анықтауға арналған диагностикалық жұмыстар . // Қазақстан жоғары мектебі. Высшая школа Казахстана. - 2016. - № 1. - С. Б. 115-119 .
5. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерін кәсіби қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Астана, 2001.-275 б.
6. Жолдасбеков А.А., Оспанова Б.А., Жолдасбекова К.А. Креативті психология. - Алматы, 2013. - 410 б.
7. Бұзаубақова К.Ж. Педагогикалық шеберлік. -Тараз: ИП «Бейсенбекова А.Ж.», 2018. - 325 б.
8. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология. М., Академический проект, 2004. -560 с.
9. Сияев Т.М., Курманалиева А. Диагностирование уровня креативности будущих инженеров // Педагогика және психология. Педагогика и психология. - 2014. - № 4 (21). - С. 92-97.
10. Ушатов М. Лидерлік ұғымының мәні мен мазмұны // «Қазақстанда және әлемде

мектепке дейінгі білім беру: тәжірибе, қазіргі жағдайы және болашағы» атты ХҒПК материалдары. - Алматы, 2014.

11. Absatova M., Ushatov M., Kalkayeva N., Saudabaeva G., Tektibayeva D. Opportunities of higher school in students' leadership development // Mediterranean Journal of Social Science . – Italy: Rome, 2015. - Vol. 6, № 3.- P.187-192.

12. Абсатова М.А., Ушатов М.А. Студенттердің лидерлігін дамытудың құрылымдық – мазмұндық үлгісі // Хабаршы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. - 2015. - №3(47). - Б. 141-144.

REFERENCES

1. Djakipova A.S. Kreativnost kak svoistvo lichnosti stýdenta kolledja: parametry, kriterii, metody formirovaniya . // Qazaqstannyń gylımı álemi. Naýchny mır Kazahstana. - 2014. - № 3-6 (55-58). - S. 231-234.

2. Таубаева Ш.Т. Bolashaq áleymettik pedagogterdiń kreativtiligin damytý [Mátin] / Sh.T.Таубаева, А.А.Бýлатбаева, S.E.Shoshabaeva // Vestnik Akademii Pedagogicheskikh Naýk Kazahstana. - 2015. - № 2 (64). - S. B. 47-51.

3. Sholpanqulova G.K., Mýhamedjanova A.N. Kreativtiliktiń kásibi is-árekettegi mańyzy . // Abai atyndagy QazUPÝ-dyń habarshysy. Pedagogika gylymdary seriasy = Vestnik KazNPÝ im. Abaia. Seria Pedagogicheskie naýki. - 2015. - № 2 (46). - S. B. 69-72.

4. Ospanova B.Q. Psiholognada kreativtilikti anyqtaýga arналған diagnostikalyq jumystar . // Qazaqstan jogary mektebi. Vysshaya shkola Kazahstana. - 2016. - № 1. - S. B. 115-119 .

5. Kenjebekov B.T. Ýniversitet stýdentterin kásibi qalyptastyrdyń teoriasy men praktikasy. – Astana, 2001.-275 b.

6. Joldasbekov A.A., Ospanova B.A., Joldasbekova K.A. Kreativti psihologiya. -Almaty, 2013. - 410 b.

7. Buzaybaqova K.J. Pedagogikalyq sheberlik. -Taraz: IP «Beisenbekova A.J.», 2018. -325 b.

8. Morozov A.V., Chernilevskii D.V. Kreativnaya pedagogika i psihologiya. M., Akademicheskii proekt, 2004. -560 c.

9. Sinaev T.M., Qýrmanaliev A. Diagnostirovanie úrovnia kreativnosti býdyih injenerov // Pedagogika jáne psihologiya. Pedagogika i psihologiya. - 2014. - № 4 (21). - S. 92-97.

10. Ýshatov M. Liderlik ugymynyń máni men mazmuny // «Qazaqstanda jáne álemde mektepke deingi bilim berý: tájiribe, qazirgi jagday jáne bolashagy» atty HGPK materialdary. - Almaty, 2014.

11. Absatova M., Ushatov M., Kalkayeva N., Saudabaeva G., Tektibayeva D. Opportunities of higher school in students' leadership development // Mediterranean Journal of Social Science . – Italy: Rome, 2015. - Vol. 6, № 3.- R.187-192.

12. Absatova M.A., Ýshatov M.A. Stýdentterdiń liderligin damytýdyń qurylymdyq – mazmundyq úlgisi // Habarshy. Pedagogikalyq gylymdar seriasy. - 2015. - №3(47). - B. 141-144.

Л.Т.ӘЛІМБЕКОВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: leila.alimbekova@ayu.edu.kz)*

**МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА
МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ПРОБЛЕМАҒА
НЕГІЗДЕЛГЕН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Жұмыстың мақсаты проблемаға негізделген оқыту әдісінің медициналық білім берудің оқу үдерісінде кеңінен қолдану қаншалықты тиімді екенін зерттеу болды. Осы мақсатқа жету үшін 2008-2009 оқу жылында «Емдеу ісі» мамандығында және 2016-2017 оқу жылында «Жалпы медицина» мамандығында оқытылған ішкі аурулар пропедевтикасы пәнінен емтихан нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Проблемаға негізделген оқыту пән ретінде оқытылған оқу жылына да талдау жасалып, ішкі аурулар пропедевтикасы пәні бойынша үлгеріммен салыстырылды. Нәтижесінде проблемаға негізделген оқыту әдісін пән ретінде оқу жоспарына ендіріп, семестр бойы оқыту және өз алдына емтихан тапсыру, студенттердің саналы түрде білімді игеруге деген талпынысын дамытып, өз беттерінше білімді ізденуге, өзін-өзі бағалауға, кәсіби дағдыларды игеруге, болашақ дәрігер ретінде тұлғалық сапасын қалыптастыруға, кәсіби маман ретінде құзіреттіліктерін дамытуда анағұрлым тиімді екені анық болды.

Кілт сөздер: проблемаға негізделген оқыту, студент, кәсіби маман, құзіреттілік, инновациялық технология, клиникалық жағдай, медициналық білім.

Л.Т.Алимбекова

Эффективность проблемно-ориентированного обучения в повышении профессионального развития специалистов медицинского высшего учебного заведения

Целью работы явилось изучение эффективности широкого применения метода проблемно-ориентированного обучения в учебном процессе медицинского образования. Для достижения этой цели проведен сравнительный анализ результатов экзаменов дисциплины «Пропедевтика внутренних болезней» по специальности «Лечебное дело» за 2008-2009 учебный год и за 2016-2017 учебный год- по специальности «Общая медицина», когда применялось проблемно-ориентированное обучение. Проведен анализ проблемно-ориентированного обучения как дисциплины за учебный год сравнительно с успеваемостью по предмету «Пропедевтика внутренних болезней». Результаты сравнительного анализа показали, что введение метода проблемно-ориентированного обучения в учебный план как дисциплины, изучение клинических случаев в течение семестра и сдача экзамена отдельно как предмета является наиболее эффективным, приводит к формированию и развитию навыков самообучения, самоконтроля и самоорганизации, повышает уровень сознательного отношения к приобретению профессиональной компетенции и личностных качеств будущего специалиста.

Ключевые слова: проблемно-ориентированное обучение, студент, профессиональный специалист, компетенция, инновационная технология, клинический случай, медицинское образование.

L.T.Alimbekova

Efficiency of Problem-Based Teaching the Professional Development of Specialists in Higher Medical Educational Institutions

The aim of the work was to study how effective the widespread use of the method of Problem-Based Learning in the educational process of medical education. To achieve this goal, a comparative analysis of the results of the exam “Propaedeutics of internal diseases” in the specialty “Medicine” for the 2008-2009 academic year and for the 2016-2017 academic year in the specialty “General medicine” was conducted when problem-based learning was used. Along with this, the result of the exam on the subject of problem-based learning was analyzed. The results of the comparative analysis showed that maintaining the method of problem-based learning in the curriculum as a discipline and studying clinical cases during the semester and passing the exam separately as a subject is the most effective, leading to the formation and development of self-learning skills, self-control and self-organization, increases the level of conscious attitude to the acquisition of professional competence and personal qualities of the future specialist.

Keywords: problem-based teaching, student, professional specialist, competence, innovative technology, clinical case, medical education.

Медициналық жоғары оқу орындарында соңғы он жылдан бері білім беру кезеңінде проблемаға негізделген оқыту (PBL – Problem-Based Learning) әдісі оқу үдерісінде кеңінен қолданылып келеді.

Бұл әдіс базалық фундаментальды пәндерді клиникалық көзқараста оқытуды күшейтуге негізделген әдіс. Осы әдіспен оқытуда берілетін тапсырма материалының талқылануы шағын топтарда оқытушының (тьютордың) жетекшілігімен өткізіледі. Проблемаға негізделген оқыту (ПНО) үрдісімен оқу үдерісін ұйымдастыру – студенттерді өз біліміне жауапкершілікпен қарауға және өмір бойы ізденіс қажеттілігін сезініп, оны дамытуды үйренуіне бағыттайды [1].

ПНО – бұл оқытушының құрған проблемалық жағдай тапсырмаларын шешу үшін білім алушылардың белсенділік таныта отырып, өз беттерінше ізденіс нәтижесінде кәсіби білімдерін және дағдыларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру және ойлау қабілетін дамытуы. Бұл әдіс студенттерге өз беттерінше қандай да бір кәсіби жағдайларда қажетті дұрыс шешім қабылдауды үйретеді және жауапкершілік сезінуді қалыптастырады [2].

Проблемаға негізделген оқытудың артықшылығы: білімді өз бетінше ізденістің ролін арттыруы, тәжірибелік дағдыларды меңгеру деңгейін жоғарылатуы, фактіге емес, мағынасына көңіл болу, тұлға аралық қарым-қатынасты үйрену, ұжымда жұмыс істеуге үйрену, білім алуға қызықтыру.

Нақты бір мәселе немесе мәселелік есеп құру - оқу үдерісін игеруде сананың дамуына, білімді ізденуге мотивациялық ықпал жасайды. ПНО студенттің өз білімін өзі ізденуіне, өзін-өзі бағалауға бейімдейді, яғни кәсіби білімді игерудің, машықтанудың қажеттілігін және келешек дәрігер ретінде тұлғалық сапасын қалыптастыруды әр студенттің саналы түрде түсіну деңгейін жоғарылатады [3, 4,5,6].

Клиникалық жағдайды қарастыру барысында проблема туындату студенттердің сол клиникалық жағдайды шешуіне қажетті білім аймағын олардың өздеріне анықтауға мүмкіндік беріледі. Бұл жағдайда оқытушының (тьютордың) мақсаты осы клиникалық жағдайды талдау барысында олардың құзіреттілігі бітетін жерін, олар үшін туындайтын проблемалық сұрақтарын, сол білім аймағының шекарасын анықтауға студенттерді дұрыс бағыттау.

Уақыт тапшылығын есепке ала отырып, студенттердің проблемалық сұрақтарды интеграциялық оқу бағдарламасы төңірегінде құруларын ескеру қажет. Осы тұрғыдан алғанда тьютор ретінде оқытушының педагогикалық шеберлігі маңызды [7, 8, 9, 10].

ПНО әдісі бойынша клиникалық жағдайды қарастырудың ерекшелігі топтағы студенттердің барлығының қамтылуында, пікірталасқа барлық студенттер қатысады, тіпті қате түсінік берілсе де, ол сол шағын топтың талқысына салынып, әрбір студенттің пікірі ескерілетін орта қалыптастырылуы қажет. Осындай жағдайда ғана оқытушы ақпарат көзі ретінде емес, студенттердің білімін жетілдіру қызметінде координатор міндетін атқарады. ПНО әдісінде клиникалық жағдайды қарастыру әр модуль бойынша аралық бақылау алдында, шамамен барлық тақырып талқыланып бітуге жақындағанда екі-үш сабақ барысында (40-50 минуттай) талқылаған дұрыс. Проблемаға негізделген оқыту әдісін бұлай өткізу студенттерде туындаған проблемалық сұрақтарын өз беттерінше ізденіп келуіне, шағын топтарында пікір алмасып, бір шешіммен келулеріне мүмкіндік береді. Студенттердің өз беттерінше талқылауға шығарған проблемалық сұрақтары аралық бақылау аптасында, бақылау өткізілер алдында талқылануы, олардың алған білім деңгейлерін одан сайын тереңірек тұрақтандыра түседі. Және де уақытты осылай пайдалану, яғни проблемалық жағдайды бірнеше сабаққа бөліп талқылау, студенттердің басқа пәндер бойынша модульдерінде алған білімдерін интеграциялық тұрғыдан қолдануына мүмкіндік беріледі.

Өкінішке орай, проблемаға негізделген оқыту әдісін көп пәндерден оқу үдерісіне кеңінен ендіруге қазіргі таңда қиындықтар бар, ол оқытушының әлі де ақпарат көзі ретінде қала беруінде, координатор қызметіне әлі де толық өте алмауында, және де көп оқытушыларда оны өткізуге тәжірибенің жетіспеуінде, сонымен қатар, ең маңыздысы оған материал дайындауға және өткізуге көп уақыттың қажеттілігі.

Біздің мақсатымыз «Жалпы медицина» мамандығында проблемаға негізделген оқыту әдісін қолданып, және де жеке пән ретінде оқыта отырып, оқу үдерісін ұйымдастыру нәтижесіндегі ішкі аурулар пропедевтикасы пәні мен проблемаға негізделген оқыту пәнінен білім сапасына салыстырмалы талдау жүргізу болды.

Зерттеудің әдістері мен тәсілдері

«Жалпы медицина» мамандығындағы 3 курс студенттеріне «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен 2009-2010 оқу жылынан бастап әр модуль бойынша проблемаға негізделген оқыту әдісімен сабақ ұйымдастырылады. Сонымен қатар, 2015-2016 және 2016-2017 оқу жылдарында «Жалпы медицина» мамандығында проблемаға негізделген оқыту оқу жоспарына енгізіліп, 3 курста жеке пән ретінде 2 кредит оқытылды. Сондықтан 2016-2017 оқу жылы бойынша «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен емтихан нәтижесіне 2008-2009 оқу жылындағы «Емдеу ісі» мамандығының 3 курсына осы пәнді дәстүрлі әдіспен оқыту барысындағы емтихан нәтижесімен салыстырмалы талдау жүргізілді. Сондай-ақ, 2014-2015 оқу жылымен (проблемаға негізделген оқыту «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінде әдіс ретінде оқытылған оқу жылы) 2016-2017 оқу жылы бойынша «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен (проблемаға негізделген оқыту пән ретінде жеке оқытылған оқу жылы) емтихан нәтижелері салыстырылды. Және де, 2016-2017 оқу жылы бойынша «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен емтихан нәтижесімен «Проблемаға негізделген оқыту» пәнінің емтихан нәтижесіне салыстырмалы сараптама жасалды.

Зерттеудің нәтижелері

«Емдеу ісі» мамандығында 2008-2009 оқу жылында барлығы 139 студент оқыды. Осы студенттерден 127 емтиханға жіберілген болатын, 11 студент рейтинг баллын жинай алмағандықтан емтиханға жіберілмеген, 1 студент себепті жағдайлармен емтиханға

келмеген. Емтихан тапсырған 127 студенттен 13/10,2% студент қанағаттанарлықсыз баға алған, жалпы үлгерім пайызы 89,8% құраса, орта баллдың сандық эквиваленті 2,21 болған, яғни әріптік жүйемен «С» деген бағаға, пайыздық баллы 65-69 аралығында болып, жалпы ол курстың осы пәннен білімі «қанағаттанарлық» деңгейде екенін көрсетті. Салыстырмалы талдауы 1-кестеде берілген.

«Жалпы медицина» мамандығында 2016-2017 оқу жылында барлығы 362 студент оқыды. Осы студенттерден 353 емтиханға жіберілді, 5 студент рейтинг баллын жинай алмағандықтан емтиханға жіберілмеді, емтиханға 1 студент келмеді. Емтихан тапсырған 353 студенттен 1/0,3% студент қанағаттанарлықсыз баға алды, жалпы үлгерім пайызы 97,2% құраса, орта баллдың сандық эквиваленті 2,86 болды, яғни әріптік жүйемен «В-» деген бағаға, пайыздық баллы 75-79 аралығында болып, жалпы бұл курстың осы пәннен білімі «жақсы» деңгейдің төменгісі екені анықталды. Осы пәннен жалпы үлгерім салыстырылған жылдан 7,4%-ға жоғарыласа, орта балл 0,65-ке жоғары болды. Оң бағаға тапсырған студенттер пайызына талдау жүргізгенде, «Емдеу ісі» мамандығында 4,7% студент «өте жақсы» баға, 42,5% студент «жақсы» деген баға, 42,5% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Ал «Жалпы медицина» мамандығында 6,8% студент «өте жақсы» баға, 72% студент «жақсы» деген баға, 20,9% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Яғни, «Емдеу ісі» мамандығында «өте жақсы» және «жақсы» оқыған студенттер пайызы 47,2% құраса, «Жалпы медицина» мамандығында 78,8% құрап, осы мамандықта жақсы білім көрсеткен студенттердің үлесі 31,6%-ға артқанын көрсетіп отыр.

Кесте 1 - «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен емтихан нәтижелеріне мамандықтар бойынша оқу жылдарына сәйкес салыстырмалы талдау.

Оқу жылы	Курс	Барлық	Барлық тапсырғандар	Оның ішінде тапсырғандары (саны/ %)				Емтиханға Жіберілмеді (саны/%)	Келмегендері (саны/%)		Үлгерім %	Орта балл «4» баллдық жүйемен
				өте жақсы	Жақсы	Қанағаттанарлық	қанағаттанарлықсыз		Себепті	Себепсіз		
Емдеу ісі												
2008-2009	3	139	127	6/4,7	54/42,5	54/42,5	13/10,2	11	1	-	89,8	2,21
Жалпы медицина												
2016-2017	3	362	353	24/6,8	254/72,0	74/20,9	1/0,3	5	4	-	97,2	2,86

«Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен емтихан нәтижелерін «Проблемаға негізделген оқыту» пән ретінде жеке оқытылмаған оқу жылымен салыстырмалы талдау жүргізгенде, 2014-2015 оқу жылында «Жалпы медицина» мамандығында барлығы 382 студент оқыды. Осы студенттерден 368 емтиханға жіберілген болатын, 11 студент рейтинг баллын жинай алмағандықтан емтиханға жіберілмеген, 1 студент себепті, 2 студент себепсіз жағдайлармен емтиханға келмеген. Емтихан тапсырған 368 студенттен 4/1,08% студент қанағаттанарлықсыз баға алған, жалпы үлгерім пайызы 95,2% құрап, орта баллдың сандық эквиваленті 2,76 болды, яғни әріптік жүйемен «В-» деген бағаға, пайыздық баллы 75-79

аралығында болып, жалпы ол курстың осы пәннен білімі «жақсы» деңгейдің төменгісін көрсетті. Салыстырмалы талдауы 2-кестеде берілген.

Кесте 2 - «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәнінен емтихан нәтижелерін «Проблемаға негізделген оқыту» пән ретінде жеке оқытылмаған оқу жылымен салыстырмалы талдауы.

Оқу жылы	Курс	Барлық	Барлық тапсырғандар	Оның ішінде тапсырғандары (саны/%)				Емтиханға Жіберілмеді (саны/%)	Келмегендері (саны/%)		Үлгерім %	Орта балл «4» баллдық жүйемен
				өте жақсы	Жақсы	Қанағаттанарлық	қанағаттанарлықсыз		Себепті	Себепсіз		
Жалпы медицина												
2014-2015	3	382	368	24/6,2	234/63,5	106/28,8	4/1,08	11	1	2	95,2	2,76
2016-2017	3	362	353	24/6,8	254/72,0	74/20,9	1/0,3	5	4	-	97,2	2,86

2016-2017 оқу жылында жалпы үлгерім 2014-2015 оқу жылынан 2%-ға жоғарылады. Оң бағаға тапсырған студенттер пайызына талдау жүргізгенде, 2014-2015 оқу жылында 6,2% студент «өте жақсы» баға, 63,5% студент «жақсы» деген баға, 28,8% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Ал 2016-2017 оқу жылында 6,8% студент «өте жақсы» баға, 72% студент «жақсы» деген баға, 20,9% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Яғни, 2014-2015 оқу жылында «өте жақсы» және «жақсы» оқыған студенттер пайызы 69,7% құраса, 2016-2017 оқу жылында 78,8% құрап, осы 2016-2017 оқу жылында жақсы білім көрсеткен студенттердің үлесі 9,1%-ға артқанын және орта балл 0,1-ге жоғарылағанын көрсетті.

2016-2017 оқу жылы бойынша «Жалпы медицина» мамандығының 3 курсының емтихан нәтижелеріне кафедрадағы сабақтас пәндерден, яғни «Проблемаға негізделген оқыту» пәні мен «Ішкі аурулар пропедевтикасы» пәніне салыстырмалы талдау жасалды. 2016-2017 оқу жылында «Жалпы медицина» мамандығында проблемаға негізделген оқыту оқу жоспарына сәйкес жеке пән ретінде 2 кредит оқытылды. Бұл пәнде клиникалық жағдайларды барынша кеңінен талқылауға мүмкіншілік болды. Салыстырмалы талдауы 3-кестеде берілген.

Проблемаға негізделген оқыту пәнінен 362 студенттен 359 емтиханға жіберілді, 5 студент рейтинг баллын жинай алмағандықтан емтиханға жіберілмеді, емтиханға 5 студент келмеді. Емтихан тапсырған 359 студенттен 3/0,8% студент қанағаттанарлықсыз баға алды, жалпы үлгерім пайызы 97,2% құраса, орта баллдың сандық эквиваленті 2,98 болды, яғни әріптік жүйемен «В-» деген бағаға, пайыздық баллы 75-79 аралығында болып, жалпы бұл курстың осы екі пәннен де білімдері «жақсы» деңгейдің төменгісі екенін көрсетті. Осы екі пәннен жалпы үлгерім бірдей көрсеткіш көрсеткенімен, орта балл проблемаға негізделген оқыту пәнінен 0,12-ге жоғары болды. Оң бағаға тапсырған студенттер пайызына талдау жасағанда, ішкі аурулар пропедевтикасы пәнінен 6,8% студент «өте жақсы» баға, 72% студент «жақсы» деген баға, 20,9% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Ал проблемаға негізделген оқыту пәнінен 11,4% студент «өте жақсы» баға, 74,7% студент «жақсы» деген баға, 13,1% студент «қанағаттанарлық» баға алды. Яғни, ішкі аурулар пропедевтикасы пәнінен «өте жақсы» және «жақсы» оқыған студенттер пайызы 78,8% құраса, проблемаға негізделген оқыту пәнінен «өте жақсы» және «жақсы» оқыған студенттер пайызы 86,1% құрап, осы пәннен жақсы білім көрсеткен студенттердің үлесі 7,3%-ға жоғары екені анықталды.

Кесте 3 - «Жалпы медицина» мамандығының емтихан нәтижелеріне кафедрадағы сабақтас пәндер бойынша 2016-2017 оқу жылына салыстырмалы талдауы

Оқу жылы	Курс	Барлық	Барлық тапсырғандар	Оның ішінде тапсырғандары (саны/ %)				Емтиханға Жіберілмеді (саны/%)	Келмегендері (саны/%)		Үлгерім %	Орта балл «4» балдық жүйемен
				өте жақсы	Жақсы	Қанағаттанарлық	қанағаттанғысыз		Себепті	Себепсіз		
Проблемаға негізделген оқыту												
2016-2017	3	369	359	41/11,4	268/74,7	47/13,1	3/0,8	5	4	1	97,2	2,98
Ішкі аурулар пропедевтикасы												
2016-2017	3	362	353	24/6,8	254/72,0	74/20,9	1/0,3	5	4	-	97,2	2,86

Сонымен, қорыта айтқанда, проблемаға негізделген оқыту әдісін пән ретінде оқытып, жеткілікті уақыт барысында проблема туындату арқылы клиникалық жағдайды талдау студенттердің саналы түрде білімді игеруге деген талпынысын дамытып, өз беттерінше білімді ізденуге, ғылыми тұрғыдан талдаулар келтіруге, өзін-өзі бағалауға, кәсіби дағдыларды игеруге, болашақ дәрігер ретінде тұлғалық сапасын қалыптастыруға, құзіреттіліктерін дамытуға анағұрлым тиімді ықпал жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байденко В.И. Основные тенденции развития высшего образования: глобальные и Болонские измерения. -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010, 352 с.
2. Хамчиев К.М. Опыт внедрения проблемно-ориентированного обучения в медицинском образовании // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – №7 – С. 129-131.
3. Лызь Н.А., Лызь Л.Е. Компетентностно-ориентированное обучение: опыт внедрения инноваций // Высшее образование в России. 2009. №6. с.29-36.
4. De Graaf, E., and Kolmos, A., “Characteristics of Problem-Based Learning”// International Journal of Engineering Education, Vol. 19 (5), 2003. pp. 657-662.
5. Jason R.Frank, Rani Mungroo, Yasmin Ahmand. The first comprehensive systematic review of the medical education literature related to Competency-Based Education difinitions // Medical Thecher. – 2010. – V. 32. - №8.-P. 631-638.
6. Jason R.Frank, Linda Shell. Competency-Based medical education theory of practice. // Medical Thecher. – 2010. – V. 32. - №8.-P. 638-646.
7. Полоников А.В. Критерии эффективности педагогических технологий высшего профессионального образования //Сборник материалов научно-методической конференции. – Курск: ГОУ ВПО КГМУ Росздрава, 2008. – С.18-20.
8. Краснова Т.И. Инновации в системе оценивания учебной деятельности студентов/ Т.И.Краснова // Образование для устойчивого развития.- Минск: Издательский центр БГУ, 2005.–С.438-440.

9. Купаевцев А.В. Деятельностная альтернатива в образовании/ А.В.Купаевцев // Педагогика.- 2005. – № 10. – С. 27-33.

10. Байденко В.И. Компетентностный подход в профессиональном образовании // Компетентностный подход в образовательной деятельности и управление качеством высшего профессионального образования: Методические материалы для слушателей семинара. – М., 2008.-С. 40.

REFERENCES

1.Baydenko V. I. Osnovnyye tendentsii razvitiya vysshego obrazovaniya: global'nyye i Bolonskiye izmereniya. – M.: Issledovatel'skiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 2010, 352 s.

2.Khamchiyev K.M. Opyt vnedreniya problemno-oriyentirovannogo obucheniya v meditsinskom obrazovanii // Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. – 2015. – №7 – S. 129-131.

3.Lyz' N.A., Lyz' L.Ye. Kompetentnostno-oriyentirovannoye obucheniye: opyt vnedreniya innovatsiy // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. 2009. №6. c.29-36.

4.De Graaf, E., and Kolmos, A., “Characteristics of Problem-Based Learning”// International Journal of Engineering Education, Vol. 19 (5), 2003. pp. 657-662.

5. Jason R.Frank, Rani Mungroo, Yasmin Ahmand. The first comprehensive systematic review of the medical education literature related to Competency-Based Education difinitions // Medical Thecher. – 2010. – V. 32. - №8.-P. 631-638.

6. Jason R.Frank, Linda Shell. Competency-Based medical education theory of practice. // Medical Thecher. – 2010. – V. 32. - №8.-P. 638-646.

7. Polonikov A.V. Kriterii ehffektivnosti pedagogicheskikh tekhnologij vysshego professional'nogo obrazovaniya //Sbornik materialov nauchno-metodicheskoy konferencii. – Kursk: GOU VPO KGMU Roszdrava, 2008. – S.18-20.

8. Krasnova T.I. Innovacii v sisteme ocenivaniya uchebnoj deyatel'nosti studentov/ T.I.Krasnova // Obrazovanie dlya ustojchivogo razvitiya.- Minsk: Izdatel'skiy centr BGU, 2005.– S.438-440.

9. Kupaevcev A.V. Deyatel'nostnaya al'ternativa v obrazovanii/ A.V.Kupaevcev // Pedagogika.- 2005. – № 10. – S. 27-33.

10. Bajdenko V.I. Kompetentnostnyj podhod v professional'nom obrazovanii // Kompetentnostnyj podhod v obrazovatel'noj deyatel'nosti i upravlenie kachestvom vysshego professional'nogo obrazovaniya: Metodicheskie materialy dlya slushatelej seminar. – M., 2008.-S. 40.

A.COSHKUN¹, A.AMANZHLOVA²

Gazi University, Ankara, Turkey

(E-mail:¹aysunc@gazi.edu.tr, ²alina.amanzhol07@gmail.com)

USE OF NAIVE BAYES CLASSIFIER FOR SPAM FILTERING

Use of electronic mail (e-mail); Since the spread of internet usage has become simple and easily accessible, it has grown in the last forty years and has become one of the most widely used communication tools today. Increased use of email has brought with it a number of problems. One of the major problems that arise is unwanted, advertising-containing electronic mail. These disturb the users of the email and also cause unnecessary resource waste. Advertisement-based e-mails are used to promote law or illegal products, and millions of unsolicited e-mails that are sent from different sources for different purposes fill the mail boxes of Internet users. Commercial e-mails, which become increasingly a problem, are engaging both internet traffic and mail servers. A lot of work has been done on the filtering of unwanted emails. In this study, a spam filter was designed using Naive Bayesian Classification. Instead of focusing on increasing spam sensitivity, it is intended to protect all non-spam e-mail as the first priority.

Keywords: Spam, ham, NaiveBayesClassifier, e-mail.

А.Жошкун, Ә.Б.Аманжолова

Спам сүзгілеу үшін Аңғал Байес классификаторын қолдану

Электрондық поштаны пайдалану (e-mail); интернетті пайдаланудың таралуы қарапайым және оңай қол жетімді болғандықтан, ол соңғы қырық жыл бойы өсті және бүгінгі күні кеңінен қолданылатын коммуникациялық құралдардың бірі болды. Электрондық поштаны пайдаланудың көбеюі бірқатар қиындықтарды тудырды. Қиындық тудыратын маңызды мәселелердің бірі - жарнамалық электрондық пошта. Бұл электрондық поштаны пайдаланушыларға кедергі келтіреді, сондай-ақ қажетсіз ресурс қалдықтарын тудырады. Жарнамаға негізделген электрондық пошта заңдарды немесе заңсыз өнімдерді алға жылжыту үшін пайдаланылады, әртүрлі көздерден жіберілген миллиондаған сұрыпталмаған электрондық пошта хабарлары Интернет пайдаланушылардың пошта жәшіктерін толтырады. Күрделі мәселе болып табылатын коммерциялық электрондық пошта, интернет-трафикті де, пошта серверлерімен де айналысады. Қажетсіз электрондық поштаны сүзу бойынша көптеген жұмыстар жасалды. Бұл жұмыста спецификалық сүзгі Аңғал Байес классификаторы арқылы жасалды. Спамның сезімталдығын арттырудың орнына, барлық спам емес электрондық поштаны бірінші кезектілік ретінде қорғауға арналған.

Кілт сөздер: спам, хам, Аңғал Байес классификаторы, электрондық пошта.

А.Жошкун, А.Б.Аманжолова

Использование наивного байесовского классификатора для фильтрации спама

Использование электронной почты (e-mail); поскольку использование Интернета стало простым и легко доступным, оно выросло за последние сорок лет и стало одним из наиболее широко используемых средств связи сегодня. Увеличение использования электронной почты привело к возникновению ряда проблем. Одна из основных проблем- рекламная электронная почта. Она мешает пользователям электронной почты, а также вызывает ненужные остатки

ресурсов. Рекламные электронные письма используются для продвижения незаконных продуктов, а миллионы незапрашиваемых электронных писем, отправляемых из разных источников различного назначения, заполняют почтовые ящики пользователей интернета. Коммерческие электронные письма, которые становятся все более проблематичными, привлекают как интернет-трафик, так и почтовые серверы. Прделана большая работа по фильтрации нежелательных писем. В этом исследовании спам-фильтр был разработан с использованием наивной байесовской классификации. Вместо того, чтобы сосредоточиться на повышении чувствительности к спаму, он предназначен для защиты всех сообщений, не связанных со спамом, в качестве первого приоритета.

Ключевые слова: спам, хам, наивный байесовский классификатор, электронная почта.

1.Introduction

Spam is a problem with mass e-mails. This requires reliable anti-spam filters. E-mail message; an ad, a product or a service, sexual content, scam, or irrelevant content means that email can be considered spam. Spam; loss of time, can cause a waste of resources is a serious problem to be solved. Spam e-mails can have different styles. Spammers always create a special format to prevent detection. Some spam may include embedded images, links, or attachments, while others may contain spaces or strange characters in a word. These spam caused researchers to work hard to create filters. Ketari's work demonstrates image spam filtering techniques [1]. Image spam filters use algorithms such as SIFT, TR-FILTER and NDD. Deshmukh proposed a spam filtering system using Sobel operators and AOCR [2] to filter text and image-based e-mails. Because research into spam requires a large set of data, some technologies such as MapReduce and Hadoop and HDFS are becoming popular. Tran Ho suggested combining fingerprinting techniques with the sim-hash algorithm to detect spam.

Examining the e-mails sent in the first quarter of 2015 [3] S. Tatyana and V.Maria, D.Nadezhda. According to the review, 59.2% of the e-mails sent at that time fell from the spam e-mails. This rate is still very high due to the fact that more than half of the e-mails are spam, even if this ratio is lower than the previous quarter by 6 points.

Electronic message has become more popular and important for internet social networks. E-mail is one of the electronic messaging services and people use e-mail for personal and business communication every day. According to the 2013 Email Marketing Benchmark Report [4], 247 billion e-mails are sent daily. This is an email every 0.00000035 seconds. However, e-mail spam is an unfortunate problem to block the development of e-mails, with about 60% of e-mails appearing in e-mail traffic [3]. Many researchers were advised to use the spam learning problem, the Classifier to give good results and to use it in many filtering software. The first mail filtering program that uses the Naïve Bayes Classifier is Jason Rennie's ifil program. Then, the first scientific publication on Bayesian spam filtering was reported by Sahami et al. [5]. In 2002, Graham reduced the false positive rate to use as a single spam filter [6] [7]. As a set of solutions, it uses the cluster as part of spam detection, such as the KNN algorithm [8] and the SVM classification [9].

2.The probability of the word being spam

For any very text-based very large analysis, data preprocessing is the most important step. This step helps us remove meaningless words and text symbols. This step uses the Natural Processing Language (NLP), which is able to understand the human language of a computer and help us classify the text. In practice, we named non-spam messages as ham.

As statistics, [10] shows that 80% of any messages with spam are present:

$$\Pr(S) = 0,8; \Pr(H) = 0,2$$

However, most Bayesian spam detection software presupposes that the incoming message is not a primary reason for being spam rather than ham, and that both cases have a 50% equal probability: [11]

$$\Pr(S) = 0,5; \Pr(H) = 0,5$$

This means that filters using this hypothesis are not "biased", meaning they don't have prejudices about the incoming mail. This assumption simplifies the following general formula:

$$\Pr(S/W) = \frac{\Pr(W/S)}{\Pr(W/S) + \Pr(W/H)}$$

This is functionally equivalent to asking what percentage of the word "replica" appears in spam messages. This amount is called the "spam" (or "unwanted") of the word "replica" and can be calculated. The number of $\Pr(W/S)$ used in this formula is approached to the frequency of messages containing the word "replica" in messages identified as spam during the learning phase. Similarly $\Pr(W/H)$, approaches the frequency of messages containing the word "replica" in messages defined as ham in the learning phase. In order for the results to be meaningful, the messages learned must be large and sufficient delegates. It is also recommended that the learned messages are suitable for the 50% hypothesis of repartitioning between spam and ham, that is, the same size of spam and ham datasets [12].

Of course, deciding whether a message is based on the existence of the word "replica" or "not replica" can only cause an error, so Bayesian spam software attempts to take a few words into consideration and combines the unwanted to determine the overall likelihood of a message.

The words "Neutral", such as "the", "a", "some" or "is" or their equivalent in other languages, may be ignored. More generally, some Bayesian filtering filters ignore all of the words that have a spammy of more than 0.5 because they do not contribute to a good decision. The words considered are the words that are next to the spamming (distinctive signs of legitimate messages) or next to 1.0 (unwanted markings).

Some software products take into account the fact that a particular word appears several times in the message being examined, [13] and others are absent.

Some software products use patterns (word sequences) instead of isolated natural language words [14]. For example, instead of calculating unwanted expressions such as "Viagra", "is", "good", and "for" with a four-context "context window", they calculate the spamming of "Viagra is good for". This method is more sensitive to content and eliminates Bayesian noise better because of a larger database.

2.1. Spam detection application using Naive Bayes classifier

Let us use the naive Bayes classifier in the spam problem [15].

For sure, assume that the user has 100 messages in his email and 20 messages in the Spam folder (accordingly, 80 messages are not spam) – see Figure 1.

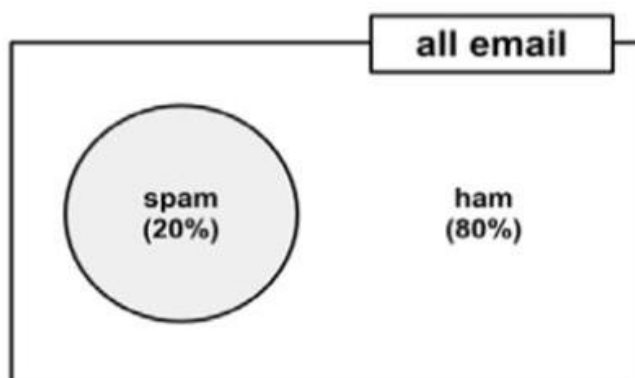

Figure 1. User email

You may find that some words are more common than non-spam. We try to use them to indicate that the message containing them is spam. For example, spam usually offers of nice space for rent. The word "office" is not available in e-mail. For example, in an email from the same user, let only 5 messages contain the word "office". It is clear that there is no relationship between the word "office" and the word "office" and the presence of its not real not being spam, if the message is distributed among non-spam and spam number to their number. Therefore this word cannot be an indicator to place a message in the Spam folder.

However, after calculating the frequencies, you may find that the word "office" is more common than spam, ham among spam:

Frequencies	Does it include the word "office"?		
	Yes	No	
Spam	4	16	20
Ham	1	79	80
Total	5	95	100

Table 1. Frequency of e-mails containing the word "office".

Use Bayes formulas. Denote:

$A = \{ \text{message contains the word "Office"} \}$,

$H_1 = \{ \text{message is spam} \}$,

$H_2 = \{ \text{message not spam} \}$.

Let's fill in the following table:

№	$p(H_i)$ a priori probability	$p(A H_i)$	$p(A H_i), p(H_i)$	$p(H_i A) = p(A H_i)p(H_i)/p(A)$ a priori probability
1	0,2	4/20	0,04	0,04/0,05=0,8
2	0,8	1/80	0,01	0,01/0,05≈0,2
	1		$p(A) = 0,05$	1

Table 2. Calculation of probabilities.

Thus, the probability (with the word "office" of the message is spam) is 80%. (Accordingly, this is non-spam = 0.2 (the probability is 4 times lower)). This allows you to configure the mail

program so that messages with the word "Office" immediately become spam.

3. Advantages and disadvantages of Bayes spam filtering

3.1 Advantages

One of the main advantages of Bayes spam filtering is that it should be cited.

- A user's spam is usually related to the activities of the online user. For example, a user may have subscribed to an online newsletter that the user thinks is spam. It is possible that this online newsletter will contain the words that are common to all newsletters, such as the name of the newsletter and the e-mail address. A Bayesian spam filter will eventually assign a higher probability based on specific models of the user.

- Legal emails from a user tend to be different. For example, in a company environment, the name of the company and the names of customers or customers will often be specified. The filter will assign a lower spam probability to emails containing these names. Word possibilities are unique to each user, and the filter can develop over time with corrective training when it incorrectly classifies an email. As a result, Bayesian spam filtering accuracy after training is generally superior to predefined rules.

- Where legal e-mail is incorrectly classified as spam, it may perform particularly well in avoiding false positives. For example, a predefined rule filter can reject it if the email contains the word "Nigeria", which is commonly used in advance charge fraud spam. A Bayesian filter marks the word "Nigeria" as a possible spam word, but it also takes into account other important words that indicate the legal email. For example, a spouse's name may indicate that the use of the word "Nigeria" is not spam.

3.2 Disadvantages

- Depending on the application, Bayesian spam filtering may be prone to Bayesian poisoning, a technique used by spam senders to reduce the effectiveness of Bayesian filtering-based spam filters. A spammer who executes Bayes poisoning will send large amounts of legitimate text (collected from legitimate news or literary sources). Among the Spammer tactics is the addition of random and harmless words that are not normally associated with spam, thus reducing the spam score of the email and causing the Bayesian spam filter to pass. However, with Paul Graham's schema (for example), only the most important possibilities are used, therefore, filling the text with words associated with spam does not significantly affect the probability of detection.

- Words that normally appear as large amounts of spam can also be converted by spammers. For example, "Viagra" means "Viaagra" or "V! Replaced by Agra ». The recipient of the message may still read the changed words, but each of these words is less likely to be met by the Bayes filter, which prevents the learning process. As a general rule, this spam technique does not produce very good results because the derived words are perceived by the filter just like normal ones.

Another technique used to try to beat Bayes spam filters is to replace text with pictures that are directly included or linked. The entire text or part of the message is replaced by an image in which the same text is "dhamn". The spam filter cannot analyze this image, which will often contain sensitive words such as «Viagra». However, because many mail clients disable the display of linked images for security reasons, they can reach fewer destinations that send spam to remote images. Also, the size of the image in bytes is larger in size than the equivalent text, so the spammer needs more bandwidth to send direct messages, including images. Some filters are more prone to decide that a message with mostly graphical content is spam. A solution Google uses in the Gmail email system is to analyze an internal text to perform an OCR (Optical Character Recognition) for each medium-sized image.

3. Conclusions and recommendations

This method is simple (elementary algorithms), which can be appropriate and effective (eliminate the need for synthetic methods in "black lists" and so on) and can be doobuchat in case of any error. In general, there are all indications for widespread use, in practice this is the case - it is based on almost all modern spam filters.

With the technological developments and the wide spread use of Internet, the number of e-mail users is increasing day by day. Because of its simplicity and simple accessibility, it is sent and received from billions of email servers everyday. Email has an important place in communication in our daily lives. However, spam and advertisements are also a big problem. Spam and advertising e-mails both play the time of internet users and cause internet resources to be wasted.

The current state of spam filtering technology and unwanted filtering algorithm have been investigated by Naïve Bayes algorithm. In this study, the spam filtering by using Naïve Bayes classifier algorithm is examined and analyzed in detail. There is a lot of work to be done: First, to improve the overall content of the message, the titles should not be limited, but the content should also be published. Second, the filter algorithm needs to increase the accuracy of filtration to continue a deeper operation. Third, you just need to add audio, video, images and other filtering features by not filtering text messages.

The main purpose of our research is to protect ham e-mails in classification. In future studies, we will solve the problems in this study and maintain the spam sensitivity rate. If possible, we will combine some other algorithms to improve our filter.

REFERENCES

1. Ketari L.M., Chandraand L.M., Khanum M.A. 'A Study of image Spam Filtering Techniques.' 4th IEEE Internet. Conf. Computational Intelligence and Communication Networks, 2012.
2. Deshmukh S.S., Chandre P.R. 'Survey on: Naïve Bayesian and AOCR Based Image and Text Spam Mail Filtering System.' International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering.
3. Shcherbakova T., Vergelis M., Demidova N. 'Spam and Phishing in the First Quarter of 2015'. <https://securelist.com/spam-and-phishing-in-the-first-quarter-of-2015/69932/> [May.13,2015]
4. Mark B. '8 email statistics to use at parties'. Sponsored by: 2013 Email Marketing Benchmark Report. <http://www.email-marketing-reports.com/iland/2009/08/8-email-statistics-to-use-parties> [Jul.17,2015]
5. Sahami M., Dumais S., Heckerman and D. Horvits E. 1998. 'A. Bayesian Approach to Filtering Junk E-mail'. In. Proc. of the AAAI'98 Workshop on Learning for Text Categorization, pp. 1048-1054
6. Livingston B. 'Paul Graham provides stunning answer to spam e-mails'. <http://www.infoworld.com/article/2674702/technology-business/paul-graham-provides-stunning-answer-to-spam-e-mails>, 2002.
7. Paul Graham, Better Bayesian filtering. <http://www.paulgraham.com/better-bayesian-filtering>, 2003.
8. Fitre L., Lemnaru C., Potolea R. 'Spam Detection Filter Using KNN Algorithm and Resampling' in Intelligent Compute Communication and Processing (ICCP), 2010 IEEE International Conference., 2010 pp. 27-33.
9. Kyriakopoulou and A., Kalamboukis T. 'Text Classification Using Clustering', in ECML-PKDD Discovery Challenge Workshop Proceedings, 2006.
10. Dylan Mors & Dermot Harnett. "State of Spam, a Monthly Report - Report #33" (PDF) 2009.
11. Process Software, Introduction to Bayesian Filtering
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Naive_Bayes_spam_filtering
13. Brian Burton (2003). "SpamProbe - Bayesian Spam Filtering Tweaks".
14. Jonathan A. Zdziarski (2004). "Bayesian Noise Reduction: Contextual Symmetry Logic Utilizing Pattern Consistency Analysis".
15. Machine Learning with R. Packt Publishing. Birmingham-Mumbai. 2013, pp. 89 - 117

ӘОЖ 37.012.7

МҒТАР 14.35.00

К.М.АДЫРБЕКОВ, Р.Е.ПРАЛИЕВА, А.Д.АДЫРБЕКОВА, Б.Ж.АБДИНАЗАР

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: kg_senator@bk.ru, bikow94@mail.ru)*

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУ

Адамзат тарихында іс-әрекетті жүзеге асыру құралдарда ғана дамып қоймай, осы құралдарды, қоғамдық тәжірибені жасайтын адамның дамуы басты мәселе ретінде қарастырылады. Адам даму индексі (АДИ) олардың өмірінің ұзақтығы, білім алу, денсаулық сақтауға арналған мүмкіншіліктері, табыс табу мен жұмыс жағдайлары сияқты факторларды есепке алу арқылы мемлекеттерді салыстыратын көрсеткіш. Олардың негізінде халықаралық салыстырулар жасалып, мемлекеттердің бұл саладағы жетістіктері айқындалады. Сол мақсатта болашақ мұғалімдерді жаңартылған білім беру бағдарламасының негізінде даярлау заман талабы болып табылады.

Кілт сөздер: креативтілік, педагогика, психология, механизм, психика, концептуалдылық, феномен, рефлекс, субъект.

К.М.Адырбеков, Р.Е.Пралиева, А.Д.Адырбекова, Б.Ж.Абдиназар Подготовка учителей на основе обновленной образовательной программы

Реализация действий в истории человечества - это не только инструмент развития, но и развитие человека, который делает эти инструменты, и социальный опыт. Индекс человеческого развития (ИРЧП) - это показатель, который сравнивает государства в отношении таких факторов, как продолжительность жизни, возможности получения образования, возможности здравоохранения, получения доходов и условия труда. Они основаны на международных сопоставлениях и достижениях государств в этой области. С этой целью подготовка будущих учителей на основе обновленной образовательной программы является велением времени.

Ключевые слова: креативность, педагогика, психология, психика, механизм, концептуальность, феномен, рефлекс, субъект.

К.М.Адырбеков, Р.Е.Пралиева, А. Д.Адырбекова, В. Ж.Абдиназар Training of teachers on the basis of the updated educational program

Implementation of action in the history of humanity is not only a tool for development, but also a development of a person who makes these tools and social experiences. The Human Development Index (HDI) is a measure that compares the states with regard to factors such as their duration of life, education opportunities, healthcare capabilities, income generation and working conditions. They are based on international comparisons and the achievements of the states in this area. To this end, the future is a requirement for future teachers to develop on the basis of an updated educational program.

Keywords: creativity, pedagogy, psychology, mechanism, conceptuality, phenomenon, reflex, subject.

Заман талабымен сай білім беру жүйесі жаңартылып келеді. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев білімді ұрпақ тәрбиелеу, мемлекетімізді биік шыңдардан көрсету, дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсатында ұлы қадам басталды дейді.

Білім беру жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің мүддесінде оқыту мен тәрбиелеудің мақсатты процесі ретінде ашылады, ол мәдениет құндылықтарын және әлемге адамгершілік-эмоционалдық қарым-қатынасты, адамзаттың рухани және материалдық жетістіктерін сақтайтын және дамытатын кәсіби және шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін меңгеруге әкеледі.

Қоғам білім беру арқылы өзінің мәдени мұрасын (жинақталған білім, рухани құндылықтар, тәжірибе) бір ұрпақтан екіншісіне мақсатты түрде береді. Адам білімнің арқысында өз ақыл-ойын, мінезін, психофизикалық қабілетін, руханилығын қалыптастырады [1].

Білім келесі мағыналарда түсіндіріледі:

- жас ұрпақтың бұрын-соңды болмаған, үлкен дәрежеде белгісіз болашаққа кіру мүмкіндігін қамтамасыз ететін, мәдениетті бір ұрпақтан екіншісіне трансляциялау тәсілдерін айқындайтын елдің рухани деңгейінің өзіндік сипаттамасы ретінде;

- әлеуметтік ашық, өзін-өзі дамытатын жүйелер ретінде, өмірдің әл-ауқатын және жастардың өзін-өзі жетілдіруін анықтайтын;

- бірегей және қайталанбас қалыптасудың қуатты факторы ретінде даралығын.

Білім беру мамзұны ғылым, мәдениет жағдайына байланысты, техника, технология, өндіріс талаптары, сондай-ақ қоғамдық қатынастар арқылы анықталады.

Білім беру мазмұны - бұл ғылыми білім, білік және дағдылар, дүниетанымдық және адамгершілік-эстетикалық идеялар, сондай-ақ әлеуметтік, танымдық және шығармашылық тәжірибе элементтері жүйесі.

Бұл элементтер адамзат өзінің өмір сүрген уақытында жинақтаған болмашы бөлігі ғана. Мазмұнын іріктеу кезінде нені басшылыққа алады? Біріншіден, басты сұраққа жауап беретін мақсаттар-не үшін үйрету. (Идеологияны өзгерту барлық оқу пәндері бойынша бағдарламалар мен оқулықтардың түбегейлі өзгеруіне әкеледі. Екіншіден, ел дамуының экономикалық деңгейімен. Үшіншіден, білім беру саласындағы мемлекеттің дәстүрі. Төртіншіден, оқушылардың психологиялық мүмкіндіктері туралы түсінік.

Дидактикада жалпы білім беретін орта мектеп үшін қажетті білім тізбесі және оларды меңгеру жүйелілігі негізделген білім мазмұнын іріктеу теориясы әзірленді. Бұл теориялар келесі факторларды анықтаудан тұрады:

- мектеп бітірушіге қоғамның талаптары: әлеуметтік, кәсіби, мәдени;

- әлем, мәдениет, адам, техника туралы ғылыми білімнің заманауи деңгейіне сәйкестігі;

- дидактикалық принциптерді сақтау: жүйелілік, реттілік және т. б.;

- әр түрлі оқу сатысындағы оқушылардың психологиялық мүмкіндіктерін есепке алу: кіші, орта және үлкен мектеп жасы;

- жеке тұлғаның білім алу қажеттілігі-қоғам білім алуға талап қойып қана қоймай, сонымен қатар азаматтардың да оны таңдауға құқығы бар.

Қазіргі кездегі орта мектепте қолданыстағы «жаңартылған» білім беру түсінігі жаңадан пайда болған ұғым емес. Ол педагогика саласында өткен ғасырдың әлеуметтік өзгерістер кезеңінде пайда болды. «Жаңартылған» білім беру ретінде дәстүрлі білім беруден замана талабына сай білім беруге көшуді әрі келесілерге бағдарлануды түсінеміз:

- әлеуметтік таңдау кезінде ғылым жетістіктерін тиімді пайдалану, (педагогикалық, психологиялық, философиялық, мәдениеттану және т.б.);

- жалпыадамзаттық рухани құндылықтардың басымдығы;

- мектептің демократиялық және гуманистік сипаты;
- жаңаша алғышарт ретінде ескеретін инновациялар;
- іс-әрекет, құзыреттілік және толерантты тұлғаны қалыптастыру.

Орта білім беру мазмұнын жаңартудың негізгі міндеттері - оның қол жетімділігін, сапасы мен тиімділігін арттыру. Бұл ауқымды құрылымдық, институционалдық, ұйымдық-экономикалық өзгерістерді ғана емес, бірінші кезекте – білім беру мазмұнын, ең алдымен, жалпы білім беру мазмұнын айтарлықтай жаңартуды, оны қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келтіруді болжайды [2].

Елдегі және әлемдегі қоғамдық және экономикалық дамудың қазіргі тенденциялары өндірістің тиімді өсуі мен жаратылыстану-ғылыми білімі бар кәсіпқойлар қажет болатын ілеспе ғылыми бағыттарды дамыту қажеттілігінің артуына алып келеді. Техника мен өнеркәсіптің даму қарқындылығы жаратылыстану-ғылыми білім беру жоғары мәнге ие. Жүйелі білім құрылғаннан бастап білім беру мазмұнын қалыптастыру және дамыту мәселелері өзекті болып табылады, ол ғылыми білімнің даму деңгейімен және қоғамдық болмыс тарихының нақты кезеңінде ұлттық әлеуметтік-экономикалық факторлармен айқындалады.

Білім беру жүйесіндегі, оның ішінде жалпы жаратылыстану орны мен рөлін анықтау туралы мәселелер бұрыннан және белсенді талқылануда. Зерттеушілердің пікірінше, жаратылыстану-ғылыми білім оның дүниетанымдық, әдіснамалық, мазмұнды және танымдық әлеуетінің арқасында жеке және әлеуметтік маңызды болып табылады. Жаратылыстану-ғылыми білім беру өскелең ұрпақты өзіндік өмірге дайындау компоненттерінің бірі болып табылады. Білім берудің гуманитарлық, әлеуметтік-экономикалық, технологиялық құрамдас бөліктерімен қатар ол мектепте оқыту және тәрбиелеу кезінде баланың тұлғасын жан-жақты дамытуды қамтамасыз етеді. Жаратылыстану-ғылыми ойлау және дүниетаным үйлесімді тұлғаның элементтері ретінде жаратылыстану-ғылыми білім беру процесінде жанама түрде қалыптасады [3].

О.Н.Крылова пікірі бойынша : "білім беру мазмұнының өзгеруі қоғамдағы мәдени үлгілердің, нормалар мен құндылықтардың сабақтастығын сақтау мақсатында отандық білім беру дәстүрлеріне, сондай-ақ инновацияларға сүйенуі тиіс". Әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық факторларға негізделген жалпы білім беру жүйесіндегі өзгерістер жаратылыстану-ғылыми білімге әсер етеді [4].

Қазіргі заманғы өркениеттің дамуы, мәдени тұлғаның әлеуметтік рөлін күшейту, ізгілендіру мен қоғамның демократиялануы, еңбекті интеллектуалдандыру, техниканы жылдам ауыстыру және технологиялар "өмір бойғы білімнен" формуласын "өмір бойына білім алу" деп ауыстыруды болжайды [5].

Орта мектеп мұғалімдерінің біліктілігін жетілдірудің тарихи дамуын зерттеу барысында бұл мәселеге елеулі көңіл бөлінгені анықталды. Орта мектеп мұғалімдерінің біліктілігін жетілдірудің даму тарихын кезеңдеудің бірқатар тәсілдері бар бірақ олардың барлығы ортақ нүктемен біріктіріледі, ол елдің қарқынды дамуы процессінде жылдам дайындықты қажет еткен жылдар:

- қызметкерлердің біліктілігін арттыру жүйесінің қалыптасуы (XIX ғ. - XX ғ. басында);
- педагогтарының біліктілігін арттыру жүйесін дамыту кезеңі (1917 жылдан 1941 жылға дейін);
- XX ғ. 50-80-жылдары біліктілікті арттыру жүйесін жетілдіру;
- XX ғ. аяғында-XXI ғ. басында педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесін жаңғырту [6].

Кәсіби педагогикалық білім беру жүйесіндегі мұғалімдердің біліктілігін арттырудың негізгі функциялары – диагностикалық, компенсаторлық, танымдық, болжамдық, бейімделу.

Диагностикалық функция - бұл қабілеттілікті анықтау, жеке-тұлғалық ерекшеліктерін және дайындық деңгейін анықтау. Компенсаторлық функция - бұл білім берудегі бұрын алған білімдерінің ескіруіне, кәсіби білім беру үдерісінде психологиялық-педагогикалық білімдерді толық алмауына, кәсіби білім мен іскерлікті терең меңгерудің маңыздылығына байланысты олқылықтарды жою.

Танымдық функция - бұл мұғалім тұлғасының кәсіби, зияткерлік және ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру.

Болжамдық функция-бұл шығармашылық әлеуетті дамыту, мұғалімнің кәсіби педагогикалық қызметке дайындығын анықтау.

Бейімделу функциясы - бұл ақпараттық мәдениетті дамыту, өздігінен білім алуға, оқу орнының мәртебесін, даярлық бейінін, лауазымын, жұмыс орнын ауыстыру кезінде қызметті бағдарлауға қажетті әмбебап педагогикалық технологиялар мен жүйелерді жобалау іскерліктерін үйрету.

Осылайша, білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру жүйесі-бұл бұрын алған кәсіптік білімдерін жаңарту, тереңдету, іскерлік қасиеттерін жетілдіру, жаңа мамандық алмай жаңа функционалдық міндеттерді игеру және кәсіптік қызметпен байланысты білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында мұғалімнің қоғамдық-практикалық қызметімен біртіндеп оқу іс-әрекеті кезектесіп отыратын қосымша кәсіптік білім беру түрі [7, 8].

Педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесі үшін жетекші бағыт - бұл педагогикалық қызметтің барлық кезеңінде үздіксіз біліктілікті арттыру және мұғалімнің жеке тұлғасын дамыту, оның кәсіби педагогикалық қызметке дайындығын анықтау, оның шығармашылық әлеуетін дамыту.

Е.А.Леванованың пікірінше, мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесінде оқыту үдерісіне шығармашылық көзқарас белгілі бір ақпаратпен қамтамасыз етіп қана қоймай, мұғалімнің шығармашылық қабілетін, оның жаңасын танып, тәжірибеде қолдана білуін дамытады [9].

Көптеген мамандар педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесінде және, әрине, өз бетінше жүзеге асырылатын дипломнан кейінгі білім берумен байланысты практикалық іс-әрекет барысында мұғалім кәсібилігі қалыптасады деген пікірді қолдайды.

Сондықтан біліктілікті арттыру үдерісінде мұғалімнің кәсіби дайындығы ғалымдардың басты назарында. "Мұғалімнің біліктілігін арттыру, – В.Я.Синенконың пікірінше, - мұғалімдерді жетілдіру институттары, білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру институттары, мұғалімдердің әдістемелік бірлестіктері, шығармашылық топтар жағдайында өздігінен білім алу жолымен жүзеге асырылады" [10].

Біліктілікті арттырудың қалыптасқан жүйесі - бұл білім беру жүйесінің тарихи дамуының оның оң тәжірибесін пайдалану тұрғысынан ғылыми қызығушылық танытудың нәтижесі.

Осы орайда, болашақ ұрпақ білімді болсын десек, сол ұрпаққа өмірде адаспай өз орындарын табуға бағыттайтын жаратылыстану пәндері бойынша ұстаздардың біліктілігін арттырудан бастағанмыз өте орынды деп білеміз. Осы бағытта жүзеге асырылған игі шаралардың бірі – еліміздің білім сапасын әлемдік деңгейге жеткізетін мұғалімдер қауымын қайта даярлау курстарының қарқынды жұмысы көңілге қонымды.

Мұғалімдерге арналған білім беру бағдарламасы ХХІ ғасырдағы қарқынды дамып келе жатқан зияткерлік және техникалық ортада табысты болу үшін қажетті дағдыларды меңгертуге бағытталған [11, 12]. Олар мұғалімдерді сын тұрғысынан ойлау, бірлесіп жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, мәселелерді шешу сияқты анағұрлым жоғары деңгейдегі көптеген дағдыларды өз бетінше меңгеруге және зерделеуге дайындайды, ынталандырады.

Мұғалімдерге арналған білім беру бағдарламасы спираль тәріздес құрылымға негізделген. Олар студенттік шақта оқу бағдарламасы аясында игерілетін негізгі дағдыларға мезгіл-мезгіл қайта оралып отырады. Мысалы, оқу бағдарламасындағы кейбір оқу мақсаттары студенттердің шынайы өмірде кездесетін мәселелерді анықтап, оларды зерттеуін талап етеді. Студенттер курстан курсқа ауысқан сайын бұл мәселелер күрделене түседі. Мәселелерді шешу тәсілі негізінен, педагогика және психология пәндерінде қамтылған және математика бойынша оқу бағдарламасының негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

Білім беру үдерісіне енген жоғарыда аталған жаңалықтар, жаңартылған білім беру бағдарламасы, бүгінгі күнгі талабына сай, келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама демекпіз. Аталған міндеттерді жүзеге асыру барысында «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы АОБПҚБАИ облыс мұғалімдеріне арнайы курстар өткізіп келеді. Курстың мақсаты: «Кең ауқымдағы білімдерді меңгерген болашақ мұғалім тұлғасын, үйлесімді ортасына қолайлы қалыптасқан білім беру» оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін енгізу арқылы, ұлттық білім беру жүйесіне арналған жоғары білім мазмұнын жаңарту бағдарламасымен таныстыру болып табылады. Жаңартылған білім беру мазмұнын ендіру бойынша курстарда оқыту «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ-ы Педагогикалық шеберлік орталығы мен «Өрлеу» БАҰО» АҚ ұйымдастыруымен арнайы жасалған біліктілікті арттыру бағдарламаларымен жүзеге асырылып отыр. Атап айтсақ, 2016 жылдан бастап облыстың барлық аудандарында көшпелі біліктілікті арттыру курсы өткізуде [13, 14].

Жаңартылған бағдарламаның басты ерекшелігі: білімді, шығармашыл, бәсекелік қабілеті тұлға тәрбиелеу; білім беру процесін тұлғаға бағдарлау; бала өміріндегі білімнің жеке тұлғалық мәні; өзіндік дербес оқу қызметі, өмірлік тәжірибесі; педагогикалық қолдау мен қамқорлық көрсету және мұғалім мен тыңдаушының ынтымақтастығы; болашақ мұғалімнің жалпы жеке тұлғалық өсуі, дамуы және өзін-өзі дамытуы қамтылған [15]. Жаңартылған бағдарламаның қолданыстағы бағдарламадан ерешеліктері болашақ мұғалімнің жан-жақты дамуына, өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне, әр адамға табиғатынан берілген, шығармашылық әлеуетін толық іске асыруына ықпал етеді. Біз білімді болашақ мұғалімге тыңдау, түсіну, ойлау, пайымдау, тұжырымдау, пікірлесу сияқты тілдік коммуникативтік біліктіліктерді оқушының өмірлік қажеттілігіне айналдыру үшін маңызы зор екеніне көз жеткіземіз. Осы курстан алған ақпараттарды пайдалана отырып, АОПҚБАИ-ның жоспарына сәйкес болашақ мұғалімдерге курс өткізу барысында төмендегі мақсаттарды басшылыққа алдым:

- Мұғалімдердің іскерлігін, ізденісін туғызып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашу.
- Критериалды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру.
- Жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру.
- Болашақ мұғалімнің білім алу үдерісіне белсене қатысуын қалыптастыру [16,17].

Білім беру үдерісін ұйымдастырудың басты ерекшелігі білім беру мен тәрбиенің бірлігі болып табылады. Курстың 1-4 күндері жаңартылған білім беру бағдарламасына және оның құрылымына қысқаша шолу, оны тиімді іске асыру үшін қажетті педагогикалық тәсілдер және критериалды бағалау жүйесі тренинг арқылы мұғалімнің іс-әрекеті ұйымдастырылды. 5-15-күндері білім беру бағдарламасының пәндік аспектілері (белсенді және тәжірибелік), ықшам сабақтар, өзіндік рефлексия және метатанымдық тапсырмаларды тиімді әдістерді пайдалана отырып, мұғалімдер өздерінің іс-тәжірибесімен бөлісті. Курсты өткізу барысында мұғалімдер электронды және баспадан шығарылған барлық әдістемелік құралдармен қамтамасыз етіліп, интерактивті әдістер, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңінен қолданылды [18]. Оқу бағдарламасы мен сабақ жоспарларын егжей-

тегжейлі талдауға, ортақ ой шығаруға, іс-тәжірибе алмасуға, әр сабақтың соңында тренер мұғалімдерге жаңартылған білім беру бағдарламасын түсіну жәйлы өзін-өзі бағамдау нысанын толтырып, кері байланыс жүргізеді. Мұғалімнің өзін-өзі бағамдау нысаны тренер мұғалімдерге бүгінгі сабақта не ұнады? Үйренгеннің ішінен өзіңіздің тәжірибеңізде нені қолдандыңыз, сабақта түсінбеген мәселелер болды ма? Оны қалай пысықтағысы келеді? Үйренгендердің ішінен айтарлықтай құнды не деген сұрақтарға жауап бере отырып, мұғалімдерге қосымша әдістемелік көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Әр тренер мұғалімдердің теория мен тәжірибені ұштастыруға, мұғалімнің өз әрекеттерін жоспарлай және ұйымдастыра білуге, мұғалім оқу материалдарын оқушыға дайын күйінде бермей, тыңдаушымен бірлесіп, сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде болуы, ал тыңдаушы үшін білімді өздігінен жан-жақты ізденуі, мәселені анықтай алуы, өзіндік тұжырым жасай алуы, өзінің іс-әрекетіне баға беруге дағдылануы, сыни ақпараттарды өз бетімен тауып, талдап, дәлелдей алуына, белгілі бір деңгейде пікірталасты жүргізе білу қабілеттерін дамытуға аса назар аударылды [19].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде бір болашақ» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында: «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. ... бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр»-деген. Білім берудің сапасын жақсарту болашақ мұғалімдерден басталады. Болашақ мұғалімдерге берілетін білім үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы қиын да, жауапты жұмыс. Бұл сатыда білім берудің сапасы, мұғалімнің кәсіби құзыреттілік деңгейіне байланысты. Әрине, қазіргі заманда тыңдаушыға сапалы білім беру үшін, мұғалімнің өзінің педагогикалық білімі, іс-тәжірибесі жоғары деңгейде болу керек.

Оқу бағдарламасын оқып-үйренуде табысқа жету және оқытуды тиімді ұйымдастыру үшін кәсіби қызметтің дайындығы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының ұйымдастырылуы сол өзгерістердің ең бастысы және дәлелі екені анық. Қоғам өзгеруімен бірге сол қоғамда өмір сүріп жатқан адамдар да өзгереді. Сондықтан біздің ұрпағымыз білім алып, тәрбиеленіп жатқан мекеме болашағы - ұстаздардың әрқашан ізденісте болуына байланысты [20].

Қорыта айтқанда, бағдарламаның мәні - болашақ мұғалімнің функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Болашақ мұғалім өзінің курс барысында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Жаңартылған бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ал мұғалім жаңашылдықтың жаршысы. Білім орталықтарында оқушыларды біліммен сусындататын әрбір педагог, Генри Фордтың «Бұған дейін жасалғандардың бәрін одан да жақсырақ етіп жасауға болады» деген ілімін негізге ала отырып, бір нәрсемен ғана шектелмей, өз білімін, шығармашылығын дамытып отыру керек деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Педагогика: под ред. А. П. Тряпицкой. - Санкт-Петербург [и др.] : Питер, Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2014. - 304 с.
2. Приоритеты современного образования: монография / Под общ. ред. Г.Ю.Гуляева— Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение».—2017.—132с.
3. Левшина С.В. Выявление путей обновления содержания школьного естественнонаучного образования: актуальность решения научной задачи. Международный научный журнал «Символ науки», №6/2016. –С. 174-176.

4. Крылова О. Н. Развитие знаниевой традиции в современном содержании отечественного школьного образования / Монография. – СПб.: Изд-во «ЛЕМА», 2010. – 355 с.
5. Возгова З.В. В 64 Методологический регулятив развития системы непрерывного повышения квалификации научно-педагогических работников: монография/З.В. Возгова. – М.: АПК и ПРО, 2010. – 239 с.
6. Калькова Г.В. Совершенствование процесса повышения квалификации педагогических кадров среднего профессионального образования. 13.00.08. дисс. канд.пед.н. Москва, 2015. -246с.
7. Матюшкина М.Д. Проспективная оценка качества постдипломного педагогического образования: монография / М.Д.Матюшкина. – СПб.: ЛЕМА, 2013. – 273 с.
8. Варющенко В. И., Гайкова О. В. Повышение квалификации в непрерывном образовании и развитии личности учителя. Научно-теоретический журнал Научные сообщения. №1 (22), Челябинск, 2015 –С. 20-30.
9. Леванова Е.А. Проектирование последипломного педагогического образования: монография / Е.А. Леванова. – М. : Спутник, 2013. – 117 с.
10. Синенко В. Я. Экспериментальная основа современного обучения учащихся естественнонаучным дисциплинам: монография / В. Я. Синенко. – Новосибирск: Изд-во НИПКиПРО, 2011. – 198 с.
11. Волков, И.П. Цель одна - дорог много: проектирование процессов обучения / И.П. Волков. - М.: Просвещение, 2015. - 159 с.
12. Тамберг, Ю.Г. Как научить ребенка думать: Учебное пособие для родителей, воспитателей и учителей / Ю.Г. Тамберг. - М.: СПб: Михаил Сизов, 2018. - 320 с.
13. Методические рекомендации по внедрению обновленного содержания образования в 3, 6, 8 классах общеобразовательных школ Республики Казахстан.– Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2018. – 544 с.
14. Тастанова А.К. Современные подходы к оценке результатов обучения. Білім-Образование ғылыми-педагогикалық журналы. №3. Астана, 2018. –Б. 19-23.
15. Об утверждении образовательных программ курсов повышения квалификации педагогических кадров в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан.Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 15 января 2016 года № 32.
16. Методологические и учебно-методические основы внедрения системы критериального оценивания учебных достижений обучающихся. Методическое пособие. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 58 с.
17. Бухарова, Г.Д. Общая и профессиональная педагогика / Г.Д. Бухарова, Л.Д. Старикова. - М.: Academia, 2015. - 336 с.
18. Вахтеров В. О новой педагогике / Василий Вахтеров. - М.: Карапуз, 2017. - 224 с.
19. Морозов А.В. Креативная педагогика и психология / А.В. Морозов, Д.В. Чернилевский. - М.: Академический проект, 2016. - 560 с.
20. Ильин, Е.Н Рождение урока / Е.Н Ильин. - М.: Педагогика, 2016. - 176 с.

REFERENCES

1. Pedagogika: pod red. A. P. Tryapicynoj. - Sankt-Peterburg [i dr.] : Piter, Sankt-Peterburg [i dr.] : Piter, 2014. - 304 s.
2. Prioritety sovremennogo obrazovaniya: monografiya / Pod obshch. red. G.Yu.Gulyaeva - Penza: MCNS «Nauka i Prosveshchenie». -2017. -132s.

3. Levshina S.V. Vyyavlenie putej obnovleniya sodержaniya shkol'nogo stestvennonauchnogo obrazovaniya: aktual'nost' resheniya nauchnoj zadachi. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Simvol nauki», №6/2016. –S. 174-176.
4. Krylova O. N. Razvitie znanievoj tradicii v sovremennom sodержanii otechestvennogo shkol'nogo obrazovaniya / Monografiya. – SPb.: Izd-vo «LEMA», 2010. – 355 s.
5. Vozgova Z.V. V 64 Metodologicheskij regul'yativ razvitiya sistemy nepreryvnogo povysheniya kvalifikacii nauchno-pedagogicheskikh rabotnikov: monografiya/Z.V. Vozgova. – M.: APK i PRO, 2010. – 239 s.
6. Kal'kova G.V. Sovershenstvovanie processa povysheniya kvalifikacii pedagogicheskikh kadrov srednego professional'nogo obrazovaniya. 13.00.08. diss. kand.ped.n. Moskva, 2015. -246s.
7. Matyushkina M.D. Prospektivnaya ocenka kachestva postdiplomnogo pedagogicheskogo obrazovaniya: monografiya / M.D.Matyushkina. – SPb.: LEMA , 2013. – 273 s.
8. Varyushchenko V. I., Gajkova O. V. Povysenie kvalifikacii v nepreryvnom obrazovanii i razvitiit lichnosti uchitelya. Nauchno-teoreticheskij zhurnal Nauchnye soobshcheniya. №1 (22) , CHelyabinsk, 2015 –S. 20-30.
9. Levanova E. A. Proektirovanie poslediplomnogo pedagogicheskogo obrazovaniya : monografiya / E. A. Levanova. – M. : Sputnik, 2013. – 117 s.
10. Sinenko V. YA. EHksperimental'naya osnova sovremennogo obucheniya uchashchihsya estestvennonauchnym disciplinam : monografiya / V. YA. Sinenko. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2011. – 198 s.
11. Volkov, I.P. Cel' odna - dorog mnogo: proektirovanie processov obucheniya / I.P. Volkov. - M.: Prosveshchenie, 2015. - 159 c.
12. Tamberg, YU.G. Kak nauchit' rebenka dumat': Uchebnoe posobie dlya roditel'ej, vospitatelej i uchitelej / YU.G. Tamberg. - M.: SPb: Mihail Sizov, 2018. - 320 c.
13. Metodicheskie rekomendacii po vnedreniyu obnovlennogo sodержaniya obrazovaniya v 3, 6, 8 klassah obshcheobrazovatel'nyh shkol Respubliki Kazahstan.– Astana: NAO imeni I. Altynsarina, 2018. – 544 s.
14. Tastanova A.K. Sovremennye podhody k ocenke rezul'tatov obucheniya. Bilim-Obrazovanie rylymi-pedagogikalyk zhurnaly. №3. Astana, 2018. –B. 19-23.
15. Ob utverzhdenii obrazovatel'nyh programm kursov povysheniya kvalifikacii pedagogicheskikh kadrov v ramkah obnovleniya sodержaniya srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan.Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 15 yanvarya 2016 goda № 32.
16. Metodologicheskie i uchebno-metodicheskie osnovy vnedreniya sistemy kriterial'nogo ocenivaniya uchebnyh dostizhenij obuchayushchihsya. Metodicheskoe posobie. – Astana: NAO imeni I. Altynsarina, 2015. – 58 s.
17. Buharova, G. D. Obshchaya i professional'naya pedagogika / G.D. Buharova, L.D. Starikova. - M.: Academia, 2015. - 336 c.
18. Vahterov, Vasilij O novoj pedagogike / Vasilij Vahterov. - M.: Karapuz, 2017. - 224 c.
19. Morozov, A. V. Kreativnaya pedagogika i psihologiya / A.V. Morozov, D.V. CHernilevskij. - M.: Akademicheskij proekt, 2016. - 560 c.
20. Il'in, E.N Rozhdenie uroka / E.N Il'in. - M.: Pedagogika, 2016. - 176 c.

П.К.ИСКАКОВА, Ү.Р.РАХМЕТ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz)*

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ

Мақалада қазіргі заманғы білім беру мен оны дамытудың көкейкесті мәселелері қарастырылады. Оқу-тәрбие үдерісі жоғары тиімділіктегі педагогикалық технологияның пайда болуын талап ететін дидактикалық ғылымға тікелей тәуелді. Ол бүгінгі білім беру жүйесіндегі оқытушының қажымас ізденімпаздығымен, шығармашылық жемісімен келеді. Сондықтан да әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беруді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Педагогикалық технологияларды жобалаудың жалпы мақсаты осы жүйе үшін оңтайлы жағдайды таңдау болып табылады. Бұл жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін зерделеуді және білім алушылардың жас ерекшеліктеріне, олардың дайындық деңгейіне барабар іс-әрекеттерді іріктеуді талап етеді.

Кілт сөздер: педагогикалық технология, оқу үдерісі, педагог, білім алушы, оқытудың әдіс-тәсілдері, дидактикалық талап, арттыру.

П.К.Искакова, У.Р.Рахмет

Влияние педагогических технологий на повышение эффективности учебного процесса

В данной статье рассматривается современное образование и актуальные проблемы его развития. Учебно-воспитательный процесс напрямую зависит от дидактической науки, требующей появления высокоэффективных педагогических технологий. Оно приходит с трудолюбием и творчеством преподавателя в современном образовательном пространстве. Поэтому в зависимости от способностей каждого учащегося необходимо делать большой упор на освоение обновленной педагогической технологии, реализующей образование. Общая цель проектирования педагогических технологий заключается в выборе оптимальных условий для данной системы. Это требует изучения индивидуальных особенностей личности и выбора действий, адекватных возрастным особенностям обучающихся, уровню их подготовки.

Ключевые слова: педагогическая технология, учебный процесс, педагог, обучающийся, методы обучения, дидактические требования, повышение.

P.K.Iskakova, U.Rahmet

The Impact of Educational Technologies to Increase the Efficiency of the Educational Process

This article discusses the current problems of modern education and its development. The educational process depends on the didactic science, which requires the emergence of highly effective pedagogical technologies. It comes with the hard work and creativity of the teacher in the modern educational space. Therefore, depending on the abilities of each student, it is necessary to place great emphasis on the development of updated pedagogical technology that implements

education. The overall goal of pedagogical technology design is to select the optimal conditions for this system. This requires the study of individual characteristics of the individual and the selection of actions that are adequate to the age characteristics of students, the level of their training.

Keywords: pedagogical technology, educational process, teacher, student, teaching methods, didactic requirements, increase.

Қазіргі заманғы білім беру мен оны дамытудың көкейкесті мәселелерін шешу нақты, ғылыми-теориялық және практикалық бағыттағы реформаны қамтамасыз ететін, білім беру жүйесін прогрессивтік және динамикалық бірлікте тұтас, интегративті дамытуды жобалау мен жасақтауды, ерекше оқу-тәрбие үдерісін, жоғары тиімділіктегі педагогикалық технологияның пайда болуын талап ететін дидактикалық ғылымға тікелей тәуелді. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі педагогтың қажымас ізденімпаздығымен, шығармашылық жемісімен келетіні белгілі. Сондықтан да әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үдерісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны енгізуді міндеттейді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру [1].

Білім беру тәжірибесінде соңғы жылдары оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдері мен құралдарын жетілдіру үдерісі мен білім беру үдерісінің технологиялылығын күшейту үдерісі айқын көріне бастады. Технологиялылық дегеніміз, негізінен, білім беру үдерісінде қолданылатын әдіс-тәсілдерге өзгеріс енгізіп, қайта жаңартып енгізу үдерісі. Сонымен қатар, қалыптасқан дәстүрлі әдістемелердің орнына жаңа педагогикалық технологиялардың келуі оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал етуге бағытталған.

ЮНЕСКО-ның құжаттарында «педагогикалық технология» ұғымына мынадай анықтама берген: «педагогикалық технология - бұл білім берудің неғұрлым тиімді нысанына қол жеткізу үшін адами және техникалық ресурстарды есепке ала отырып, олардың арасындағы өзара бірлігі арқылы білім беру мен игерудің барлық үдерісін бағалаудың жүйелі әдісі». Басқаша айтқанда, педагогикалық технология - бұл педагогикалық ғылым мен білім беру тәжірибесін дамытуда сабақтастықты сақтау шартымен педагогика мен әдістеменің инструменталдық және әдіснамалық құралдарын түбегейлі жаңарту.

Егер әдістеме көп жағдайда оқу үдерісін ұйымдастыру және өткізу бойынша ұсынымдар жиынтығы ғана болса, онда педагогикалық технология түпкілікті нәтиженің кепілділігімен, болашақ оқу үдерісінің жобасы принциптерімен ерекшеленеді. Оқу үдерісін жобалаудың немесе осы жобаны іске асырудың технологиялық деңгейіне шығу педагогты жоғары кәсіби етеді, оның тұлғасын қуаттайды, білім алушының ролін күшейтеді және педагог шығармашылығын дамытудың жаңа көкжиегін ашады. Ал бұл педагогтың жаңа ролі мен қызметі [2].

Педагогикалық технология білім беру жүйесінде жұмыс істеу құқығына ие болуы үшін, ол бірқатар дидактикалық талаптарды қанағаттандыруы тиіс:

- 1) білім беру үдерісінде сұранысқа ие болу;

2) «педагог-білім алушы» жүйесіне барабар дайын болу;

3) пәндік әдістемелік жүйелерге қатысты әмбебап болу.

Талаптардың басқа тобы оқу үдерісін үлгілеуге қатысты: таңдалған параметрлер педагогикалық технологияның негізі болатын оқу үдерісінің моделін құрайтын оқу үдерісін параметрлеу:

1) оқу үдерісі моделінің тұтастығы мен циклдігі;

2) оқу үдерісінің ақпараттық моделін технологияландыру.

Талаптардың тағы бір тобы педагогикалық технологияның негізгі жұмыс істеу өнімі ретінде оқу үдерісінің жобасын қалыпқа келтіруге қатысты:

1) оқу үдерісінің жобасын нормалау (оқу уақыты, дидактикалық ақпарат көлемі, дидактикалық ақпаратты игеру қарқындылығы, даму және оқыту бағдарламаларына бөлінетін уақыт);

2) оқытудың қалыпты және қолайлы жағдайларында соңғы нәтижеге жете отырып, педагогикалық технология жұмыс істейтін жұмыс алаңын қалыптастыру.

Жоғарыда келтірілген дидактикалық талаптарды сақтау педагогикалық технологияларды жобалау мен енгізуді білім беру үдерісіне дұрыс әрі әдіснамалық тұрғыда дайындалған және негізделген етеді [3].

Педагогикалық технологияларды енгізудің бастапқы сәті оларды реттеу және болжау мақсатында оқу үдерісінің жекелеген элементтерін алдын ала жобалау болып табылады. Білім беру тәжірибесінің қажеттілігі педагогикалық еңбектің технологиялануына, яғни білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту үдерісінің мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған әдіс-тәсілдер, құралдар, ұйымдастыру формалары жүйесін таңдауға әкелді. Бұл ретте педагогикалық технологияларды әзірлеу барысында кәсіптік оқыту үдерісінің екі жақты табиғаты бар екенін ескеру қажет. Бір жағынан, онда оқу және кәсіби білім мен іскерліктің таза технологиялық жазықтығын бөліп көрсетуге болады.

Ақпараттандыру оқытудың мазмұны, әдістері мен ұйымдастырушылық формаларындағы технологиялық өзгерістерді болжайды. Бұл қазіргі кезеңде білім беру мазмұнының проблемасы, оқу үдерісінің білім беру мен компьютерлік технологиялардың дәстүрлі шеңберіндегі арақатынасы, білім алушылардың, педагогтардың және білім беру ортасының жаңа өзара қарым-қатынасы шешілуі тиіс. Жаңа педагогикалық технологияларды дамыту ЖОО-ның білім беру үдерісінде білім беру қызметін көрсетуді қамтамасыз етуге қабілетті жаңа білім беру жүйесін қалыптастыруға әкеледі [4].

Педагогикалық үдеріс - бұл адамдардың құндылықты бағдарларымен, мінез-құлықтың жеке ерекшеліктерімен, қарым-қатынасымен, іс-әрекетімен, олардың шығармашылық әлеуетімен әлеуметтік ұйымдастырылған өзара іс-қимылы. Сондықтан, субъектілердің өзара іс-қимылы тұрғысынан педагогикалық үдеріс осы субъектілердің белсенділігін басқару объектісі болып табылады.

Педагогикалық технологиялар экономикалық тұрғыдан қарағанда, тиімді пәндік-қайта құру қызметінің жолдарын қолдануға, ең аз шығындармен оқыту нәтижелерін алуға бағытталған. Педагогикалық технологияларды енгізудің психологиялық аспектісі білім алушылардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін анықтаумен және оларды танымдық қызметті ұйымдастыруда есепке алумен байланысты (кәсіптік оқыту үшін кәсіби даму және өзін-өзі анықтау жағдайларын, білімді меңгеру механизмдері маңызды) [5].

Педагогикалық технологияларды әзірлеу және енгізу мәселесін талдау олардың мақсатты болжаумен, модельдеумен, жобалаумен, яғни педагогтың басқару қызметінің мазмұнын құрайтын барлық тақырыптарға сәйкес келетінін көрсетеді. Технология және жобалау - өзара байланысты және өзара толықтырушы екі ұғым. Егер педагогикалық технология оқытудағы тұлғаның «рұқсат ету мүмкіндіктерін» іске асыруға бағытталса, онда

жобалау осы мүмкіндіктерді іздестіреді; егер технология оқытудың мақсаттары мен құралдарының бірлігін біріктіруге ұмтылса, онда мақсаттарды таңдау және қалыптастыру үдерісі - жобалау міндеті. Дидактикалық үдерістің заңдылықтары мен құрылымын талдау келесі педагогикалық технологияларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: мотивациялық, іс-әрекеттік және басқару технологиялары [6].

Мотивациялық педагогикалық технологиялар білім алушыларды оқу-танымдық немесе оқу-кәсіптік қызметке ұзақ уақыт жанаспай қосуға мүмкіндік береді. Олар:

- тұлғаның ішкі мотивациясын дамытуға бағытталады және эмоционалдық көңіл-күй, қызметке оң көзқарас және оған ұмтылу атмосферасын құру;
- кәсіби қызығушылықты қалыптастыру және дамыту;
- оңтайлы педагогикалық қарым-қатынасты қамтамасыз ету;
- оқылатын материалдың практикалық мағынасына бағдарлау;
- білім алушыларға жеке көзқарас, тұлғаның өзін-өзі бағалауын арттыру;
- нақты кәсіби қызметке бағдарлау;
- ақпараттандыруға негізделген кері байланысты ұйымдастыру үдерістерін қамтиды [7].

Педагогикалық іс-әрекет технологиялары педагогтардың және білім алушылардың тікелей қызметін ұйымдастырумен байланысты. Педагогикалық іс-әрекет технологияларын жіктеу белгілері: олардың мақсаты, қолданылуы, меңгерудің мақсаты және білім алушылардың танымдық дербестігі, оқыту және дамыту мақсаттарын іске асыру тәсілдері болып табылады. Өзінің мақсаты бойынша іс-әрекеттік педагогикалық технологиялар теориялық білімді меңгеру технологияларына және практикалық әрекеттерді орындау технологияларына бөлінуі мүмкін. Бұдан басқа, қолдану белгісі жеке, яғни бір нақты тапсырманы орындауға арналған және оның нақты мазмұнына қарамастан кез-келген тапсырманы игеруге жарамды жалпы педагогикалық технологияларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді [8].

Басқарудың педагогикалық технологиялары оқыту үдерісінің нәтижелілігіне қол жеткізу тәсілдері мен құралдарының жүйесі болып табылады. Кез-келген басқарма қойылған міндеттерді барынша оңтайлы жолмен, оқу үдерісі барысын тұрақты бақылау және іс-әрекеттерді түзету арқылы шешуді қамтамасыз ететіндіктен, онда басқару технологиялары келесі міндеттерді шешуді қамтиды [9]:

- мақсаттар қою;
- тірек білімді өзектендіру;
- білім алушылардың жеке ерекшеліктерін зерделеу;
- талдау және шешімдер қабылдау;
- бақылау.

Педагогикалық технологияларды жобалаудың жалпы мақсаты осы жүйе үшін оңтайлы жағдайды таңдау болып табылады. Бұл жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін зерделеуді және білім алушылардың жас ерекшеліктеріне, олардың дайындық деңгейіне барабар іс-әрекеттерді іріктеуді талап етеді. Бұл ретте педагогтың жеке даралығын ескере отырып, өзара іс-қимылдың оңтайлы стратегияларын таңдау маңызды болып табылады [10].

Іріктелген оқу материалына сәйкес оқытушы оны меңгерудің қандай да бір деңгейіне бағдарлаудан туындаған мақсаттарды тұжырымдау қажет, бұл өз кезегінде бағалау өлшемдерін анықтайды және меңгеру сапасын бақылау жүйесін әзірлеуді талап етеді. Бақылаудың мақсаты алынған нәтижелердің болжамды нәтижеден ауытқуын анықтау болып табылады. Сондықтан бақылауды жобалау кезінде мотивациялық және іс-әрекеттік педагогикалық технологиялардың бірқатар нұсқаларын қарастыру, білім алушылардың кәсіби және жалпы ғылыми білім, дағды мен іскерліктер жүйесі ретінде қарастырылатын материалдың мазмұнын меңгеруі үшін олардың ең оңтайлылығын таңдау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы “Білім туралы” Заң. - Алматы: Юрист, 2003. - 22 б.
2. Матяш Н. В. Инновационные педагогические технологии. - М.: Академия, 2014. - 160с.
3. Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. – М.: Высшая школа, 1970. - 300с.
4. Kerimbaeva B.T., Bekbulatova I.U., Rysbekova A.K., Iskakova P.K., Musataeva I.S. // The formation of professional competence of a future teacher professional training by means of information technology. The Social Sciences 11 (Special Issue 4): 6720-6725, 2016. ISSN: 1818-5800. Medwell Journals, 2016.
5. Бұзаубақова К. Ж. Жаңа педагогикалық технология. - Алматы: Жазушы, 2004. - 208б.
6. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. -Алматы: Білім, 2014. - 360с.
7. Бордовский Н.В. Современные образовательные технологии. - М.: КНОРУС, 2011. - 432 с.
8. Киселев Г.М. Информационные технологии в педагогическом образовании. - М.: Дашков и К, 2013. - 308 с.
9. Федоров В.А., Колегова Е.Д. Педагогические технологии управления качеством профессионального образования. - М.: Академия, 2008. -208с.
10. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование. - М: «Академия», 2005. - 288 с.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respýblikasy «Bilim týralı» Zań. Almaty: Iyrist, -2003. -22s.
2. Matyash N. V. Innovatsionnye pedagogicheskiye tekhnologii. – M.: Akademiya, -2014. - 160s.
3. Bespal'ko V.P. Programmirovannoye obuchenıye. Didakticheskiye osnovy. - M.: Vyschaya shkola, 1970. -300s.
4. Kerimbaeva B.T., Bekbulatova I.U., Rysbekova A.K., Iskakova P.K., Musataeva I.S. // The formation of professional competence of a future teacher professional training by means of information technology. The Social Sciences 11 (Special Issue 4): 6720-6725, 2016. ISSN: 1818-5800. Medwell Journals, 2016.
5. Buzaýbaqova K.J. Jańa pedagogikalıq tekhnologiya. - Almaty: Jazýchy, -2004, 208b.
6. Bóribekova F.B., Janatbekova N.J. Qazirgi zamanǵı pedagogikalıq tekhnologiyalar: Oqýlyq . - Almaty: Bilim, 2014. - 360s.
7. Bordovski N.V. Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii. – M.: KNORUS, 2011.- 432 s.
8. Kiselev G.M. Informacionnye tehnologii v pedagogicheskom obrazovanii. - M.: Dashkov i K, 2013. - 308 s.
9. Fedorov V.A., Kolegova E.D. Pedagogicheskiye tekhnologii úpravleniya kachestvom professional'nogo obrazovaniya. - M.: Akademiya, 2008. - 208s.
10. Kolesnikova I.A. Pedagogicheskoe proektirovanie. - M: «Akademiya», 2005. - 288 s.

Е.Д.ОРАЗБАЕВ, Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Dene-tarbiesi@mail.ru)*

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ КӘСІБИ МАМАНДЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Мақалада дене шынықтыру және спорт мамандығы бойынша зерделенген дене мәдениеті проблемалары саласындағы ғылыми еңбектерді зерттеудің ұғымдық аппаратын негіздеуге арналған ұғымдардың өзара байланысы, мәні мен мағынасы ашып көрсетілген. Атқаратын функцияларына, принциптеріне жан-жақты сипаттама беруге, осы ұғымдарға берілген анықтамаларды жүйелеуге мүмкіндік береді және зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі қарастырылған. Дене мәдениеті жоғары оқу орны студенттерінің кәсіби сапалары процесін теория мен практикада зерттеуде оған берілген анықтамаларды жүйеге келтірілгені көрсетілген. Педагогикалық мазмұнын ашып көрсетуге, құрылымдық компоненттері мен функцияларын анықтауға көмектесу керектігі айтылған. Өмірлік және кәсіптік мақсаттарға жету үшін дене шынықтыру және спорттық қызметті шығармашылықпен пайдаланудың тәжірибесін алу қажеттігі айтылған.

Кілт сөздер: білім, спорттық ойындар, тәрбие, психология, педагогика, үйрету, дамыту.

Е.Д.Оразбаев, К.Оразбекулы

Значение и задачи профессиональной специализации студентов

В статье рассматриваются научные труды по проблемам физической культуры, которые изучаются в области физической культуры и спорта, а также значения и понятия терминов. Дано подробное описание функций, принципов, систематизированы определения, данные этим понятиям, и изучена теоретико-методологическая основа исследования. Это показано в теории и на практике процесса профессионального развития студентов физической культуры. Раскрыт педагогический контент, который помогает определить структурные компоненты и функции. Для достижения жизненных и профессиональных целей необходимо приобретать опыт творческого использования физической культуры и спорта.

Ключевые слова: образование, спортивные игры, воспитание, психология, педагогика, обучение, развитие.

E.D.Orazbayev, K.Orazbekuly

The Value and Tasks of the Professional Specialization of Students

The article considers not the scientific work on the problems of physical culture, which is studied in the field of physical culture and sports, but the meaning of the concept and the meaning of the terms. A detailed description of the functions, principles, systematize the definitions given to these concepts, and study the theoretical and methodological basis of the study. This is shown in the theory and practice of the process of professional development of students of physical culture, which is given to him the definition. The pedagogical content which helps to define structural

components and functions is opened. In order to achieve life and professional goals, it is necessary to acquire experience in the creative use of physical culture and sports.

Keywords: education, sports, education, psychology, pedagogy, training, development.

Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спорт туралы негізгі заңдарында дене мәдениеті жоғары оқу орындарында оқу пәні ретінде және жеке тұлғаны бүтіндей дамытудың маңызды құралы (компоненті) ретінде ұсынылған. Жалпы мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде және студенттерді оқу жылдарының барысында кәсіби дайындауда дене мәдениеті гуманитарлық білім берудің компонентінде міндетті бөлім болып, оның маңызы рухани және дене күштері арқылы дансаулық, дене және психикалық аман-саулық, дене жетілуі сияқты жалпы адам құндылықтарын қалыптастыруда көрінеді.

Дене мәдениеті өзінің білім беру және дамыту қызметтерін дене тәрбиесінің мақсатты бағыттағы педагогикалық процесінде барынша толық іске асырады.

Студенттерге дене тәрбиесін берудің мақсаты жеке тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Студенттердің дене тәрбиесі процесінде келесі негізгі мына міндеттер шешіледі:

- жеке тұлға дамуында және оны кәсіби қызметке дайындауда дене мәдениетінің рөлін түсіну;

- дене мәдениетінің ғылыми-практикалық негіздерін және салауатты өмір салтын білу;

- дене мәдениетіне, салауатты өмір салтын қалыптастыру, өзінің денесін өзі жетілдіру және өзін-өзі тәрбиелеу, дене жаттығуларымен және спортпен тұрақты шұғылдануға қажеттілік сұраныстағы мотивациялық-құндылықты білу;

- денсаулықты сақтау және нығайту, психикалық сәттілік, психикалық дене қабілеттерін дамыту және жетілдіру, тұлғаның сапасы мен қасиеті дене мәдениетіндегі өзін-өзі қамтамасыз ететін біліктілік пен дағдылардың практикалық жүйесін меңгеру;

- студенттің болашақ кәсіби мамандығына психикалық дене дайындығын анықтайтын жалпы және кәсіби-қолданбалы дене дайындығын қамтамасыз ету;

- өмірлік және кәсіптік мақсаттарға жету үшін дене шынықтыру және спорттық қызметті шығармашылықпен пайдаланудың тәжірибесін алу.

Жоғары кәсіптік білімнің мемлекеттік білім беру стандартының негізінде жоғары оқу орындары факультеттерінің оқу жоспарларында барлық бағыттағы және жалпы мәдениет дайындығы пәнінің арнайы жоғары кәсіби білім беру циклында "Дене шынықтыру" пәніне барлық оқу кезеңдеріне дене тәрбиесі жоғары оқу орындарына арналған оқу бағдарламасы талаптарына сәйкес семестр сайын сынақ алынуымен міндетті түрде жылына 408 оқу сағаттарын бөлу қаралған [1].

Дене тәрбиесі студенттердің оқу жұмыстары режимінде оқу жоспарлары және бағдарламаларымен белгілі ережелерге бағындырылады және олар өңделіп, дайындалып ҚР Білім және ғылым министрлігімен бекітіледі. Дене тәрбиесінен мемлекеттік оқу бағдарламасы барлық жоғары оқу орындарының студенттері үшін дене мәдениетінен білім, қозғалыс біліктілігі мен дағдылары, дене сапаларын дамыту деңгейінің міндетті түрдегі орындайтын көлемін анықтайды [2].

Студенттердің дене тәрбиесінен бағдарламасы үш негізгі тараудан тұрады: ілімдік, практикалық және бақылау.

Ілімдік тарау. Тараудың материалы студенттерге табиғи және әлеуметтік процестерді

түсіну үшін қоғам мен жеке тұлға дене мәдениеті қызметін жүргізуде ғылыми-практикалық және арнайы білімді, олардың бейімді біліктілігі, жеке тұлға ретінде және кәсіби дамуы үшін шығармашылықпен қатынасты қалыптастыру; пайдалану, жетілдіру, оқу, кәсіби және әлеуметтік мәдени қызметін орындау барысында салауатты өмір салтын қалыптастыруды ұйымдастыру болып табылады.

Ілімдік тарау ғылыми-практикалық білімнің және дене мәдениетіне қатынаста дүние танымдық жүйесін қалыптастырады.

Білім дене тәрбиесі кафедрасы оқытушыларының лектер бойынша лекция сабақтарында 26 сағат көлемінде оқытылады [3].

Лекциялық курс келесі тақырыптар бойынша оқытылады: "Студенттерді жалпы мәдени және кәсіби дайындаудағы дене мәдениеті", "Дене мәдениетінің әлеуметтік-биологиялық негіздері", "Студенттің салауатты өмір салты негіздері", "Оқу еңбегі мен интеллектуалдық қызметтегі психофизиологиялық негіздері". "Жұмыс қабілеттілігін реттеудегі дене мәдениеті құралдары", "Дене тәрбиесі жүйесіндегі жалпы және спорттық дайындық", "Дене жаттығуларымен өз бетінше шұғылдану әдістемесінің негіздері", "Спорт түрін немесе дене жаттығуларының сауықтыру жүйесін жеке таңдау", "Таңдап алған спорт түрлерімен шұғылданудың немесе дене жаттығуларының сауықтыру жүйесінің ерекшеліктері", "Дене жаттығуларымен және спортпен шұғылданушылардың өзін-өзі бақылауы", "Студенттердің кәсіби-қолданбалы дене дайындығы" [4].

Бұдан басқа студенттер практикалық сабақтарда және ұсынылған әдебиеттерді өзбетінше оқып зерттеу жолымен білім алады және оны одан әрі тереңдетеді.

Практикалық тарау. Бұл тараудағы оқу материалы дене мәдениеті мен спорт құралдарын және әдістерін меңгеруге, онда өздері жеке тәжірибе алуларына, яғни өздігінен, мақсатты бағытта және шығармашылықпен дене мәдениеті және спорт құралдарын пайдалануға қызметтік және қозғалыс қабілеттерінің деңгейін арттыруға, жеке тұлғаның қабілеттері мен қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған.

Бағдарламаның практикалық тарауы оқу топтарындағы (12-15 адам) әдістемелік-практикалық және оқу-жаттығу сабақтарында іске асырылады [5].

Әдістемелік-практикалық сабақ дене мәдениеті және спорт құралдары арқылы оқу, кәсіби және өмірге қажетті біліктілік пен дағдыларды қалыптастырудың негізгі әдістері мен тәсілдерін студенттердің меңгеруін қарастырады.

Бұл сабақтардағы студенттер қызметі іс жүзінде нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін әдістерді шығармашылықпен меңгеруге бағытталады. Әрбір әдістемелік-практикалық сабақ сәйкес келетін ілімдік тақырыпқа сәйкестендіріледі.

Бағдарламаға лекциялық курспен байланысы бар міндетті әдістемелік-практикалық сабақтардың келесі тізімі қарастырылады [6]:

- өмірде маңызды біліктілік пен дағдыларды (жүру, жүгіру, шаңғымен жүру, жүзу) тиімді және үнемді меңгерудің әдістемелері;
- шаршауды, шалдығуды және дене мәдениеті құралдарын олардың бағытты түзетілуі үшін жұмыс қабілеттілігіне өзі баға берудің қарапайым әдістемелері;
- дене тәрбиесінің сауықтыру, рекреациялық және қалпына келтіру бағытындағы жеке бағдарламасын құру әдістемесі;
- өзіне-өзі массаж жасау әдістемесінің негіздері;
- көзге арналған өңдеу (коррегирующий) гимнастикасының әдістемесі;

- гигиеналық немесе жаттығу бағытындағы дене жаттығуларымен өз бетінше шұғылдануды көру және өткізу әдістемесі;

- дене мүсіні мен дене бітімін түзету және бағалау әдістемесі;

- денсаулық жағдайы мен дене дамуын (стандарты, бағдарламасы, формуласы және т.б.) өзін-өзі бақылау әдістері;

- ағзаның қызметтік жағдайын (функционалдық сынау) өзін-өзі бақылау әдістері;

- оқу-жаттығу сабағын өткізу әдістемесі;

- тандап алған спорт түрінен арнайы, дене және спорттық дайындығын өзін-өзі бақылау әдістері;

- жекелеген дене сапаларын бағытты дамыту үшін дене мәдениеті құралдарын пайдалану және жеке жолын табу әдістемесі;

- тандап алған спорт түрінен өтетін жарысқа төрешілікті ұйымдастыру әдістемесінің негіздері;

- дене мәдениеті және спортпен шұғылдану сабақтарында қолданылатын психологиялық сезім жағдайын реттеу әдістері;

- спорттағы бұлшық ет ширықтыру (релаксациясы) құралдары мен әдістері;

- кәсіби-қолданбалы дене дайындығының жекелеген элементтерін өздігінен меңгеру әдістемесі;

- жасалынған жағдай мен еңбек сипаты ескеріліп өндірістік гимнастика өткізу әдістемесі.

Оқу-жаттығу сабақтары іс жүзіндегі шығармашылық іс тәжірибелік қызметте тәжірибе жинақтауға тандап алған спорт түрінен жоғары нәтижелерге жету үшін денені жетілдіруге жеткізу мақсатында әрекетшілдікті дамыту қызметтік және қозғалыс қабілеттерінің деңгейін арттыру, жеке тұлғаның дене сапасы мен қасиеттерін қалаптастыруға бағытталған [7].

Жоғары оқу орындарында оқыған кезеңдерінде студенттердің қажетті қозғалыс белсенділігін қамтамасыз етуге, дене жаттығулары мен қызмет етуге дайындалғандығының үйлесімді деңгейін ұстаудың практикалық тарауының құралына жеңіл атлетиканың жекелеген түрлері (негізінен жүгіру және секіру), суға жүзу, спорт ойындары, шаңғымен сырғанау, туризм, кәсіби-қолданбалы дене дайындығы және күштік бағыттағы жаттығулары жатады [8].

Практикалық тарау оқытып үйрету ретінде шұғылданушыларды жаңа қозғалыс әрекетіне, сонымен бірге дене сапаларын тәрбиелеуді алдын-ала қарастырады.

Бақылау тарауы. Тараудың материалдары студенттердің оқу қызметі процесі мен нәтижелерін дифференцирлі және объективті есепке алуға бағытталған [9].

Ілімдік, практикалық және әдістемелік білімді меңгеру және дене дамуының динамикасы, әрбір студенттің дене және кәсіби қолданбалы дайындығы жағдайы жайлы бақылау сабақтары жедел, ағымдағы және қорытынды ақпараттарды қамтамасыз етеді.

Оқу-жаттығу сабақтарының нәтижелілігінің өлшем белгісі ретінде, сонымен бірге өз оқу орнының мамандарды дайындау ерекшелігі ескеріліп жоғары оқу орнының дене тәрбие кафедрасы өңдеп, дайындаған жоғары оқу орындарыша арналған оқу бағдарламасында мазмұндалған сынақ талаптары мен практикалық нормативтер саналады [10].

Студенттердің дене дайындығын анықтайтын міндетті тест мыналар болып табылады: 1/ 100м. жүгіру; 2/ жатып кеудені көтеріп, түсіру, аяқтары бекітілген, қолы басында (әйелдер үшін), белтемірге тартылу (ерлер); 3/ 2000м. (әйелдер) және 3000м. (ерлер) жүгіру, бір

орыннан ұзындыққа секіру, т.б. Тестілер оқу жылының басында оқуға түскен студенттердің дайындық деңгейін бақылау ретінде және оқу жылының соңында оқу жылы барысындағы алға басушылықты анықтау үшін өткізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. - Алматы: Санат, 2000. - 72 б.
2. Оңалбек Ж.К. Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт. - Алматы: РБК, 1997.-126 б.
3. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. - Алматы: Мектеп, 2004. - 96 б.
4. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы: Мектеп, 1978. - 144 б.
5. Тілеулов Ә.Ж. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі. Алматы, 2003, -187 б.
6. Korkmaz M., Baimukhanbetov B., Abdillayev A., Aknazarov S., Nyshanova S. Teacher and Classroom Context Effects on Academic Achievement of Primary School Students Life Sci J 014;11(1s): 233-240 p. (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>.
7. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе.- Алматы: Абай атындағы ҚазМПУ.- 2009 -240 б.
8. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. –Алматы: Дарын. -2004. 448 б.
9. Бабаев С.Б. Педагогика: жалпы негіздері және тәрбие теориясы - Түркістан: Тұран. - 2011
10. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе: кәсіби құзіретті ұстаздарды даярлау негіздері: оқу құралы. -Алматы: Абай атындағы ҚазМПУ – 2009.

REFERENCES

1. Uanbaev E. Dene ta'rbiesinin' negizderi – Almaty: Sanat, 2000. – 72b.
2. On'albek J.K. Ul'ttar arasyndag'y dene ta'rbiesi men sport. – Almaty: RBK, 1997.-126 б.
3. Tayjanov S. Dene mu'mkindikterin ta'rbieley'. – Almaty: Mektep, 2004. -96 б.
4. To'tenbaev B. Qazaqtyn u'lttyq ойындары. – Almaty: Mektep, 1978. – 144 б.
5. Tiley'lov E.J. Dene ta'rbiesinin ilimi men a'distemesi Almaty, 2003, - 187 б.
6. Korkmaz M., Baimukhanbetov B., Abdillayev A., Aknazarov S., Nyshanova S. Teacher and Classroom Context Effects on Academic Achievement of Primary School Student Life Sci J 014;11(1s): 233-240 p. (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>.
7. Berikhanova A.E. Pedagogikalyq mamandyqqa kirispe.- Almaty: Abai atyndagy QazMPY'. - 2009 -240 б.
8. Abiev J., Babaev S., Qudiyarova A. Pedagogika. –Almaty: Daryn. -2004. 448 б.
9. Babaev S.B. Pedagogika: jalpy negizderi jáne tاربة теориясы - Túrkiстан: Turan. -2011
10. Berikhanova A.E. Pedagogikalyq mamandyqqa kirispe: kásibi quziretti ustazdardy dаярлау негіздері: оқу құралы. -Almaty: Abai atyndagy QazMPY' – 2009.

Ә.Х.САРЫБАЕВА, Т.А.ТУРМАМБЕКОВ, А.СЕРІКҚЫЗЫ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: aksholpan.85@mail.ru)*

**БОЛАШАҚ ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ
АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Мақалада функционалдық құзыреттілік ұғымын қалыптастыру мәселелерінің ерекшеліктері қарастырылған. Функционалдық сауаттылық мәселелері жөнінде оқушылармен жұмыс жасау мысалдары келтірілген. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы қалыптастыру мәселелері айтылған. Физика сабағын қорытындылау үшін бірнеше мысалдар, сонымен қатар болашақ физика мұғалімдерінің функционалдық құзыреттілігін қалыптастыруға қойылатын талаптар талданған.

Кілт сөздер: функционалдық сауаттылық, қазіргі қоғам мұғалімі, кәсіби даярлық, білім беру жүйесін жаңарту, танымдық қабілет, шығармашылдық ойлау.

А.Х.Сарыбаева, Т.А.Турмамбеков, А.Серикқызы

**Формирование функциональной компетенции будущих учителей физики по
технологии критического мышления**

В статье представлены особенности формулировки концепции функциональной компетентности. Приведены примеры работы со школьниками о функциональной грамотности. Упомянуты проблемы формирования функциональной грамотности школьников посредством технологий критического мышления. Для подведения итогов урока физики проанализированы несколько примеров, а также требования к формированию функциональной компетентности будущих учителей физики.

Ключевые слова: функциональная грамотность, учитель современного общества, профессиональная подготовка, модернизация системы образования, познавательные способности, творческое мышление.

A.Kh.Sarybayeva, T.A.Turmambekov, A.Serikkyzy

**Formation of the Functional Competence of Future Teachers of Physics According to
the Technology of Critical Thinking**

This article presents the features of the formation of the concept of functional competence. Presents examples of working with students about functional literacy. Discussed issues of functional literacy of schoolchildren. Analyzed several examples of generally physics lessons and the requirements for the formation of functional competence of future teachers of physics.

Keywords: functional literacy, teacher of modern society, vocational training, modernization of the educational system, cognitive abilities, creative thinking.

Елімізде білім жүйесін дамыту талаптарына сай оқушыларға терең білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту бүгінгі күннің басты мәселесі болғандықтан, қоғамның педагог мамандарға қоятын талаптары қазіргі таңда күрделене түсуде. Жаңа қоғам мұғалімі - ол рухани адамгершілігі жоғары, азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, жасампаз, жан-жақты білімді, кәсіби құзыретті, өз теориялық білімін практикада әр түрлі педагогикалық технологиялармен жүзеге асыра алатын өз кәсібінің шебері бола білуі қажет.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті. Бұл міндетті орындауда білім беру жүйесіндегі білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа білім парадигмасын жүзеге асырудың орасан зор маңызы бар. Осы жұмыста құзыреттілік түсінігі айрықша орынға ие. Құзыреттілік түсінігіне білім туралы мемлекеттік құжаттарда жетекші орын беріліп, педагогика, психология ғылымында жан-жақты зерттелуде [1].

Мәселен, «Қазақстан Республикасы 12 жылдық орта жалпы білім берудің жалпыға міндетті стандарты» жобасында «Құзыреттілік – оқушылардың іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі, ал құзірет дегеніміз алға қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық; оқушының білім беру жүйесіне деген әлеуметтік тапсырысты құрайтын жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындығы» деп көрсетілген.

Заманауи білім беру жүйесінде бірқатар мәселелер бар. Практика білімге негізделген білім беру мазмұнының ұзақ жылдар бойғы пәндік немесе пәнаралық моделінің тиімсіз екендігін дәлелдеді. Сондықтан да білім сапасын жандандыру үшін бағыт беретін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын дамыту бойынша Ұлттық іс-қимыл жоспары болуы тиіс.

Әлеуметтік-экономикалық жаңарту шартында қоғамға функционалды сауатты, нәтижеге қарай жұмыс істей алатын, белгілі бір, әлеуметтік мағынасы бар жетістіктерге жете алатын адам қажет. Адамның барлық сапалы қасиеттері мектепте қалыптасады. Жоспарда айтылғандай, «республикадағы жалпы білім беретін мектептер педагогтерінің мықты пәндік білім беретіндігін, бірақ оны нақты өмірдегі жағдайларда пайдалануға үйретпейтіндігін көрсетеді».

Оқушыларды өз бетімен нәтижеге жетуге, талдауға, қоғамдық өмірге белсенді араласу үшін ақпараттың құрылымын жасап, тиімді қолдануға үйрету Еуропа мен Азия мемлекеттерінің, соның ішінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін жаңарту бағытында алдыңғы қатарға шығып отыр.

Жаратылыстану ғылыми бағытындағы пәндердің рөлін жаңарту шарттарында адамдар үшін өмірлік маңызы бар кез-келген тапсырмалар мен мәселелерді шешудің тиімді жолдары мен құралдарын жасауды қамтамасыз ету қажет [2,3].

Сонымен болашақ мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру - білім беру саласының өзекті мәселесі. Күн сайын адамға көптеген ақпарат тасқыны келеді. Ал оқу мазмұны мен оқыту әдістері ескі сарында қалып қояды. Сондықтан білім берудегі әлеуметтік қажеттілік пен ол қажеттілікті қанағаттандырудың арасындағы қарама-қайшылық білім беру саласының дағдарысына әкеліп соғуда. Сол себепті мектеп мұғалімдерінің әдістемелік шығармашылығын дамытуды педагог-мамандардың біліктілігін жетілдіру жүйесінде ұйымдастыруды олардың кәсіби құзыреттілігі кезінде жүзеге асыру қажеттігі туындайды [4].

Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды [5].

Құзыреттілікке бағытталған сабақ жоспарларында сабақ оқытуды ұйымдастырудың бір мүмкін формасы ретінде сақталады да, оқушылардың оқу тақырыбын өз бетімен меңгеруіне басымдық беріледі [6].

Мысалы, электростатика тарауын оқыту барысында педагог тақырыпты бастамас бұрыс, сын тұрғысынан ойлау мақсатында «Ара балды қалай жинайды?» деген секілді ой қозғау сұрақтарын қойған дұрыс. Оқушы педагогтың қойған сұрағына өз тұжырымдарын айта келе, тақырыптың мазмұны ашылады. Сабақты қорытындылау барысында төмендегідей сұрақтарды қоюға болады.

1. Электрлік соққы қауіпті болуы мүмкін. Неге? Қауіптің алдын алу үшін не істеуге болады? Мысалдар келтіріңіз.

2. Авиация саласындағы ұшақ әуеде ұшып, қонғаннан кейін, бірден металл трап қойылмайды. Неліктен?

3. Неге найзағай кезінде жерге жатуға болмайды? Себебін түсіндіріңдер.

4. Электр өрісінің медицинада қолданылатын жерлерін ата. Қандай пайдасы бар?

5. Жаздың күні мысықтың немесе қойдың арқасын сипасаң, сытырлаған дыбыс естіледі, қараңғыда ұшқынды да байқауға болады. Осыны түсіндіріңдер.

6. Киімді жеңіл шөткемен тазалағанда, шаң-тозаңдарды киімнен ажырату өте қиын болады. Киімге шаң-тозаңдардың жабысуын азайту үшін не істеу керек?

7. Неге бензин тасымалдайтын көліктен отынды құйып алғанда немесе оған бензин құйғанда көлікті жермен жалғайды?

8. Мына мақалдардың тәрбиелік және физикалық мәнін түсіндіріңдер:

1. Найзағай биік ағашты бұрын соғады.

2. Ашық күнгі найзағай секілді.

3. Жалғыз еменге жай түскіш.

Функционалдық сауаттылық ұғымы арқылы білімгерлер физикалық құбылыстар мен заңдарды талдауға және бағалауға үйренеді, яғни олардың терең логикалық ойлау оралымдығы мен қабілеті дамиды. Осылайша, білімгерлерді физикалық құбылыстарды табиғаттан, тұрмыстан және техникадан тауып, көре білуге үйретеді, білімгерлердің байқампаздығын дамытады. Сабақ үдерісінде функционалдық сауаттылыққа негізделген тапсырмаларды орындату білімгерлердің пәнге деген ынтасы мен қызығушылығын тудырады. Осылайша, білімгерлердің оқу-танымдық құзыреттілігі дамып, қалыптасады [7].

Физика сабағында функционалдық сауаттылық бойынша берілген тапсырмаларды қолдану арқылы сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытуға болады.

Неге шөл далада аттан гөрі түйемен жүрген ыңғайлы?

Жауабы: түйенің табаны жалпақ болғандықтан ол құмға батпайды. Түйе ауыр болғанымен, ауданы аттың тұяғының ауданынан жалпақ болғандықтан, түсіретін қысымы аз.

Неліктен орындықта қатты да, киіз үйде көрпешеге отырған жұмсақ болып сезіледі?

Жауабы: орындықта отырғанда біз аз ауданда отырамыз. Ал жұмсақ жерде отырғанда, үлкен ауданда отырамыз да, қысым аз түседі).

Көшпенділер жау әскерінің жақындағанын қайдан біліп отырған?

Жауабы: жер үлкен арақашықтықта дыбыстарды жеткізеді. Адамдар жерге жатып тыңдаған. Көптеген әскердің дауысы гуіл болып алысқа естіледі.

Жазық далада жаңғырықтың естілуі мүмкін бе?

Жауабы: жоқ, дыбысты шағылдыратын зат жоқ.

Киіз үйдің ішіндегі дауыстардың шығуына кілемдер мен тұс киіздердің әсері қандай болады?

Жауабы: Жұмсақ маталар және кілемдер дыбыс толқынының энергиясын өшіреді, дыбыс қаттылығы азаяды. Осыдан дыбыс тыныш естіледі.

4. Қамшыны кенеттен сермеп қалғанда неге дыбыс шығады?

Жауабы: Қамшыны сермегенде шығатын дыбыс ауаның тізбекті тербелісінен туады. Тербеліс жиілігі қамшының қозғалыс жылдамдығына байланысты болады [8].

Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті. Сондықтан да ұстаз әрбір сабағын шығармашылық ізденіспен, жауапкершілікпен, сабақтың әрбір минутын оқушы үшін сапалы өткізгенде ғана заманның сұранысына лайықты, құзыретті шәкірт тәрбиеленетіні сөзсіз. Осы орайда сын тұрғысынан ойлау технологиясын және функционалдық сауаттылықты өз тәжірибемде қолданып келемін. Физика - жаратылыстану ғылымы. Табиғатта болып жатқан сан мыңдаған құбылыстарын, қазіргі күн санап өзгеріп жатқан ақпараттық технологияның заманы бәрі осы физиканың заңдылықтарының арқасында дамып жатыр. Оқушы үшін мұның бәрін білу қызықты әрі қажетті болғанмен, осы заңдылықтарды меңгеру қиындық туғызады. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы функционалдық сауатты оқушыны даярлау осы қиындықтан шығудың бірден-бір әдісі болып табылады. Себебі жаңа материалды меңгеруде оқушыға қызығушылықты ояту бөлімі жаңа ақпаратты меңгеру үшін бұрынғы білімдерді еске түсіруге, ойларын бір арнаға салуға, проблемалық сұрақтар арқылы бүгінгі меңгеретін тақырыбымыздың басты мәселесіне назар аударуға көп мүмкіндік бар [9].

Оқушылардың дүниетанымына әр оқу пәні өз үлесін қосып отырады. Соның ішінде физиканы оқыту барысында сабақтас пәндерден және нақтылы өмірден оқушыларға түсінікті түрде келтірген деректер ғылыми білімдердің пайда болу негізін, қоршаған ортаның табиғат құбылыстарын түсініп, физиканың ұғымдары мен абстрактілі жағдайларын оңай сезіне біледі [10].

Физика пәнінің оқыту процесін жетілдіру оқушылардың танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын арттыруға негізделген. Оқу танымдық қызметі барысында оқушылар қажетті көлемдегі білімді игеріп қана қоймастан, танымдық қабілеті мен шығармашылық ойлауы да дамытылады.

Сыни тұрғыдан ойлау барысында, бала өз заманының озық өнегесін санасына сіңіреді, функционалдық сауаттылығы артады, басқаның пікірін тыңдауға дағдыланады және өзі де пікір айтуға үйренеді.

Физика сабағында бағдарлама материалын сапалы меңгерту үшін оқыту мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы арқылы және басқа да белсенді педагогикалық технологиялардың әдістерін кірістіре отырып, оқушыларды бір-бірімен пікірлесе білуге, ойларын нақты, ашық жеткізе білуге, тұжырымдарын жасауға үйретуге болады.

Осылайша, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесі, менің көзқарасым бойынша, болашақ физика пәні мұғалімдерінің бойына функционалдық құзыреттілікті қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі таңдағы мектеп саласында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі ЖОО базасында қарастырылмаған. Еліміздің жас буынын жаңа жағдаяттарда білімін өз бетінше қолдана алу мен мәселелерді шеше білу дағдысын қалыптастыруда болашақ физика пәні мұғалімдерінің де тигізер үлесі мол болмақ. Ендеше, ЖОО-да болашақ мамандарды даярлау барысында, олардың бойына болашақ еліміздің ұрпағын функционалды сауатты етіп тәрбиелей алатын құзыреттілікті сіңіруіміз қажет.

Бүгінгі таңда білім беру бағдарламаларын біліктілікті салыстырмалы және мөлдір ететін нәтижеге қарай бағыттау керек, сондықтан білім мен дағдыны дәстүрлі әдіс-тәсілдермен тексеруді құзыреттілікті бағалауға мүмкіндік беретін басқа дағдылармен, яғни кәсіби мәселелерді шешуде білімді іс жүзінде қолдана білу қабілеттілігімен алмастыруымыз қажет.

Бұл жерде мынадай мәселе туындайды – ЖОО-да нені үйреткен жөн? Ең айқын жауап - функционалды құзыреттілік. Болашақ маман физикалық заңдылықтарды түсінуі және меңгеруі тиіс. Заманауи сабақтарда нақты өмірлік мәселелерді шеше білу және ақпаратпен өз бетінше жұмыс істеуі маңызды.

Бұл зерттеу жұмыстары қоғам мен заманауи білім беру үдерістері үшін мәселенің шешімі болатын, білімгерлердің функционалды сауаттылығының құрамдас бөліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ол пәнге қатысты терминдердің ерекшеліктерін жақсы түсінуді қамтамасыз етеді. Қазіргі заманғы үдерісте қолданылатын ақпараттар саны қарқынды өсіп келеді, айқын түсініктердің мәні нақты әлемде де, виртуалды әлемде де адамның дамуына елеулі әсер етеді. Бұл функционалды сауаттылықты дамытуға елеулі үлес қосады.

Сонымен қатар, әлемдегі барлық ғалымдар, ұстаздар, қоғам және мәдениет қайраткерлері функционалды сауаттылықтың қажет екендігін мойындап отыр [11].

Сонымен, функционалдық сауаттылыққа байланысты тапсырмаларды орындау барысында жас мамандар құбылыстар мен заңдарды талдауға және біріктіруге үйренеді, яғни олардың терең логикалық ойлау оралымдығы мен қабілеті дамиды. Сөйтіп, білім алушыларды физикалық құбылыстарды табиғаттан, тұрмыстан және техникадан тауып, көре білуге үйретеді, жас мамандардың байқампаздығын дамытады. Сабақ барысында функционалдық сауаттылыққа байланысты тапсырмаларды жүйелі орындату олардың сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығын туғызады. Сондай-ақ, функционалдық сауаттылық тапсырмалары физикалық заңдар мен құбылыстардың, ұғымдардың санада дұрыс қалыптасуына мүмкіндік беріп, жас мамандардың біліміндегі жалаңдықты жоюға көмектеседі [12].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», Астана, Ақорда, 2012-URL-<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>.
2. "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017>.
3. 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы әдістемелік нұсқау хат, Астана, 2017 - URL- <https://bilimger.kz/2017-2018>.
- 4.Ильясова Р.К. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін дамыту мәселелері (баяндама) [электронды ресурс] – 2017 – URL -[https:// infourok. ru/bolasha mamandardy ksbi zyrettlgn damytu mseleler bayandama-340508.htm](https://infourok.ru/bolasha_mamandardy_ksbi_zyrettlgn_damytu_mseleler_bayandama-340508.htm)
5. Оқушылардың білім сапасын арттыру жолдары – 2018 - URL - [https://infourok. ru/material.html?mid=67219](https://infourok.ru/material.html?mid=67219)
6. Смагулова Г.М. Физика сабағында PISA тапсырмаларын қолдану арқылы сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту [электронды ресурс] – 2017 – URL - <https://videouroki.net/razrabotki/fizika-sabag-ynda-piza-tapsyrmalaryn-k-oldanu-ark-yly-syn-tu-rg-ysynan-oilau-k-a.html>
7. Особенности формирования функциональной грамотности учащихся основной школы по предметам естественнонаучного цикла. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 38 с.
- 8.Каниятова А.К. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында мұғалімнің шеберлігі - [электронды ресурс] – 2018 – URL -<https://kopilkaurokov.ru/nachalniyeKlassi/presentacii/bilimbieru-mazmu-nyn-zhan-artuda-mu-g-alimnin-shiebierlighi>
9. Базилбекова Д.С. Білім берудегі жаңа бағдарлама-жаңа мазмұн -[электронды ресурс] – 2018 – URL - https://ust.kz/word/essebilim_berydegi_janga_bagdarlama_janga_mazmun-51077.html
10. Aleksandrova O.M., Aristova M.A., Dobrotina I.N., Gosteva Y.N., Vasilevyh I.P. Language and literary literacy as components of learner's functional literacy – 2017-url-http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=wos&search_mode=generalsearch&qid=5&sid=d2te15timp829pqyfm&page=1&doc=10
11. Особенности формирования функциональной грамотности учащихся основной школы по предметам естественнонаучного цикла. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 38 с
12. Көшерев Ә.Ж. Физика есептері. Сапалық есептер. IV том, Оқу құралы, Шымкент: Нұрлы бейне, 2015,- 348б.

REFERENCES

1. QR Prezidenti N.Ä.Nazarbaevtiñ Qazaqstan xalqına joldawı «Qazaqstan-2050» strategyası qalıptasqan memlekettiñ jaña sayası bağıtı», Astana, Aqorda, 2012-URL-<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>.

2. "Qazaqstanıñ Üşinşi jañğırwı: jahandıq bāsekege qabiletilik" Memleket bassısı N.Nazarbaevtıñ Qazaqstan xalqına joldawı. 2017 jılǵı 31 qañtar. [http:// adilet. zan.kz/ kaz/docs /K1700002017](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017)

3. 2017-2018 oqw jılında Qazaqstan Respwblıkasınıñ jalpı orta bilim beretin uyımdarında oqw procesin uyımdastırwdıñ erekşelikleri twralı ädistemelik nusqaw xat, Astana, 2017 - URL-<https://bilinger.kz/2017-2018>.

4. İlyasova R.K. Bolaşaq mamandardıñ kāsibı quzırettiligin damıtw мәseleleri (bayandama) [élektrondı reswrs] – 2017 – URL -[https:// infourok. ru/bolasha _mamandardy_ ksbi_ zyrettlgn_ damytu_mseleler_bayandama-340508.htm](https://infourok.ru/bolasha_mamandardy_ksbi_zyrettlgn_damytu_mseleler_bayandama-340508.htm)

5. Oqwşılardıñ bilim sapasın arttırıw joldarı – 2018 - URL - [https://infourok.ru /material. html?mid=67219](https://infourok.ru/material.html?mid=67219)

6. Smagulova G.M. Fızıka sabağında PISA tapsırmaların qoldanw arqılı sın turğısınan oylaw qabileterin damıtw [élektrondı reswrs] – 2017 – URL - <https://videouroki.net/razrabotki/fizika-sabag-ynda-piza-tapsyrmalaryn-k-oldanu-ark-yly-syn-tu-rg-ysynan-oilau-k-a.html>.

7. Osobennosti formirovaniya funktsional'noy gramotnosti uchashchikhsya osnovnoy shkoly po predmetam yestestvennonauchnogo tsikla. Metodicheskoye posobiye. – Astana: Natsional'naya akademiya obrazovaniya im. I. Altynsarina, 2013. – 38 s

8. Kanıyatova A.K. Bilim beru mazmunın jañartw jağdayında muğalimniñ şeberligi - [élektrondı reswrs] – 2018 – URL -<https://kopilkaurokov.ru/nachalniyeKlassi/presentacii/bilimbieru-mazmu-nyn-zhan-artuda-mu-g-alimnin-shieblerlighi>.

9. Bazılbekova D.S. Bilim berwdegi jaña bağdarlama-jaña mazmun - [élektrondı reswrs] – 2018. URL - https://ust.kz/word/essebilim_berydegi_janga_bagdarlama_janga_mazmun-51077.html.

10. Aleksandrova O.M., Aristova M.A., Dobrotina I.N., Gosteva Y.N., Vasilevyh I.P. Language and literary literacy as components of learner's functional literacy – 2017-url-http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=wos&search_mode=generalsearch&qid=5&sid=d2te15timp829pqyfm&page=1&doc=10.

10. Osobennosti formirovaniya fwnktsionalnoy gramotnosti wçaçıxsya osnovnoy şkolı po predmetam estestvennonawçnogo cıkla. Metodiçeskoe posobie. – Astana: Natsionalnaya akademiya obrazovaniya im. İ. Altynsarına, 2013. – 38 s.

11. Köşerov Ä.J. Fızıka esepteri. Sapalıq esepter. IV tom, Oqw quralı, Şımkent: Nurlı beyne, 2015,- 348b.

А.А.ҚУРАЛБАЕВА¹, Х.АКЙОЛ²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: kural-aliya84@mail.ru)

²Гази университеті, Анкара, Түркия

1 СЫНЫП “САУАТ АШУ” ЖӘНЕ “TÜRKÇE DERSİ” ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТАР МЕН МӘТІН ТҮРЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстан және Түркиядағы 1-ші сыныпта ана тілін оқытатын оқулықтарды салыстырмалы зерттеу болып табылады. Оқулықтар білім берудегі ең тиімді қайнар көздерінің бірі. Ана тілінің байлығын, нәзіктігі мен сұлулығын сезінуде, тіл білу мен сүйіспеншілікке жетуде оқулықтардағы мәтіндердің маңызы зор.

Бұл зерттеуде 2016 жылы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан ұсынылған “Сауат ашу” оқулығында және 2018 жылы Түркия Республикасы Ұлттық Білім Министрлігінің тарапынан ұсынылған “Türkçe dersi” оқулығында орын алған тақырыптар мен мәтін түрлері зерттеледі.

Кілт сөздер: тақырып, мәтін, мәтін түрлері, оқулық.

А.А.Куралбаева, Х.Акйол

Сравнительное исследование видов тем и текстов в учебниках 1 класса “сауат ашу” и “türkçe dersi”

Целью этой статьи является сравнительное исследование учебников на родном языке 1-х классов Казахстана и Турции. Учебники являются одними из наиболее эффективных источников образования. Тексты в учебниках необходимы для понимания языка, восприятия красоты и богатства родного языка, умения говорить и любить.

В этом исследовании рассматриваются темы и виды текстов в учебнике “Сауат ашу”, представленном Министерством образования и науки Республики Казахстан в 2016 году, и в учебнике “Türkçe dersi”, представленном Министерством национального образования Турции в 2018 году.

Ключевые слова: тема, текст, виды текста, учебник.

А.А.Kuralbayeva, H.Akyol

Comparative Study of Types of Themes and Texts in “Sauat Ashu” and “Türkçe Dersi” Textbooks of the First Grade

The purpose of this article is to compare the native language textbooks of the 1st grades of Kazakhstan and Turkey. Textbooks are one of the most effective sources of education. Texts in textbooks are necessary to understand the language, to perceive the beauty and richness of the native language, the ability to speak and love.

This study examines the topics and types of texts in the textbook “Sauat Ashu” presented by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in 2016, and the textbook “Türkçe dersi” presented by the Ministry of National Education of Turkey in 2018.

Keywords: subject, text, types of text, textbook.

Кіріспе

Мұғалім мен оқушы үшін негізгі құрал болып табылатын оқулық білім беру мен оқыту мақсаттарында қолданылатын қайнар көздердің бірі.

Оқулық - оқушылардың жасына және білім деңгейіне сәйкес келетін когнитивті және аффективті дағдылармен байланысы бар бай мәтіндерден тұратын, оқу жоспарларына негізделген принциптерге сәйкес дайындалған баспа және оқыту материалы. Аталған сипаттамаға сай дайындалған оқулық оқу, жазу дағдыларын игеруде маңызды орын алады. Себебі алғашқы оқу, жазу дағдылары (оқу, жазу, сөйлеу, тыңдау) мәтінге сай әзірленген тапсырмалар арқылы жүзеге асады.

Тіл үйрету туралы сөз болғанда оқу бағдарламалары мен оқулықтар үшін мәтінді таңдау маңызды мәселе болып табылады. Тіл үйретуде таңдалатын мәтіндер мен оқулықтар үшін таңдалып алынатын мәтіндердің мазмұндық ерекшелігі мен сапасының жоғары болуы маңызды.

2018 жылы Түркия Республикасы Ұлттық Білім Министрлігінің тарапынан ұсынылған “Türkçe dersi” оқулығында және 2016 жылы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан ұсынылған “Сауат ашу” оқулығында орын алған тақырыптар мен мәтін түрлері зерделенді.

Чечен және Чифтжинның “İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi” атты еңбегінде: “Негізгі тақырып - оқулықтарға алынатын мәтіндердің тақырыбы болып табылады. Негізгі тақырыптық тіл үйретуде мұғалім мен оқушы белгілі бір тақырып немесе мәтін аясында жұмыс жасаса, бірнеше тақырып немесе бірнеше мәтін негізгі тақырып үшін жұмыс жасайды” деп жазады [1, 39-49]. Яғни мәтіндер белгілі бір негізгі тақырып аясында оқулықта орын алады.

Т.М.Әбдікәрімова 2007 жылы мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясын жазуда “Мәтін – өте күрделі тілдік құрылым. Осы құрылымды айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы сол мәтінді ұғынып, мәнін түсінгенде ғана пайда болатын, оның логикалық жағымен тығыз байланыста болса, ал оның жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдерімен ұйымдасуынан көрінеді” [2,73] деген анықтама берген, ал, А.Жапбаров оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтауда мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – тыңдаушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуге, сол арқылы тыңдаушының логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады, - деп жазады [3,120]. Яғни мәтіндегі негізгі ойдың тұтас, жүйелі, бірізді баяндалуы оқушылардың мәтінді дұрыс түсінуі мен қабылдауына жол ашады.

Қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы, қазақша сауат аштыру мен қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдың иесі А.Байтұрсынұлы мәтінді шығарма сөз деп атап, сөйлеудің бірлігіне жатқызады. Олай дейтін себебіміз, ғалым: “Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауызша шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады”, - дейді [4, 344].

Ал, Қ.Жұбановтың еңбектерінде қазіргі тіл біліміндегі терминдік атаулармен берілмесе де мәтін мәселесіне қатысты пікірлердің болғандығы анық байқалады. Мәселен, Қ.Жұбанов мәтінді сөз деп атайды [5,148]. Ғалымның мәтін туралы ой-пікірлері тілдің күнделікті

қолданыстағы қызметіндегі ерекшеліктерінен туындаған болса керек. Мәтін қарым-қатынасты жүзеге асырудың бірден-бір құралы деп түсінген ғалым мәтіннің ауызша және жазбаша түрлерін бөліп көрсетіп, олардың айырмашылықтарына да ден қойған.

Түрік тілінің оқыту әдістерін зерттеуші Х.Ақйол “Түрікше оқыту әдістері” атты еңбегінде “Мәтін сөзі - бір кітаптың ішіндегі жазбаларға, бір тақырып, мақала немесе бірнеше параграфтан тұратын негізгі ойы бар жазбаларды сипаттау үшін қолданылады”-деп жазады және мәтіндердің мағынасын: мәтін іші, мәтін сырты, мәтін арасы деп үш түрге бөліп қарастырған [6, 233]. Түрік балалар әдебиетін жазушы Оғузхан Фурхан балалар әдебиеті жанрлары саналатын мәтін түрлері: ертегі, мысал, дастан, аңыз, әңгіме, роман, биография, естеліктер, саяхатшы хаты, табиғат және ғылыми оқиғаларды түсіндіретін шығармалар, өлеңдер және жаңылтпаштар деп қарастырады [7] және де осы аталған балалар әдебиетінің жанрлары біз қарастырып отырған оқулықтарда орын алған.

Шереф Тан өзінің “Оқыту принциптері мен әдістері” еңбегінде “Мәтіннің мазмұнын әзірлеу үшін келесі ерекшеліктер: негізгі ой, мазмұн мен тақырыптың сәйкестігі, жазу мөлшері, сөз саны мен сөйлем ұзақтығы оқушы деңгейіне сай болуы керек”, деп жазса [8], Ш.Уналанның айтуы бойынша мәтін жазуда мынадай элементтер қарастырылуы керек:

- Мәтіндер тақырып бойынша қызықты болуы керек,
- Мәтін тақырыбы мен идеясы оқушының деңгейіне сәйкес болуы керек,
- Мәтін сөздері ұсынылып отырған жас тобындағы оқушылардың сөздеріне сәйкес келу керек;

- Мәтіндер қысқа болуы керек және оқушылардың деңгейіне сәйкес суреттер болуы керек [9].

Мустафа Жемилоглуның жазуынша әдеби шығармаларда авторлар оқиға, ой немесе сезімді баяндайды, және де кез-келген түрінде ұқсастық байқалады. Сондықтанда әдеби шығармалардың оқиғаға негізделген түрлері (әңгіме, роман, театр, ертегі, аңыз, дастан, мысал, естелік, саяхатшы жазуы), ойға негізделген түрлері (мақала, сұқбат, әзіл, сын), сезімге негізделген түрлері (поэзия) деп үшке бөлінеді [10]. Ал, Оя Адалы болса жалпы мәтіндерді ойдан шығарылған (әңгіме, өлең, роман, пьеса, сценарий және т.б.) қолданбалы/ақпараттық (мақала, газет-журнал хабарлары т.б.) мәтіндер деп бөліп қарастырады [11].

Зерттеу мақсаты

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты, Қазақстанның және Түркияның 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтары салыстырылып зерттеледі. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі мәселелерге жауаптар алынады:

1. Қазақстан мен Түркиядағы 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарында қандай тақырыптар қарастырылған?

2. Қазақстан мен Түркиядағы 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарында қандай мәтін түрлері қамтылған?

Зерттеу әдістері

Зерттеу үлгісі:

Зерттеу - құжаттарды талдау әдісіне негізделген сипаттамалық жұмыс. Қазақстанның және Түркияның 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарындағы тақырып және мәтін түрлері зерттеледі.

Деректерді жинау құралдары:

Деректерді жинау құралы ретінде Қазақстанның және Түркияның 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтары пайдаланылды.

Материалдарды талдау:

Материалдар зерттеуші тарапынан жинақталды. Зерттеу барысында жиналған материалдар “frekans” есептеулерімен жіктелді.

Нәтижелер мен түсініктемелер

Жаңа бағдарлама негізінде дайындалған Қазақстан мен Түркияның 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарындағы тақырып және мәтін түрлері төмендегі кестелерде берілді. Зерттеу жұмысының “Қазақстан мен Түркиядағы 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарында қандай тақырыптар қарастырылған?” мәселесіне жауап алуда статистикалық зерттеу нәтижелері кесте 1-де берілген.

Кесте 1 - Қазақстан мен Түркиядағы 1-ші сынып «Сауат ашу» және «Türkçe dersi» оқулықтарында тақырыптар

“Сауат ашу” 2-бөлім						
Тақырыптар	Өлең		Әңгімелеуші мәтіндер		Ақпарат беруші мәтіндер	
	f	%	f	%	f	%
Тағам және сусын	3	10 %	13	44 %	3	10 %
Дені саудың - жаны сау	3	10 %	4	13 %	4	13 %
Жалпы: 30	6	20%	17	57%	7	23%
“Türkçe dersi” 2-бөлім						
Тақырыптар	Өлең		Әңгімелеуші мәтіндер		Ақпарат беруші мәтіндер	
	f	%	f	%	f	%
Балалар әлемі	1	8 %	2	17 %	-	-
Табиғат және әлем	-	-	2	17 %	1	8 %
Ататүрік және ұлттық күрес	-	-	1	8 %	2	17 %
Ғылым және технологиялар	-	-	1	8 %	2	17 %
Жалпы: 12	1	8 %	6	50 %	5	42 %

1-кестеде берілгендей, Түркияның 1-сынып “Türkçe dersi” оқулығындағы “Балалар әлемі”, “Табиғат және әлем”, “Ататүрік және ұлттық күрес”, “Ғылым және технологиялар” тақырыптары орын алған. Ал Қазақстанның 1-сынып “Сауат ашу” оқулығында “Тағам және сусын”, “Дені саудың - жаны сау” тақырыптары орын алған. Сондай-ақ, Қазақстан және Түркия оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтіндер, мәтін түрлеріндегі айырмашылықтар көрсетілген.

“Türkçe dersi” оқулығында орын алған мәтіндер белгілі бір стандарттарға негізделген. 1-сынып “Türkçe dersi” оқулығында әр тақырыпта бес мәтін берілген, аталған бес мәтіннің соңғы бір мәтін еркін оқу мәтіні болып келеді.

“Қазақстан мен Түркиядағы 1-сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарында қандай мәтін түрлері қамтылған?” мәселесіне жауабы статистикалық зерттеу нәтижелері негізінде 2-кестеде берілген.

Кесте 2 - Қазақстан мен Түркиядағы 1-ші сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарындағы мәтіндердің түрлері

Мәтін түрлері	1-сынып оқулығы	
	Сауат ашу 2 бөлім	Türkçe dersi 2 бөлім
Мәтін саны	26	12
Өлеңдер	6	1
Әңгімелеуші мәтіндер	16	6
Әңгіме	14	4
Мысал	2	2
Ақпарат беруші мәтіндер	4	5
Сұқбат/Сөйлесу	-	1
Айқындау	6	3
Сипаттау	-	1
Биография	-	1

2-кестені талдауда айырмашылықтары болсада екі оқулықта өлең, әңгіме, мысал сынды мәтін түрлеріне орын берілгендігін және Түркия оқулығынан ерекше Қазақстан оқулығында өлең, әңгіме мәтіндеріне басымдылық берілген. “Türkçe dersi” кітабында болып, “Сауат ашу” оқулығында кездеспеген 2 мәтін түрі (Сұқбат, сипаттау), сондай-ақ “Сауат ашу” кітабында болып, “Türkçe dersi” оқулығында кездеспеген 1 мәтін түрі (Биография) айқындалды.

Алынған нәтижелер негізінде “Türkçe dersi” оқулығында он екі мәтіннің біреуі өлең, алтауы әңгімелеуші мәтін, бесеуі ақпарат беруші мәтін, ал, “Сауат ашу” оқулығында отыз мәтіннің алтауы өлең, он жетісі әңгімелеуші мәтін, жиырма үші ақпарат беруші мәтін түрлері анықталды.

Қорытынды және ұсыныстар

Бұл зерттеуде Қазақстан және Түркиядағы 1-сыныпқа арналып әзірленген ана тілі оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтін түрлері анықталып, нәтижесінде кейбір айырмашылықтар мен ұқсастықтар анықталды.

Екі оқулықты зерттеуде оқулықтарындағы орын алған мәтіндердің мазмұнымен қатар сандарында да айырмашылық байқалды. “Türkçe dersi” оқулығында қолға алынған мәтіндер тақырып мазмұнына сай болғанымен саны жағынан аз. “Сауат ашу” оқулығындағы мәтіндер саны “Türkçe dersi” оқулығында мәтіндерге қарағанда көп берілген. “Сауат ашу” оқулығындағы мәтіндер қысқа-қысқа болса да көп болуы оқушылардың тақырыпты әр қырынан түсінуіне көмектеседі. Міне сондықтан ана тілі оқулықтарында мазмұнға бай мәтіндер саны жеткілікті болғаны дұрыс.

Ана тілі - ұлттың рухани құндылықтарды болашақ ұрпаққа жеткізудің мүмкіндігі. Ана тілін оқытуда қолданылған мәтіндер ұлттың тілін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыпын көрсетеді. Халық әдебиетінің жанрлары: әңгімелер, өлең-жырлар, әдеби шығармаларды оқыту, баланың тілін дамытуға деген оң көзқарасты қамтамасыз етеді. “Сауат ашу” оқулығындағы халық әдебиеті жанрларының орын алуы ана тілін үйрету мәдениетінің жалғасы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Çeçen, M. A. ve Çiftçi, Ö. (2007). İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. Milli Eğitim, 173, 39-49.

2.Әбдікәрімова Т.М. Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы. - Павлодар, 2007, 73 б.

3.Жапбаров А. Оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік

негіздері. -Алматы, 2007. - 120-122 бб.

4.Байтұрсынов А. Тіл тағлымы, Алматы, 1998. – 362 б.

5.Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Алматы: Ғылым, 1966. – 360 б.

6.Akyol Hayati (2010). Türkçe Öğretim Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

7.Oğuzkan, A. Ferhan (2000). Çocuk Edebiyatı. Ankara: Anı Yayıncılık

8.Tan, Ş. Öğretim ilke ve yöntemleri. Ed. Şeref Tan. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık. 2007.

9.Ünalın, Ş. Türkçe öğretimi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. 2001

10.Cemiloğlu, Mustafa. İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi. (3. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları. 2001.

11.Adalı, Oya. Anlamak ve Anlatmak. İstanbul: Pan Yayıncılık. 2003.

REFERENCES

1.Çeçen, M. A. ve Çiftçi, Ö. (2007). İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. Milli Eğitim, 173, 39-49.

2.Abdikarimova T.M. Matin jane «Ana tili» okulugi matindemesin kuraudin teoriasi. - Pavlodar, 2007, 73 b.

3.Japbarov A. Okushilardin jazbasha tilin damita okitudin gilimi-adistamelik negizderi. Almaty, 2007. - 120-122 bb.

4.Baytursinov A. Til tagilimi, Almaty, 1998. – 362 b.

5.Jubanov K. Kazak tili joninde zertteuler, Almaty: Gilim, 1966. – 360 b.

6.Akyol Hayati (2010). Türkçe Öğretim Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

7.Oğuzkan, A. Ferhan (2000). Çocuk Edebiyatı. Ankara: Anı Yayıncılık

8.Tan, Ş. Öğretim ilke ve yöntemleri. Ed. Şeref Tan. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık. 2007.

9.Ünalın, Ş. Türkçe öğretimi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. 2001

10.Cemiloğlu, Mustafa. İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi. (3. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları. 2001.

11.Adalı, Oya. Anlamak ve Anlatmak. İstanbul: Pan Yayıncılık. 2003.

N.N.SALYBEKOVA, G.I.ISAYEV, A.E.SERZHANOVA, R.E.PRALYEVA
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan
(E-mail: karakat_84@mail.ru)

WAYS OF FORMING PROJECT ACTIVITY IN LEARNING

Need of development, perfecting of innovative tutoring is expressed in article. It is shown an application of a project method as one of the modern research techniques. There is developed step-by-step activity of realization of project works is. Features types and features of the methods used at their realization are also shown.

During realization of project works students improve the knowledge and master such values as: the ability to define a problem, to see the purpose, to see the achievements, ability is directed to work for achievement of result. At application at lessons of methods for pupils the research ability is formed.

Keywords: project method, species of fungi, bioecological features, technique, reflection.

Н.Н.Салыбекова, Г.И.Исаев, А.Е.Сержанова, Р.Е.Пралиева **Білім алушылардың жобалық іс-әрекеттерін қалыптастыру жолдары**

Мақалада инновациялық білім беруді дамыту, жетілдіру қажеттілігі келтірілген. Қазіргі таңдағы заманауи зерттеу әдістерінің бірі - жоба әдісінің қолданылу барысы берілген. Жоба жұмыстарын орындаудағы іс-әрекет түрлерінің қадамдары талданған. Сонымен қатар жоба жұмысын орындау кезіндегі қолданылатын әдіс түрлерінің ерекшеліктері келтірілген.

Жоба жұмысын орындауда білім алушылар проблеманы анықтау, мақсатты көре білу, өз жетістіктерін байқау, нәтижеге қол жеткізу үшін орындалатын іс-әрекеттерді бағдарлай алу сияқты құндылықтар игеріле отырып, білімдерін арттыру көзделген. Сабақта әдіс түрін қолдану кезінде білім алушылардың зерттеушілік білігі қалыптасады.

Кілт сөздер: жоба әдісі, саңырауқұлақ түрлері, биоэкологиялық ерекшеліктер, әдістеме, рефлексия.

Н.Н.Салыбекова, Г.И.Исаев, А.Е.Сержанова, Р.Е.Пралиева **Пути формирования проектной деятельности у обучающихся**

В статье выражена необходимость развития, совершенствования инновационного обучения. Показано применение проектного метода как одного из современных методов исследования. Разработана пошаговая деятельность выполнения проектных работ. Также показаны виды и особенности методов, используемых при их выполнении.

В ходе выполнения проектных работ обучающиеся улучшают свои знания и осваивают такие ценности как: умение определять проблему, видеть цель, видеть свои достижения, умение направленно действовать для достижения результата. При применении на уроках методов у учащихся формируется исследовательское умение.

Ключевые слова: проектный метод, виды грибов, биоэкологические особенности, методика, рефлексия.

At present, the intensive development of modern society needs movement, changes in the training of teachers. The preparation of future teachers requires a constant search for quality professional development and pedagogical innovation.

When the Strategic Address of the President of the Republic of Kazakhstan "Kazakhstan Road-2050: Unified Goal, Common Interests, Unified Future" is published, the main goal is Kazakhstan's entry into the list of 30 developed countries of the world. He stressed that this is the project of "Eternal Kazakhstan", in the history of mankind the perfect image of a new era, where we are stepping. Also, in the third priority direction of the Message: "The creation of a knowledge-based economy is first and foremost an increase in the potential of Kazakhstan's science" specifically pointed out the need to support research and innovation [1].

The current intensive process of globalization is intensifying world competition. The paradigm of education has changed. Therefore, to date, society and the state are paying great attention to educating young people, teaching them professional knowledge, and comprehensive training of specialists. Changes in the system of higher pedagogical education directed to innovative processes are a factor in the development of the mechanisms that determine this system. The changes that are taking place require a future specialist to learn the world, depending on the sphere of education, high level fitness, the ability to coordinate with innovation the methodological experience used. These circumstances, when training biologists, are directed to the application in the modern school of experience formed from the past centuries.

Training of biologists on the basis of achievements of science and practice, mastering universal human values, is the main goal in the process of training a professionally formed personality, a specialist capable of modern innovative competitiveness.

The main task of education in the twenty-first century is to improve the quality of training, to implement new technologies in order to easily spread the obtained knowledge. At present, every one of the objectives of the teacher training methods and continuous improvement is the development of new teaching technologies, methods. One of main method is project method.

Project method is one of the modern method of teaching in which, the students point of view is given importance in designing the curricula and content of studies. This method is based on the philosophy of Pragmatism and the principle of 'Learning by doing'. In this strategy pupils perform constructive activities in natural condition. A project is a list of real life that has been imparted into the school. It demands work from the pupils [2-4].

According to W.H. Kilpatrick, "A project is a wholehearted purposeful activity proceeding in a social environment". According to Ballard, "A project is a bit of real life that has been imparted into school". According to Thomas&Long, "It is a voluntary undertaking which involves constructive effort or thought and eventuates into objective results" [5].

It takes the student beyond the walls of the class room. It is carried out in a natural setting, thus making learning realistic and experiential.

We have used this method in our laboratory work. And at the end of our work we have achieved success. And it is very useful at making scientific projects. Every student who is interested at projects has to know this method. It will help you to be success on your project.

Individual and Social projects: In individual project every student's problem in their own according interest, capacity, attitude and needs.

Group projects the problem is solved by the group of pupil in the class. Here the social, citizenship qualities and synergism are develops

Simple and Complex project in the simple projects the students are completing only one work at a time. It gives the deep information about the project in a one angle. The students get deeper and broader knowledge about the problem.

In the complex project the students are carried out more than one work at a time. They are focuses on the work in various subject and angles. Here the students get the knowledge about the work in various activities and dimensions [6].

We've used project work for the following stages:

Creating Situation: In the first step teacher creates the proper situation to the students in the class. He puts up the knowledge about the project method procedure, steps, and uses to the students. A project should arise out of a need felt by students and it should never be forced on them. It should be purposeful and significant.

Selection of the problem: The teacher helps the students to select the problem and guide them. Students are having freedom to choose the topic or problem based on their interest and ability. Before choosing the topic the principles should be taken in to an account. Such as school tasks are to be as real and as purposeful and they are of such a nature that the student is genuinely eager to carry them out in order to achieve a desirable and clearly realized aim. Teacher should only tempt the students for a particular project by providing a situation but the proposal for the project should finally come from students.

Planning: The teacher discuss with the students about the problem in various angles and points. After the free expression of the students' opinion about the problem, the teacher writes down the whole program of action stepwise on the blackboard. In the process of planning teacher has to act only as a guide and should give suggestions at times but actual planning be left to the students [7].

Execution: The students are stating their work in this step. They are collecting the relevant information and materials at first. The teacher should give the time and right to the students according to their own speed, interest and ability. During this step the teacher should carefully supervise the pupils in manipulative skills to prevent waste of materials and to guard accidents. Teacher should constantly check up the relation between the chalked out plans and the developing project.

Evaluation: Evaluation of the project should be done both by the pupils and the teachers. Here the students evaluating their task. They determine whether the objects are achieved or not. After that they criticize and express their feeling about the task freely. The evaluation of the project has to be done in the light of plans, difficulties in the execution and achieved results [8].

Reporting and Recording: It is the last step of the project method in which each and every step of the work are reported. The reported things are recorded in a certain order in a book form. It should include the proposal, plan and its discussion, duties allotted to different students and how far they were carried out by them. It should also include the details of places visited and surveyed guidance for future and all other possible details. The book formatted report is submitted to the teacher at the end [9].

The conditions for ensuring the students' success in the project development are as follows: 1) observance of the stages of the collective subject experience method; 2) formulation of the task to the methodical project, reflecting the requirements for the results of its creation; 3) reasonableness of methodical decisions by the requirements of the activity approach and the personally oriented training [10].

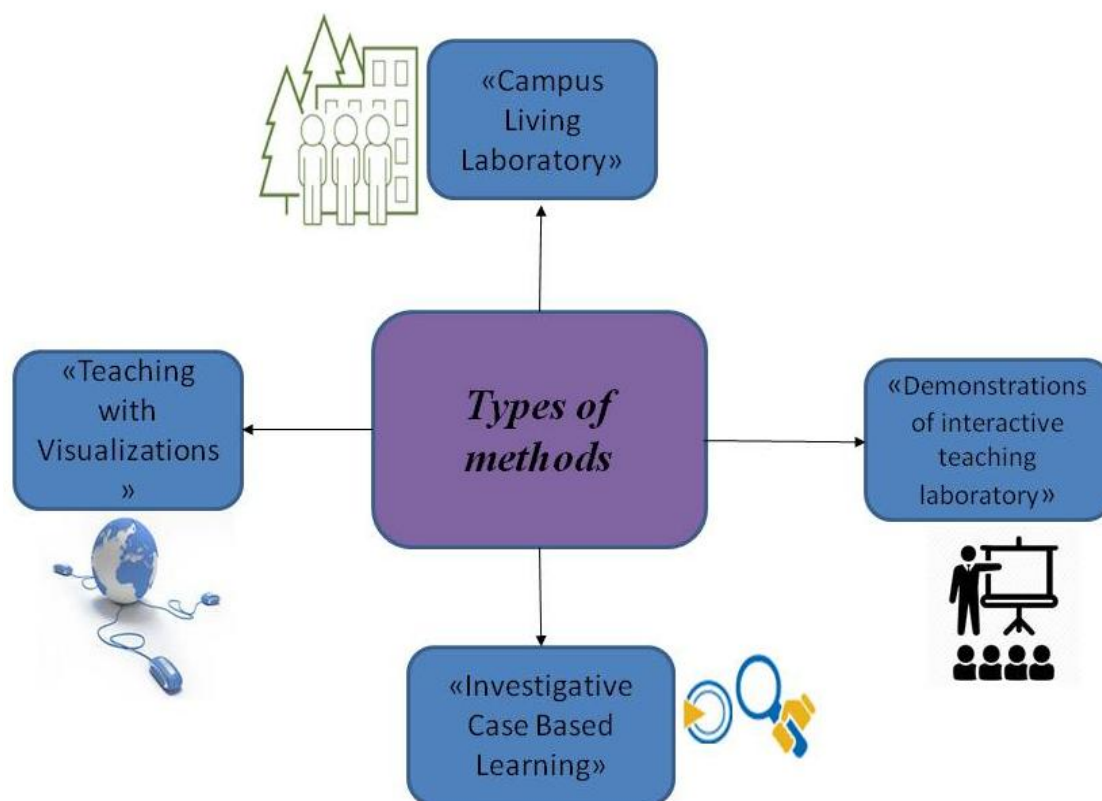
Throughout the project teaching, the teacher participates in all the research sessions and provides advice. Performance of the project is very labor-intensive work with special disciplines. Project activities will be effective if it is conducted through a comprehensive discussion of laboratory and practical lessons. For example, on the basis of the study of the biological peculiarities of the fungus, it is based on the results of laboratory studies on the subject "Plant pathology, Molecular-genetic analysis of fungi species damaging vegetables. The aim of the project is to determine the types of fungus that causes vegetable seeds, identify the spring mixed fodder of

vegetable seeds, mechanisms of action of fungicides and essential oils against fungal species, peculiarities of fungi species, effects of environmental factors on the pathogenic developmental characteristics of vegetable slaughtering, fungi Methods of DNA separation and their genetic and molecular research in identification of fungi. All questions will be discussed and some project research will be conducted on the lesson.

Each project is protected and evaluated at the end of the work. Project protection has several options: relevance of the project; activity of project participants; project effectiveness; prove, analyze and make decisions; description, answers to questions, expressing their views.

In pedagogical higher education institutions, the importance of project-oriented technology in the development of values such as acquiring knowledge not only in the scope of the program, but also in applying the knowledge gained, solving practical tasks, developing biological science.

In our projects we have used these active teaching methods. Active teaching methods are system of dialogue based on dialogue, which not only stimulates educational and cognitive activities of students, but also provides free exchange of opinions in solving the problem. In our experience we used the following active methods: interactive classes, methods of conducting laboratory classes "Demonstration of interactive laboratory lesson" method, "Campus living laboratory" method, "Teaching visualizations" method, based on the methodology of teaching case study, etc. The most important thing in the choice of methodology is to achieve the goal of teaching and learning (1-figure).

1 - Figure. Some of the most active frequently used teaching methods in experimental projects.

Let's consider the work done in connection with the dissemination of the object of the research in the field of "Plant Systematics" for the students of the specialty 5B011300 - Biology, in accordance with the working curriculum, in the field of field-based practice. Purpose: Students of this project collect samples of steppe, sown materials, analyze their results using various tools. Students are entrusted with monitoring, obtaining and photographing the necessary objects. For the research, samples should be

chosen and prepared properly. Morphological description of the fungal species, the purpose of determining the ecological features of the disease damaged fungi, is to give them a clean culture and to clarify the development cycle. The experimental study of the accumulated specimens, the morphological criteria (constitution dimension, horizontal blinds, condensation peculiarity, etc.), will continue in laboratory works. It is best to perform tasks separately. The scope of the study increases and the number of samples collected is increased. For example, to first group given *Allium cepa* L. and to second group given *Daucus carota* L. The selected diseases grouped according to external characters, separately collected and photographed. Microscopic analyzes are made for the morphological description of fungi species. Morphological criteria are defined.

Projects and research should be conducted in groups every year. Future teachers can be made at school by counseling the world's mythological community for organizing mycological research with orphan children, or project work with the group. For example, Tom Volk's Mycology Research (http://botit.botany.wisc.edu/toms_fungi/research.html), Research Group Mycology (<http://www.ugent.be/we/biology/en/research/mycology>) the sample of mycological research work for students is provided in detail.

In the course of the field project work it is necessary to choose the right area of the study area, to divide group students into small subgroups, to identify the object of research, and to continue the research in the laboratory.

An essential part of the projects is complex: research, practical, laboratory, communicative. Students were encouraged to write articles, participate in scientific competitions for publication of project results.

Research activities in the field of biology are socially significant during the research. Scientific and project activities in this area have a distinctive feature. The result is that the result of scientific and project work is subjective, not just subjective.

In project method of teaching the role of a teacher is that of a guide, friend and philosopher. The teacher is not a dictator or a commander but a friend, guide and a working partner. He encourages his students to work collectively, and co-operatively. He also helps his students to avoid mistakes. He makes it a point that each member of the group contributed something to the completion of the project.

If the students face failure during execution of some steps of the project the teacher should not execute any portion of the project but should suggest them some better methods of techniques that may be used by them next time for the success of the project.

REFERENCES

1. "Kazakhstan's Way - 2050: Common goal, common interests, common future" - www.strategy2050.kz.
2. Masyukowa N.A. Projection in Education. – Minsk, 2005. –с. 36.
3. Karl Frey. Project method / K. Frey. – Germany: Belc., 1997. -279 с.
4. Diuy J Dj. Democracy and education / trans. from eng. — Moscow: Pagogy-press, 2000. –С. 384.
5. Kilpatrick V.Ch. Methods of projects. Application of the target unit in the pedagogical process / V.Ch. Kilpatrick. – JL: Broggau - Efron, 1925. - 43 с.
6. Chard, S. C. The project approach. Retrieved November 30, 2012.
7. Knoll, M. The project method: Its vocational education origin and international development. Retrieved November 30, 2012, from
8. Buck Institute for Education. Project-based learning for the 21st century. Retrieved November 30, 2012, from http://www.bie.org/about/what_is_pbl.
9. Thomas J. W. A review of research on project-based learning. Retrieved November 30, 2012. From http://173.226.50.98/sites/default/files/news/pbl_research2.pdf.
10. Rizvanov Z.Z., Abaturova V.S., Malo I.E., Shakirova L.R. The methodical projects as a method for learning future teachers. / Amazonia Investiga. 7: 15 P. 172-177. JUL-AUG 2018.

Б.Қ.МҰХАМЕДЖАНОВ, Е.Е.СЕЙДАХМЕТОВ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Dene-tarbiesi@mail.ru)*

ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕП ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МӘНІ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Мақалада жалпы орта мектептердегі білім берудің көп нұсқалы құрылымы және жалпы орта мектептің халықаралық білім беру жүйесіне жоспарлы интеграциялануы, жалпы орта мектептерді қазіргі заманның талаптарына сай басқару мәселелері қарастырылады. Денені шынықтыру жаттығуларымен өз бетінше шұғылдануға қажетті қабілетті үйрету, тәрбиелеу, денсаулықты нығайту, жұмыс қабілеттерін арттыру қажеттілігі көрсетілген. Адамгершілік және ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу, психикалық үдерістер мен жеке тұлғаның қасиеттерін дамыту басты міндет болып табылады. Мектеп оқушыларының шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуына, оларға білім беруде заманауи жүйені енгізу жағдайларында хабардарлығының бейімделуі көрсетілген. Жалпы орта мектептерде оқу үдерістерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістердің қажеттілігі көрсетілген.

Кілт сөздер: білім, спорттық ойындар, тәрбие, психология, педагогика, үйрету, дамыту.

Б.К.Мухамеджанов, Е.Е.Сейдахметов

Научно-педагогические взгляды на значение физического воспитания в общей средней школе

В статье рассматривается несколько версий структуры и планомерной интеграции средней школы в международную образовательную систему. Рассматриваются вопросы управления средней школой в соответствии с современными требованиями. Показаны новые подходы обучения способностям, необходимым для самостоятельных занятий физической культурой, для воспитания, укрепления здоровья, повышения работоспособности. Основной задачей является воспитание нравственных, волевых качеств, развитие психических процессов и личностных качеств. Рассмотрено внедрение современных систем обучения в развитие творческих возможностей школьников. Показана необходимость качественных изменений в организации учебного процесса общеобразовательной школы.

Ключевые слова: образование, спортивные игры, воспитание, психология, педагогика, обучение, развитие.

B.K.Mukhamedzhanov, E.E.Seidakhmetov

Scientific and Pedagogical Viewpoints about the Importance of Physical Education in a General Secondary School

The article considers several versions of the structure and systematic integration of secondary school in the international educational system. The questions of high school management corresponding to the requirements of modern conditions are considered. New approaches of teaching abilities necessary for self-employment by physical exercises, education, health promotion, increase of working capacity are shown. The main task is the development of moral, volitional mental processes of the individual. The introduction of modern systems of education in the development of creative opportunities of students. The necessity of qualitative changes in the

educational process of secondary school is shown.

Keywords: education, sports games, education, psychology, pedagogy, training, development.

Жалпы білім беретін орта мектептерде оқушылар дене тәрбиесі сабақтары арқылы дене жаттығулары мен дене бітімін жетілдіру тетіктерімен бастапқы танысуын және дене тәрбиесі бойынша сауаттылығын жүзеге асыра алады. Ал, болашақ қоғам мүшесінде дене тәрбиесін қалыптастыру үшін, ең алдымен дене тәрбиесі саласының барлық мұғалімдері мен жаттықтырушылар дене тәрбиесі жүйесі туралы білімді жетік меңгеруі тиіс.

Жалпы орта мектептерде оқушыларды салауатты өмір салтына, денені шынықтырумен және спортпен шұғылдануға баулу әртүрлі мемлекеттік бағдарламалар аясында жүзеге асырылады [1].

Жалпы орта мектептерде оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастырудың белсенді түрінде мектеп оқушыларының дене тәрбиесі сабағында жетілдіру мәселесіне А.К.Атаев, Ю.С.Жилко, Д.В.Биданов, Ж.Егізбаев, С.Тайжанов және т.б. еңбектерін арнаған [2].

Дене тәрбиесі және спортты насихаттау әрбір орта мектеп оқушысына бағытталған, дене тәрбиесінің басымдығын дәлелдей көрсетуге, сондай-ақ жастар арасында нашақорлық, темекі шегушілік, ішімдікті пайдалану және басқа да жат құбылыстардың таралуына қарсы күреске бағытталуда. Оқушылармен дене тәрбиесі жөнінде жұмыс жүргізу, олардың ортасында қазақстандық спортшылардың спорттағы жетістіктерін, бұқаралық спортты танымал ету, олардың санасында “тәні саудың - жаны сау” деген қағидатты орнықтыру үшін бұқаралық көпшілік мәдени, спорттық-сауықтыру іс-шаралар ұйымдастырылуда. Бұл орайда бұқаралық ақпарат құралдарының міндеттері: азаматтардың спортқа, табиғи дене бітімін жетілдіруге деген қызығушылығын арттыру, жалпы орта мектеп оқушыларының спортпен өз бетінше шұғылдануын белсенді түрде таныту, денені шынықтырумен және спортпен шұғылдану қажеттігін көпшіліктің санасына сіңіру және оны насихаттау болып табылады.

Дене тәрбиесі және спортты насихаттау мектеп оқушыларының жан-жақты спорттық және дене тәрбиесі даярлығын арттыруға ықпал етуге негізделуде. Дене тәрбиесі және спортты дамытудағы басты бағыттардың бірі - олардың ізгілікті жағын күшейту.

Жалпы орта білім беретін мектептің басты мақсаты - алдыңғы қатарлы жасөспірімдерді тәрбиелеу, адамзаттың мәдени және өнегелілік деңгейі мен оның ой-өрісін арттыру, оқушыларға дене тәрбиесін оқытып, үйрету мен Отанды қорғауға дайындау. Білім саясатының өзекті мәселелері – жалпы орта мектеп қабырғасында кәсіптік бағдар негізінде болашақ мамандығын таңдауға даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытып үйретудің әдістері мен ұйымдастыру түрлерін өзгерту, педагогикалық оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруды қайта құру, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның рөлін арттыру.

Жалпы орта мектептердегі білім берудің көп нұсқалы құрылымы және жалпы орта мектептің халықаралық білім беру жүйесіне жоспарлы интеграциялануы, жалпы орта мектептерді қазіргі заманның талаптарына сай басқару мәселелері жаңа тәсілдерді талап етеді. Мектеп оқушыларының шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуына, оларға білім беруде заманауи жүйені енгізу жағдайларында хабардарлығының бейімделуі жалпы орта мектептерде оқу үдерістерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістердің қажеттілігін көрсетеді.

Қазіргі жалпы орта мектептерде оқушылар білімі дамуының дене тәрбиесі білімінің маңыздылығымен анықталатын мектептегі оқу-тәрбие үрдісіндегі үлесін, білім беру философиясының шеңберіндегі денені шынықтыру-сауықтыру жұмыстарының жаңа мақсаттарын және оны меңгеруде қалыптасқан жүйенің жоқтығын ескере отырып, дене тәрбиесі құралдары арқылы оқушыларды тәрбиелеуді жеке мәселе ретінде тек практикалық қана емес, теориялық тұрғыдан да айырып көрсету керек.

Жалпы орта мектепте білім мазмұнын, оқыту үдерісін, оқу бағдарламалары мен жоспарларын және оқу құрылымын ықшамдап тиімділеу республика бойынша жалпы орта мектептерде дене тәрбиесі сабағы бойынша білім жаңаша көзқарасқа ие болды.

Жалпы орта мектептердегі дене тәрбиесі - оқушылардың денсаулығын жақсартуға, қозғалыс жүйелерінің жан-жақты жетілуіне, өзі таңдаған спорт түрімен айналысуға, дене мәдениетін қалыптастыруға, белгілі жетістіктерге жетуге, еңбек пен ескери міндетті атқаруға дайындалуына бағытталған арнаулы тәрбиелік үдеріс.

Жалпы орта мектептердегі дене тәрбиесінің мақсаты – оқушыларды жан-жақты қалыптастыруға бағыт беру, әсер ету. Мектеп оқушыларында дене мәдениетін қалыптастыру оқушылардың дене тәрбиесінің негіздерін меңгеруін көздейді.

Жалпы орта мектептерде оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастыру үшін мынадай іс-әрекеттер атқарылады:

- денсаулықты нығайту, қалыпты денені шынықтыруды дамыту;
- өмірлік мәнді қозғалыс қабілеттері мен дағдыларын қалыптастыру;
- қозғалыс қабілеттерін дамыту және үйлестіру;
- дене мәдениеті және спорт саласында қажетті білімдерді игеру;
- денені шынықтыру жаттығуларымен өз бетінше шұғылдануға қажетті қабілетті үйрету, тәрбиелеу, денсаулықты нығайту, жұмыс қабілеттерін арттыру;
- адамгершілік және ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу, психикалық үдерістер мен жеке тұлғаның қасиеттерін дамыту.

Көптеген ғалым-педагогтар, атап айтқанда М.В.Антропов «Оқушылардың жұмыс қабілеті және олардың оқу мен еңбек үдерісі кезіндегі қозғалмалылығы» [3]. А.Г.Сухарев «Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің гигиеналық үдерісін ұйымдастыру» [4] еңбектерінде оқушылардың жұмыс қабілетін қалпына келтіру және күшейту мақсатында тиімді демалыс ретінде дене жаттығу сабақтарын жүргізудің нақты практикалық мысалдарын ұсынады. Бұл практикалық ұсыныстар бойынша ғалым-педагог Ә.Ж.Тастанов өз ғылыми-зерттеу жұмысында төмендегідей қорытынды жасаған:

1.Қозғалу белсенділігінің тәуелділік көлемі ағзаның қозғалыс үстіндегі биологиялық қажеттілігіне сай болуы қажет.

2.Дене тәрбиесінің қалыптасқан жүйесі тұрмыста жетіспейтін қозғалыстың орнын толтыруы қажет.

3.Балалардың қозғалу белсенділігін бір күн ішінде олардың ағзасының жұмыс қабілетіндегі өзгерістерді есепке ала отырып білу тиіс.

4.Дене тәрбиесінің түрлері мен құралдары әр түрлі болуы тиіс.

5.Дене жаттығулары сабақтарының ұзақтығы мен жылдамдығы өсіп келе жатқан ағзаның жас ерекшелігіне сай болуы тиіс.

Қазіргі кезеңде жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді. Алайда, бұлардың бәрінде мектеп оқушыларының қайда оқитындығы ескерілмейді, олардың меңгеруі тиіс негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқу нормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт-

дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады.

Бағдарлама - оқушылардың дене дайындығы мен дене бітімі туралы білім деңгейіне, дене тәрбиесін ұйымдастыру және оның мазмұнына қойылатын нормативтік талаптар жүйесін ұсынатын мемлекеттік құжат. Онда түсінік хат талаптарында жеке оқу-танымдық және қозғалыс қызметінің тиімділігін қалыптастыратындай біліммен оқушыларды қаруландыру қарастырылған (өзінің дене қабілеттерін жетілдіру, дене жаттығулары әдіс-тәсілдері негіздерін, төрешілік ету әдістері негізін меңгеру) [5]. Алайда мұндай оқу материалының мәтіні жоқ. Дидактикалық міндеттерді және оқушылардың жас ерекшелігі топтарына сәйкес танымдық мүмкіндіктерді есептей отырып, мұны мұғалімнің өзі анықтайды.

Практикалық материал «дағдылар, біліктілік, қозғалыс қабілеттерін дамыту» деген жалпы тақырыппен әр сыныптың бағдарламасында баяндалған. Онда спорттың нақты түрінің белгілері бойынша енетін дене жаттығуларының қатыстылығына сәйкес әрқайсысының атауы бөлініп қарастырылған.

Жылдық оқыту уақытының 102 сағаты міндетті тараулар есебінде гимнастикаға, қозғалыстың және спорт ойындарына, шаңғы дайындығы, суда жүзуге, жеңіл атлетикаға бөлінген. 5-сыныптан бастап «Спорттық ойындар» тарауы енгізіледі, бұл жағдайда оған «Қимылдық ойындар» қосымша сабақ есебінде сақталып қалдырылады. Мектептің материалдық базасы, ішкі мүмкіндіктеріне орай «Өзгермелі» бөлімде қосылады (Қосымша А).

«Дене тәрбиесі» сабағы. «Дене тәрбиесі сабағы туралы жалпы ережеге сүйене отырып, мектеп сабағы әр түрлі сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, оқу бағдарламасының мазмұнына, педагогикалық міндеттерді шешудің тұтастығына, оқу күнінің режиміне және сабақ кестесіндегі өзге де жалпы білім беретін пәндердің қатарында өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Мұның барлығы сабақ әдістерінде кейбір талаптарды сақтауды қажет етеді.

Дене тәрбиесін ұйымдастырудың түрлері.

Оқушылар дене тәрбиесінің жан-жақтылығын қамтамасыз етудің табыстылығы мектеп педагогикалық ұжымының, мектептен тыс мекемелер мен ата-аналардың күш-жігерін жұмылдыруға байланысты. Сонда ғана дене тәрбиесін толық ұйымдастыруға қол жеткізуге болады.

Бұл жүйенің әрбір буыны бір мақсатты бағыттылыққа ие. Мектеп оқушыларының дене тәрбиесін ұйымдастыру жүйесінің бөліктері мынадай:

- әр сыныпта жетісіне 3 рет өткізілетін дене тәрбиесі сабағы түріндегі сыныптық-сабақтық жаттығу жүйесі;

- оқу күні режиміндегі дене шынықтыру-сауықтыру шаралары (сабаққа дейінгі гимнастика, сергектік минуттары, денені шынықтыру үзілістері, ұзартылған үзілістегі дене жаттығулары);

- ұзартылған күн тобындағы күн сайынғы дене жаттығулары;

- спорт-сауықтыру үйірмелеріндегі, жалпы дене дайындығы топтарындағы, спорт түрлері бойынша секцияларда, спорттық жарыстарда, саяхат жорықтары мен слеттердегі жаттығуларды қосқандағы сыныптан тыс жұмыстар.

Бұл жүйе мектептен тыс мекемелердегі дене тәрбиесін ұйымдастырудың түрлерімен толықтырылады:

-балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде, тұрғылықты жерлерде, жазғы лагерьлердің әр түрлі типтеріндегі спорт секцияларында өткізілетін спорттық жарыстар мен жүйелі жүргізілетін оқу-жаттығу сабақтары;

- балалардың жазғы және қысқы лагерьлерінде ұйымдастырылатын көпшілік дене шынықтыру-сауықтыру шаралары (танертеңгілік бой жазу жаттығулары, күн сайын суға түсу, даладағы ойындар, туристік саяхаттар, т.б.);

-спорттық, туристік базаларда, мәдениет және демалыс бақтарында балалар секторлары ұйымдастыратын экскурсиялар мен жорықтар, конкурстар, көпшілік ойындар.

Соңғы жылдарда барлық жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабақтары бойынша көптеген оқу бағдарламалары енгізілгені белгілі. Жаңа оқу бағдарламалары оқушылардың ақыл-ой қызметін жеделдетуге педагог-ғалым Ә.Ж.Тастановтың ғылыми-зерттеу еңбегінде көмектеседі деп көрсетілген [6]. Осыған байланысты оқушының күн тәртібін дұрыс ұйымдастыру және жүйелі спорт түрлерінің секцияларына қатыстырып қозғалу белсенділігін тиімді етіп арттыру міндеті тұр. Жалпы орта мектеп оқушыларының негізгі бөлігін бос уақыттарында жүйелі түрде спорт түрлері бойынша секцияларға қатыстыру, спорт түрлеріне қызықтыру арқылы дене бітімін, дене сапаларының дайындығын және оны жетілдіру кезінде бұл секциялардың оқушы іс-әрекетінің басқа түрлеріне ең алдымен оқу үдерісіне қалай әсер ететінін міндетті түрде ескеру қажет делінген.

Бүкіл әлемдік Денсаулық сақтау ұйымы денсаулықты және дене ақауының болмауы ғана емес, дененің рухани және әлеуметтік аман-саулықтың, дене мәдениетінің бүтіндей жағдайы ретінде дәлелдейді.

Шын мәнінде жалпы орта мектептерде оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастыру бұл оқушылармен педагогикалық-тәжірибелік жұмыс жүргізуде ұмтылыс жасайтын мақсатты мұратымыз деп есептейміз.

Демек, оқу-тәрбиелеу үдерісінде дене мәдениеті және спорт түрлеріне баулу және қызықтыру, оқушылардың денсаулығын жақсартып, оқуға деген қабілетін жоғарылата отырып сапалы білім беру – жалпы халықтық міндет деп санаймыз.

Адамның денсаулығының жақсы болып, үйлесімді дамуында дене мәдениетінің рөлі орасан зор екені баршаға мәлім, яғни оқушыларға әрбір күнін денені шынықтырумен бастау дағдысын қалыптастыруды неғұрлым ерте бастасак, солғұрлым оның денсаулығы нығаяды, дене мәдениеті туралы білім алу қалыптасады, оқуға, білім алуға деген құлшыныс пайда болады. Ата-аналардың таңертеңгілік гигиеналық гимнастикамен тұрақты шұғылдануы мектеп оқушылары үшін өнегелі іс. Өкінішке орай, статистика мекемелерінің мәліметі бойынша Оңтүстік Қазақстан өңірі тұрғындарының 6%-ы ғана күнделікті таңертеңгілік денені шынықтыру гигиеналық жаттығуларымен шұғылданады. Салыстырмалы түрде алғанда көрсеткіш өркениетті елдерде, мысалы АҚШ-та-78%, Жапонияда -75%, Германияда -68% және т.с.с.

Білім беру жүйесін жаңғырту барысында келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор.

Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу.

Екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор. Арқаулық педагогтік білім берудің үлгі-қалыптарын, мектептер мен жобалар оқытушыларының біліктілігін арттыруға талаптарды күшейту қажет. Үшіншіден, оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйретуі тиіс. Үкіметке мектеп оқушыларының функциялық сауаттылығын дамыту жөнінен бесжылдық Ұлттық іс-қимылдар жоспарын қабылдауды тапсырды.

Төртіншіден, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет.

Олар - патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық.

Бұл құндылықтар, меншіктің қандай түріне жататынына қарамастан, барлық оқу орындарында да сіңірілуге тиіс деп болжамдайды.

Сондықтан жалпы орта мектеп оқушыларының қозғалу белсендігін дамыту, көпшіліктің шұғылдануы үшін спорттық секциялар құру, әсіресе, адамның қозғалу белсендігі техникалық ілгерілеу, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың дамуымен білім беру жүйесі салдарынан әлсірегендігі қазіргі таңда өзекті мәселе. Гиподинамияның қарқынды өсуі мен дене дамуы кезеңінде, яғни балалық және жасөспірімдік шақта адам денсаулығына айқын кері әсер етеді. Ағзаның тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің, жүйке жүйесінің, тірек-қозғалу аппаратының және т.б. қалыптасуы мен дамуы үдерісінде жинақталған кері құбылыстар мен бұзылулар гиподинамияның әсерінен болашақ ұрпақтың, яғни тұқым қуалауда көрініс тауып, адамның барлық кейінгі ғұмырында денсаулықтың нашарлауына жол береді [7].

Қазақстан Республикасы оқушыларының дене тәрбиесі жүйесінің қазіргі кезеңінде, оның мақсаты мен міндеттері Үкіметтің түрлі құжаттарында, «Дене шынықтыру» пәні бойынша мемлекеттік стандартта белгіленген. Яғни, «Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен спортты 2007-2011 жылдар аралығында дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» оқу-жаттығу процесін тереңдетіп және спорт түрлері бойынша күн ұзағына оқып-үйренетін мамандандырылған сыныптарды ашуды жалпы білім беретін мектептерге ұсыну, жасөспірімдер клубтарын ашу арқылы жалпы білім беретін мектеп дене тәрбиесі сабақтарының құрылымы мен мазмұнын толықтыратын дене шынықтырудың мектептен тыс түрлерін ұйымдастыруды жетілдіру» көзделген. «Дене шынықтыру» пәні бойынша мемлекеттік стандарт осы пәннің мақсаты есебінде «денсаулықты нығайту, білімді, өмірлік маңызды қозғалыс іскерліктері мен дағдыларын, адамгершілік, еңбек және эстетикалық тәрбиенің міндеттеріне сәйкес жеке адамды үйлесімді дамытуды» белгілеп отыр. Қазіргі мектеп оқушылары дене тәрбиесінің мақсаты бұл дене жаттығулары және спортпен үздіксіз шұғылдану арқылы салауатты өмір салтының бір бөлшегі есебінде оқушының жеке, дербес дене тәрбиесінің жоғары деңгейін қалыптастыру [8].

Спортталған дене тәрбиесін енгізу мәселелері бойынша қазіргі бар зерттеулерді талдау оны құрайтын төмендегілердің бар екенін дәлелдеп отыр:

- дененің жетілу белгілерінің даму деңгейін зерттеу; дене тәрбиесінің қосымша жаттығу сабақтары;
- балалардың спортқа бағыт ұстануының педагогикалық технологиясы;
- балалардың дене белсенділігін жетілдірудің әлеуметтік және технологиялық аспектілері;
- оқушылардың дене тәрбиесі бойынша оқу барысын бағдарламалық-әдістемелік жағынан қамту;
- жеке адамға бағытталған дене тәрбиесі;
- адам құндылығының басымдылығын мойындау;
- дене тәрбиесінің дамуының әлемдік тәжірибесінің қазіргі жағдайы тұрғысындағы оқушылардың дене тәрбиесінің міндеттері мен мақсаттарын нақтылау;
- оқушылар дене тәрбиесін ұйымдастырушылардың әр түрін оңтайлы үйлестіру; дене дайындығын бақылау;
- аймақтық жағдайларды ескере отырып, оқушылар дене тәрбиесін жетілдіру;
- дене тәрбиесімен шұғылданудың себептері;
- дене жаттығуларымен оқушылардың дербес шұғылдануы;
- дене шынықтыру бағдарламаларын талдау;
- дене қасиеттерін дамыту мен қозғалыс әрекеттерін игеруді оңтайландыру;
- оқушылардың дене тәрбиесі жөніндегі оқу жұмысын жоспарлау.

Жоғарыда айтылғандарды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамту мамандарының зерттеулерінде негізделгенмен де біздің көзқарасымыз бойынша, қазіргі кезеңде төмендегідей мәселелері алдағы кезде де өзін зерттеуді талап етеді:

а) оқушылар дене тәрбиесін жүйесінің бағдарламалық нормативтік негіздерінің дамуын зерделеу;

ә) оқушылар денесінің жетілдіру бағыттары және оларды анықтайтын себептерді (факторларды) зерттеу;

б) оқушылар дене тәрбиесі жетілдіруді қазіргі тұжырымдамалар тұрғысын анықтау;

в) жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарындағы дене тәрбиесі бойынша бағдарламалардың негізгі және өзгермелі бөлімдерінің жүзеге асу шартын анықтау;

г) дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға жоғары сынып оқушыларының ынталану себептерін зерттеу;

д) жалпы білім беретін мектептерде спортталған дене тәрбиесін енгізу технологиясын дайындау.

Біздің зерттеу пәніміздегі байқалған жоғарыда айтылғандарға көңіл аудару дене тәрбиесі мен спорттың жетекші мамандарының алдыңғы қатарлы тәжірибесі, сондай-ақ дене шынықтыру мен спортты дамытуда өзімнің тәжірибемді жинақтаумен байланысты болып отыр. Қазақстан Республикасының тәуелсіздікті қабылдауымен және дене тәрбиесі жөніндегі Республикалық типтік бағдарламаға көшумен байланысты жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың дене тәрбиесін жетілдіруге бағытталған, бағдарламалық материалдың өзгермелі бөлігінің мазмұнын толықтырудың әр түрлі жолдарын дене шынықтыру мамандары ұсынды. Мысалы, Т.А.Ботағараев дене шынықтыру қызметіне барлық қатысушылардың (дене тәрбиесі мұғалімдері, студенттер, оқушылар, жалпы білім беретін мектептердің директорлары, біліктілікті көтеру институттары дене тәрбиесінің әдіскерлері) бірлесе жұмыс жасауына негізделген, оқушылар денесін жетілдірудің аймақтық кешенді бағдарламасын дайындап, тәжірибеге енгізді. Оқушылар дене тәрбиесі процесінің қазіргі даму сатысында шығыс жекпе-жектерін және спорттың өзге де түрлерін бағдарламаның өзгермелі бөліміне кеңінен енгізу құбылысы байқалады. Біздің көзқарасымыз бойынша «Дене шынықтыру» пәні жөніндегі мемлекеттік стандарт қойып отырған талаптар шеңберінде спорттың осы түрлерін оқу-тәрбие процесінің өзге де бөліктерімен өзара байланысуын қолайлы түрде, ғылыми тұрғыдан негіздеп барып қосу қажет секілді [9].

В.К.Бальсевич атап көрсеткендей, мектептің сабақ кестесі аясындағы дәстүрлі дене тәрбиесі сабағы оқушының дене қасиеттерін оңтайлы дамытуға мүмкіндік туғызатындай жаттығу тиімділігіне қол жеткізе бермейді. Мектептің сабақ кестесі аясындағы дәстүрлі дене тәрбиесі сабағы оқушының дене қасиеттерін оңтайлы дамытуға мүмкіндік туғызатындай жаттығу тиімділігіне қол жеткізе бермейді [10]. Жоғарыда айтылғандарға байланысты оқушылардың дене дамуын, дене дайындығын, функционалдық деңгейін, сабақтың сауықтыру әсерін арттыру міндеттерін шешуді қамтамасыз ететін инновациялық технологияны ұйымдастыру мен іске асыруды оңтайландыруға ғылыми ізденісті тұрғыдан келу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.«Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жобасының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 30 қарашадағы № 1399 қаулысы kk.sport.gov.kz

2.Сейдахметов Е.Е., ДанияровТ.А., Анарбаев А.К. Формирование навыков здорового образа жизни учащихся сельских школ по инновационной технологии. // Вестник

современной науки. -Волгоград, -2016, -120

3.Адамбеков К.І. Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі п.ғ.д. дисс. авторефераты. Алматы, - 1995, 44 б.

4.Сапарбаев М.Б. Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдеріне үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің теориясы мен практикасы. п.ғ.д. дисс. авторефераты. Алматы, 1993, 318 б.

5.Жұманова А.С. «7-9» жастағы қазақ балаларының дене тәрбиесі ісінің мазмұнын тәжірибеде дәлелдеу. п.ғ.к. дисс. авторефераты Алматы, -1997, 25 б.

6.Құланов Қ.А. Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептердегі дене тәрбиесінің дамуы (1966-1985) п.ғ.к. дисс. авторефераты. Алматы, 1990, 22 б.

7.Ботағараев Т.А. Аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, оқушылардың дене тәрбиесін жетілдірудің ғылыми-педагогикалық негіздемесі. п.ғ.д. дисс. авторефераты. Алматы, 2001.55 б.

8. Korkmaz M., Baimukhanbetov B., Abdillayev A., Aknazarov S., Nyshanova S. Teacher and Classroom Context Effects on Academic Achievement of Primary School Students Life Sci J 014;11(1s): 233-240 p. (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>.

9.Тілеулов Э.Ж. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі. –Алматы: Мектеп, 2003, -187 б.

10. Бальсевич В. К. Физической активности человека на всем протяжении его жизни. Пред- ложена ... – М. Советский спорт, 2009. – 220 с.

REFERENCES

1.«Dene shynyqtyrý jáne sport týraly» Qazaqstan Respýblikasynyń Zańy jobasynyń tujyrymdamasý. Qazaqstan Respýblikasy Úkimetiniń 2011 jylgy 30 qarashadagy № 1399 qaýlysy kk.sport.gov.kz

2.Seidahmetov E.E., Daniyarov T.A., Anarbaev A.K. Formirovanie navykov zdorovogo obraza jizni ýchahsia selskih shkol po innovatsionnoi tehnologii statia. Vestnik sovremennoi naýki [Tekst]: Naýchno-teoreticheskiı jýrnal.-Volgograd, -2016, -120

3.Adambekov K.I. Oqýshylardyń dene tárbieýdiń pedagogikalyq negizi. p.g.d. diss. avtoreferaty. Almaty, - 1995, 44 b.

4.Saparbaev M.B. Dene tárbiesi pániniń mugalimderine úzdiksiz pedagogikalyq bilim berý júesiniń teoriyasý men praktikasý. p.g.d. diss. avtoreferaty. Almaty, 1993, 318 b

5.Jumanova A.S. «7-9» jastagy qazaq balalarynyń dene tárbiesi isiniń mazmunyn tájiribede dáleldeý. p.g.k. diss. avtoreferaty Almaty, -1997,25 b

6.Qulanov Q.A. Qazaqstandagy jalpy bilim беретin mektepterdegi dene tárbiesiniń damýy (1966-1985) p.g.k. diss. avtoreferaty. Almaty, 1990, 22 b.

7.Botagaraev T.A. Aımaqtyq ereksheликтерdi eskere otyrya, oqýshylardyń dene tárbiesin jetildirýdiń gylymı-pedagogikalyq negizdemesi. p.g.d. diss. Avtoreferaty. Almaty, 2001.55 b.

8. Korkmaz M., Baimukhanbetov B., Abdillayev A., Aknazarov S., Nyshanova S. Teacher and Classroom Context Effects on Academic Achievement of Primary School Students Life Sci J 014;11(1s): 233-240 p. (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>.

9. Tileylov E.J. Dene ta'rbiesinin ilimi men a'distemesi Almaty, 2003, - 187 б.

10. Balsevich V. K. Fizicheskoy aktivnosti cheloveka na vsem protyazhenii ego zhizni. pred-lozhena ... – М. Sovetskii sport, 2009. – 220 s.

Б.Қ.МҰХАМЕДЖАНОВ, А.Б.ҚОЙШЫБАЕВ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: arman_8304@mail.ru)*

**ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ**

Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Жасөспірімдер мен жастар аға буынмен бірге Отан қорғау ісіне өз үлесін қосуға тырысады. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мәселесі тарихқа терең енеді. Патриотизмді заманауи түсіну көпмақсаттылықпен, әралуандылықпен және бірмақсаттылықпен сипатталады.

Кілт сөздер: Отан қорғау, өскелең ұрпақ, патриоттық тәрбие, жасөспірімдер, жастар, демократияландыру, адамгершілік қасиеттері, эстетикалық дайындық.

Б.К.Мухамеджанов, А.Б.Койшыбаев

Об особенностях патриотического воспитания подростков

В нашей стране проживают представители более ста национальностей и народностей. Подростки и молодежь вместе со старшим поколением стараются внести свой вклад в дело защиты Отечества. Казахстан останется родиной для многих из них и местом постоянного проживания. Поэтому каждый из них должен признать Казахстан родным, способствовать защите его независимости и повышению материального благосостояния. Проблема патриотического воспитания подрастающего поколения глубоко проникает в историю. Современное понимание патриотизма характеризуется многообразием, разнообразием и единством.

Ключевые слова: защита Отечества, подрастающее поколение, патриотическое воспитание, подростки, молодежь, демократизация, нравственные качества, эстетическая подготовка.

B.K.Mukhamedzhanov, A.B.Koishibayev

About the Peculiarities of Patriotic Education of Teenagers

Representatives of more than one hundred nationalities and nationalities live in our country. Adolescents and young people together with the older generation are trying to contribute to the protection of the Fatherland. Kazakhstan will become the birthplace of many of them and the place of eternal life. Therefore, each of them should recognize Kazakhstan as its parent, contribute to the protection of its independence and increase material wealth. The problem of Patriotic education of the younger generation penetrates deeply into history. The modern understanding of patriotism is characterized by diversity, diversity and unity.

Keywords: Protection of the Fatherland, the younger generation, Patriotic education, teenagers, youth, democratization, moral qualities, aesthetic training.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі қазақстандық патриотизмге, табандылыққа, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Бұл жастарға

этнопедагогикалық негізде білім беріп, патриоттыққа тәрбиелеу ісіне нұсқау әрі оның қажеттілігін айқындайтын бағдарлама деуге болады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» деп атап өткен болатын [1].

Жастарға патриоттық тәрбие беру, оны Отан қорғауға дайындау - бұл мәселелер әрқашан Еліміздің мемлекеттік саясатының маңызды бағыттары болып қала береді. Мемлекет оны Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті шарты ретінде қарастыра отырып, патриоттық тәрбиеге көп көңіл бөледі. Білім беру қызметінің қазіргі жағдайында патриоттық идеялар айналасына жоғары, әлеуметтік маңызды сезімдері, нанымдары, ұстанымдары мен ұмтылыстары қалыптасатын, оның Отан игілігі үшін белсенді іс-қимыл жасауға дайындығы мен қабілеті тәрбиеленетін өзегіне айналуы және болуы тиіс. Өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу заманауи-қоғамдық дамудың басты міндеттерінің бірі. Оқушылардың өмірлік өзін-өзі анықтауы ешқашан қарапайым іс болған емес, ал қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда ол айтарлықтай күрделенді. Бұл қазіргі, салыстырмалы түрде еркін қоғамда көптеген адамгершілік құндылықтар девальвацияланады, онсыз адамға толыққанды, барабар қалыптасқан тұлға болу мүмкін емес. Балаларға қосымша білім беру мекемесінің педагогында жалпы білім беретін мектептегі мұғаліммен салыстырғанда, білім алушылардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру бойынша неғұрлым тиімді жағдай, өйткені қосымша білім беру мекемелерінің жүйесінде оқытудың интерактивті әдістерін кеңінен қолдана отырып, модификацияланған және авторлық білім беру бағдарламалары кеңінен қолданыла алады. Бұл ретте жана білім алуға және қажетті адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеуге ғана емес, нақты қызметте қалыптасқан сапаларды, алған білім мен біліктерді іске асыра отырып, оларды қолдануға мүмкіндік беретін жұмыс нысандары қолданылады. Өз Отанының салт-дәстүрін білетін, сүйетін және құрметтейтін нағыз патриотты тәрбиелеу мен тұлғаның үйлесімді даму міндеттерін шешу бүгінгі күні өзекті мәселе. Бұл міндеттерді шешу оқушыларды дәстүрлі халық өнеріне, халық кәсіпшілігіне - адамгершілік-патриоттық тәрбиелік ықпал етудің үлкен әлеуетті мүмкіндіктері жасалған халықтың сарқылмас рухани байлығына баулу арқылы жүзеге асырылады. Өз елінің лайықты азаматтарын, патриоттарды тәрбиелеу үшін балаларда өз еліне деген мақтаныш сезімін дарыту және дамыту және өз халқына, өз мәдениетіне, ұлттық дәстүрлеріне деген құрметті тәрбиелеу қажет. Патриоттық тәрбие - бұл туған жеріне деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу және өз елінің мәдениеті мен қайталанбас байлығын сақтау және көбейту ниетімен қатар, айналадағы әлеммен тығыз байланыс сезімін қалыптастыру. Өз халқының тарихы мен мәдениетін білу одан әрі басқа халықтардың мәдениетіне үлкен қызығушылықпен, құрметпен қарауға көмектеседі деп күмәндануға негіз жоқ. Біздің үлкен, көп ұлтты елдегі Патриотизм мен интернационализм өзара байланысты және бөлінбейді. Олар оның әлеуметтік тұрақтылығы мен болашақ Отанымыздың прогрессивті дамуының негізін құрайды. Өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мәселесі тарихқа терең енеді. Көптеген көрнекті ойшылдар, саясаткерлер, жазушылар, ғалымдар өскелең ұрпақтың бойында патриоттық көзқарастар мен сезімдерді қалыптастыру қажеттілігі туралы сауалға жауап берді. Бұл Қазақстанның даму үдерісі өзінің ұлттық тәуелсіздігі мен өзіндік ерекшелігі, ұлттық мүдделерді қорғау үшін басқа елдермен үздіксіз күрес жағдайында өткенімен түсіндіріледі. Жастардың әскери және патриоттық тәрбиесі ғана емес, қоғамдық қажеттілік болды. Өскелең ұрпақты әскери-патриоттық тәрбиелеуге көзқарастың эволюциясы мемлекеттің, әскери істің, педагогикалық көзқарастың дамуымен бірге жүргізілді. Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең

алдымен, "ұлтжандылық", отансүйгіштік", " патриотизм" ұғымдары сол заманның ақиқаты - наным-сенімінен туындайды. Еліміз егемендік алғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы - қазақстандық патриотизм болды. "Қазақстандық патриотизм" ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді.

Ежелгі Қазақстан халқының патриоттық сезімдерін тәрбиелеудің ең кең тараған тәсілі - халық ертегісі болып табылады, онда батырлардың ерліктері, Қарулы жолмен елдің шептерін қорғайтын, өз халқының қауіпсіздігі айтылған. Әдетте, олар ауызша түрде берілді. Сонымен қатар, жастарды әр түрлі халықтық ойындар мен сайыстарға қатысу арқылы әскери іске оқуға тарту кеңінен тәжірибеге енді. Жастардың әскери-патриоттық тәрбиесіндегі маңызды кезең жастарды әскери жорықтарға қатысуға тарту болып табылады. Отаншылдыққа тәрбиелеу өз халқының салт-дәстүрлерін білуді талап етеді. Халық шығармашылығы бізге осы білімді береді. Сонымен қатар бұл басқа елдердің бұқаралық мәдениет үлгілері бұқаралық ақпарат құралдарымен белсенді түрде таратылғанда ерекше маңызды, олар балалардың дүниетанымы мен талғамына қарқынды әсер етеді. Халық өнері балаға түсінікті және жақын, оны қабылдау үшін қол жетімді. Халық өнерінің шығармаларын қарастыра отырып, балалар тұрмыс пен салт-дәстүр туралы біледі, халықтың даналығын біледі, туған мәдениетін түсініп, сүйеге үйренеді. Сонымен қатар, халық өнері бейнелерінің кейбір айырмашылықтары балалардың өз шығармашылығы мен дүниетанымына жақын. Сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарын қарастыра отырып, халық ауыз әдебиеті шығармаларын тыңдай отырып, бала өз елінің, өз халқының тарихы мен өмірі, еңбек және адамдардың тәжірибесі туралы қажетті білім алады, әдемі түсінуді, жақсылық пен жамандықты, әділдік пен әділетсіздікті ажыратуды үйренеді. Халық шығармашылығы балаларды қоршаған әлемді оның толымдылығы мен сұлулығын көруге үйретеді, өз Отанын сүйеге, туған табиғатын қорғауға үйретеді, адамгершілік және рухани бағдарларды үйретеді. Сонымен қатар, мұндай сабақтарда бала жаңа түсініктерді, білім мен іскерлікті, сондай-ақ ерекше көркем-мәдени дағдыларды меңгереді. Бұл ретте халық мәдениеті үлкен жағымды эмоционалдық күш алып, эстетикалық және адамгершілік идеяларды, жақсылық пен әділеттілік салтанатына сенуді айқын және бейнелі түрде көрсетеді. Балаларды өмір бойы халық өнеріне тарту жандүниесінде көркем мінезді адамның ізін салады, жақсы әдетті, күнделікті зағтар мен құбылыстарда ерекше сұлулықты көруге үйретеді. Балаларды халық мәдениетіне баулу, патриоттық тәрбие бойынша жұмыста ерекше орын алады, күнтізбелік мерекелерде табиғи құбылыстар туралы ғасырлар бойы жинақталған білім мен ойларға байланысты белгілер салынған, бұл бақылаулар еңбекпен және адамның қоғамдық өмірінің түрлі жақтарымен тікелей байланысты .

Жасөспірімдер мен жастар аға буынмен бірге Отан қорғау ісіне өз үлесін қосуға тырысты. Қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер әлеуметтік-мәдени өмірдегі өзгерістерге себепші болды, өскелең ұрпақтың санасында құндылықтарды қайта бағалауға ықпал етті. Өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мектептің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені балалық шақ пен жастық шақ Отанға деген қасиетті сезімді сіңіру үшін ең бақытты кезең. Патриоттық тәрбие деп оқушылардың өз Отанына деген сүйіспеншілігін біртіндеп және мүлтіксіз қалыптастыру болып табылады. Мектеп оқушыларының өз Отаны мен өз халқы үшін мақтаныш сезімі, оның ұлы жетістіктері мен өткен өмірінің лайықты сәттерге деген құрмет сезімдері қалыптасуы тиіс. Оқытудағы жеке-тұлғалық көзқарас идеясының гиперболизациясы, ұжымдық қасиеттерді, соның ішінде патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге қарама-қарсы тұлғаның сұраныстары мен мүдделерін қанағаттандыру пайда болды. Қазіргі Қазақстанның рухани өмірінің өзіндік ерекшелігі

халықтың көпшілігінде идеялық бірліктің болмауы. Идеялардың көптүрлілігі сыртқы демократияның көрінісі болып табылады, ал шын мәнісінде – отандық қоғамға терең рухани дағдарыс жағдайынан шығуға кедергі келтіретін терең ішкі дағдарыстың көрінісі болып табылады. Бұл жағдайда алдыңғы қатарлы және ойлы адамдардың, өз елінің шынайы азаматтарының Қазақстанды қиын жағдайда бірнеше рет құтқарған патриоттық идеяға деген үндеуі негізделген. Оқушылардың патриоттық тәрбиесі қазіргі уақытта аса маңызды. Бүгінде патриоттарды тәрбиелеу ертеңгі болашақты қамтамасыз ету. Эстетикалық цикл сабақтары әрқашан педагогикалық үдерісте маңызды болды. Патриоттық сезімдерді қалыптастыру көбінесе оқушылардың эмоционалдық саласын дамытуға байланысты. Осылайша, біздің ғылыми мақаламыздың тақырыбының өзектілігі айқын, жалпы білім беру мекемелерінде өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу үдерісін жетілдіру қажеттілігі патриотизмді заманауи түсіну көпмақсаттылықпен, әралуандылықпен және бірмақсаттылықпен сипаттайды [2].

Көп жағдайда бұл құбылыстың күрделі табиғатымен, оның мазмұнының көп аспектілігімен және көрініс формаларының көп түрлілігімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, патриотизм мәселесі әртүрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларда, жеке азаматтық ұстанымына, өз Отанына деген қарым-қатынасына, білімнің түрлі салаларын және т.б. пайдалануға байланысты қарастырылады. "Патриотизм" термині тек ғылыми-зерттеу әдебиетінде ғана емес, сонымен қатар сөз сөйлеуде, пікірталастарда, саясаткерлер мен саяси партиялардың сайлауалды бағдарламаларында, қозғалыстарда, мәдениет, өнер қайраткерлерінде және т.б. қолданылады.

Ғалымдардың еңбегінде берілген патриотизм ұғымының мазмұны жеткілікті түрде толық ашылған: "Патриотизм - бұл өз Отанына, туған жеріне, туған тіліне, озық мәдениетке және дәстүрлерге, өз халқының еңбек өнімдеріне, прогрессивті қоғамдық және мемлекеттік құрылысқа деген сүйіспеншілік. Отаншылдық, бұл өз Отанына шексіз берілгендігі, оның тәуелсіздігін қорғауға әзірлігі". Тәрбие өскелең ұрпақтың қоғам өміріне кіруін, олардың нақты тарихи үдерісінің белсенді субъектілерінің қалыптасуын қамтамасыз ететін ұрпақтар арасындағы өзара іс-қимыл тетігі болып табылады. Әр түрлі тарихи дәуірлерде қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына және ондағы үстемдік ететін идеологияға байланысты тәрбиеге әртүрлі аспектілер бөлінеді [3-7].

Бала тәрбиелеудің басты бағыттарының бірі өз қызметтерін барынша адамдардың пайдасына көрсетуге ұмтылуы тиіс екендігі анық. Отандық мектепте өскелең ұрпақтың бойында жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттерін, ұжымшылдығын, азаматтылығын, өз Отанын сүйуге, өз Отанының тарихына, өз халқына құрметпен қарауға әрдайым үлкен көңіл бөлінді. Бұл ретте патриоттық сезімдерді тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдары үлкен рөл атқарды: радио, жоғары көркемдік отандық кинофильмдер, театр, көркем әдебиет [8].

Эстетикалық дайындық мақсатында арнайы дайындалған слайдтарды қарап шығу, шығармашылық тапсырмалар беру, оқу үдерісінің эстетикалық жақтарын өзіндік және өзара бағалауды жүйелі түрде қолдану қажет. Осы салада - әртістік көрсетілім әдістерімен, қимыл-қозғалыс қызметіндегі шығармашылық көріністерге практикалық үйрету әдістерімен дайындықты жүзеге асыру. Әртістік көрсетілім әдісінің ерекше ерекшелігі техникалық мінсіз дәлдігі, жеңілдігі, еркіндігі, келісімділігі, қозғалыс ырғағы болуы мүмкін. Практикалық оқыту әдісі эстетикалық тәжірибені жинақтауды қамтамасыз ететін белгіленген тапсырмалар мен талаптарды бірнеше рет қайталауға және бекітуге тән болуы мүмкін [9].

Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді. Арнайы ұйымдастырылған эстетикалық дайындық оқушылардың спортпен шұғылданушылардың сұлулығының формальды және эстетикалық жақтары туралы білім алуына оң әсер етеді. Осылайша, эстетикалық дайындық оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру жолдарының бірі ретінде, сондай-ақ баланың жан-жақты және үйлесімді дамуының міндетті шарты ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [10].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан, 2012.
2. Байтанаев С. Сто строк по поводу патриотизма // Юридическая газета. Алматы - 2006.
3. Blattner, W. (2006). Heidegger's Being and Time: A reader's guide. London & New York: Continuum Books.
4. Биекенов К. Патриотизм как основа служения государству // Саясат. - 2007. - №8.
5. Lau, Chui Shan. 2011. Patriotic Schools and Anti-Colonialism in Hong Kong. New York: Routledge. (forthcoming).
6. Шаймерденов Б. Ертеңіміз - жастар // Егемен Қазақстан. 24 ақпан, 2004.
7. Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламалары патриоттық сезімді қалыптастыру // «Қазақстан мектебі», №12, 2006.
8. Жалпы білім беретін мектептерде патриоттық тәрбие беру // Тәрбие құралы, №3, 2007.
9. Әмірова Ә. Патриоттық тәрбиені қалай түсінеміз? // Сыныптағы тәрбие, №4, 2009.
10. Раев Д. Қазақстандық патриотизм мен гуманизм // Ақиқат, №8, 2000.

REFERENCES

1. Nazarbayev N. Qazaqstan – 2030. El Prezidentinin Qazaqstan halkina zholdauı // Egemen Qazaqstan, 2012.
2. Baitanayev S. Sto strok po povodu patriotizma. // Yuridicheskaya gazeta. Almati - 2006.
3. Blattner, W. (2006). Heidegger's Being and Time: A reader's guide. London & New York: Continuum Books.
4. Bikenov K. Patriotizm kak osnova sluzhenya gosudarstvu. // Sayasat, - 2007. - №8.
5. Lau, Chui Shan. 2011. Patriotic Schools and Anti-Colonialism in Hong Kong. New York: Routledge. (forthcoming).
6. Shaimerdenov B. Erteńimiz - jastar // «Egemen Qazaqstan». 24 aqpan, 2004.
7. Jalpy bilim beretin mekteptiń oqý bagdarlamalary patriottyq sezimdi qalyptastyryú // «Qazaqstan mektebi», №12, 2006.
8. Jalpy bilim beretin mektepтерде patriottyq tárbie berý // Tárbie quraly, №3, 2007.
9. Ámirova Á. Patriottyq tárbieni qalayı túsinemiz? // Synyptagy tárbie, №4, 2009.
10. Raev D. Qazaqstandyq patriotizm men gýmanizm // Aqıqat, №8, 2000.

Ш.Б.ОРАЗОВ, Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Orazov_57@inbox.ru)*

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Мақалада дене тәрбиесі жүйесінің негізгі бағыттары қарастырылады және дене тәрбиесі жүйесінің дамуымен қатар басқа да спорттық ұғымдарға анықтама беріледі. Бұл ұғымдар дене тәрбиесі механизмдерінің қоғамдағы орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Дене тәрбиесі қызметі ол - адамның қоршаған ортадағы дене тәрбиесі құндылықтарын жасақтау, сақтау, менгеру, қайта жаңғырту, қолдану және тарату болып есептеледі. Өз мәнінде ұйымдастырылған дене тәрбиесі қызметі дене дайындығы мен спорттық жаттығулар негізінде жүзеге асырылады. Спорт адам қабілетін арттыруда қоғамдық сипатқа ие. Шын мәнінде бүгінгі күні спорт әмбебап мағынаға ие болды. Спортты дамыту мәселелерінің өзектілігі артуда.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, спорт, элемент, әлеуметтік, экономикалық, кәсіби шеберлік, тұлға, дағды.

Ш.Б.Оразов, К.Оразбекулы

Основные направления системы физической культуры

В статье рассматриваются основные направления системы физического воспитания. Наряду с развитием понятия системы физического воспитания даются определения другим спортивным понятиям. Эти понятия позволяют определить роль физического воспитания в обществе.

Деятельностью физического воспитания человека считается составление, хранение, освоение, воспроизводство, использование и распространение ценностей физического воспитания человека в окружающей среде. Деятельность физического воспитания осуществляется на основе физической подготовки и спортивных упражнений. Спорт носит общественный характер в повышении человеческих способностей. Действительно, сегодня спорт имеет универсальное значение. Актуальность проблемы развития спорта становится все более важной.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, элемент, социальный, экономический, профессионализм, личность, умение.

Sh.B.Orazov, K.Orazbekuly

Basic Directions of Physical Culture System

The article deals with the main directions, principles and structure of the system of physical culture, as well as the development of the system of physical education and other sports concepts. These concepts make it possible to determine the role of physical education in society.

Physical activity is the development, preservation, acquisition, reproduction, use and dissemination of human values in the environment. A truly organized body of physical education is based on exercises in physical training and sport. Sport is a public domain in enhancing people's ability. In fact, today's sport has become universal. The urgency of the development of sports is becoming increasingly important.

Keywords: physical culture, sport, element, social, economic, professionalism, personality, skill.

Дене тәрбиесі - мазмұны жарыс қызметі мен оған дайындық жаттығуларын қамтитын, дене мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын көпсалалы қоғамдық құбылыс. Соңғы кезде спорт өз алдына мағынаға ие бола бастады. Үлкен қарқынмен дамып келе жатқан бұл сала қоғамның дене және рухани мәдени деңгейінде елеулі орынға ие болып отыр. Спорттың қоғамдық маңызы күн санап артып келеді. Көптеген мамандардың пікірінше, спорт өз бетінше ұғым ғана емес, «дене мәдениеті» түсінігінен де жоғары мазмұнға ие болуда.

Бүгінгі күні спорт – тәрбие құралы, адамның еңбекке қабілетін арттырудағы қоғамдық-педагогикалық жүйенің маңызды бөлігі.

Дене тәрбиесі – қоғаммен жеке адам өмірінде елеулі орын алатын күрделі әлеуметтік жүйе. Бұл процесті тиімді ұйымдастыру үшін дене тәрбиесі элементтерін бір жүйеге келтіру қажет. Дене тәрбиесін жүйелеу оның элементтерінің өзара байланысын және даму заңдылықтарын зерттеуді қамтамасыз етеді. Жүйе элементтерін жеке зерттеу толық мағлұмат бермейді. Сондықтан кез-келген талдау элементтердің өзара байланыс заңдылықтары негізінде қорытындылануы қажет.

Дене тәрбиесі жүйесі – кезкелген қоғамдағы адамдардың дене тәрбиесін жетілдіру жиынтығы. Дене тәрбиесі жүйесінің ерекшелігі оны жүзеге асырудың тәжірибесімен емес, нақты қоғамдағы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси құрылымымен анықталады [1].

Дене тәрбиесі жүйесінің құрылымы төмендегідей құрамдас бөліктердің бірлігінен тұрады:

1. Мақсат - кез-келген жүйені реттеуші фактор болып есептеледі (оның ішінде дене тәрбиесі жүйесі), мақсатсыз жүйе өз мәнін жоғалтады. Отандық дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты - салауатты өмір салтын және жеке тұлғаның денсаулығын нығайту кепілдіретінде дене тәрбиесі мәдениетін қалыптастыру.

2. Міндеттер. Міндет мақсаттың мазмұнын ашады, аталған жүйе элементтері арасында өзара байланысты қамтамасыз етеді. Отандық дене тәрбиесі жүйесінің міндеттері төмендегідей:

- дене тәрбиесі құндылықтарын (қозғалмалы, интеллектуалдық, адамгершілік, этикалық, эстетикалық, технологиялық) меңгерту арқылы жалпы спорттық білімділікті қамтамасыз ету;

- адамдардың кәсіби шеберлігі, жоғары ақыл-ой деңгейі мен еңбекке қабілетін көтеру мақсатында денсаулығын нығайту;

- денсаулық, дене тәрбиесі мен спортты жетілдіруге деген саналы көзқарасты қалыптастыру;

- салауатты өмір салтын қалыптастыру факторы – валеологиялық білімді жетілдіру;

- дене тәрбиесін жетілдіруге қажетті теориялық, әдістемелік-нұсқаулық білім, білік, дағдыны қалыптастыру [2].

Анықтаушы негіз - міндеттерді шешу және мақсатқа жету алғышарттарын анықтайтын нормативтік актілер мен ережелер жиынтығы. Ол әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-әдістемелік, бағдарламалық-нормативтік, ұйымдастыру-басқарушылық және құқықтық болып бөлінеді.

Принциптер дене тәрбиесі мен қоғам өміріндегі әлеуметтік маңызды құбылыстар арасындағы байланыстарды белгілейді.

Дене тәрбиесі жүйесінің негізгі принциптері төмендегідей:

1. Сауықтыру принципі. Бұл принцип негізінде:

- дене тәрбиесі әдістері мен тәсілдерін таңдаған кезде сауықтыру мақсатын көздеу;
- дене тәрбиесімен айналысушының дене мүмкіндігі мен жаттығулар жүктемесінің сәйкестігі;

- жүйелі дәрігерлік және педагогикалық бақылау жүргізу.

2. Жеке тұлғаны жан-жақты дамыту принципі. Аталған принцип төмендегі мақсаттарды көздейді:

- дене тәрбиесінің жан-жақты тәрбие бағыттарымен (адамгершілік, еңбек, ақыл-ой тәрбиесі) өзара байланыста жүзеге асыру.

- дене қабілеті мүмкіндіктеріне сәйкес дамыту.

3. Практикалық қоғамдық маңызды іс-әрекетпен байланыс принципі.

Бұл принцип мазмұны:

- өмірлік маңызды қасиеттерін қалыптастыру және құнды біліктер мен дағдыларды қалыптастыру;

- әскери және күрделі еңбек жағдайында пайдалы және тиімді әрекет ету қабілетін дамыту;

- дене тәрбиесі әдістері мен тәсілдерін еңбек және патриоттық тәрбиені дамыту үшін кеңінен қолдануды қамтиды [3].

Негізгі бағыттар міндеттерді жүзеге асыру мен мақсатқа жетудің жолдарын және принциптердің орындалуы мен жүйе элементтерінің өзара байланысынан тұрады.

Дене тәрбиесі жүйесінің негізгі бағыттары:

1. Базалық бағыт. Бұл бағыт барлық білім беру деңгейлері мен типтері бойынша дене тәрбиесін дамыту барысындағы оқу-тәрбие процесін қамтиды. Базалық бағыттың мақсаты - денсаулықты нығайту, дене тәрбиесіне деген ынта мен қызығушылық туғызу. Ол арнайы спорттық білім негіздерінің баспалдағы, жалпы дайындық бағыты болып есептелінеді.

2. Кәсіби-қолданбалы бағыт. Индивидтің кәсіби іс-әрекетін ескере отырып берілетін дене тәрбиесі. Бұл бағыттың мақсаты - мамандықты жоғары деңгейде меңгеру, мамандық бойынша жиі кездесетін аурулардың алдын алу және еңбек нәтижелілігін арттыру.

3. Спорттық бағыт. Белгілі бір спорт саласына бағытталған дене тәрбиесі. Бұл бағыттың негізгі мақсаты - белгіленген спорт саласы бойынша сайыстарға қатысып, жоғары нәтижеге жетуді көздейді. Спорттық жарысқа дайындық спорттық жаттығулар негізінде жүзеге асырылады. Спорттық жаттығулар - арнайы және жеке даярлықты, техникалық, тактикалық, ерік-жігерлілік даярлықты қамтамасыз ететін көпқырлы, әрі күрделі процесс.

4. Емдеу-реабилитациялық бағыт. Бұл бағыттың мазмұндық негізін интенсификация, еңбек және спорттық іс-әрекеттен соң қалпына келтіру жаттығулары құрайды. Мұндай жаттығулар еңбек және спорттық жарақаттардан соң да қолданылады.

5. Жалпы бұқаралық сауықтыру бағыты. Дене тәрбиесі шараларын ұйымдастыру барысында қолдану жолдарын қамтиды.

6. Тұрмыстық дене тәрбиесі және гигиеналық бағыт. Бұл бағытқа тұрмыстық жағдайда жұмыс жасау қабілетін қалыптастырып, денсаулық нығайту мақсатында жүргізілетін дене тәрбиесі әдістері мен тәсілдері жатқызылады [4].

Бүгінгі таңдағы мектепшілік дене тәрбиесі жүйесінің дамуы мақсаттың анық қойылуы мен күтілетін нәтижеге байланысты. Кез келген іс-әрекет барысында мақсат жүйелеу

факторы қызметін атқарады, ал жүйелеу факторы болмаған жағдайда кез келген жүйе өз мәнін жоғалтады.

Бұл сала қызметкерлерінің алдындағы бүгінгі қиындықтың негізгісі – арнайы оқу және ғылыми әдебиеттің болмауы, мектепшілік дене тәрбиесі жүйесі тәжірибиесінде жалпыға танылған, бірауыздан бекітілген мақсаттың көрсетілмеуі. Бұл кемшілік мектеп мұғалімдері қызметіне қиындық туғызып, мектептегі дене тәрбиесі механизмдерін жүйелеу мүмкіндігін төмендетеді [5]. Себебі оқушылардың дене тәрбиесін жетілдіру мақсаты жұмыс мазмұнымен тікелей байланысты.

Практикалық дене тәрбиесіекі сипатқа ие болып отыр: мақсат жалпылама тұрғыда қойылады немесе мақсатты дене тәрбиесі жүйесіндегі кейбір міндеттермен (мыс: денсаулықты нығайту, дене шынықтыруды дамыту, спорттық- техникалық даярлықты жетілдіру т.б.) алмастырады. Мектептегі дене тәрбиесі мақсатына ғалымдар түрлішеанықтама береді.

М.Я.Виленский: «Дене тәрбиесі мақсаты- оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастыру», ал профессор В.И.Лях: «Дене тәрбиесі мақсаты - жан-жақты жеке тұлғаны дамыту, ал дене мәдениетін қалыптастыру- мақсат емес, керісінше мақсатқа жету жолындағы тәсіл», - деп белгілейді [6].

Арнаулы әдебиеттерде дене тәрбиесі мақсатына жалпы, орта, дене тәрбиесі білімін қамтамасыз ету деп көрсетіледі.

Мәселеге теориялық талдау жасай келе, жоғарыдағы авторлар пікірін жоққа шығараалмаймыз. Әранықтамаға диалектикалық дұрыс ұйымдастырылған деңгейлік көзқарас тұрғысынан зерттеу қорытындысы негізінде дене тәрбиесі мақсатының жалпы және мектептегіоқу жұмысының жекеленген арнайы мақсат – міндеттерінеажырату дұрыс деп есептедік. Бұл жағдайда «Дене тәрбиесі мақсатын» мемлекеттік стандарт негізінде белгіленген жалпы білімдік оқу пәні тұрғысындаанықтадық. Олай болса, оқытудың негізгі мақсаты –тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыру шарты ретінде базалық негізді құрайтын, жалпы дене тәрбиесі білімін қамтамасыз ету.

Бұл базалық мақсатқа сәйкес жалпы білімдік дене тәрбиесі сабақтарының негізгі бағыты - сауықтыру немесе жаттықтыру ғана емес, білімділік болып белгіленуіде тиіс. Сонымен, жалпы орта дене тәрбиесі білімін қамтамасыз ету тұлғаның дене мәдениетін нәтижелі қалыптастырудың басты шарты.

Біздің пікірімізше, дене тәрбиесінің негізгі мақсаты – қоғамдағы кешенді тәрбие процесінің бөлігетінде, адамгершілік, рухани, ақыл-ой, еңбек т.б., тәрбие бағыттарымен бірге тұлғаны дамыту. Аталған мақсат пен бекітілген оқу бағдарламаларына сәйкес мектептегі дене тәрбиесі міндеттері төмендегідей:

- оқушылардың дене мәдениеті саласындағы ғылыми-жаратылыстану дүниетанымын қалыптастыру;
- еңбек ету қабілеті мен денсаулықты нығайту, спорттық жаттығуды ұйымдастыруға қажетті әдістемелік-нұсқаулық білікті қалыптастыру;
- дене жаттығулары арқылы адам ағзасы мүмкіндіктерін кеңейту;
- түрлі қозғалыста білік және дағдылар негізіндеоқушылардың дене тәрбиесін байыту;
- қалыпты дене дамуы арқылы денсаулықты нығайту;

- адамгершілік ерік-жігер сапасын арттыру, тұлғаның жеке қасиеттері мен психологиялық процестерді жетілдіру;

- дене жаттығулары мен жүйеліайналысуды қалыптастыру, олардың денсаулыққа пайдасы мен нәтижелі өмір әрекетіне тигізер ықпалын сезіндіру [7].

Дене тәрбиесі міндеттері осымен шектелмейді. Аталған жалпы міндеттер негізіндеоқу, қалыптан тыс, мектептен тыс және кәсіби-қолданбалы дене тәрбиесі саласындаарнайы міндеттер қойылады.

Сонымен қатар, дене тәрбиесі жүйесінің жалпы міндеттеріне сәйкес кіші мектеп жасандағы оқушы үшін (бастауыш дене тәрбиесі білімі), орта мектеп жасындағы оқушы үшін (негізгі) және жоғары сынып оқушысы үшін (жалпы орта дене тәрбиесі білімі) жас ерекшеліктері мен дене дамуына сәйкес арнайы жекеленген міндеттер белгіленеді. Одан әрі міндеттероқу жылына, оқу мақсаты мен сабақтар жүйесіне сәйкес тақырыптарға біріктіруарқылы әр сабақтың өзіндік міндеттеріайқындалады. Яғни, дене тәрбиесі жүйесінің негізгі мақсаттары бірнеше ондаған және жүздеген санқырлы және деңгейлі міндеттерден құралады.

Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі жалпы педагогикамен тығыз байланыста, іс жүзінде оның жетістіктерін жас ұрпаққа терең білім, қазіргі заман талабына сай тәрбие беруде шығармашылықпен пайдалану көзделеді.

Мәселен, отандық ғалымдарымыз “Он адамның тоғыз тәрбиеарқылы жетіледі”, – дей келе, “Мықты денеде мықты рух болады” деген пікір айта отырып, өз заманына сәйкес дене тәрбиесі жүйесін ұсынады. “Дене шынықтыруды ерте жастан бастап, оның денесіндегі бостық, сылбырлықтар жойылуы тиіс. Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі баланы ерлікке және табандылыққа үйретуге негіз болады”, – деген сөзі дәлел бола алады [8].

Көптеген ғалым-педагогтардың зерттеулеріндедене тәрбиесі жүйесіұғымына көптеген анықтамалар берілген. Мәселен ғалымдырдың бірі “Интеллектуалдық тұрғыдан даму дене мүшелерінің де жетілуін талап етеді” – десе, бірі“Тұлғаның интеллектуалдық (адамгершілік, эстетикалық) байлығы дене мүшелерінің жетілуіне, денсаулыққа жәнееңбекке тәуелді” – деген пікірлерді айтады [9].

Қорытаайтсақ, тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыру мақсаты- оқушы дене тәрбиесін жетілдіру үшін ғана емес, қоғамдағы тәрбиенің кешеніне сәйкес (адамгершілік, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой тәрбие түрлерімен қатар) жоғары деңгейдегі жалпы дене тәрбиесі жүйесінің мақсатты құрайды.

Ал тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ету мақсаты- тәрбие жұмысының жалпы бағыты ретінде қоғамдағы тәрбие жүйесінің ортақ мақсаты болып табылады. Бұл деңгейдегі «мақсат» ұғымы жалпылама мағына мен философиялық түсінікке жақын, нақты практикалық жұмыста қолдану мүмкіндігін жояды.

Дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесінің өзара байланысы сан қырлы болып келеді. Мектептегі дене тәрбиесі сабағы – ақыл-ойға күш түсіретін пәндердіоқушылардың оңай игеруіне мүмкіндік беретін фактор [10]. Ол дененің саулығын сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған. Ойлау жүйесін қалыптастыру және психологиялық жаттығулар жүргізу тұрғысынан оқушының есту, көру, есте сақтау, сезімталдық, аңғарымпаздық, зейінділік сияқты қабілеттерін дамытуға дене тәрбиесінің беретін пайдасы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ботағараев Т.А. Научно-практическое обоснование совершенствования физического воспитания школьников с учетом региональных условий. Дисс... д.п.н.: 15.01.01. – Алматы, 2001. – 300с.
2. Омар Е. Жоғары оқу орындары студенттерінің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. – Шымкент: Ғасыр, 2006. – 86 б.
3. Каргин С.Т. Влияние профессионального взаимодействия в вузовском педагогическом процессе на качество подготовки будущих учителей. Дисс... д.п.н.: 17.09.00. – Алматы, 2000. – 350с.
4. Төлеубекова Р.К. Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед. ғыл. докт. дисс...: 04.07.01.- Алматы, 2001. – 350б.
5. Саипов А.А. Студенттердің туристік іс-әрекетінде экологиялық мәдениетін қалыптастыру. – Алматы: Ғылым, 2003. – 45 б.
6. Zholdasbekov A.A. Psychological and pedagogical bases of active teaching methods. // Life Science Journal. 11(6s), 2014. – 150p. (ISSN:1097-8135).
7. Жаңабаев Қ.Т. Балалар үйінде дене тәрбиесінде ойындарды пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2005. – 87 б.
8. Адамбеков К.И. Педагогические основы физического воспитания учащихся. – Алматы, 2004. – 98б.
9. Тайжанов С., Қонысбаев Н. Қозғалыс қимылдарына үйрету. – Алматы: Дәнекер, 2004. – 86 б.
10. Қожахметова К.Ж., Мұхамбетова С.Қ. Педагогика және психология. – Алматы, 2005. – 88б.

REFERENCES

1. Botagarayev T.A. Nauchno-prakticheskoye raskrytiye fizicheskikh aspektov nadzora za regional'nymi shkolami. Proryv ... pg: 15.01.01. - Almaty, 2001. - 300 s.
2. Omar E. Jogarı oqu orındarı studentterinin qarım-qatınas madenietin qalıptastıru..- Shymkent: Gasir, 2006. - 86 s.
3. Cargin ST Videniye professional'nogo vzaimodeystviya v pedagogicheskom protsesse v Vozovske po kachestvu obucheniya budushchikh vypusknikov. Dis... 17:00. - Almaty, 2000. -350 s.
4. Tuleubekova R.K. Nauchno-pedagogicheskiye osnovy npravstvennogo vospitaniya starsheklassnikov v novykh sotsial'no-kul'turnykh usloviyakh. Ped.nauka Doktor tekhnicheskikh nauk. Almaty, 2001. - 350 bis.
5. Saipov A.A. Formirovaniye ekologicheskoy kul'tury v turistskoy deyatel'nosti studentov. - Almaty: Gilim, 2003. - 45 s.
6. Zholdasbekov A.A. Psychological and pedagogical bases of active teaching methods. // Life Science Journal. 11(6s), 2014. – 150p. (ISSN:1097-8135).
7. Jañabaev Q.T. Balalar úinde dene tárbiesinde oıyndardy paidalanýdyñ pedagogıkalyq sharttary. – Almaty, 2005. – 87 b.
8. Adambekov K.I. Pedagogicheskie osnovy fizicheskogo vospitaniya ýchailhsia. – Almaty, 2004. – 98b.
9. Tajjanov S., Qonysbaev N. Qozgalys qımyldaryna úretý. – Almaty: Dáneker, 2004. – 86 b.
10. Qojahmetova K.J., Muhambetova S.Q. Pedagogıka jáne psihologıa. – Almaty, 2005. – 88b.

А.И.ИСАЕВ, Б.З.АБУСЕЙТОВ, Ү.Р.РАХМЕТ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: abdi.kz.2014@mail.ru)*

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ

Мақалада қазіргі қоғам денсаулығының негізі ретінде мектепке дейінгі балалардың дене тәрбиесі қарастырылған. Қоғам денсаулығының құндылық әлеуетін қалыптастыруға бағытталып дене шынықтыру сабақтарына қатысты негізделген. Дене шынықтыру сабақтарына қатысты белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру негіздері қарастырылады. Қозғалу іс-әрекеті контекстінде түрлі пәндерді зерттеуге бағытталған оқыту процесін интеграциялау жолдары көрсетіледі. Мектепке дейінгі жастағы балаларды дене шынықтырумен айналысуға тартудың негізгі бағыттары берілген.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі балалар, денсаулық, интеграция, даму жиынтығы, дене шынықтыру, сабақтар.

А.И.Исаев, Б.З.Абусейтов, У.Р.Рахмет

Физическое воспитание детей дошкольного возраста

В статье рассматривается физическое воспитание детей дошкольного возраста как основа здоровья современного общества. Основана на занятиях физической культурой, направленной на формирование ценностного потенциала здоровья общества. Рассматриваются основы формирования активной жизненной позиции по отношению к занятиям физической культурой. В контексте двигательной деятельности указываются пути интеграции учебного процесса, направленные на изучение различных дисциплин. Даны основные направления привлечения детей дошкольного возраста к занятиям физической культурой.

Ключевые слова: дошкольники, здоровье, интеграция, совокупность развития, физическая культура, занятия.

A.I.Isayev, B.Z.Abuseytov, U.R.Rahmet

Physical Culture of Preschool Children

The article deals with the physical education of preschool children as the basis of health of modern society. It is based on physical training aimed at the formation of the value potential of the health of society. The bases of formation of an active life position in relation to physical training are considered. In the context of motor activity, the ways of integration of the educational process aimed at the study of various disciplines are indicated. The Main directions of involvement of children of preschool age to physical training are given.

Keywords: preschoolers, health, integration, development, physical education, classes.

Елімізде өткізіліп жатқан білім беру реформалары қазіргі уақытта адам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістерді жаһандық деңгейде анықтайды. Сонымен қатар, қазіргі уақытта дене тәрбиесі ең танымал қызмет салаларының бірі болып табылатынын атап өту қажет, өйткені дене тәрбиесі өскелең ұрпақты тәрбиелеу үдерісінде және қоғамның әрі қарай тиімді дамуының негізі ретінде маңызы өте зор. Білім берудің жүйелілігі, оның

ішінде дене шынықтыру саласында бүгінгі таңда маңызды бағыттардың бірі болып табылады, себебі оқытудың жүйелілігімен дидактикалық принциптерге жауап береді. Бұл аспект дені сау әлеуметтанудың негізі ретінде маңызды мәнге ие, демек, қоғамның ұзақ уақыттағы кезеңінде тиімді дамуын, түрлі сала мамандарымен мектепке дейінгі жастардың бойындағы құндылықтарды өмір бойы негізгі бағыт ретінде қарастырады.

Бұл ретте қазіргі уақытта қазіргі қоғамның нақты және прогрессивті өсіп келе жатқан қажеттіліктері арасындағы әртүрлі сәйкессіздіктер айқындалғанын және осы қажеттіліктердің бірі, балалардың денсаулығы болып табылатынын ескеру қажет, себебі қазіргі еліміздің мәселелерінің бірі денсаулығы төмендеген немесе әртүрлі психосоматикалық аурулары бар мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалардың көбейуінде байқалады [1].

Мектепке дейінгі жаста көптеген пәндер бойынша негізгі білім қалыптасады, бұл ретте мектепке дейінгі жастағы баланы қоршаған қоғамда бала шындықты, дыбыстарды, бояуларды, эмоциялар тілін қабылдайтынын ескеру қажет, бұл ретте ол бір тітіркендіргішті екіншісінен бөлмей тұтас (жалпы) ойлайды. Сондықтан дене шынықтыру саласындағы білім беру процесінің мақсаттарын шешуді мектепке дейінгі балалардың іс-әрекетінде белсенді тұлға ретінде тұтас қабылдауын дамытумен байланыстыру қажет [2].

Бұл дене шынықтыру басшыларының, сондай-ақ дене шынықтыру саласындағы мектепке дейінгі білім беру мекемесінің тәрбиешілерінің мақсатты диалогының маңызды теориялық-әдіснамалық және мазмұндық-ұйымдастырушылық құрамдас бөлігі болып табылады.

Белгілі бір материалды қысқа бағытта оқыту тиімді білім бермейді және баланы дене-қозғалыс мәдениеті мен денсаулық негіздерінің құндылықтарына араластыра алмайды, себебі бұл тек қана қысқа бағыттағы білім беретін мамандармен ғана емес, толық бағыттағы білім беретін барлық қатысушылар тартылған интеграцияланған оқыту процесінің негізінде тұтас көрініс қалыптастыру қажет [3].

Бүгінгі таңда қоғамның дамуы мектепке дейінгі баланы тек оқыту мен тәрбиелеу туралы ғана емес, сонымен қатар өмірдің барлық салаларында дамудың негізі ретінде адамның ішкі табиғаты туралы тұтас түсінік қалыптастыру қажет, бұл мектепке дейінгі балалардың тұтас білім беру процесінің кепілі болады, сондай-ақ одан әрі өмір сүру үшін дене шынықтыру сабақтарының құндылығын түсінуге және салауатты өмір салтын жүргізуге негізделген қызметтің басты бағыттарын қалыптастырады [4].

Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің тәрбиешілері мен дене шынықтыру басшыларының дене тәрбиесі үдерісін мектепке дейінгі білім берудің әртүрлі салаларына интеграциялауға шоғырлануы мынадай алғышарттарға негізделуі тиіс:

- дене шынықтыру саласындағы тәрбиешілердің білімі дене шынықтыру негізінде қызметтің түрлі бағыттарына оқытудың ерекшелігіне негізделуі тиіс, яғни дене-қозғалыс мәдениетінің қалыптасуы орын алады;

- тәрбиеші тек қолданбалы сипатты ғана емес, сонымен қатар мектепке дейінгі балалардың білім беру үдерісінің сауықтыру құрауышына ықпал ететін бағытталған қимыл-қозғалыс әрекеттерін қалыптастыру ерекшеліктері мен дағдыларын меңгеруі қажет;

- іс-әрекет барысында дене шынықтыру жетекшісі мектепке дейінгі жастағы балалардың жас ерекшелік физиологиялық ерекшеліктерін, сонымен қатар олардың пәндік-мағыналық дамуын ескеруі тиіс;

- тәрбиеші өз қызметінде баланың жеке тұлғасын қалыптастыру үдерісінде маңызды болып табылатын ақыл-ой және физикалық құрамдағы үрдісінің интеграциясына негізделуі қажет;

- дене шынықтыру жетекшісі іс-әрекет барысында әр түрлі пәндерді интеграциялау

контекстінде мектепке дейінгі балаларды дамытудың әртүрлі нысандары мен әдістерін қолдануы тиіс.

Іс-әрекет барысында тәрбиеші де, дене шынықтыру жетекшісі де мектепке дейінгі балалардың дене тәрбиесін, олардың дене тәрбиесін және жеке тұлғаның дене тәрбиесін қалыптастыруды педагогикалық-ұйымдастырушылықты біріктіруді қамтамасыз етудің жүйе құраушы факторлары болып табылады [5].

Бүгінгі таңда көптеген мектепке дейінгі білім беру мекемелері әр түрлі бағыттағы бағдарламаларды енгізуге тырысады, олар әрдайым тиімді болып табыла бермейді, бұл ретте бағдарламаларды бейімдеу көбінесе мәнінің бұрмалануына әкеп соғады, себебі инновациялық бағдарламалар әзірленуде олар мекеменің материалдық - техникалық базасына, кадрлардың біліктілігіне, қолданылатын әдістемелеріне және нақты мекемеде балалардың физикалық даму деңгейіне әрдайым жауап бермейді. Бұл ретте қолданылатын әдістемелердің барлығы өсіп келе жатқан ағзаның қимыл-қозғалыс белсенділігінің қажетті көлемін толық көлемде іске асыра алмайтынын ескеру қажет [6].

Қазіргі білім беру жүйесінің дене шынықтыру саласында аурулар деңгейін төмендетуге, балалар ағзасының физиологиялық және психологиялық функцияларын, яғни, оның ақыл-ой және білім беру әлеуетін арттыруға бағытталған бағдарламалар, технологиялар мен әдістемелер іске асырылады [7].

Сондықтан мектепке дейінгі жастағы баланың қимыл-қозғалыс қызметі күн тәртібінде күнделікті уақыт бюджетінің көлемін 50%-ға дейін болуы қажет деп, бұл ретте әр түрлі әдеби көздерді талдау негізінде біз бұл негізді қысқа, сондай-ақ отандық және шетелдік мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларында бұған көп мағыналы қарым-қатынас жасай аламыз, қазіргі уақытта мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде іске асырылатын бағдарламалар баланың мектепке дейінгі мекемеде күндізгі бөлінген уақытының жалпы бюджетінің 20%-дан аспайтын мақсатты қозғалу белсенділігіне бағытталғандықтан, бұл сауықтыру, яғни білім беру міндеттерін шешу үшін жеткілікті болуы мүмкін емес, себебі бұл үдерістер өзара шарттастырылған [8].

Бұл ретте мақсатты қозғалыс қызметі дене тәрбиесі жетекшісімен дене шынықтыру сабақтарында ғана емес, сонымен қатар тәрбиешінің пәндер бойынша сабақтар шеңберінде таңертеңгілік гимнастика, дене шынықтыру және дене шынықтыру сабақтарын өткізу үдерісінде, мектепке дейінгі балалардың дене шынықтыру жаттығуларын интеграциялауда, қозғалмалы ойындар мен спорттық ойындар элементтерін өткізумен таза ауада серуендеуде әр түрлі білімді қалыптастыруы есепке алынбайды. Бұл тәсіл балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігін арттыруды ғана емес, сонымен қатар неғұрлым тиімді білім беру үдерісіне ықпал етеді, өйткені қимыл-қозғалыс қызметіне негізделген немесе берілген ақыл-ой қызметі дәл мектеп жасына дейінгі балалардың неғұрлым тұрақты танымдық белсенділігін қалыптастырады [9].

Осы тәсілдің негізінде мектепке дейінгі балаларда дене шынықтырудың әлеуеті туралы ұғымды түсінік қалыптастыру және оны әр түрлі аспектілерде пайдалану, дене шынықтыру қызметі үдерісінде ғана емес, дене шынықтыруды басқа пәндермен интеграциялау үдерісінде алынған білімдер мен бейнелі салыстыруға негізделген қозғалыс қызметінің механизмдерін түсіну, ұғымдық аппаратты және оны қолдану негіздерін меңгеру жүзеге асырылады және сонымен қатар осыған байланысты дене шынықтыру сабақтарына қатысты белсенді ұстаным қалыптасады [10].

Демек, қимыл-қозғалыс қызметі мектепке дейінгі білім беруде негізгі болып табылады, себебі тек қана табиғи қимыл-қозғалыс дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, толыққанды физикалық дамуды, физикалық қасиеттері мен қабілеттерін дамытуды қамтамасыз етеді, сонымен қатар әлеуметтік, коммуникативтік, мотивациялық,

кажеттіліктік, танымдық, әрекеттік, интеллектуалдық және сөйлеу әлеуетін қалыптастырады. Жоғарыда айтылғандардың барлығы жеке тұлғаны тұтастай дамытып қана қоймай, мектепке дейінгі балалардың өз денсаулығына құндылық қатынасын қалыптастырады, демек, елімізде қоғамының одан әрі тиімді дамуының негізі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мавропуло О.С., Кривсун С.Н. Здоровье и двигательная активность человека - Ростов на Дону: Материалы сборника научных трудов. Москва - 2012. С. 73–75.
2. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта – Москва: Радуга, 1982. -400 с.
3. Курьсь В.Н., Евстигнеева М.И. Содержание и соотношение понятий «физическая культура личности» и «телесно-двигательная культура» // Ученые записки университета им. П.Ф.Лесгафта. - 2013. № 1 (95). С. 84–89.
4. Пономарёв Н.И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания / Н.И. Пономарёв. – Москва: ФиС, 1970.
5. Physical Fitness and Academic Achievement in Elementary School Children Brandi M. Eveland-Sayers, Richard S. Farley, Dana K. Fuller, Don W. Morgan, and Jennifer L. Caputo. Zhurnal fizicheskoy aktivnosti i zdorov'ya [Journal of Physical Activity and Health]. - 2009, No. 6, pp. 99-104
6. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Атамұра, 2002.– 384 б.
7. Щукина Г.И. Педагогика школы. Учебное пособие. - Москва. Просвещение, 1977. – 384 с.
8. Хренкова В.В., Абакумова Л.В., Лысенко А.В., Баршай В.М., Рогинская А.А., Карсакова А.А., Журавлева М.В. Вариационная кардиоинтервалометрия как метод экспресс- оценки функционального состояния студентов с разным уровнем двигательной активности // Фундаментальные исследования. - 2014. № 11-5. С. 1090–1093.
9. Щукина Г.И. Педагогика школы. Учебное пособие / Щукина Г.И. -М.: Просвещение, 1977. – 384 с.
10. Blattner, W. (2006). Heidegger's Being and Time: A reader's guide. London & New York: Continuum Books.

REFERENCES

1. Mavropulo O. S., Krivsun S. N. Zdorove i dvigatel'naya aktivnost cheloveka — Rostov na Donu: Materiali sbornika nauchnih trudov. Moskva -2012. S. 73–75.
2. Kun L. Vseobshchaya istoriya fizicheskoy kul'tury i sporta Moscow, Raduga, 1982. – 400 s
3. Kurs V. N., Evstigneeva M. I. Soderjanie i sootnoshenie ponyati «fizicheskaya kultura lichnosti» i «telesno-dvigatel'naya kultura» // Uchonie zapiski universiteta im. P.F.Lesgafta. 2013. № 1 (95). S. 84–89.
4. Ponomarev N.I. Vozniknovenie i pervonachal'noe razvitie fizicheskogo vospitaniya/ N.I. Ponomarev. -Moscv., FiS, 1970.
5. Physical Fitness and Academic Achievement in Elementary School Children Brandi M. Eveland-Sayers, Richard S. Farley, Dana K. Fuller, Don W. Morgan, and Jennifer L. Caputo. Zhurnal fizicheskoy aktivnosti i zdorov'ya [Journal of Physical Activity and Health]. - 2009, No. 6, pp. 99-104
6. Koyanbayev Zh.B., Koyanbayev R.M. Pedagogika. – Almaty: Atamura, 2002. – 384 b.
7. Schukina G.I. Pedagogics of school. Manual/Moskva: Education, 1977. – 384 s.
8. Hrenkova V.V., Abakumova L.V., Lisenko A.V., Barshai V.M., Roginskaya A.A., Karsakova A.A., Juravleva M.V. Variasonnaya kardiointervalometriya kak metod ekspress – osenki funktsionalnogo sostoyanya studentov s raznim urovnem dvigatel'noi aktivnosti - Fundamentalnie issledovanya. - 2014. № 11-5. S. 1090–1093.
9. Schukina G.I. Pedagogika shkoly. Ýchebnoe posobie / ýkina G.I. -M.: Prosveenie, 1977. -384 s.
10. Blattner, W. (2006). Heidegger's Being and Time: A reader's guide. London & New York: Continuum Books.

A.R.BORANBAYEVA¹, K.M.BERKIMBAYEV²,
K.M.ARYMBAYEVA³, A.A.BEYSEMBAYEVA⁴

¹ South Kazakhstan state pedagogical university, Shymkent, Kazakhstan

² Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish university Turkestan, Kazakhstan

³ M.Auezov South-Kazakhstan State university, Shymkent, Kazakhstan

⁴ Kazakh Ablai Khan university of International Relations and World Languages
(E-mail: altynai.beisembaeva@mail.ru), Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF TEACHERS' PROFESSIONAL COMPETENCE

The relevance of research: In the context of Kazakhstan's integration into the world academic community and the formation of an open educational space of higher education institutions, the important task is to improve the quality of higher education in accordance with the modern requirements. In modern conditions, there is a growing need for people capable of creative search and continuous self-education.

Higher requirements are imposed on the individual and the professional training of the teacher, whom the level of education of society as a whole largely depends on. The ability to self-education is considered as the most important professional quality of a specialist, as an important component of professional competence.

Purpose of the study: to justify the role and importance of self-education as an important factor in increasing the professional competence of teachers.

Results of the study: the psychological and pedagogical conditions for the development of skills and self-education have been revealed, the students' attitudes towards self-education have been studied, the students' self-education technologies have been studied, synthesized, adapted and introduced into the teaching and educational process, the set of study assignments aimed at developing self-educational skills, that is the work with scientific and methodical literature, specialty literature, material selection, note-taking and systematization of educational material, planning own educational and scientific activities, etc.

The final diagnosis of the work of students has proved the dependence of the future teacher's level of the professional competence formation on the level of skills and skills of self-education of students. Positive results are obtained as a result of the introduction of innovative technologies for self-education of students.

Keywords: competence, professional competence, self-education, self-educational competence, education, self-improvement, information, improving qualifications, continuous education, self-development, professional activities.

А.Р.Боранбаева, К.М.Беркимбаев, К.М.Арымбаева, А.А.Бейсембаева

Роль самообразования в развитии профессиональной компетентности педагогов

Актуальность исследования: В условиях интеграции Казахстана в мировое академическое сообщество и формирования открытого образовательного пространства высших учебных заведений решается важная задача – повышение качества высшего образования в соответствии с современными требованиями. В современных условиях возрастает потребность в людях, способных к творческому поиску и непрерывному самообразованию.

Повышенные требования предъявляются к личности и профессиональной подготовке

учителя, от которого во многом зависит уровень образования общества в целом. Способность к самообразованию рассматривается как важнейшее профессиональное качество специалиста, как важная составляющая профессиональной компетентности.

Цель исследования: обосновать роль и значение самообразования как важного фактора повышения профессиональной компетентности педагогов.

Результаты исследования: выявлены психолого-педагогические условия развития умений и навыков самообразовательной деятельности, изучены отношения студентов к самообразованию, исследованы, обобщены, адаптированы и внедрены технологии самообразования студентов в учебно-воспитательный процесс, комплекс учебных заданий, направленных на формирование умений самообразовательной деятельности, так это работа с научной и методической литературой, литературой по специальности, отбор материала, конспектирование и систематизация учебного материала, планирование собственной учебной и научной деятельности и т. д.

Итоговая диагностика работы студентов доказала зависимость уровня сформированности профессиональной компетентности будущего учителя от уровня умений и навыков самообразования студентов. Положительные результаты получены в результате внедрения инновационных технологий самообразования студентов.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетентность, самообразования, самообразовательная компетентность, образования, самосовершенствование, информация, повышение квалификация, непрерывное образования, саморазвитие, профессиональной деятельности.

А.Р.Боранбаева, К.М.Беркимбаев, К.М.Арымбаева, А.А.Бейсембаева
Педагогтың кәсіби құзыреттілігін дамытуда өздігінен білім алудың рөлі

Зерттеудің өзектілігі: Қазақстанның әлемдік академиялық қоғамдастыққа кірігуі және жоғары оқу орындарының ашық білім беру кеңістігін қалыптастыру жағдайында қазіргі заманғы талаптарға сәйкес жоғары білім беру сапасын арттыру маңызды міндет шешілуде. Қазіргі жағдайда тұлғаларда қабілетті шығармашылық ізденуге және үздіксіз білім алуға қажеттілікті арттырды. Жалпы қоғамның білім деңгейі мұғалімнің жеке және кәсіби дайындығына қойылатын жоғары талаптарына тәуелді. Өздігінен білім алу қабілеті маманның кәсібилік сапасы және кәсіби құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ретінде қарастырылады.

Зерттеу мақсаты: педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттырудың маңызды факторы ретінде өзіндік білім алудың маңызы мен рөлін негіздеу.

Зерттеу нәтижесі: өздігінен білім алу іскерліктері мен дағдыларын дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттары анықталды, студенттердің өздігінен білім алуға қарым-қатынасы зерттелді, жалпыланды, оқу-тәрбие үрдісіне студенттердің өздігінен білім алу технологиялары енгізілді, өздігінен білім алу іскерлігін қалыптастыруға бағытталған оқу тапсырмаларының кешені, сонымен қатар ғылыми және әдістемелік әдебиетпен, мамандық бойынша оқу құралдарымен жұмыс істеу, материалды іріктеу, оны конспектілеу және жүйелеу, өзіндік оқу және ғылыми іс-әрекетті жоспарлау және т. б.

Студенттердің өздігінен білім алу дағдылары мен біліктері болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деңгейі студенттерді зерттеу нәтижесінде көрініс тапты.

Студенттердің өздігінен білім алуына инновациялық технологияларды енгізуде оң нәтижелер алынды.

Кілт сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, өздігінен білім алу, өздігінен білім алу құзыреттілігі, білім беру, өзін-өзі жетілдіру, ақпарат, біліктілікті арттыру, өзін-өзі жетілдіру, үздіксіз білім беру, өзін-өзі дамыту, кәсіби іс-әрекет.

INTRODUCTION

The modern stage of the development of society brings to the forefront the personality as an absolute value, as the source of social progress. The dependence of society on those abilities and qualities of personality that form and develop education has clearly manifested itself. It is designed to provide training for a competent, mobile, creative specialist.

“In the conditions of the new industrial-innovative economy, the school must prepare for life the younger generation with the help of quality knowledge and conscious education,” notes N.A. Nazarbayev [1].

Today, the task - not to train specialists of narrow qualification, as much as to form such characteristics as the ability to acquire new knowledge and skills, creative activity in decision-making, broad professional orientation - is put at the forefront.

The condition that provides for its solution is the improvement of the quality of self-study and self-education of students. There is a growing need for strengthening the role of independent and self-educational activity of students, in revising approaches to its organization in the educational process of the university that is able to formulate and develop motivation for self-education, desire and ability to learn, desire for self-development, creative application of the knowledge gained in the process of professional activity in the modern world. Particularly relevant is the problem of the self-education of teachers in the information society, which is characterized as a knowledge society, where the process of transformation of information into knowledge plays a special role.

Self-education is the most effective way to improve pedagogical skills of teachers, this is the defining asset of the life of a modern man, which will help not to “fall behind the train of modernity”.

Self-education contributes to raising the level of professional competence and improving the professional-personal qualities, pedagogical abilities and practical skills of the teacher.

LITERATURE REVIEW

Let us analyze the concept of “self-education”, which currently exists in the scientific literature.

Let us note first of all that in many works, including in dictionaries (philosophical, pedagogical, psychological, sociological explanatory), the term “self-education” is not defined.

Most often this concept occurs in pedagogical and psychological publications.

In monographic studies on the development of personality, individuality, a person, his education and upbringing, there is no definition of the concept of self-education.

This concerns research in the sphere of sociology, pedagogy, and psychology; those sciences, in which somehow the characteristic of self-education is carried out.

The reasons for this situation are the underestimation of the place and role of self-education as a particularly significant phenomenon in the life of society, social groups, the individual, as an integral part, the element of education and upbringing.

With that, there are a number of definitions of the concept of self-education. Here are some of them. In the most general form, self-education is seen as “the acquisition of knowledge through independent study without the teacher’s help” [2].

Obviously, this is only an idea of self-education at the level of ordinary common sense, revealing the main sign of self-education: independence of work on oneself in the field of obtaining knowledge.

The works of N.A. Rubakin, D.I. Pisarev, K.D. Ushinskiy and others set out the ideas of self-education of teachers.

Many interesting ideas about the organization of self-education were expressed by N.A. Rubakin [3], having compiled for his life 15,000 individual programs and more than 20 manuals for

self-education. He distinguished general and special education by emphasizing their dialectical relationship: “Without a general education, a person can not achieve a proper understanding of any phenomenon, which means that he can not be a good specialist”. “Especially relevant are these thoughts of N.A Rubakin for teachers: “... special education should not drown out, but complement the general. One for the other is necessary; one without the other is unthinkable”. “He stressed the importance of the organic connection of self-education with practice.” The first and most important rule: you need to start self-education, not from the book, but from life”. This is especially important for pedagogical self-education, which turns into a formality without a deep pedagogical self-analysis.

D.I Pisarev spoke splendidly about this: “Who values the life of thought, he knows very well that real education is only self-education and that it begins only from the moment when a person, after saying goodbye to all schools, becomes an absolute master of his time and his studies” [4]

K.D Ushinskiy (2000) expressed the idea on the teacher’s continuous self-education: “Lifelong learning”, and also for the first time held the idea of the connection between the teacher’s self-education and his professional demands [5].

Theoretical and methodological foundations of self-education were laid by the scientists Ye.V.Bondarevskaya, V.A.Slastenin, O.I.Ganchenko, N.V.Kossenko, I.I.Kulyutkin, L.I.Mnatsakanyan, G.M.Kodzhaspirova and etc.

Thus, the scientists Ye.V.Bondarevskaya, V.A.Slastenin, O.I.Ganchenko consider the main tasks of the teacher’s self-education: the formation of the need to understand the meaning of life, to choose one’s moral position-to create oneself; development of the creative potential of the individual, professional competence, spiritual world; activation of the processes of self-education, self-education, self-creation of the individual; improvement of personal qualities [6].

N. Kossenko, Yu. I.Kulyutkin, L.I.Mnatsakanyan believe that the teacher’s self-education is a purposeful independent activity to improve existing and acquire new psychological, pedagogical and methodological knowledge, the goal of which is self-improvement in terms of personal and professional development and ensuring the effectiveness of the student development [3].

G.M.Kodzhaspirova (1995) believes that the goal of self-education is personal and professional self-improvement, which allows us to achieve professional competence, a high general cultural level, increase the effectiveness of pedagogical activity, manifested in qualitative changes in the development of the individual, that is, to achieve a high level of pedagogical skill and creative attitudes towards the cause [7].

In the context of the foregoing, let us note that society has always presented, and will make the highest demands on the teacher. In order to teach others you need to know more than everyone else. The teacher should know not only his subject, and know the methodology of his teaching, but also have knowledge in nearby scientific fields, various spheres of public life, orient in modern politics, economics, etc.

The complex of personal and professional qualities that normatively characterizes teachers: high professionalism, love to children, intelligence, spiritual culture; innovative style of scientific and pedagogical thinking, readiness to create new values and to make creative decisions, master the individual style of pedagogical activity; the need for constant self-education and readiness for it; physical and mental health, professional performance, is justified in modern pedagogical studies [8].

The teacher, working in the paradigm of personal-oriented education, characterizes a pronounced humanistic attitude towards children: love, care, trust, help, empathy, responsibility, justice, patience, understanding, compassion; moral and civic position, high professionalism, pedagogical creativity and their pedagogical style [9].

The analysis of modern psychological and pedagogical literature devoted to the problem of studying the personality of the teacher as a subject of pedagogical activity has shown that the following are the essential characteristics of the subjectivity of the teacher: the connection with the meaning-life guides and values; ability to actively transformative activity; readiness to take responsibility for personal and professional development; self-regulation, self-determination and independence; ability to self-actualization and self-development [10].

All of the above allows us to highlight new emphases in the problem of self-education of the future teacher.

The main tasks of self-education of a modern teacher should be: the formation of the need to study, learn, explore the theory and practice of science, determine their own moral position - create themselves; development of the creative potential of the individual, professional competence, spiritual world; activation of the processes of self-education, self-education, self-creation of the individual; improvement of personal qualities.

The development of the problem of professional and pedagogical self-education has been enriched in the last decades with a large number of studies and practical recommendations that define the content, principles, forms and methods of self-education [6].

The goal of professional and pedagogical self-education is professional and personal self-improvement, which allows to achieve a high general cultural level, increase the effectiveness of pedagogical activity, achieve pedagogical skill and creative attitude to business, develop professional competence.

Achievement of professional competence is possible only with a systematic and constant independent search for knowledge, in the process of self-educational activity.

Among the characteristics of the personality of the 21st century, its competence and professionalism, which ensure demand and competitiveness in the society, take priority place. The concept "competence" today includes openness to the new, the ability to make decisions independently and to find answers to many questions, the need and the capacity for personal self-development, improvement and professional growth throughout life.

The components of competence / competency in any field of activity (including research), in our opinion, can be represented as follows: cognitive component (knowledge); - motivational component; axiological component (direction, value relations of the individual); practical component (skills, acquirement, work experience), abilities; emotional-volitional component (self-regulation).

In this case, the competence acts as a competence potential that can be realized in a certain field of activity, it must become effective through the mechanisms of self-organization, self-regulation, self-development, self-education.

The need for the formation of general scientific competence requires a revision of both the modern content of education and the methods of its organization.

The scientists V.S.Meskov and Yu.G. Tatur believe that the competence building approach forms the results of education not in terms of knowledge and skills, but as readiness of students to carry out professional activity, taken in its synthetic complexity [11 p.74].

Competence is considered as a new formation of the subject of activity, formed in the process of professional training, which is a systemic manifestation of knowledge, intelligence, abilities and personal qualities, which allows to successfully solve the functional problems that make up the essence of professional activity. Competences are a range of issues, defined in the competence of the employee, in which someone is well informed, the circle of someone's powers, rights, that is competence refers to the activity, and competence characterizes the subject of the activity.

Such a broad definition of the conceptual content of competence makes it very difficult to measure and evaluate it as a learning outcome.

For example, V.M.Chapelle in the definition of competence includes knowledge, skills, experience, the theoretical and applied preparedness for the use of knowledge [12]. V.S.Berzukova (2009) understands “competence of knowledge and skills, allowing to express professionally competent judgments, assessments, opinions”.

A.L.Zhuravlev, N.F.Talyzina, R.Kh.Shakurov, A.I.Scherbakov and others in the notion of “competence” include knowledge, skills and the ways to perform activities.

Yu.I.Alyushina and N.A.Dmitrevskaya (2012) believe that competence is the unity of knowledge, skills and attitudes in the process of professional activity, determined by the requirements of the position, specific situation and organization.

Thus, the formation of instrumental, interpersonal, systemic competencies and training on the basis of the competence building approach suggests their formation as the final result of the educational process [3].

The studies of many scientists, that is I.A.Zimnyaya, V.I.Bidenko, N.I.Maksimov, S.V.Korshunova, I.B.Fedorova, N.D.Shadrikov are devoted to professional competence and competence building approach in self-educational activities.

Under the professional competence of E.F.Zeyer, O.N.Shakhmatova means a set of professional knowledge and skills, as well as the ways to perform professional activities.

Thus, professional competence is the specialist’s ability to solve various professional problems, tasks on the basis of existing experience, knowledge and values (competences) [15].

MATERIALS AND METHODS

The development of society, modern science, high technologies, the introduction of new subjects in the educational process require from us, teachers, a new approach to the attainment of the set goals in teaching of students. Let us examine in more detail the role of self-education in the formation and development of key competences of a modern teacher.

So, the teacher of the 21st century is: a harmoniously developed, internally rich person, striving for spiritual, professional, general cultural and physical improvement; able to select the most effective methods, tools and technologies of teaching and education for the implementation of tasks; able to organize reflexive activity; who has a high degree of professional competence, the teacher must constantly improve his knowledge and skills, engage in self-education, and have multifaceted interests.

At present, the situation on the labor market proves that only competent, self-organized and initiative specialists, capable of self-improvement both professionally and personally, are competitive and most in demand [15].

The system of education, both general and professional, including the higher one, has an enduring significance in the development of a man. It creates a base for human activity in the current civilizational conditions and for its further process of self-improvement. At the same time, education, like society, is continuously updated and improved. This is due not only to changes in real sociocultural practices, but also to the need for learners to learn the necessary scientific information [16].

The theoretical and methodological analysis of scientific works on the problems of self-education as a scientific direction in the context of higher education indicates that there is at present a sufficient amount of scientific and pedagogical knowledge. In dissertational researches various aspects of self-educational activity of students are revealed. However, we have not encountered the works in which self-education is regarded as the professional competence of future teachers, as competence without which it is impossible to form general cultural, professional and universal competencies.

Researchers note that professional competence is the highest component of personality. It is

accepted to be understood as an integral characteristic of business and personal qualities of specialists, reflecting the level of knowledge, skills, experience of abilities sufficient for the implementation of professional activities. The key concepts of the competence building approach are described in different ways, but practically all researchers come to the same conclusion that in the process of preparing specialists, the orientation towards personality and competence plays a dominant role.

The competence building approach is a priority orientation to goals - the vectors of education: learning, self-promotion, self-actualization, socialization and the development of individuality [14].

The competence building approach emphasizes the ability to use the knowledge gained.

With this approach, the goals of education change, which reflect the new opportunities of trainees, the growth of their personal potential.

- To teach to learn, i.e. learn to solve problems in the field of educational activities, including: to determine the goals of cognitive activity, to choose the necessary sources of information, to find the best ways to achieve the goal, to evaluate the results obtained, to organize their activities, to cooperate with other trainees.

- To teach to explain the phenomena of reality, their essence, causes, interrelations, using the appropriate scientific apparatus, i.e. solve cognitive problems.

- To learn to navigate in key problems of modern life - ecological, political, intercultural interaction and others, i.e. solve analytical problems.

- To learn to navigate in the world of spiritual values, reflecting different cultures and worldviews, i.e. solve axiological problems.

- To teach to solve problems related to the implementation of certain social roles (voters, citizens, consumers, patients, organizers, family members, etc.).

- To teach to solve problems common to various types of professional and other activities (communicative, searching and analyzing information, making decisions, organizing joint activities, etc.).

- To teach to solve problems of professional choice, including preparation for further education in educational institutions of vocational education system [17].

Such an increase in the level of education means the achievement of a new quality of education, which is aimed at the program of its modernization.

For pedagogical universities within the competency building approach the main task is the development of the teacher's professional competence.

RESULTS

Based on current requirements, it is possible to determine the main ways of developing the professional competence of the teacher: the formation of skills and abilities of self-education; work in methodological associations, creative groups; research, experimental activities; - innovative activity, mastering of new pedagogical technologies; various forms of pedagogical support; active participation in pedagogical competitions, master classes, forums and festivals; generalization of own pedagogical experience; use of ICT.

But none of these methods will not be effective if the educator himself does not realize the need to increase his own professional competence.

Hence, there is a need for motivation and creation of favorable conditions for pedagogical growth.

It is necessary to create those conditions in which the educator is self-aware of the need to improve the level of his own professional qualities. The analysis of own pedagogical experience activates the professional self-development of the teacher, as a result of which the skills of research activity are developed, which are then integrated into pedagogical activity.

The teacher should be involved in the process of managing the development of the education system, which contributes to the development of his professionalism.

The development of professional competence is a dynamic process of mastering and modernizing professional experience, leading to the development of individual professional qualities, the accumulation of professional experience, involving continuous development and self-improvement.

Variety, variability, choice in education require the teacher to have a pedagogical position, to comprehend their experience at the level of theory, to understand different approaches to education and to choose methods, that is, methodological competence. Theoretical interpretation of experience at the level of structured, generalized knowledge, becoming the mode of activity, is the mechanism of self-development.

Thus, pedagogical competence will include methodological, informational, communicative, social and cultural competence.

One of the indicators of the teacher's professional competence is his ability to self-education, which manifests itself in dissatisfaction, awareness of the imperfection of the current state of the educational process and the desire for growth, self-improvement.

The ability to self-education develops in the process of working with sources of information, analysis and self-analysis of activities. However, this does not mean that only a teacher with experience should and can engage in self-education. The need for self-education can arise at any stage of the professional growth of the teacher, since this is one of the conditions for satisfying the need to assert oneself as a teacher, to take a worthy place in society through the profession.

Professionally competent can be called a teacher who at a sufficiently high level carries out pedagogical activity, pedagogical communication, achieves consistently high results in teaching and upbringing.

The development of professional competence is the development of creative individuality, the formation of receptivity to pedagogical innovations, the ability to adapt in a changing pedagogical environment.

The professional level of the teacher directly depends on the socio-economic and spiritual development of society.

The changes taking place in the modern education system make it necessary to improve the qualifications and professionalism of the teacher, that is, his professional competence.

The main goal of modern education is to meet the actual and long-term needs of the individual, society and the state, the preparation of a multi-faceted personality of a citizen of his country, capable of social adaptation in society, the beginning of work, self-education and self-improvement.

The activity of a modern teacher is inextricably linked with his creative independence, mobility, high intellectual and moral potential, with his professional competence and cultural level. This undoubtedly highlights the need to search for and introduce in the practice of advanced training of teachers modern pedagogical technologies that stimulate the educational activity of the individual.

Achievement of these requirements is impossible without the educator's awareness of his high personal responsibility and without the constant updating of the knowledge and practical skills of a specialist in the process of upgrading his skills and self-education.

DISCUSSION

Professional competence is an integrative personal property, which is ensured by an emotional value attitude to self-development and self-educational activity, a system of knowledge about planning and implementing self-educational activity, about the ways of self-education; subject-

personal experience in the productive solution of problems of development, development and implementation of models for preparing students for self-education; readiness for continuous self-development of professional qualities, self-improvement, self-education in the field of the future profession.

This kind of competence is based on the experience of self-education activities. Modern researchers consider self-educational activity as a mechanism of personal development. The concept of “competence of self-education” reflects the properties and tendencies of the modern world and the educational process of constructing the goals, content and structure of one's own educational activity by the subject.

This competence is considered as an integral characteristic of personality qualities, manifested in an emotionally valuable attitude to professional-personal self-education as an integral process aimed at satisfying its cognitive needs and acquiring subject-personal experience of creative solutions to problems of self-education, as well as reflecting and evaluating the results of a productive activities in relation to themselves and the world around them.

Professional competence is one of the criteria for assessing the quality of a graduate, an integral and natural part of his way of life at any age, is an indicator of professional preparedness.

It should be noted that self-educational competence is an important component of the professional competence of the future teacher.

By professional competence we mean a complex characteristic of the teacher, reflecting the personal and professional qualities of a modern specialist, his readiness for self-education for the purpose of general cultural and professional development, replenishment of professional and life experience. Readiness for self-education is treated as an aspect of education with generalized characteristics; awareness, consciousness, efficiency, skill. Professional competence is the internal basis of the self-movement of the individual, serves as a necessary condition for the individual, serves as a necessary condition for the professional development of a full-fledged teacher.

The organizational and methodological conditions for the formation of the competence of self-education should be aimed at building such content and the educational process that ensure the effective disclosure of the individuality of students - their cognitive interests and personal qualities; to create the conditions under which they want to learn and will be personally interested in their development.

Such organizational and methodological conditions are:

- 1) integration (unity and interdependence) of the educational and extracurricular activities of students in the teaching and educational process;
- 2) application of technology of project activity, where the educational activity of the subject (student) has been the object of design;
- 3) accounting for the personal educational needs of students and acceptance of his subjectivity in the educational process [18].

Professional competence is the basis for the formation of other competencies and is considered by us not only as a goal, but also as a means of becoming a competent graduate of the university.

The modeling of the process of forming the competence of self-education of students should take into account the properties and tendencies of the development of the external environment, the principles and methodological approaches to the construction of the educational process of students in the university, the organizational and methodological conditions for designing and implementing the educational process as an integrated integrated system [18].

The technology for developing the professional competence of students takes into account the legal and regulatory foundations of the learning process in the system of higher professional

education, represents a system of pedagogical actions and operations that include the conceptualization, modeling, design, programming, implementation and reflection of self-education, reflects the integrity of the structural components of professional competence, the following principles: system, humanism and anthropocentrism, subjectivity and creativity, the correspondence of the content of self-education preparation to the requirements of society, individual personality, individualization, development of subject experience of students, cooperation.

To master professional competence and to show it is possible only in an active activity, a variety of which is project activity.

The content of the process of developing the professional competence of the student is aimed at deepening and systematization of knowledge about self-educational activity as a system, on the improvement of professional skills (diagnostic, analytical, prognostic, organizational, reflexive, etc.) in the implementation of the above-mentioned activities, including individual and collective design in the field of future professional activity.

Efficiency of the technology development of professional competence of the future teacher show: the criterion for the development of professional competence of the future teacher and the criterion of socio-pedagogical productivity of professional competence.

The criterion of productivity of professional competence allows us to study the state of self-educational activity of the future specialist and its results on the basis of the following indicators: quality of author's projects executed as a result of self-education; Satisfaction of graduates with preparation for self-education; the effectiveness of technology training for professional activities.

CONCLUSION

The analysis showed that the professional competence of the teacher, including the future teacher, includes the following components: an integrative personal property that is provided by the emotional value approach to self-development and self-educational activity, a system of knowledge about the planning and implementation of self-education, about the ways of self-education; subject-personal experience of the productive solution of problems of self-development, development and realization of self-educational activity; readiness for self-education, organization of own methods of self-education.

Consequently, professional competence is an integrative personal property that is provided by an emotional value attitude to self-development and self-educational activity, a system of knowledge about the planning and implementation of self-educational activity, about the methods of self-education; subject-personal experience of productive solution of problems of development, development and realization of models of preparation of students for self-educational activity; readiness for the continuous self-development of the qualities of a professional, self-improvement, self-education in the field of the future profession.

Thus, the theoretical and methodological analysis of the problem allowed us to determine the self-education of the future teacher as a self-regulating cognitive activity, professional competence focused on the formation of professional competence and personal development.

The content of the process of developing the professional competence of the future is aimed at deepening and systematization of knowledge about self-educational activity as a system, on the improvement of professional skills (diagnostic, analytical, prognostic, organizational, reflexive, etc.) in the implementation of the above activities, individual and collective design, and including the accumulation of personal experience in the field of education and self-education, taking into account the transfer of this experience to the future professional activity [19].

ЛИТЕРАТУРА

1. Казахстанская правда. Послание народу Казахстана Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». 2017.- № 20. -1 с.
- 2.Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. М., Прагма., 1997 - 260 с.
- 3.Рубакин Н. А. Как заниматься самообразованием / Рубакин Н.А. - М.: Книга по Требованию, 2012.- 130с.
- 4.Писарев Д.И. Избранные педагогические сочинения / Д.И.Писарев. - М. : Издательство Юрайт, 2016 - 330 с. - Серия : Антология мысли.
- 5.Ушинский, К. Д. История воображения. Собр. соч. [Текст]/К. Д.Ушинский. - М., 2000. - Т.8. - С.13
- 6.Безниско Е.Д. Самообразование как условие личностно-профессионального роста учителя. дисс.... канд. пед. наук. Ростов-на-Дону. 2007 с. 174
- 7.Коджаспирова Г.М. Формирование готовности учителя начальных классов к профессиональному самообразованию: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Г.М.Коджаспирова. - М., 1995. - 507 с.
- 8.Сластенин В.А. Профессиональное саморазвитие учителя/ В.А.Сластенин // Известия РАО. - 2000. - №3. - С. 80-88.
- 9.Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность [Текст] / Е. В. Бондаревская // Педагогика. - 1999. - № 3. - с. 37. 43
- 10.Педагогика: Краткий курс. Учебное пособие / Недвецкая М.Н., Щербакова Т.Н., Щербакова Е.В., Антонова Н.Н., Полежаева О.А. - М., 2013. 408 стр.
11. Меськов В.С., Татур Ю.Г. О возможности приобретения гуманитарных компетенций в вузе // Высшее образование в России. 2006. № 8
- 12.Мачехина О.Н. Самообразовательная деятельность учителя как ресурс развития современной школы // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. 2011. №9.
- 13.Безрукова В.С. Педагогика. Екатеринбург: Изд-во Свердловского инженерно-педагогического института, 1993. 2009. - №2. С. 46.
- 14.Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: учеб. пос. для вузов по специальности «профессиональное обучение (по отраслям)»: рек. УМО вузов РФ / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Э. Э. Сыманюк; гл. ред. Д. И. Фельдштейн; Моск. психолого-социальный ин-т. М.: МПСИ, 2005. 216 с.
- 15.Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно- целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия [Текст]. / И.А.Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем подготовки специалистов, 2004
- 16.Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook 1: Cognitive Domain. N.Y. David McKay Co. 1956. 207 p.)
- 17.Рекунов С.Г. Компетентностный подход в системе профессионального образования: анализ понятий и соотношений. Известия РГПУ им. А.И. Герцена № 54. 2008. Стр 402-406
- 18.Конев Д.Б., Овечкин В.П. Основания и условия формирования компетентности самообразования студентов // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». 2016. №2
- 19.Чеботарева Е.С. Самообразовательная компетентность будущих специалистов как критерий его качества подготовки [Электронный ресурс] / Е.С.Чеботарева// Ученые записки: электронн. науч. журнал Курского гос. ун-та.- Курск: Изд-во КГУ, 2008.- №5.- Режим доступа к журн.: <http://www.scientific-notes.ru>, свободный.

REFERENCES

1. Kazakhstanskaya Pravda. Message of the President to the People of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev “The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness” 2017.- No. 20. -1 p.
2. Chesnokova I.I. Problema samosoznaniya v psikhologii. M., Pragma., 1997 - 260 p.
3. Rubakin N.A. Kak zanimatsya samoobrazovaniem / Rubakin N.A - M.: Kniga po Trebovaniyu, 2012.- 130p.
4. Pisarev D.I. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya. / D.I Pisarev. - M.: Yurayt Publishing House, 2016 - 330 p. - Series: Anthology of thoughts.
5. Ushinsky, K.D. Istoriya vobrazheniya. Sobr. soch. [Text] / K. D. Ushinsky. - M., 2000. - T.8. - P.13
6. Beznisko E.D. Samoobrazovanie kak uslovie lichnostno-professionalnogo rosta uchitelya. diss. Cand.ped. science. Rostov-on-Don. 2007 p. 174
7. Kodzhaspirova G.M. Formirovanie gotovnosti uchitelya nachalnykh klassov k professionalnomu samoobrazovaniyu: Dis ... Dr. ped. science: 13.00.01 / G.M. Kodzhaspirova. - M., 1995. - 507 p.
8. Slastenin, V.A. Professionalnoe samorazvitie uchitelya / V.A. Slastenin // News of the Russian Academy of Education. - 2000. - №3. - P. 80-88.
9. Bondarevskaya, E.V. Pedagogicheskaya kultura kak obshchestvennaya i lichnaya tsennost [Text] / E.V Bondarevskaya // Pedagogika. - 1999. - No. 3. - p. 37. 43
10. Pedagogika: Kratkiy kurs. Uchebnoe posobie / Nedvetskaya M.N, Scherbakova T.N, Scherbakova Ye.V, Antonova N.N, Polezhayeva O.A - M., 2013. 408 p.
11. Meskov V.S., Tatur Yu. G.O. vozmozhnosti priobreteniya gumanitarnykh kompetentsiy v vuze // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. 2006. № 8
12. Machekhina O.N. Samoobrazovatel'naya deyatelnost uchitelya kak resurs razvitiya sovremennoy shkoly // Obrazovaniye cherez vsyu zhizn: nepreryvnoye obrazovaniye v interesakh ustoichivogo razvitiya. 2011. № 9.
13. Bezrukova V.S. Pedagogika. Yekaterinburg: Publishing House of the Sverdlovsk Engineering and Pedagogical Institute, 1993. 2009. - №2. p. 46.
14. Zeyer E.F. Modernizatsiya professionalnogo obrazovaniya: kompetentnostniy podkhod ucheb posob. dlya vuzov po spetsialnosti “professionalnoe obucheniye (po otraslyam)”: rector AMA vuzov RF / E.F.Zeyer, A.M. Pavlova, E.E Symanyuk; ch. ed. D.I Feldstein; Moscow Psychological and Social Institute. Moscow:M.: MPSI, 2005. 216 p.
15. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentnosti kak rezultativno tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovaniy. Author’s version [Text]. I.A. Zimnyaya. - M.: Research Center for Specialist Training Problems, 2004
16. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook 1: Cognitive Domain. N.Y. David McKay Co. 1956. 207 p.)
17. Rekunov S.G Kompetentnostniy podkhod v sisteme professionalnogo obrazovaniya: analiz ponyatiy i sootnosheniy. News of the RSPU named after A.I. Herzen No 54. 2008. Pages 402-406
18. Konev D.B., Ovechkin V.P. Osnovaniya i usloviya formirovaniya kompetentnosti samoobrazovaniya studentov// Bulletin of the Udmurt University. Series “Philosophy. Psychology. Pedagogy”. 2016. No. 2
19. Chebotareva, E.S. Samoobrazovatel'naya kompetentnost buduschikh spetsialistov kak kriteriy ego kachestva podgotovki [Electronic resource] / E.S Chebotareva // Scientific notes: electronic scientific journal of the Kursk State University.- Kursk: MSU Publishing House 2008.- No. 5.- Mode of access to the journal: <http://www.scientific-notes.ru>, free.

ӘОЖ. 400.8

МҒТАР 16.01.11

Ш.П.ҚАРСЫБЕКОВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz)*

ҚАЗАҚ ТІЛІН ӨЗГЕ ҰЛТ ДӘРІСХАНАСЫНДА ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы қарастырылған. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесі жан-жақты талданған. Тілдік коммуникацияның тікелей зерттеу объектісі екендігі анықталған. Тіл үйренушінің қазақша сөйлеуге үйретудің тиімді жолдары көрсетілген. Өзге ұлт аудиториясында қазақ тілі сабағын жүргізудің әдіс-тәсілдері берілген.

Кілт сөздер: коммуникация, технология, талдау, сөздік құрамы, жүйесі, сөйлеу тілі, грамматикалық құрылысы, ауызша тілдік қатынас.

Ш.П.Карсыбекова

Актуальные вопросы обучения казахскому языку в аудиториях других наций

В статье рассматривается методика преподавания казахского языка. Проводится всесторонний анализ проблем обучения казахскому языку представителей других наций. Языковая коммуникация определена как прямой объект исследования. Показаны эффективные пути обучения разговорной речи на казахском языке для изучающих язык. Представлены различные методы и подходы проведения уроков казахского языка в аудиториях, где занимаются представители других наций.

Ключевые слова: коммуникация, технология, анализ, структура слова, система, разговорный язык, грамматическая структура, устная вербальная коммуникация.

Sh.P.Karsibekova

Topical Issues of the Kazakh Language Teaching in Non-Native Learners

This article deals with the methodology of teaching Kazakh language. The present issue has been widely analyzed. It has been defined that it is direct research object of language communication. Some beneficial ways of teaching speaking and methods of teaching Kazakh language to non-native speakers are thoroughly discussed.

Keywords: communication, technology, analysis, word-stock, lexis, speech, grammatical structure, oral communication.

Өзге ұлт аудиториясында қазақ тілі сабағын жүргізу мәселесімен айналысып жүрген ұстаздар, тілшілер, ғалымдар көптеп саналады. Олардың әрқайсысы әр түрлі мәселелерді қарастыра келіп, қазақ тілін оқыту саласының дамып жетілуіне үлес қосуда. Бұл еңбектердің авторлары Ш.Х.Сарыбаев, И.В.Маманов, Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаев, Т.Аяпов, Ш.Бектуров, К.Сариева, А.Жүнісбеков, Ф.Ахметжанова, М.Жанпейісова, Ф.Оразбаева, Қ.Бітібаева, Ш.Қарсыбекова, т.б.

Бүгінгі біздің алдымызда тұрған негізгі мақсат – өзге тілді аудиторияларда сатылай

кешенді талдау технологиясын қолдана отырып, фонетиканы меңгерту [1, 56 б.]. Сатылай кешенді талдау технологиясы дегеніміз - оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді талдау оқушыларға қазақ тілі ғылымының мазмұны мен жүйесін, оның сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын, сөйлеу тілінің байлығын және әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастырады. Сатылай кешенді талдау технологиясының басты қағидаларының бірі – жоғары қиындықта оқыту.

Оқытушы сөз тіркесі және сөйлемді дұрыс құрату арқылы студенттің тілдік фактілерді орынды қолдана білуге, синонимдік қатарларды, сөзді таңдап қолдана білуге үйретеді. *Студенттерге төмендегідей жұмыстарды орындату тиімді:* сөз тіркестері арқылы сөйлемдер құрату, жай сөйлемдерді жалпылама сөйлемге айналдыру, аяқталмаған сөйлемді аяқтау, диалогты сөйлем құрату, әңгімені аяқтау, таныс тақырыптар бойынша бір-бірінің жұмысын өздеріне тындату, түрлі тақырыптарға байланысты мәтіндер құрату, сөздік жұмыстарын жүргізу. Осындай бағытта жүргізілген жүйелі жұмыстар арқылы студент сөйлем құрауға дағдыланады. Өзге ұлт дәрісханаларында мемлекеттік тілді оқыту барысында тіл дамыту жұмыстарының орны ерекше. Әдіскер-ғалым Ф.Оразбаева [2, 89 б.] «Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі» еңбегінде тілдік қатынасты, оның түрлерін, ұстанымдарын қарастырады. Тілдік қатынас пен қатысымдық әдіске байланысты көптеген терминдер ұсынып, олардың мән-мағынасын түсіндіреді.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде жазбаша тілдік қатынас басым түрде оқушы үшін қолданылып, ауызша тілдік қатынас көбіне мұғалімнің іс-әрекеті ғана болып келсе, сатылай кешенді талдау технологиясында оқушы белсенді субъектіге айналып, ауызша тілдік қатынас та, жазбаша тілдік қатынас та қатар жүзеге асады. Ол үшін оқушыға айқын, анық көрінетіндей, айтуына, оқуына, жазуына, бірі екіншісін мұқият тыңдауына басшы болатындай сызба қажет [3, 11 б.]. Сызба арқылы талдау оқушыны сауатты, жүйелі сөйлеп, теориялық материалды түсініп талдауға баулиды. Теориялық материалды талдау арқылы түсінген оқушы материалдың мәнін, мазмұнын жете меңгеріп, алдыңғы талданған сөзге ұқсас сөздерді өз бетінше талдауға дағдыланады. Әсіресе Түркия Республикасынан келген тыңдаушылармен жұмыс жүргізуде әртүрлі тақырыптарда жазылған қысқа мәтінді материалдардың топтамасын тіл үйренушілердің деңгейлеріне байланысты жұмыс жүргізу өте тиімді. Атап айтсақ, басты назар аударатын жәйттер:

- а) Сөздердің айтылу, жасалу, жазылу жолдары
- ә) Буын, оның түрлері
- б) Екпін
- г) Үндестік заңы, буын үндестігі
- д) Дыбыс үндестігі (ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпал)

Жаңа сабақты түсіндіру барысында сызба, тірек жұмыстары және тіл үйренушілер үшін талдау жұмыстарын жүргізуде ең негізгісі тірек болып есептеледі. Себебі сызбада теориялық материалдар оқулық жүйесін сақтай отырып, қарапайымнан күрделіге қарай күрделіден қарапайым деңгейге қарай орналастырып, сұрақ-жауап әдіс-тәсілін де пайдалану тиімді. Сөздерді жеке өз алдына талдап, мағынасын түсіну әрі сөздің буынын ажырату, талдау жасау деңгейлеп жұмыс жүргізуге де аса қажет [4, 10 б.]. Сондықтан талдау жұмысын қалай деңгейлеп жүргізсе, оқушыларға тапсырма беруде де осы үлгі қатаң сақталады.

Жазылым – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген, лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет.

Жазылым, біріншіден, әріптің, сөздің графикалық таңбасы арқылы іске асады; екіншіден, бұл графикалық таңбалар белгілі бір фонемалық, мағыналық қасиетке ие болады; үшіншіден, жазылым құбылысында сөйлесім әрекетінің барлық түрі қатысады; төртіншіден, жазу үстінде тіл үйренуші адам сөйлемнің мазмұн-мағынасына ғана емес, формасына да көңіл аударуға мәжбүр болады; бесіншіден, жазылым қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуына тікелей байланысты жүзеге асады.

Бірінші деңгейдегі талдау үлгісі соңғы деңгейлердің барлығына тірек, негіз болатындықтан, сатылай кешенді талдау технологиясында тілдік қатынастың жазылым әрекеті ерекше орын алады. Өйткені мұғалім тіл білімі салаларының әр түріне негіз етіп алынатын сызбаларды басшылыққа ала отырып, тілдік анықтамаларды оқушының ұғымына сай, түсінігіне жеңіл дәлелдемелер түрінде қатесіз жазбаша ұсынады.

1. Тілдік материалдарды толық жазылым бойынша сатылай кешенді талдауда сөйлеу іс-әрекетінің түрлері былай орналасады: жазылым → тыңдалым → оқылым → сөйлесім. Бұл - талдаудың алғашқы да негізгі тірегі [5, 14 б.]. Себебі мұнан кейінгі талдау деңгейлері сауатты жазу, сауатты айту, үйренген жүйесін сауатты жеткізуде осы бастапқы деңгейге жүгініп отырады. Өзге тілді дәрісханада оқитын тіл үйренушілер көбінесе өздеріне сөздік дәптерлерін арнап, жаңа сөздерді қағазға түсіріп, жаттап, күнделікті сөйлеу кезінде пайдалану арқылы да тілді тез меңгереді. Тәжірибе барысында анық байқалған жағдай бастапқыда мұғалім жазылым бойынша талдаудың бір сөзін, сөз тіркесін немесе сөйлемді қате қолданса, оқушы санасынан оны қанша өшіремін деп түрлі әрекеттер жасағанымен, оның ешбірі жүзеге аспайтындығы анықталды.

Сондықтан мұғалім талдаудың үлгісін оқушыларға ұсынарда жазғанын алдын ала бірнеше рет оқып, ауызша айтып, талдаудың ең сауатты нұсқасын өзі санасында тұрақтандыру қажет. Қазақша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үш түрлі мәселеге тікелей қатысты: біріншіден - оқытудың мақсаты (тіл үйренушілерге қазақша дұрыс сөйлеу нормаларын үйрету, қазақ тілін өмірде іс жүзінде қолдана білу, қазақша тілдесімді іс жүзіне асыру), екіншіден - оқытудың мазмұны (тілді үйрету үшін қандай мәселелерге басты назар аудару керек, нені оқыту керек (тілді үйрету керек пе, әлде сөз бен сөйлемді үйрету керек пе) соларды анықтау), үшіншіден - оқытудың кезеңдері (тілді үйрету барысында оқытушы мен оқушының орындайтын жұмыс уақытының өлшемдері мен ерекшеліктері).

Өзге тілді дәрісханаларда оқитын түркиялық студенттерге тілді оқытып үйретуде ең қажетті әдіс – қатысымдық әдіс. Қатысымдық әдіс арқылы белгілі бір тіл туралы білім берілмейді, белгілі бір тілдің өзін қалай қолдану керектігі жөнінде оқытылады, сол тілде сөйлеу мәнері үйретіледі. Қатысымдық әдіс дегеніміз – студент пен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас және әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен принциптердің жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, бір өзекке бағындыратын оқыту әдісінің түрі. Қатысымдық әдіс арқылы қазақ тілін үйрету студенттердің қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру ерекшеліктеріне байланысты. Қазақ тілін үйретуге қатысты сабақта жүргізілетін кезеңдер: дайындық кезеңі, кіріспелік кезең, жаттықтыру кезеңі, игерімдік кезең, тұжырымдық кезең [6,16].

Тілді жылдам меңгеру барысында қарапайым деңгейде жазылған мәтіндерді қолдану да маңызды. Сатылай кешенді талдау технологиясының дәстүрлі оқыту жүйесінен ерекшелігі тез, нақты жауап беруге дағдыландырады. Бірінші деңгейде оқушы:

- Сауатты жазып, оқып, айтуға дағдыланады;

- Тіл білімінің әр саласынан өтілген материалдарды жүйелі түрде түсініп, ғылыми тілде баяндауға машықтанады;

- Сөйлеу мәнері белгілі жүйеге түсіп, әуезді сөйлеуге үйренеді;

- Өзі талдап тұрған сөздің құрамын, құрылысын, буынын, дыбыстардың өзіндік ерекшелігін дұрыс ажыратып, жолдастарына, мұғалімге нанымды түрде жеткізуге бейімделеді;

- Тыңдаушы оқушылар да назар қойып, жолдасының жауабын мұқият тыңдауға дағдыланады.

Өзге тілді дәрісханаларда тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты – студенттің ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс бере білуге үйрету. Тіл дамыту төрт бағытта жүргізіледі:

– мәдени, әдеби сөйлей білудің мөлшеріне үйрету, орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, студентке мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру.

– лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту. Тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек түсінік беру.

– жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөдер жасайтын формаларды меңгерту арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құрап үйрету. Сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан мәлімет беру.

- оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі. Сондықтан әрбір сөздің айтылуы мен жазылуын салыстырып, сөзді буынға, буынды дыбысқа бөліп немесе керісінше дыбыстардың буын, буыннан сөз құрыстыруы арқылы үйретсе, сол сөзді студенттер дұрыс жазып оқиды және есінде ұзақ сақтайды. [7,16 б.]

Мысалы: *Қазақ* сөзіне толық фонологиялық талдаудың үлгісі.

Бұл сөз айтылу, жасалу, жазылу жолдарына қарай *жуан буынды сөз*. Себебі сөздің құрамындағы дауысты дыбыстар *жуан дауыстылар*.

Бұл сөз: *қа* – *зақ* болып екі буынға бөлінеді. Себебі сөздің құрамында екі дауысты дыбыс бар. *Қа* - буыны ашық буын. Себебі буын дауыссыз дыбыстан басталып, дауыссыз дыбысқа аяқталып тұр; *зақ* - буыны бітеу буын. Себебі буын дауыссыз дыбыстан басталып, дауыссыз дыбысқа аяқталып тұр. Бұл сөзде екпін *зақ* буынындағы *а* дауысты дыбысына түсіп тұр. Түбір мен қосымшаның арасында буын үндестігі жоқ. Себебі түбір сөз.

Сөзде дыбыс үндестігі жоқ. Себебі түбір сөз.

Екінші деңгейдегі тілдік бірліктерді қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау.

Айтылым, яғни сөйлеу, негізінен, бір адамға тән әрекеттер болғанымен, тілдік қатынаста екіжақты байланыстың болуын қажет етеді. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізу үшін айтады, сол үшін сыртқа шығарады” [8, 71 б.] деп көрсеткендей, өзге тілді дәрісханада оқитын тіл үйренушілерге ең қиындық тудыратын жәйттерді басты негізге алу дәріс беретін оқытушының назарында болуы тиіс. Түркі дүниесінен және Түркия Республикасынан келген тіл үйренушілерге көп жылдардан бері дәріс беріп келемін, ең алғаш дәрісханаға кірген оқытушы егер тіл білмесе, онда өте келеңсіз жәйттерді кездестіресіз, себебі оқытушы – тіл үйренуші, тіл үйренуші – оқытушы арасында ешқандай қарым-қатынас туындамайды. Дәрісханада үнсіздік туады. Өйткені, қарым-қатынас жасау үшін тіл білу қажет. Мұндай жағдайда, ым-ишараны, қимыл-әрекетті пайдалану көп көмек болады. Партада отырған барлық оқушылармен екі қолдап амандасып, сәлемдесіп шығамын. Сосын тыңдаушы тіл үйренушілер менің іс-әрекетімнен-ақ сәлемдесу керектігін түсіне қояды. Содан қазақ тілінде «сәлеметсіз бе?» деген сөзді үйреніп, дәптерге жазамыз. Ары қарай өзімнің аты-жөнімді айтып, оқушылармен танысамын, ары қарай рет-ретімен өздерінің аты-жөндерін сұрап танысамын. Шығатын нәтиже: тек қана қарым-қатынас жасау арқылы ғана тілді оңай әрі тез

үйренуге болатындығын тәжірибе анықтап көрсетіп берді. Екінші нұсқа, тіл білмейтін өзге ұлт өкілдерін сөйлеу тілі жаңа шыға бастаған екі-үш жасар бүлдіршіндермен бірге сөйлетіп, бірге қыдыртып, әліпбиді үйретсе, жылдам қабылдап, санасына ұғып алады. Олай болса, тілді үйрену барлық түрлі жағдаяттарда әртүрлі тәсілдермен де атқарылады екен.

Сатылай кешенді талдау технологиясының бұл деңгейінде оқушы талдауды ауызша толық баяндап, жазуда талдаудың қысқа түрін қолданады. Дұрыс баяндауға қажет толық үлгісі, сөйлем құрылысы алдыңғы сатыда толық қамтылып, үйретілген. Сондықтан оқушы кез келген сөзді көрсетілген жүйе бойынша баяндауға машықтанады. Сондай-ақ алдыңғы деңгейде де, бұл деңгейде және кейінгі деңгейлерде де тыңдалым үнемі жүзеге асырылып отырады. Тыңдалым арқылы баяндаушы оқушының жауабын сыныптағы барлық оқушы мұқият тыңдайды, талдау барысында жіберілген кемшілікті байқайды, оны түзетуге әрекет жасайды. Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс” [9, 68-б.] деген пікірді басты назарға ұстана отырып, тіл үйренушілермен түрлі сөйлеу жағдаяттарын да пайдалану ең маңызды рөл атқарады. Тыңдалымды дұрыс жолға қою арқылы мұғалім оқушыны мұқият тыңдауға, тез шешім қабылдауға, дұрыс жауапты іркіліссіз айтуға баулиды. Осы арқылы оқушыларды бірте-бірте іскерлік қарым-қатынасқа баулиды.

Тыңдалым жайлы ғалымның пікіріне жүгінсек: “Тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын алғы шарттар:

1. Тыңдауға ұсынылатын мәтінде әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болу керек.

2. Үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет.

3. Тілді жақсы үйрену үшін тыңдалым бірінші сабақтан бастап, үздіксіз жүргізілуі тиіс.

4. Оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн.

5. Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс” [1, 68 б.] деген пікірді басты назарға ұстана отырып, тіл үйренушілермен түрлі сөйлеу жағдаяттарын да пайдалану ең маңызды рөл атқарады. Қазақ тілін мүлдем білмейтін өзге ұлт өкілдеріне жүргізген мынадай бір көріністі айтып өтсем: жиырма-жиырма бес оқушылар арасына әртүрлі түсті бір құшақ гүл топтамасын алып кіріп, ортаға үстел үстіне қойып қоялық. Содан, ең алғаш өзiм: -Мен гүлді өте ұнатамын, гүл шоқтары қандай түстерден екен, т.б. сұрақтарды айта бастағанан тіл үйренушілер де өз пікірлерін айта бастайды. Олай болса, тілді тез меңгеру үшін ең алдымен әріптерді жаттаудан да сөйлеп, қарым-қатынас жасау маңыздырақ.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде тыңдалым көбіне жауап беруші оқушы мен мұғалімнің арасында жүзеге асып, біржақты қызмет атқарады. Онда тыңдалым туралы мынадай түсінік қалыптасқан: оқушының жауабы баға алу үшін өзіне қажет те, мұғалімге оқушыны бағалау үшін қажет. Сондықтан сыныптағы оқушылар сырттай қарағанда оқушының жауабын мұқият тыңдап отырған сияқты, ал шын мәнінде іштей ол басқа бір ойдың жетегінде отыруы мүмкін. Ал сатылай кешенді талдау технологиясында талдау жүйесі барлық оқушыға түсінікті және кез келген уақытта мұғалімнің тыңдаушы оқушылардан талдаудың белгілі бір сатысын жалғастырып жіберуді сұрап қалуы мүмкін, сол үшін де тыңдаушы оқушылар жауап беруге дайын отыруға дағдыланған [10,74 б.]. Сондықтан сатылай кешенді талдау технологиясында тілдік қатынастың тыңдалым әрекеті ерекше орын алады. Соңғы кездері мұғалімдер тәжірибесінде талдау үлгісін ұнтаспаға жазып тыңдату немесе компьютер арқылы талдауды дауыстап талдап отырып жазу жиі қолдануда. Мұның нәтижесі жоғары. Мұғалім немесе сыныптағы өте жақсы талдайтын оқушы дауыстап талдап әрі компьютерге жазып отырады, қалған оқушылар да іштей дауыстап талдап, компьютерге жазып отырады. Мұнда екі жақты үрдіс бірдей жүзеге асады. Оқушылар тыңдайды әрі олардың компьютермен жұмыс істеу машығы артады. Әрине, компьютерге жазу оңай емес. Онда түрлі сызбалар, таңбалар (символдар) қолданылады. Оқушылар оларды түрлі

бағдарламаларға (программаларға) кіру арқылы іздеп, қажетті орынға дұрыс қоюды үйренеді. Мұнда компьютер көрнекі құрал ретінде емес, оқу құралы тұрғысынан пайдаланылып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруды мақсат етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1993, – 56 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы: РБК, «Елорда» 2000, –89 б.
3. Оразахынова Н.А. т.б., Сатылай комплексті талдау (фонетика, сөзжасам, морфология, лексика, синтаксис). Оқу құралы. -Алматы: «Білім» 2006, – 11 б.
4. Әбілқаев Ә., Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту. - Алматы, «Санат» 1984, -10б.
5. Әлімжанова Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы.- Алматы: «Жалын» 1991, -14б
6. Әміров Р. Бірінші сыныпта оқушылардың тілін дамыту үшін істелетін жұмыстар. - Алматы: «Ірім» 1967, -16б.
7. Абдразахова Ф.Ж. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі (жоғары оқу орындарының филология фак.): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы: «Аруна» 2003, -16б.
8. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы: «Білім» 2001, -71б.
9. Мұратбекова А.М. Қазақ тілінің кәсіби лексикасын жазылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (тарих мамандығы үлгісінде): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы: «Аруна» 2003, -68б.
10. Әміров Р. Оқушылардың тілін дамыту үшін істелетін жұмыстар.-Алматы: «Жармақ» 1967, -74б.

REFERENCES

1. Isabaev A. Qazaq tilin oqytıdyń didaktikalıq negizderi. – Almaty: Qazaq ıńiversiteti, «Atajurt», 1993, – 56 b.
2. Orazbaeva F.Sh. Tildik qatynas: teoriyası jáne ádistemesi. - Almaty: RBK, «Elorda» 2000, –89 b.
3. Orazahynova N.A. t.b., Satylai kompleksti taldaı (fonetika, sózjasam, morfologıa, leksika, sintaksıs). Oqı quraly. –Almaty: «Bilim» 2006, – 11 b.
4. Ábilqaeв Á., Qulmagambetova B. Qazaq tilin oqytı. - Almaty, «Sanat» 1984, -10b.
5. Álimjanova D., Mamanov Y. Qazaq tilin oqytı metodıkasy.- Almaty: «Jalyn»1991, -14b
6. Ámirov R. Birinshi synypta oqıshylardyń tilin damytı úshin isteletin jumystar. -Almaty: «Irim» 1967, -16b.
7. Abdrazahova F.J. Qazaq tilin sheteldik stıdentterge jazylım áreketi arqyly úiretı ádistemesi (jogary oqı oryndarynyń filologıa fak.): ped.gyl.kand. avtoreferaty, Almaty: «Arına» 2003, -16b.
8. Qadasheva Q. Jańasha jańgyrtyp oqytıdyń gylımı ádistemelik negizderi: ózgetildi dárişhanalardagy qazaq tili: Ped. gyl. dok. ... diss. – Almaty: «Bilim» 2001, -71b.
9. Muratbekova A.M. Qazaq tiliniń kásibi leksikasyn jazylım áreketi arqyly oqytı ádistemesi (tarıh mamandygy úlgisinde): ped. gyl.kand. avtoreferaty, Almaty: «Arına» 2003, -68b.
10. Ámirov R. Oqıshylardyń tilin damytı úshin isteletin jumystar.-Almaty: «Jarmaq» 1967, -74b.

B.D.TURLYBEKOV, M.S.RAYIMOV

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan
(E-mail: berdibai.turlybekov@ayu.edu.kz)*

THE ROLE OF INTEGRATED LESSONS IN TEACHING ENGLISH

Integrated lessons are a modern method of modernization. Intelligent technology lends itself to the impotent programs and connects to the first sight of unobservable objects. English is not an exception. Vice versa, the "English language" school is integrated. It transmitted through interconnected communications and suggests that many scientists in the field of science, art, culture, as well as real life longevity. An integrated lesson is a combination of two or three disciplines, during which they interpenetrate and interact with educational material. The main goal - the point of intersection of two objects, giving a complete picture of the phenomenon under study. Integration of the lesson applies not only to related subjects, but also disciplines of different cycles. This means that you can combine both English with Russian, and history with computer science in one lesson.

Keywords: Integrated lessons, process of teaching, creativity, sophisticated companions, communicative learning.

Б.Д.Тұрлыбеков, М.С.Раймов

Ағылшын тілін оқытудағы интеграциялық сабақтардың рөлі

Кіріктіру сабағы заманауи әдістеменің жаңалықтарының бірі болып табылады. Бұл технология мектептің оқу бағдарламаларына еніп, әртүрлі үйлесімді емес пәндерді байланыстырады. Бұл ағылшын тілі пәніне де қатысты. Өйткені «ағылшын тілі» пәні біріктірілген сабақ болып табылады. Ол пәнаралық байланыстарға негізделі отырып, студенттерге көптеген ғылым, өнер, мәдениет, сондай-ақ шынайы өмір туралы білім береді. Қосылған интегралданған сабақ екі немесе үш пәнді біріктіреді, нәтижесінде ол пәндер өзара байланысады. Басты мақсат - екі пәннің біріктірілген көрінісі. Сабақтың интеграциясы тек қана байланысты пәндерге ғана емес, сонымен қатар әртүрлі циклдарда да қолданылады. Бұл ағылшын тілін орыс тілімен де, информатика, тарих сияқты пәндермен де бір сабақта біріктіруге болады деген сөз.

Кілт сөздер: Біріктірілген сабақ, оқыту үдерісі, креативтілік, күрделі серіктестер, коммуникативтік оқыту.

Б.Д.Турлыбеков, М.С.Раймов

Роль интегрированных уроков в обучении английскому языку

Интегрированный урок - одно из новшеств современной методики. Эта технология смело вторгается в непоколебимые школьные программы и связывает на первый взгляд несовместимые предметы. Не является исключением и английский. Напротив, по своей сути, школьный предмет «английский язык» является интегрированным. Он весь пронизан межпредметными связями и предлагает учащимся знания многих областей науки, искусства, культуры, а также реальной повседневной жизни. Под интегрированным уроком понимают объединение двух или трёх дисциплин, в процессе которого происходит их взаимопроникновение и взаимовлияние. Главная цель - точка пересечения двух предметов, дающая полную картину изучаемого явления. Интегрирование урока применяется не только

в смежных предметах, но и в дисциплинах разных циклов. Это значит, что можно объединить в одно занятие как английский с русским, так и историю с информатикой.

Ключевые слова: интегрированный урок, процесс обучения, креативность, сложные компаньоны, коммуникативное обучение.

Integration of knowledge can make it possible to sing a lot of mobile content and comprehension of education. With the help of the undergraduate students, the integration of the curriculum integrates the creation of a world of diversity into a world of diversity, which empowers emotional development, and shapes its creativity. Intelligent technology lends itself to the impotent programs and connects to the first sight of unobservable objects. What happens is exclusion and English. On the other hand, the "English language" school is integrated.

Integration (recovery), reinforcement, integration,(integer) is an integer, an integer with any element, an element. Integration is the generalization of the whole of the fragmented sections, a sophisticated interconnection, a mystery in the study material of the propagated phenomena in the wedding or in the region.

The principle of integrated learning is:

1. Development of optimal conditions for the development of the process of biology in the process of integrating different subjects.
2. Overcoming some antidepressants in the process of teaching.
3. Activation of knowledge and creativity of the working people.

The principles of the integral part of the curriculum are the development of the world of education. Obligatory implementation of problematic issues in practical situations increases the practical relevance of learning, which creates criticality in the aspect, the ability to reconcile theory with practice.

- Alternatives to solving. Problems that is new to the case of the known situational, unsustainable solutions, the ability to choose the solution to the problem of development, the originality of the fertilization. Comparison of resolutions enhances the activity, criticality, organization of fertilization [1, p.70].

During the planning and organization of the training of the teacher, it is necessary to instruct the teacher to:

- In the integrated thread, several different objects are the same.
- Almost all of the integrated classes are competing and communicate with colleagues.
- The world, the surrounding children, will be able to understand and understand the meaning of the child, and the subject of a particular cycle, directed to the separation of the individual, or the representation of the individual, the fragmentation of the fragmented fragments.
- Integrated classes create potentially more sophisticated companions, enabling active acquaintance with environments, predisposition to the occurrence of the occurrence of the occurrence, the development of logic, logistic, communicative features. In most cases, the ordinary, they allow for the development of the word, forming, comparing, modifying, and doing the exit [2, p.85].
- The integrated form of integrated enclosures is indistinguishable, inconvenient.
- Use of different types of video clips will support the training of the high quality, which will allow you to tell about the effectiveness of this kind of training.
- Integration allows for self -creator of creativity, helping to disclose the features of his or her

instructors.

- Integration is the sources of the facts that are based on the facts prove or eliminate the identified exits, watching in different parts.

Integrated Learning:

- Promotes the development of the science styling muscles;
- Will be able to expose the wide - ranging application of the natural - nonspecific method of learning;

-Forms a complex approach to learning subjects, the same as the origin of the natural phenomenon of the phenomenon of the dream or the problem of an object reflecting lens like associations in the surrounding world;

- Formulates the survival of those who are gravely sorry to understand some of the things that are happening in the book;

- Allows the author to use computer software programs (based on database integration) in a durable process;

- Expands one of the fastest growing creatures of creativity, helping to create a basic understanding of the basic material of physics, mathematics, information science and technology in the new world;

- Schoolchildren participate in research and development activities.

What is integration and what does a modern school need it for? In the current pedagogy there is an acute problem of morality and spirituality of the younger generation. Therefore it is important at the early stage of training and education to form a system of values for children, cultivate a culture of perception and the desire to obtain a holistic picture of the world. And in inter-subject relations play a big role in this Integrated lessons develop potential of students, awaken to an active knowledge of the surrounding reality, to understanding and finding the causal effect, the development of logic and thinking. More than usual, they contribute to the development of reasoned speech, the formation of the ability to compare, analyze, and draw conclusions. Form of integrated lessons are non-standard, exciting, appealing to students, activates them cognitive interest. The use of different types of work supports attention students at a high level, which allows us to speak about the developmental effectiveness of such lessons. Integration is an association within a program, textbook, or individual lesson material of different academic subjects, as students of general phenomena, but with different parties and having a common scientific basis, and those that at first glance seem completely incompatible.

What is the difference between organizing lessons with interdisciplinary connections and integrated lessons? Between the organization of lessons with interdisciplinary connections and integrated lessons, there is not much difference. However, the concept of "interdisciplinary communication" and "integrated lessons" can be diluted. In the methodological literature we can find more than 30 definitions of the category "interdisciplinary communication". Closest to me I will quote the concept: "... interdisciplinary communication is defined as a didactic condition, providing consistent reflection in school content natural sciences disciplines objective relationships operating in nature. Integrated learning implies a form the implementation of interdisciplinary connections (for example, conducting binary lessons) [3, p.41].

An integrated lesson is a special type of lesson in which interconnected material of two or more items. Such lessons are used in cases where knowledge of the material of some items is necessary to understand the essence of the issues, tasks while studying another subject. An

integrated lesson can be conducted by two teachers during the whole lesson time or one of the teachers can fragmentary included at a certain stage of the lesson.

The goal of the lesson with interdisciplinary connections is, above all, the search for key competencies, related for several disciplines and their development. In the process of an integrated lesson we pursue the above objectives.

The specific characteristic of the foreign language is the specific language that can be used to translate into a foreign language. At this time, the globalization of the foreign language is perceived by the culture and culture of the dialogue. It will also be able to formulate a culture of intercultural communication. The training is organized on the basis of the communicative character, teaching inexperienced communication, using all the unobstructed for the sake of the language and acceptance of the distinguished individuality of the foreign language.

The inward communication is based on the theory of reformation. The communicative teaching of the foreign language is characterized by the fact that, as a matter of fact, a communal relationship is being mediated by a "business actor", which, in its own right, solves the task of solving the productive human activity in the "social interrelationships" of the common people. The communicative-oriented teaching of the foreign language is realized in conditions of humanistic teaching. Whenever possible, these are the optimal conditions for active and free development [4, p.118]. The following is a list of commonly used video content:

- obtaining the possibility of free liberalization of their own minds and feelings in the process of communion;
- Each individual must remain in the focus of the subsistence;
- The members of the community are sensitive to the dangers of breaking down, for the sake of causing the illusions and imprisonment.

When conducting lessons with elements of integration, students respond more confidently, feeling like co-authors of the lesson, showing deeper preparation and applying excursions into adjacent subjects with means of the English language. The performance of the integrated lessons is facilitated by:

1. manifestation of independence and creativity of students to perform the task
2. improving the educational level of students not only in a foreign language, but also in related subjects
3. large informative capacity of the material and its systematization
4. remove overvoltage and student fatigue by switching to a variety of activities
5. as a result, increasing the motivation and level of knowledge and skills in the English language [5].

Integrated learning is not regulated by any subject or age categories of students, or subject matter. It is directly related to the personal interest of the teacher to make his lesson more informative, to interest students, to promote the development of language erudition, to create a creative atmosphere in the lesson. With a certain preparation, experience can be used by each teacher at any level of learning a foreign language, since the integration field is very broad. Of course while it is necessary to take into account psychological and age characteristics, different levels of learning.

The process of preparing and conducting integrated lessons is a structured system consisting of the following elements: search, preparatory, performing (main), final (reflexive). This is how they differ from traditional lessons.

Teachers who plan to include integrated lessons in their teaching activities should take into account the difficulties that may arise.

First, you should review the programs of those items that are supposed to be integrated in order to identify similar topics. They do not have to be identical, the main thing is to identify the general directions of these topics and identify the purpose of the future integrated lesson. It should not be forgotten that the goal of the lesson should be aimed at a deeper study of the material and practical reinforcement of theoretical knowledge, which is necessary for a better understanding of the material.

Secondly, if a lesson is prepared by 2 teachers, when drawing up a lesson outline, one should clearly distribute the amount of time allocated to each teacher and strictly adhere to this regulation [6, p.101].

Integrated learning is one of the innovations of modern methods. This technology boldly intrudes into school curricula and binds difficult items at first glance. A foreign language occupies a special position, since it is inherently an integrated subject. It is permeated with interdisciplinary connections and offers students knowledge of many areas of science, art, culture, as well as real everyday life. It is a means of communication, and the themes may be different.

The integration of the English language is possible with such subjects as Russian language and literature, fine arts, music, biology, chemistry and a number of exact sciences. But the strongest connections at all stages of education, English have with literature, geography, biology, social studies and computer science [7, p.74].

The second aspect of interdisciplinary integration is advisable to carry out both at the level of content, and at the level of techniques, methods, forms of conducting training sessions. This primarily concerns computers and the Internet used in the educational process, which have a truly unlimited potential for integrating all the components of the pedagogical process. One of the effective ways to integrate

The modern educational process should recognize multimedia technologies, namely, electronic media, CDs and video information carriers, which allow you to go back, pause to work with information, connecting new channels of material perception. Practice shows that information technologies in teaching English have a number of advantages over others, allowing you to listen to authentic texts, develop reading speed when performing test tasks, increase motivation in learning a language, develop literacy and regional studies erudition by familiarizing with a large amount of video and audio material. . Among the variety of innovative forms and methods of conducting an English language lesson, as practice shows, the most effective is the technology of learning in collaboration with the mini-project method [8, p.99].

The integration of these methods of learning activity allows not only to achieve success in the optimal learning of the material, but also to create conditions for the speech activity of each student. The limited time of the lesson does not allow carrying out the whole project in class, using the mini-projects as an element of integration allows you to summarize the material studied and discuss it before the end of the lesson. Effective and expedient in teaching students the English language is the integration of critical thinking technology and the traditional communicative method. An integrated foreign language lesson requires special preparation. During this lesson you should:

a) Carefully work out the new vocabulary; its quantity should be limited taking into account the preparation of the class;

b) Briefly and clearly present the content of the topic being studied;

c) To develop tests and tasks for fixing vocabulary and developing oral speech skills.

Thirdly, special attention should be paid to the organization of an integrated lesson: think carefully about the location of the necessary equipment so as not to be distracted by its search; think over the forms of organization of practical work of students and arrange tables accordingly; prearrange on the tables the necessary dispensing and working material. All this is necessary for a more rational use of the time allotted for the lesson.

Fourth, we should not forget that conducting integrated lessons requires teachers to be thoroughly prepared for the lesson. Teachers should strictly observe the rules of the lesson; carefully think over the forms and methods of work on such lessons [9, p.32].

As for the number of integrated lessons, there can be no definite answer. It all depends on the ability of the teacher to synthesize material, organically interconnect and conduct an integrated lesson without overloading children with impressions and try to ensure that the lesson is not a mosaic of individual pictures. While not enough integrated textbooks have been created, the selection and systematization of the material is not an easy task for the teacher.

The structure of the integrated lessons differs from the usual lessons in the following features:

- maximum clarity, compactness, compactness of educational material;
- logical and theoretical interdependence, interconnectedness of the material of integrable objects at each stage of the lesson;
- large informative capacity of educational material used in the lesson

When planning and organizing such lessons, it is important for the teacher to consider the following conditions:

1. In an integrated lesson, knowledge blocks of two or three different subjects are combined, therefore it is extremely important to correctly identify the main goal of an integrated lesson. If a common goal is defined, then only the information taken from the content of the objects, the old information is necessary for its realization.

2. When planning requires careful determination of the optimal load of various activities of students in the classroom [10, p.435].

3. In the form of integrated lessons it is advisable to carry out generalizing lessons, which will be disclosed problems that are most important for two or several subjects, but an integrated lesson can be any lesson with its structure, if knowledge, skills and results of the analysis of the material under study are used with the methods of other sciences, other subjects.

4. In an integrated lesson from a few subjects one is leading.

5. Most often, integrated lessons are paired and are shared by teachers. Various integration of training subjects is possible [11, p.25].

The work practice showed the fruitfulness of integration and revealed the prospects for further development and improvement of such an approach to learning. Each of us strives for pedagogical skills. It is achieved, in addition to careful preparation for their lessons, deep self-analysis, studying the experience of their colleagues and introducing into their practice the most interesting and effective methods of work, and integrated learning is an example.

At the humanistic approach, teaching is characteristic of the learning process for the learning barrier, which creates the motivating motivation, which stimulates their irritability.

The humanistic approach assumes that learning is centered on the training.

It is important to understand the importance of interconnection and cooperation in the field of communication, as well as for organizational communication of the organization.

Integration in different backgrounds has its own accuracy. Integrated lessons in the principal school encourage the children to be educated with the first of the most important elements of the universe, in which all the elements are intertwined. In integrated cases, children run smoothly and with interiors allotting the entire material. And most importantly, those who have become familiar with their work and their practical work are not only in standard educational situations, but also for the creative endeavor to develop intellectual creativity [12, p.7].

From the practice, it is obvious that there is something wrong with looking at any of the unusual strangers, and it is probably the case with a child. Integrated systems can be much higher than the traditional subject teaching, the broader human dimension of development, with the help of self-motivating, self-sufficient systematization of the idea and the need to find solutions to different

problems.

We came to the conclusion that this method of teaching is very attractive and for the teachers: it helps to improve the ability and value of the learners, to understand it, to learn new, non-targeted forms and methods of teaching.

REFERENCES

1. Aref'yeva G.YA. «Integrirovannyye uroki geografii, biologii, ekologii, OBZH, khimiya» //Geografiya v shkole.-2002.-№ 3.-с.70.
2. Gorina L.V., MorozovaYe.Ye. «Muzykanaurokakhistorii» // Nachal'nayashkola, -2003, - №10, -с. -85.
3. Znagirova L.N. «Otkrytiyeintegral'nogourokabiologii i geografii» // Biologiya v shkole.-2007.- № 4.-с.41
4. Livanskiy V.M. «Resursnyy podkhod k integrirovannomu shkol'nomu i vneshnemu obrazovatel'nomu prostranstvu // Zavuch. -2006. - №5. -с.118
5. Sadykova R., Turlybekov B. Analysis of research on Foreign Language Translations of the Epopée «The Path of Abay» Opcion, Ano 33, No. 85 (2018): 362-373 ISSN 1012-371587/ISSNe: 2477-9385.
- 6.Maksimova V.N. Mezhpredmetnye svyazi v processe obucheniya. — M., «Prosveshchenie», 1988.-с. -101
- 7.Suharevskaya E. Yu. Tekhnologiya integrirovannogo uroka. — Rostov-na-Donu: «Uchitel'», 2003.-с.74
- 8.Kulachenko M.V., Sorokina L.V. Integrirovannyj urok literatury i istorii kak odin iz sposobov formirovaniya mezhpredmetnyh svyazey [Tekst] // Teoriya i praktika obrazovaniya v sovremennom mire: materialy VIII Mezhdunar. nauch. konf. (g. Sankt-Peterburg, dekabr' 2015 g.). — SPb.: Svoe izdatel'stvo, 2015. — S. 99).
9. Marsh D. CLIL/EMILE – The European Dimension: Actions, Trends and Foresights Potential. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Finland, 2002. p. 32
10. Coyle D., Hood, P., Marsh, D.CLIL: Content and Language Integrated Learning.–2010.Cambridge:CambridgeUniversityPress. p. 435
11. Deller S, and Price, C (2007) Teaching Other Subjects Through English (CLIL). - 2007. Oxford: Oxford University Press. p. 25
12. Collis B. (1994). A Reflection on the Relationship between Technology and Teacher Education: Synergy or Separate Entities. Journal of Information Technology for Teacher Education, 3 (1), p.7.

С.МАҒЖАН

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: magjan_saule70@mail.ru)*

ТІЛДЕГІ ЭМОЦИЯНЫ БІЛДІРЕТІН ҰМ-ИШАРАТТАР

(«Күлу» ишараты бойынша)

Зерттеу сөйленістің көмекші құралдарына, коммуникациялық қарым-қатынас кезіндегі қосалқы қызмет атқаратын қазақ тіліндегі бейвербалды элементтер ұм мен ишараттың, оның ішінде просодикалық параамалдарға арналған.

Лингвистикада жаңа бағыттар мен ағымдардың, жаңа мектептердің пайда болып, қанатын жайып өрістеуіне орай лингвистикада тілді әртүрлі аспектіден қарастырып, зерттеулер жүргізу қолға алынууда.

Сондай жаңа зерттеу бағыттарының біріне паралингвистика жатқызылады, яғни лингвистикада қарым-қатынас кезінде вербалды тілдік бірліктермен қатарласа, жарыса қолданылатын бейвербалды амалдар немесе сөйленіс кезіндегі көмекші құралдарды ғылыми тілдік тұрғыдан зерттеу қолға алынууда. Мақалада қуануды білдіретін просодикалық амалдар қарастырылды.

Кілт сөздер: просодика, ғылым, ишарат, мәдениет, бейвербалды, коммуникация, жүйе, кинема, паралингвистика.

С.Мағжан

Мимика и жесты, отражающие эмоции в языке (по мимике «улыбаться»)

Исследование посвящено жестам и мимике, в частности просодическим параявлениям, то есть вспомогательным речевым средствам и невербальным элементам казахского языка, выполняющим вспомогательную функцию в коммуникативных отношениях.

В современной лингвистике серьезное развитие получили новые направления и течения, возникли новые лингвистические школы, что позволяет рассматривать и исследовать языки с различных аспектов.

Одним из таких новых направлений стала паралингвистика, то есть наряду с вербальными языковыми единицами с точки зрения лингвистики исследуются и невербальные явления, вспомогательные средства, используемые в различных речевых отношениях. В статье рассматриваются просодические элементы, выражающие чувство радости.

Ключевые слова: просодика, наука, знак, жест, культура, невербальный, коммуникация, система, кинема, паралингвистика.

S.Magzhan

Mimics and Gestures Reflecting Emotions in the Language (by "smiling" mimic)

The research is devoted to gestures and facial expressions, in particular prosodic manifestations, that is, auxiliary speech means and nonverbal elements of the Kazakh language, performing an auxiliary function in communicative relations.

In modern linguistics serious development received new directions and trends, there are new linguistic school, which allows us to consider and explore languages from different aspects.

One of these new directions was the paralinguistics, that is, along with verbal linguistic units from the point of view of linguistic and non-verbal phenomena are studied, aids used in various speech relationship. The article deals with prosodic elements that express the feeling of joy.

Keywords: Prosody, science, sign, gesture, culture, non-verbal, communication, system, kinema, paralinguistics.

Қазақ ғылымында паралингвистикалық элементтерге алғаш көңіл аударған Ж.Аймауытов саналады. Ол ым мен ишараға байланысты ойларын адам психологиясымен байланысты қарастырып, “Психология” атты еңбегінде өз көзқарасын пікір ретінде білдіреді [1].

Ал түркологияда ым мен ишарат, қимыл тілі жөніндегі пікірлерді қарастыра келіп, ым мен ишараттың түсіндірме сөздігінің авторлары мынадай ақпарат береді: Кезінде академик Н.К.Дмитриев “Строй тюркских языков” [2] атты еңбегінің “К изучению турецкой мимологии” деген тарауында түркі тілдеріндегі құбылыстардың ерекше тобына тоқталған, – дейді [3]. Академиктің сөзін келтіре отырып, авторлар өзінше тұжырым жасайды: “Изучение тюркской мимологии начинается, по существу, с работы проф. Н.И.Ашмарина, опубликованной в Казани в 1918 г. под названием “Основы чувашской мимологии”. Понятие к мимемам впервые было определено в названном труде Н.И.Ашмарина. Наряду с теоретическими основами здесь дается также практическая классификация мимем. И когда, занимаясь грамматикой турецкого языка, я столкнулся с вопросом о подражательных словах и их образовании, то принял классификацию и терминологию Н.И. Ашмарина и для своих самостоятельных исследований” [2,59 б.]. Бірақ терминологияны қабылдағанмен, академик айтқан мимемалардың еліктеуіш сөздер екенін аңғарудың қиынға түспейтіндігін [3, 3 б.], мимемаларды категорияға бөлгенде, топтастырғанда анық көрінетіндігін де [3, 4 б.] сөздік авторлары айтып өтеді.

Ж.Аймауытов мимика мен ишараға жататын тілсіз амалдарды өз түсінігіне қарай жіктеп көрсеткен. Ол мимикаға: *бет құбылысын, маңдайдың қатпарын, маңдайдағы сызықтарды, көз қарасын, танау, мұрынның желбіреуін, еріннің жымырылуын*, т.б. жатқызады.

Ал ишараны **ымдасу** сөзімен бөліп атайды да, оған: *көкірегін керу, иығын қозғау, төмен түсіру* сияқты қимылдарды жатқызады.

Оның 1926 жылы жарық көрген “Психология”, “Жан жүйесі және өнер таңдау” атты ғылыми еңбектерінде ғалым Г. Пірәлиеваның айтуынша: “Адамның сыртқы сезімдік құбылыстары, эмоция мен сезім, сондай-ақ түрлі мәнердегі келбет ілімі, көз әлпеті, беттің ым-ишарасы, басқа дене құбылыстарының психологиялық ерекшеліктері қазақ өмірінен алынған қызғылықты, нақты материалдар арқылы зерттелген” [4, 157 б.].

Академик Қ. Жұмалиев “Абай – қазақтың бірінші психолог ақыны” атты мақаласында ым, ымдау, ишара мен емеурінге психологизмді толықтырушы элемент деп көңіл бөліп, өз тарапынан арнайы сөз еткен. Сондықтан да Қ.Жұмалиев ым мен ишаратты әдебиеттануда айрықшалап, ғылыми деңгейде ерекше қарастырған ғалымдардың бірі болып табылады [5, 303 б.].

А.Байтұрсынұлының 1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” еңбегінде көптеген әдебиетке қатысты теориялық мәселелермен қатар кескін, бет-әлпет жөнінде айтылған өзіндік ерекше пікірлері кездеседі. Айтыс өнері жөніндегі пікірлерінде айтыс

үстінде айтысушы, сөз сайысына түсуші ақындардың дене ишараттарына көңіл аударып, ерекше мән береді, айтыскерлердің бет-әлпеттерінің өзгерісінің ақынның жан дүниесінің көрінісі сияқты болатынына, психологиялық ерекшеліктеріне тоқталады [6, 206 б.].

Сондай-ақ М.Жұмабаевтың “Педагогика”, “Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам” [7, 19 б.], “Жан көріністерін үйрету жолдары” [8, 37 б.] еңбектерінде, сондай-ақ заманымыздың ұлы суреткері, академик-жазушы М.Әуезовтің “Әдебиет тарихында” [9, 240 б.], академик З.Қабдоловтың “Жебе” [10, 379 б.] атты еңбектерінде, жалпы әдебиеттегі психологизм проблемасы сөз болған жерлердегі зерттеулерінде ым мен ишараттың адам портретін, адам психологиясын жасаудағы қызметтеріне орай бейвербалды амалдар әрқилы деңгейде сөз болады. Байқағанымыз осы бір күрделі мәселе ғалымдардың назарынан тыс қалып көрмегені екен.

Ал, М.Жұмабаев – бейвербалды амалдар мен адам психологиясы арасында терең байланыс барын алғаш жіті сезіп, аңғарғандардың бірі. Ол: “Адамның жан сыры дене арқылы, мимика арқылы сыртқа білінеді”, – дей келе, дененің жанға байлаулы болатынын, соған байланысты ішкі жан-дүниенің дене қимылдарының жасалуына әсер ететінін айтады [11, 156 б.].

Зерттеушілердің коммуникациялық акт кезінде табиғи тілмен қатарласа қолданыста жүретін әртүрлі таңбалар жүйесінің, оның ішінде бөле-жара атап айтар болсақ, ым мен ишараттардың болатындығына көптен назар аударып келе жатқаны белгілі. Тілдік орта қарым-қатынасты іске асыру үшін сөйленіс кезінде ойды жеткізу мақсатымен түрлі-түрлі тілдік және тілден тыс, тілдік емес, тіл айналасындағы құралдарды пайдалану дағдысы қалыптасқан. Осы тіл айналасындағы құралдарға ольфакторлық, тактильдік, көзбен көретін, құлақпен еститін тілдік және тілдік емес құралдар жатады. Тілдік құралдарды ғылым тілінде вербалды элементтер деп атасақ, тілдік емес құралдар бейвербалды элементтер деп аталады.

Бейвербалды амалдардың бір түрі просодикалық амалдардан құралады. **Просодика** – экстралингвистикалық амал, акустикалық және оптикалық аппарат-каналдардың қатысуымен жасалатын тілдік қатынастың мағыналы бөлшектері. Просодикаға жататын негізгі элементтер: интонация, дауысын қатты, ақырын шығару, тембр, дем алыс (жиі, еңтіге, дірілдей, үздік-создық), жылау, күлу, сыбырлау, қыстығу, мінгірлеу, күрсіну, ышқыну, үһлеу, демін ішіне тарту, қырылдау, қырылдай сөйлеу, т.б. [12].

Просодикалық амалдарды адамның әртүрлі эмоциясын жеткізуде қолданатын таптырмайтын құралы десек те болады. Соның ішінде адамның қуануы кезіндегі эмоциясын осы просодикалық амалдардың түрлерімен жеткізуге болады. Негативті эмоцияның көрсеткіші вербалды немесе бейвербалды сөйлеу әрекеттері сияқты қандай да бір амалдар жоқ жерде адамның физикалық немесе психикалық дертіне куә боламыз немесе эмоцияның өзінің толық көрініс таппауын көреміз. Ишаралаушы, жиі-жиі айтылғандай, *өзінің сезімдерін саналы түрде қымқырады* немесе *жасырады*. Басынан өтіп жатқан қайғыны көрсетпеуге қабілетті адамның қасиеті немесе қауіптің алдында сабыр-сақтау қасиеті, яғни *сақтау (sic!) салқынқандылық*, басқа адамдар тарапынан жағымды қасиет ретінде бағаланады, қуанышын жеткізеді. Коммуникативтік жағдай кезіндегі адамның бет әлпетіне, жекелей алғанда, күлімдеуіне бақылау жасау жалпы қарым-қатынастың ең бір маңызды пішіндерінің бірінен саналады [13].

Сонымен, күлімсіреу пішіндерінде, басқа да симптоматикалық ишаралар тәрізді екі **қолданыс типтері – физиологиялық және симптоматикалық** түрлері болады, олар эмоция

сезімдерін білдіру құралдары ретінде қолданылады – ол адресатқа саналы түрде кейбір ақпараттарды жеткізу немесе әртүрлі көңіл-күйді жеткізу. Алайда соңғы қолданыс шеңберіндегі күлімсіреулер үшін, әсіресе әлеуметтік-ақпараттық және этикеттік шеңбердегі күлімсіреу үшін айтарлықтай барынша жоғары функционалды мәнге көптеген тілдік бірліктер ие болады. Қазақ ым-ишарттарында қуануды жеткізуде күлу, даурыға күлу, сақылдап күлу, дауысын көтеру секілді просодикалық амалдарды қолданады [5].

Мысалы, Абай *даусын көтеріңкіреп*, көңілді үнмен:

- Дәмежанбысың! Қалай, үй ішін, бала-шағаң аман ба? – деді (М.Әуезов "Абай жолы" 4-том, 4-бет).

Абай Дәмежанның жаудыр көзін сәл тамашалай отырып, *күле түсіп* сөз қатты:

- Дәмежан, қалаға кешігіп келген соң, жақын жағы ғой деп сенің үйіңе бұрылып ек. Ең әуелі, сен қысылма. Бізге самауыр қойып, шайыңды берсең болады. Жолдан шаршап келдік, тезірек жатып тыным алайық (М.Әуезов "Абай жолы" 4-том, 5-бет).

Абай осыдан кейінгі сөзін әзілге айналдырды. Әлі де *күле*, сүйсіне қарай отырып, Дәмежанға қалжың айтты:

- Үйлеріңде қонақ жоқ, оңаша шығар деп ем. Жаңағы арбаның үстіне тиеп қойған сақалдарың немене? Бұл қап-қап сақал жиып, базарға сатқалы отырсыңдар ма? – дегенде, ең алдымен аппақ, ұзын тістерін ақситып ашып, Дәмежан *сақылдап күлді* (М.Әуезов "Абай жолы" 4-том, 6-бет).

Бұл екеуінің таласына Ербол *даурыға күліп* келе жатқан (М.Әуезов "Абай жолы" 2-том).

Енді *күле отырып*, ұялғанын жеңіп, күйлі даусымен қарсы қалжың айтты:

- Данияр аға, онда Афтап жеңгейді өзіңіздің алдағаныңыз болса, әуелі, соны бастап айтпас па екенсіз! – деді.

Мағыштың орай қалжың айтқанына Данияр *сүйсініп күлді* де:

- Айтайың, қылған қылмысым үшін Афтаптан жаза шегіп болғамын! - деп алып, Данияр енді өздерінің бір кездегі өмірін күлкі қып айтып кетті (М.Әуезов "Абай жолы" 4-том, 50-бет).

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Ғылым, 1998. – 447 б.
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – 606 с.
3. Момынова Б.Қ., Бейсембаева С. Қазақтіліндегіым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 133 б.
4. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 157 б.
5. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қаз. мем. Көркем әдебиет баспасы, 1960. – 303 б.
6. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.
7. Жұмабаев М. Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 154 б.
8. Жұмабаев М. Жан көріністерін үйрету жолдары // М.Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1993. – 112 б.

9. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
10. Қабдолов З. Жебе. – Алматы: Жазушы, 1977. – 379 б.
11. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 156 б.
12. Мағжан С. Қазіргі қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы. А., 2007.
13. Крейдлин Г.В. Невербальная семиотика. М.: Новое литературное обозрение, 2004, – 581 с.

REFERENCES

1. Aymawıtoı J. Psixologiya. – Almatı: Ğılım, 1998. – 447 b.
2. Dmitriyev N.K. Struktura tyurkskikh yazykov. - M.: Izd. vost. Lit., 1962. - 606 s.
3. Mominova B.Q., Beysembaeva S. Qazaq tilindegi im men iřarattıñ qazaqsa-orıssa túsindirme sózdigi. – Almatı: Qazaq Unıversiteti, 2003. – 133 b.
4. Piralıeva G. Kórkem prozadağı psixologizmniñ keybir máseleleri. – Almatı: Alaş, 2003. – 157 b.
5. Jumalıev Q. Qazaq ádebyeti tarixinin maseleleri jane Abay poezyasının tili. – Almatı: Qaz. mem. kórkem ádebiet baspası, 1960. – 303 b.
6. Baytursınulı A. Ádebiet tanıtqıř. – Almatı: Atamura, 2003. – 206 b.
7. Jumabaev M. Jan kórinisteri men dene kórinisteri arasındağı baylam. Jumabaev M. Pedagogika. – Almatı: Ana tili, 1992. – 154 b.
8. Jumabaev M. Jan kórinisterin úyretw joldarı. M.Jumabaev. Pedagogika. – Almatı: Rawan, 1993. – 112 b.
9. Auezov M. Ádebyet tarihi. – Almatı: Ana tili, 1991. – 240 b.
10. Qabdolov Z. Jebe. – Almatı: Jazwşı, 1977. – 379 b.
11. Jumabaev M. Pedagogika. – Almatı: Ana tili, 1992. – 156 b.
12. Mağjan S. Qazirgi qazaq tilindegi beyverbaldı élementterdiñ kóp mağınalılıǵı. А., 2007.
13. Kreydin G.V. Nezhenskayasemiotika. M.: Novyy literaturnoye obozreniye, 2004, - 581 s.

Е.ӨМІРБАЕВ, Ш.ҮСЕНБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: melb_2001@mail.ru)*

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЛЕКСИКАСЫНДА КӨНЕ ТҮРКІЛІК ҚАБАТ

Мақалада ескі қазақ тілінің мәселелері арнайы зерттеу объектісіне айналып келетіндігі айтылады. Сондықтан да ескі қазақ жазба тілі үлгілері бір жақты қарастырылып, «шағатайша» деген жалпылама атаумен түркі халықтарының ортақ мұрасына айналып жатыр. Соның салдарынан ортағасырлық әдеби, тарихи қолжазбаларымыздың тілдік ерекшеліктері қыпшақ тілі тобына, оның ішінде қазіргі қазақ тілінің сөзжасам үлгілеріне жақын тұрғанына қарамастан, қазақта ауыз әдебиетінен басқа жазба әдебиеті болмаған деген біржақты көзқараспен Алтын Орда тұсында туған шығарма болса татарға, кейінгі дәуірдегі шығармалар өзбек халқының еншісіне беріліп келді.

Кілт сөздер: шежіре, жазба ескерткіштер, жырлар, шағатай тілі, ескі қазақ тілі, дала мәдениеті, динамикалық даму, лексика, көне түркілік қабат.

Е.Умирбаев, Ш.Усенбаева

Древнетюркские слои в письменных памятниках староказахской лексики

В статье речь идет о том, что проблемы древнеказахского языка становятся предметом специальных исследований. Образцы древней казахской письменности рассматриваются односторонне и становятся общим достоянием тюркских народов под общим названием чагатайские. Из-за этого, несмотря на то, что литературные, исторические рукописи близки по языковым особенностям к кипчакской группе, в том числе к образцам построения современного казахского языка, существует односторонний взгляд и мнение, что у казахов было только устное творчество и не было письменной литературы. Произведения периода Золотой Орды приписываются татарам, а последующие – узбекскому народу.

Ключевые слова: хроники, памятники, эпосы, чагатайский язык, староказахский язык, степная культура, динамическое развитие, лексика, древнетюркские слои.

E.Umirbayev, Sh.Usenbayeva

Ancient Turkic Layers in Written Monuments of Old Kazakh Vocabulary

The article considers that the problems of the Old Kazakh language become the subject of special research. That is why the samples of the ancient Kazakh literature are considered one-sided and become the common heritage of the Turkic peoples under the common name "Chagataysh". As a result, medieval literary, historical and linguistic features of the writing of the Kipchak language group, including the current Kazakh language, is close to building models of Kazakh oral literature in the absence of other written literature, despite a one-sided look at work born during the rule of the Golden Horde of Tatars, after as the era of works was given a part of the Uzbek people.

Keywords: chronicles, monuments, epos, Chagatay language, Old Kazakh language, steppe culture, dynamic development, vocabulary, ancient Turkic layers.

Ескі қазақ тілінің мәселелері арнайы зерттеу объектісіне айналып келеді. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Өтеміс қажының «Шыңғыснама», Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-

Тауарих» және Әбілғазы Бахадүр ханның «Түркі Шежіресі» атты жазба ескерткіштеріндегі тарихи мәтіндер сол кезеңдегі, яғни XVI-XVII ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінің болмысынан, тілдік құрылысынан әрі жалпылама, әрі нақты мәліметтер береді. Бұл шығармалардан ескі қазақ жазба тілінің ғасырлар бойы қолданылып келген тілдік-грамматикалық заңдылықтары, оның ішінде сөзжасам жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырамай, қазіргі уақытқа дейін сол күйінде жеткендігі аңғарылады. Ескі қазақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің сабақтастығын, әсіресе кейінгі ортағасырдың соңғы ширегіндегі жай-күйін, қалыптасуы мен даму жолдарын анықтаудың басты бір әдісі – көне мұрағаттарды терең талқылап, ғылыми зердеден өткізу. Сол арқылы қазақ мемлекеттігінің, қазақ ұлтының алғашқы қалыптасу кезеңіндегі тіліміздің статикалық және динамикалық даму үрдісін анықтау өз мәдениетіміз бен тарихымызды, рухани құндылықтарымыз бен жазба мұраларымызды тану мен танытуға байланысты қазіргі заман талабынан туындап отырған, зәрулігі мен өзектілігі жоғары деңгейдегі мәселе болып саналады. Осы тұрғыдан зерттеудің өзектілігі дау тудырмайды деген ойдамыз.

Түркі жазба ескерткіштерінің лексикасы сөз болғанда, ондағы сөздердің мынауы қыпшақ тілінің, мынауы оғыз тілінің, қайсыбірі қарлұқ тілінің сөздері деп бөлу тым шартты, өйткені бұлай бөлуде негізге алатын критерийіміз – белгілі бір сөздің қазір қай тілде байырғы өз мағынасы мен тұлғасын өзгертпей сақтауы. XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің ішінде Әбілғазы шежіресі жазылған түркі халықтарының қазіргідей шекаралары белгіленіп, өз алдына жеке ел болып бөлінбегенін, бөлінсе де, өзара аралас-құралас көшіп жүргенін, біресе ана хандықтың, біресе мына хандықтың қол астына қарап өмір сүргенін ескермеске болмайды. Оның үстіне шығарма авторының өскен, кейін хандық құрған Хорезм аймағындағы оның араласқан халқының құрамы – өзбек, түрікмен, ұйғыр, қазақ рулары (арғын, найман, қыпшақ, қоңыраттар) болғанын «Шежіре» мәтінінен айқын көруге болады. Мәселен, Әбілғазының айтуына қарағанда, XVII ғасырдың орта тұсында түрікмендер үшке бөлініп, үш жерді мекендеген: Маңқышлақ, Абдуллахан тауы және Тежен суының жағасы. Әбілғазы хандық басына келер кезде Хорезмдегі барлық түрікмендер одан қорқып, жоғарыдағы үш жұртқа үдере көшкен. Одан біраз жыл өткенде олардың бірқатары күшпен, бірқатары өз еріктерімен Хорезм аймағына қайта жиналған. Тіпті Әбілғазының өзі сүйенген өзбектері қазіргі өзбек аталып кеткен халық не ұлт емес, бір кезде Өзбек ханның қол астында қыпшақ даласында өмір сүрген, кейін Алтын Орданың ыдырауымен байланысты ығысып, Орта Азияға ауысқан түркі тайпаларының өкілдері, яғни көшпелі өзбек аталған рулар еді. Олардың негізгі бөлігі қыпшақ рулары екендігіне күмән келтірмейді. Сондықтан Әбілғазы шығармасының тілі қыпшақ негіздегі тіл екендігі, оның қазақ тіліне тым жақындығы да содан болса керек.

Ал XVII ғасырдың басында жазылған Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ғ.Сыздықова «оның лексикасының түрік бөлігінде қыпшақ тілі сөздері белгілі орын алды», – деп жазады [1, 27]. Ал негізін қыпшақ тілі құрайтын Әбілғазының «Түркі Шежіресінде» көне түркі сөздерді едәуір орын алады. Оның басты себебі, «Шежіреде» автордың өз шығармасын сол кезеңде ұлт болмаса да, жеке халық болып жіктеле бастаған өзбек, түрікмен не қазақ тілінде жаздым демей, бәріне ортақ түрік тілінде жаздым деуінен аңғаруға болады.

«Түркі Шежіресінде» кездесетін көне түркі сөздері біршама. Олардың бір ерекшелігі - Әбілғазы тұсында қолданылған өзіндік тілдік варианттарымен қатарласа жүруі. Мысалы, шежіреде «жазу» мағынасында **біті** сөзі кездеседі, мыс.: **Барча түркілернің ұрығын бірін**

қоймай бітімек уа айтмақ бір кішінің қолыңды келмес; Бізде мұғұл тілі бірлән бітілген кітаблар бар бітілмеген сөзлеріні йад біле тұрған кішілеріміз бар... (Барлық түркі руының бірін қалдырмай жазу және айту бір кісінің қолынан келмейді. Бізде моңғол тілінде жазылған кітаптар бар, жазылмаған сөздерді жадында сақтайтын кісілеріміз де бар...) [2, 62].

Екінші бір жерде бұл сөздің кейінгі дәуірге тән варианты – жазу сөзі де кездеседі. Қадырғалидің «Жамиғат-Тауарихында» да **йаз, біті** сөздері қатар қолданылады. Мысалы: **Біз аның барчасыны хатқа йазсақ сөз ұзақ боладұр...** (Біз оның барлығын хатқа жазар болсақ, сөз (әңгіме) ұзақ болады...) [3, 250].

Алайда **йаз** сөзіне қарағанда, **біті** сөзі көбірек қолданылған. Осындай көне сөздердің бірі – қазіргі «халық» мағынасындағы **бүдүн** сөзі. Мысалы: **Аның үчүн бүдүн мүлкінің падшаһы йүрек түрүр...** (Оның үшін халық мүлкінің патшасы – жүрек...) [2, 62].

Бірақ бұл сөз көп кездеспейді, оның орнына **халық** сөзі жиі қолданылған, мысалы: **Ұғылы Алынча ханны йерінде қойұб халық бара тұрған йерге барды//Нече йылдын бері [...] халқның тұзын йеб йүрүрмін...** (Ұлы (баласы) Алынча ханды тиісті жеріне апарып, халық баратын жерге барды//қаншама жылдан бері [...] халықтың тұзын (ақысын, еңбегін) жеп келемін...) [2, 62]. «Түркі Шежіресінде» осы сияқты «жәй қара халық, жұрт» мағынасында **қарайман** сөзі де ұшырайды, мысалы: **Қарайманның йылқыдын сығырдын не өзкелікі бар...** (Қара халықтың жылқы мен сиырдан не айырмашылығы бар...) [2, 63].

Бұдын сөзі Орхон-Енисей жазбаларынан бастап орта ғасырдағы ескі қыпшақ ескерткіштеріне дейін **халық** сөзімен қатарласа қолданылғаны белгілі. Ал «Тауарихта» осы мағынаны беретін **улус** сөзі термин ретінде қолданылады, мыс.: **Ойда орус қырда татар барча улусны бақтұрған хан...** (Ойда (сайда) орыс, қырда татар, барлық халықты бағындырған хан...) [3, 141].

Сонымен қатар, бұл сөз «мемлекет» мағынасында да қолданылған, мысалы: **Барча улус ішінде Мәскеу атлығ шаһарың душмандарға көп дүр...** (Барлық мемлекеттердің ішінде Мәскеу деп аталатын қалаңның дұшпаны көп...) [3, 142]. «Түркі Шежіресіндегі» көне тұлғаның бірі – **ау** сөзі. Бұл сөз Орхон ескерткіштерінде **аб** формасында келсе, көне қыпшақ жазбаларында **ав** тұлғасында келеді. Ал «Түркі Шежіресінде» **ау** түрінде кездеседі, мыс.: **Күнлерде бір күн ауға чықыб киік өлтүрүб кабаб қылыб аны йеділер... Атсыз хан ата орныда олтүрүб бір нече йыллар йауыны йаулаб ауыны аулаб атасы кейініден кетді... Барчасы аучы болұрлар кіш уа сусар уа ас уа тиын уа құндүз суда балық қырда киік жанлы нәмерсе барчасыны ауларлар...** (Күндердің бір күнінде аңға шығып киік аулап, оны кәуап (отқа қақталған ет) қылып жеді... Атсыз хан атасының орнына отырып, бірнеше жылдар бойы жауын жаулап, аңын аулап атасының соңынан кетті (жолын қуды)... Барлығы аңшы еді, кіш (аң түрі), сусар, ас (аң түрі), тиын, құндыз, суда балық, қырда киік, жанды не болса, барлығын аулады...) [2, 62].

Ортағасырларда жазылған өзге көптеген тарихи шығармалармен салыстырғанда, мұндағы түркі сөздері қыпшақтық тұлғада берілген. «Тауарихта» «аң аулау» мағынасында **аң, аңға чық, аңға атлан** сияқты сөз тіркестері берілген, мысалы: **Оғуз нөкерлері білән ба'зи дост лары білән йазыда аңға чықыб ерді...** (Жазда Оғыз нөкерлері (көмекшілері) және ескі достарымен аңға шығып еді...) [4, 151].

«Шыңғыснамада» Шыңғыс хан туралы дастанында Жошының аңға шыққандығын айта келе, **ав авла** тіркесін қолданылған, мысалы: **Йочы хан бір күн тағ арасындә ав авлайы чықыб ерді...** (Бір күні Жошы хан тау арасына аңға шығып еді...) [3, 120].

Көне, ескі қыпшақ тілі ескерткіштерінде **ау** және **аң** варианты да қатарласа жүреді. Мұндай көне сөздердің қатарына **аламан** «негізгі жасаққа өз еркімен қосылған әскер», **еллік** «қол», **мәхкам** «берік, **омақ** «сүйек», **халқа** «сырға», **құйақ** «сауыт», **балық** «қала», **барча** «барлығы», **қапығ** «қақпа», **өгіз** «өзен», **сүр** «қу», **бақ** «қара», **қоп** «тұра кел» және т.б. жатады.

«Әділ сұлтан» эпикалық жырында **су** сөзі қазіргі қазақ тіліндегідей қолданылған: **...судай толқытып омрауын салқытып исі жұфар аңқытып...** (...судай толқытып, омырауын салқытып, иісін жұпар аңқытып...) [1, 61].

«Түркі Шежіресінде» «жиылған әскер» мағынасында **аламан** сөзі кездеседі, мысалы: **Кетмей тұр текен йерде бір аламан йоқ аламанның барчасы олжасы бірлән йығылыб тұрр...** (Кетпей тұр деген жерде бір аламан жоқ, аламанның барлығы олжаларымен жиналып тұр...) [2, 63]. Бұл сөзді XV-XVIII ғасырлардағы ауыз әдебиеті нұсқаларынан да кездестіреміз. «Түркі Шежіресінде» **аламан** сөзіне мағыналас **нөкер**, **черік**, **ләшкер** сөздері де кездеседі. «Тауарихта» да **ләшкер** және **нөкер** [5, 361] сөздері кездеседі, мысалы: **Аның соңғудан Оң хан білән оғлы Сәнгүн бір болуб, ләшкер тартыб на каһ Чингиз ханның үстіне барғай лар [...]** **Оғуз нөкерлері білән ба'зи дост лары білән йазыда аңға чықыб ерді...** (Оның соңынан Оң хан мен ұлы Сәнгүн бірігіп, әскер тартып нақ Шыңғыс ханның үстіне барады [...]) **Жазда Оғыз нөкерлері (көмекшілері) және ескі достарымен аңға шығып еді...** [4, 173].

«Шыңғыснамада» **ләшкәр**, **нөкер** және **чәрік** сөздері қатар қолданылған, мыс.: **...'әзім ләшкәр қошуб Дәшті Қыпчак уілайатынға салған йібәрді...** (...көп аламан қосып тура Дешт-и Қыпшақ еліне кетті...) [3, 120]; **Сайын хан Іділ дариясы бойнынға келгәч чәрік йарағын қылыб Ұрұс вілайатының шәһрі Мәскәугә йүріді...** (Сайын хан Еділ дариясы бойына келгенше әскер жарақтанып, Орыс елінің Мәскеу қаласына аттанды...) [3, 122].

Бірақ «Әділ сұлтан» эпикалық жырында **ләшкер** сөзі кездеспейді.

«Түркі Шежіресінде» кездесетін қызмет түрін білдіретін **боқауыл** «ханның ас-суын басқарушы», **ереуіл** «шабуылда жекпе-жекке шығушы», **йортағұл** «ел шауып келуші», **қарауыл** «қорғаушы, оққағар», **чапұғұл** «шабуылшы», **сұрауыл** «жау жақтан хабар әкелуші» тәрізді бірнеше сөздер бар. Бұлардың көпшілігі қазір көнерген сөздер қатарына жатады, ал Әбілғазы заманында қолданыста болғаны байқалады. **Қарауыл** сөзі «Шыңғыснамада» да қолданылған, мысалы: **...отыз мың кіші қошуб қарауыл йібәрді...** (...отыз кісі қосып, қорғаушыны жіберді...) [3, 122].

«Түркі Шежіресінде» кездесетін бірсыпыра көне түркі тілі сөздерінің мағынасы өзгеріске ұшыраған, қазіргі қазақ тілінде басқа мағынада қолданылады. Мәселен, **арқа** сөзі шежіреде «ұрпақ» мағынасында келеді. Мысалы: **Бізнің ұлұғ атамыз һалаку хан Мұғұлстандын келгенден бері екі үч арқа өтді... Тоқыз арқа болғұнча шондағ болғай...** (Біздің үлкен атамыз (бабамыз) Һалаку хан Моңғолстаннан келгеннен бері екі-үш ұрпақ өтті... Тоғыз ұрпақ болғанша солай болады...) [2, 64]. Сонымен бірге бұл сөзден жасалған қазіргі «арқа сүйеді» мағынасында **арқа берді** деген фразеологизм де кездеседі, мыс.: **Біздей бөлек бөлек йасамады пиада түшмеді көблікіне арқа берді...** (Біз секілді бөлек бөлек жасамады, жаяу жүрмей көптігіне сүйенді...) [2, 64].

Қазіргі әдеби тілімізде «қарындас» сөзі ер адам тарапынан өзінен жасы кіші қыз балаға айтылады, ал «Түркі Шежіресінде» **қарындаш** сөзі «ағайын, тума» деген бұдан кең мағынада қолданылған, мыс.: **Хамар текен Хорезм шаһының анасы Тұрқан хатұнның**

қарындашы ерді аны Үркенічде хәкім қылыб ерді... Екісінің бір біріне неч қарындашылық болмас ерді... (Хамар деген Хорезм шахының анасы Тұрқан хатынның ағайыны еді, оны Үргеніштің әкімі етіп қойды... Екеуінің бір-біріне ешқандай туыстығы жоқ еді...) [2, 64].

«Тауарихта» қарындаш сөзі туғма сөзімен де қатар қолданылып, әрі «туысқан», әрі «қарындас» мағынасын береді, мыс.: **Чингиз хан ның улуғ хатуны Бөрте фужин алар ның қарындашы ерді... Анлар туғмаларын му'аййан қылды лар...** (Шыңғыс ханның бәйбішесі Бөрте фужин олардың қарындасы еді... Олар ағайындарын таныстырды...) [4, 166].

«Шыңғыснамада» қарындаш сөзі «туысқан, ағайын» мағынасында қолданылған, мысалы: **Қарындашымыз ханны нечүк көрдің уә не түрлік кіші тұрұр...** (Хан туысқанымызды қалай көрдің, қандай кісі екен?) [3, 128]. Сол сияқты «Түркі Шежіресіндегі» сінлі сөзінің ол кездегі мағынасы қазіргіден өзгеше, бұл сөз әйел адамдардың бір-біріне қатынасын ғана білдірмей, бір туған адамдардың жасы кішісін білдірген, мыс.: **Әбулхайыр ханның хатұны Ғабдол Латиф мырзаның сінлісі еркен дүр...** (Әбілқайыр ханның әйелі Ғабдол Латиф мырзаның қарындасы екен...) [2, 81].

Тон сөзі шежіреде жалпы киім атауын білдірсе, қазір оның бір түрінің, яғни «қой терісінен жасалған жылы сырт киім» мағынасын білдіреді, мыс.: Мысалы: **Ол махаллада кефін табмадылар тоны бірлән көмділер... Менің жаным күйгенде өзкелерінің тонының етегі күймес...** (Ол кезде кебін таппады, киімімен көмді... Менің жаным күйгенде өзгелердің киімінің (тонының) етегі күймес...) [2, 73].

«Шыңғыснамада» **тон** сөзі жалпы киім атауын білдіреді, мыс.: **...елчіні алыб қайтдылар, тәқы ат тон беріб ұзатдылар...** (...елшіні қайтып, ат-киім беріп шығарып салды...) [3, 128]. **Тон** сөзі ескі қыпшақ ескерткіштерінде «теріден жасалған киім» мағынасын береді, демек, қазіргі қазақ тілі мен ескі қазақ тіліндегі бұл сөздің мағынасы бірдей [5]. Мұндай мағынасы өзгерген сөздердің қатарында **күлүк** «атақты, атышулы», **емкек** «бейнет», **көңүл** «жүрек», **еш** «жолдас, дос», **есір** «мас», **әуез** «дауы» және т.б. жатқызуға болады. Тағы бір топ сөздердің шежіреде кездесетін тұлғасы біраз өзгеріске ұшырағанымен, мағынасы қазіргі тілімізде сақталып қалған. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі «ағаш» сөзі шежіреде **йығач** тұлғасында, қазіргі «мұрын» деген сөзіміз **бұрұн** түрінде, «тауық» сөзі **тақұқ** формасында кездеседі, мыс.: **Бір шағал бір қырғауылны алды йығач бірлән шағалны ұрдұм... Оң йақда алтұн тақұқ беркіткен қырық құлач йығачны тіктүрді... Сені Бестам хакіміне алыб барұр тақы бұрнұң құлақынны кестүрүр...** (Бір шағал (шибөрі) бір қырғауылды алды, мен шағалды ағашпен ұрдым... Оң жақта алтын тауық ұстайтын (аулайтын) қырық құлаш ағаш тіктірді... Сені Бестам әкіміне алып барып, мұрның мен құлағыңды кестіретін...) [2, 64].

Әбілғазы, Қадырғали және Өтеміс қажы өз шығармаларында тек қана көне түркі тілін пайдаланбағаны белгілі. Сөз жоқ, олар өздері өмір сүрген кезеңдердегі түркі халықтары қолданған тілді, яғни сол тұстағы түркі сөздерін, араб және парсы тілдерінен енген (кірме) сөздерді де пайдаланады.

«Шыңғыснама», «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, «Тауарих» және «Түркі Шежіресі» лексикасының негізі қыпшақ тілі лексикасы болғандықтан, ол сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тілі сөздерімен бірдей тұлғада, бір мағынада келіп жататынын байқау қиын емес. Әсіресе, қазақ халқының ертедегі тұрмысына, салт-дәстүрлеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің жазба ескерткіштердегі қолданылған түрі мен бүгінгі тіліміздегі тұлғасы да,

мағынасы да бірдей түсіп жатады, мыс. «Түркі Шежіресінде»: ...**һәм кішінің бір сүйері өлген болса ұғлы қызы уа йа аға інісі аңа ұхшатұб үйүнде бір қуырчакны йасаб қойады... Бір кішіні йіберділер барча кеткен еллердін сүйінчі тілекіл теб ол кіші әуелі найман халқына барды анлар бір қара қашға ат сүйінчі берділер... Оң хан ның хатұны Бөрте қочын ның йеңечесі ерді [...] ұғлан бір йашға йетті ерсе Қара хан елге сауын салды уа тақы үлкен той қылды... (...бір кішінің сүйгені, ұл-қызы немесе аға-інісі өлген болса, оған ұқсатып үйінде бір қуыршақ жасап қояды... «Барған барлық елдерден сүйінші сұра» деп бір кішіні жіберді. Ол кіші алдымен найман халқына барды, олар сүйіншіге бір қара қасқа ат берді... Оң ханның әйелі Бөрте қочынның жеңгесі еді [...] ұлы (баласы) бір жасқа келгенде Қара хан елге жария етіп (айтып), үлкен той жасады...) [2, 66].**

Бұл жерде **сауын салу** «айту» мағынасын беретін сөз тіркесінің тек қазақ халқына тән екендігі, тілде әлі күнге дейін сақталғандығына дәлел ретінде бұл тіркестің Г.Саблуков аударған нұсқада былайша берілгенін келтіруге болады. Жоғарыдағы сөйлем былай аударылыпты: «Кара хан когда его сыну прошел год, предложил народу угощение доения и сделал большой пир» (Библиотека восточных историков, изданная И.Березиным. том III. ч. 1. История Абуль-гази. Казань, 1854. С. 13). Сол сияқты қазақ тіліне тән уақыт өлшемдерді де «Түркі Шежіресінде» жиі қолданған мыс.: **сүт пішім, ет пішім, афтаб «күн» арқан бойы көтерілгенде, бір ұқлаған шақ және т.б.**

- **Бір сүт пішім қараб тұрды... Мұхаммед Хұсайын бек қасд қылғандын хабардар болұб ел бір ұқлаған чакда дарузадын чыкыб качды...** (Бір сүт пішім уақыт қарап тұрды... Мұхаммед Хұсайын бек қастандық жасалғаннан хабардар болып, ел ұйықтаған кезде қақпадан шығып қашты...) [2, 88].

Әрине жазба ескерткіштердегі түркі сөздерінің барлық тұлғалары қазақ тіліне тән деуге болмайды. Олардың бірқатары фонетикалық тұлғалануы жағынан қазіргі қазақ тіліне алшақтайды. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде у, й, ң үнді дауыссыздармен қолданылатын сөздер «Тауарихта» ғ, г дыбыстарымен берілген: **йағмур** «жаңбыр», **тигер** «тиер», **йағы** «жак», **тағ** «тау», **туғды** «туды», **йығыб** «жиып», **төгүрек** «төңірек» және т.б. Кейбір тұлғаларда ғ дыбысы сөз соңында сақталған: **сарығ** «сары», **улуғ** «ұлы», **қатығ** «қатты» және т.б. Дегенмен, бұл тұлғалардың қыпшақтық түрі де кездеседі, мыс.: **Тоғум хан ның оғулары тоғуз сарығ... Йағмур айындан хақның фарманы бірлә йағар, ол сәбәдін барча халққа әділің тигер йағмур мисаллік...** (Тоғум ханның тоғыз сары ұлдары... Жаңбыр айында Алланың бұйрығымен сенің де барша халыққа әділдігің жаңбыр секілді тиер...) [4, 141-165].

Кейбір сөздер сыртқы тұлғасы жағынан да морфологиялық құрылымы жағынан да қазақ тілінің нормасына сай түспейді: **артуқсы болды** «артық болды», **бағнақ** «бағыну, бағыныш», **булғақ** «аласапыран», **қайусы** «қайсысы», **қатла** «рет», **ошал, ошбу** «осы» [5, 372], **сандуқ** «табыт» және т.б. Сонымен қатар кейбір сөздердің түбірі бір болғанмен, қазақ тіліне құрамы жағынан сай келмейді, мыс.: **отқаз** «малды отқа жіберу», **ханла** «хан көтеру», **көпәл** «көбею» және т.б.

«Жамиғат-Тауарих» тілінде XII-XIV ғасырлардағы оғыз-қыпшақ ескерткіштері болып саналатын «Құтадғу Біліг», «Хосроу мен Шырын», Рабғузидің «Қысал-анбия» сияқты шығармаларда кездесетін көне тұлғалар жоқ деуге болады, мысалы, **изи** «ие», **қоз** «қой», **азақ** «аяқ», **қазғу** «қайғы» деген лексемалардағы д//з элементі мұнда жоқ. Сондай-ақ осы жазба ескерткіштердегі **ажун** «әлем, дүние», **асығ** «пайда», **ал** «айла», **еш** «дос», **оғуш**

«тайпа», **йалавач** «елші» сөздері «Тауарихта» кездеспейді. «Жамиғат-Тауарих» XVI ғасырдың соңында жазылғандықтан, көптеген сөздердің мағыналары тарылып, көнеріп, қазіргі тілімізде қолданылу аясынан шығып қалған. Қадырғали би де өз тұсындағы түркі жазба дәстүрін ана тіліне жуықтата пайдаланған. Қазіргі кезеңде жоғарыда көрсетілген сөздердің ұғымдары түркінің қазақтық, татарлық, өзбектік деген сияқты жергілікті тілдерінде жеке-жеке тұрақталып, не түркі сөздерімен «елші, ру», немесе араб-парсы сөздерімен «дос, әлем, пайда, айла, тайпа» берілетін болған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исин А.И. Әділ сұлтан эпикалық жыры. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001. –120 б.
2. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі. –Алматы: Арыс, 2001. –243 б.
3. Утемиш-хаджи. Чингизнаме. -Алматы: Ғылым, 1992. –397 б.
4. Сыздыкова Р.Г. Язык Жами'ат-Тауарих Жалайри. -Алма-Ата: Наука, 1989. –242 с.
5. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. –Алматы: Қазақстан, 1997. –246 б.
6. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. -Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы, 1988. -356 б.
7. Исаев С. Қазақ тілі. -Алматы: Ана тілі, 1993. – 245 б.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (Морфология). -Алматы: Ана тілі, 1974. – 344 б.
9. Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі. -Алматы: Қазығұрт, 2016. – 655 б.
10. Түймебаев Ж., Сағидолда Г., Ескеева М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. -Алматы: Қазығұрт, 2017. – 423 б.

REFERENCES

1. Isin A.I. «Ádil sultan epikalyq jry». –Almaty: Dayk-Press, 2001. –120 b.
2. Ábilqasymov B. Ábilgazy hannyn Túrki Shejiresi jáne onyn tili. –Almaty: Arys, 2001. – 243 b.
3. Ýtemish-hadjı. «Chingizname». –Almaty: Gylym, 1992. –397 b.
4. Syzdykova R.G. Iazyk Jami'at-Taýarık Jalayı. –Alma-Ata: Nauka, 1989. –242 s.
5. Qadyrgalı Jalayır Shejireler jnagy. –Almaty: Kazakhstan, 1997. –246 b.
6. Musabaev G. «Qazaq tili tarıhynan», -Almaty: Kazakh SSR gylım akademyasinin baspası, 1988. -356 b.
7. Isaev S. «Qazaq tili» -Almaty: Ana tili, 1993. – 245 b.
8. Ysqaqov A. «Qazirgi qazaq tili», (Morfologıa), -Almaty: Ana tili, 1974. – 344 b.
9. Túımebaev J., Eskeeva M. «Kóne túrki jazba eskertkishteri tiliniń morfologıalyq júesi», -Almaty: Kazıgurt, 2016. – 655 b.
10. Túımebaev J., Sagıdolda G., Eskeeva M. «Túrki tilderiniń salıstıymaly grammatıkasy», -Almaty: Kazıgurt, 2017. – 423 b.

А.К.МЕЙРБЕКОВ¹, Б.Т.ТАСПОЛАТОВ²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: ¹akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz)

**ЭТНОСТЫҢ МӘДЕНИ-МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН
ҚҰРАЙТЫН ҚАЗЫҒҰРТ АЙМАҚТЫҚ ТОПОНИМДЕР МЕН АҢЫЗДАРДЫҢ
ЗАМАНАУИ БЕЙНЕЛЕРІ**

Мақала Қазығұрт аймақтық топонимиясында мифологиялық танымды көрсететін кейбір топонимдердің уәжділіктеріне қатысты мәселелерді қарастыруға арналған. Зерттеулер нәтижесінде дүниетанымның белгілі бір түрлеріне негізделген және соларды тілдік-менталдық түрде көрсететін топонимиялық қабаттардың реті мен алатын орны анықталды. Кеңейтілген зерттеулер Қазығұрт аймақтық топонимиясында сумен байланысты мифологиялық танымдардың мейлінше қарабайырланған сарқыншақтарын кейбір гидронимдік атауларын ғылыми негізде түсіндірілді.

Кілт сөздер: Қазығұрт, топоним, дүниетаным, этникалық, тілдік бейне.

А.К.Мейрбеков, Б.Т.Тасполатов

Современные образы топонимов и мифов Казыгуртского региона, определяющие культурно-мифологическое познание этноса

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с мотивами ряда топонимов, проявляющих мифологическое познание в Казыгуртской региональной топонимии. Исследование выявило последовательность и место топонимических слоев, основанных на определенных типах мировоззрения и языковой ментальности. На основе обширных исследований научно обоснованы некоторые из гидронимических названий и наиболее примитивные образцы мифологических знаний, связанных с водой в региональной топонимии Казыгурта.

Ключевые слова: Казыгурт, топоним, мировоззрение, этническое, языковой образ.

А.К.Мейрбеков, В.Т.Тасполатов

Modern Images of Toponyms and Myths of the Kazygurt Region Determining Cultural and Mythological Knowledge of Ethnos

The article is devoted to consideration of the issues concerning the motives of some toponyms reflecting mythological cognition in Kazygurt regional toponymy. The study revealed the sequence and place of toponymic layers based on certain types of worldview and language mentality. Based on scientific studies, some of the hydronomic names that are the most primitive examples of the mythological knowledge associated with water in the regional toponymy of Kazygurt are scientifically substantiated.

Keywords: Kazygurt, toponym, world outlook, ethnic, linguistic image.

Тіл - адам таным нәтижесінде жинақталған ақпаратты арнайы белгілейтін, жеткізетін таным құралы, колданыс құралы; тілдік таңба жүйесі. Тіл мен таным (дүниетаным, этникалық таным) байланысы мен тұтастығы тек жалпы есімдермен өрнектелген «ғаламның

тілдік бейнесінде» ғана байқалмайды, сонымен бірге «ономастикалық ғалам бейнесінде» де өз көріністерін паш етеді. Қазіргі когнитивтік лингвистикада ғаламның тілдік бейнесі қарқынды түрде қарастырылуда деп айтуымызға болады. «Ғаламның тілдік бейнесі» деген ұғым немесе категория таным (дүниетаным), тілдік (этникалық) сана ұғымдарымен (категорияларымен) байланысты. Орыс ғалымы Г.В.Колшанскийдің пікірінше, «Ғаламның тілдік бейнесі» жөнінде жеке әңгіме етуге болмайды, себебі бұл ұғым «тілдік санамен» тікелей байланысты [1, 25 б.]. Профессор Ж.А.Манкеева: «...тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт, т.б. мәселелер, сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы, тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде осындай жаңа бағыттардың айқындалып, дамып келе жатқаны байқалады», – деп көрсеткен [2, 43 б.].

«Ономастикалық ғалам бейнесіндегі» тіл мен танымның байланысы (тұтастығы) Б.М.Тілеубердиевтің еңбектерінде қарастырылған. Б.М.Тілеубердиевтің пікірінше: «Дүниенің топонимиялық көрінісі тілдік сана болмысынан, этностық таным тұрғысынан қарастырылуы керек. Тілдік санадағы кеңістік жөнінде ұғым әр тарихи дәуірлерде қалыптасқан, сол дәуірден көрініс беретін ментальдік ұстанымдар, когнитивтік түсініктер жүйесі бар» [3, 244 б.].

Бұл арада тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге, адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениеттің этнотаңбалық белгісі тілден тыс көріне алмайды [4, 11 б.]. Американдық лингвист және этнолог Эдвард Сепир: «тіл – әлеуметтік шындықты түсіндірудің құралы, адамдар белгілі мөлшерде өз тілінің ықпалында болады, тіл мінез-құлық нормасына да әсер етеді, халықтың мәдени дәрежесін, оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес, тіл әлеуметтік шындықты түсіндірудің жетекші құралы» дегенге саяды [5, 213 б.].

Этнос танымының топонимиялық жүйедегі көріністерін қарастыру алдында *таным (этнос танымы немесе этикалық таным), дүниетаным, ғаламның (дүниенің) аймақтық топонимиялық бейнесі* сынды ұғымдарды (категорияларды) айқындап алуымыз қажет.

Кез келген ұлттың санасында және тілінде қалыптасқан ғаламның (әлемнің) тілдік бейнесі этнос танымының нәтижесі мен көрінісі болып табылады, себебі танылған ғана нәрсе тіл мен санада өзінің тиісті орнын табады. Таным, кең көлемде алғанда, дүниетаным – философиялық категория, оның негізгі сипаттары төмендегідей болып келеді: «Дүниетаным – ақиқатты рухани қажетті игеру жүйесі, оның ішінде тұтастай алғанда адамдардың білімі мен наным, ар-ұждан, мұраттары мен әлеуметтік құқықтың реттеушісі, саяси бағыт-бағдар, қоршаған ортаға психологиялық және эстетикалық көзқарас. Дүниені танып, білу нәтижелері «дүниетаным ұғымында бейнеленеді, бұл жеке адам үшін өзінің қоғамдағы орны жайлы ұғымдардың жиынтығы, сана-сезім, қалпы, дүниені біртұтас ретінде түсіну нәтижесі» [6, 43 б.].

Этнотанымдық сипаты бар *ғаламның ономастикалық бейнесі* өз кезегінде іштей *дүниенің (ғаламның) мифонимиялық бейнесі, дүниенің (ғаламның) антропонимиялық бейнесі, дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі* болып бөлінетінін Б.М.Тілеубердиев «Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері» атты монографиясында атап көрсеткен.

Дүниетаным этникалық сипатқа ие, себебі ол – этнос танымы, өзіндік этномәдени (этникалық) ерекшеліктерге ие. Дүниетанымның этникалық сипаттарын қалыптастыратын әр этносқа тән этномәдени факторлар ғаламның (әлемнің) тілдік бейнесі әрқашан этнос танымының нәтижесі мен тілдік көрінісі. Ұлттың дүние (әлем) туралы түсініктері мен ұғымдары сол ұлт дүниетанымына қатысты қалыптасады және оның тілінде өз көріністерін

береді. Осыған байланысты, *ғаламның (әлемнің) тілдік бейнесі* сөз етілгенде біз *этнос ғаламының (әлемінің) бейнесі* жөнінде айтуымыз керек.

Ғаламның ұлттық (этникалық) тілдік бейнесі көп сипатты, поликомпонентті, иерархиялық жүйе немесе құрылым. *Ғаламның ұлттық (этникалық) тілдік бейнесін* белгілі бір инвариант деп қарастырсақ, оның жүйесіне әлеуметтік, индивидуалдық, ономастикалық, регионалдық (аймақтық) және де басқа фрагменттер (үздіктер) кіреді.

Мәселен, *ғаламның ономастикалық ұлттық бейнесі* ғаламның жалпы халықтық (ұлттық) бейнесінің бір бөлігі (фрагменті) болып табылады және де аталмыш тілдік бейне *жалқы есімдер* деңгейінде танылады, құрылады, қалыптасады. Б.М.Тілеубердиев көрсеткендей: «Егер ғаламның тілдік бейнесі түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерде ғаламның ұлттық бейнесін көрсетсе, онда ономастикалық деңгейдегі жалқы есімдер ғаламның ұлттық тілдік бейнесінің фрагменті болып табылады да, *ғаламның ономастикалық ұлттық бейнесін* құрай алады деп қисынды түрде айтуға болады» [3, 25 б].

Ғаламның (әлемнің) ономастикалық ұлттық бейнесіне түсінік (дефиниция) берген және аталмыш бейненің этнос танымымен байланысын атап көрсеткен Б.М.Тілеубердиев: «Ғаламның ономастикалық (ұлттық) бейнесі» деп, біз ономастикалық концептілердің жүйелі де кешенді жиынтығын атаймыз және ұлт танымының жалқы есімдер деңгейіндегі тілдік көрінісі деп түсінеміз. Ұлттың, адамның тіршілігі, өмірі, шаруашылығы, ой-санасы, эстетикалық талғамы, мифологиялық, діни, этникалық ұғымдары, әлеуметтік тәжірибесі «тіл айнасында», яғни лексикада, фразеологияда – жалпы және жалқы есімдерде тайға таңба басқандай өз өшпес ізін қалдырады. Ол іздер тек тілдік іздер емес, ол іздер – сонымен қатар таным іздері, таным таңбалары»-дейді [3, 195 б.].

Ғаламның ономастикалық бейнесі, жоғарыда атап көрсеткендей, ғаламның тілдік бейнесінің компоненті, яғни фрагменті болып табылады, ал ономастикалық ғалам бейнесі жүйесіндегі ғаламның топонимиялық бейнесі оның құрамдас бір бөлігі болып келеді.

Ғаламның жалпы ұлттық топонимиялық бейнесінің құрамында *аймақтық (регионалдық) топонимиялық бейнесін* зерттеу нысаны ретінде қарастыруымызға болады, себебі ол белгілі бір мәдени-тарихи аймақтың (регионның) топонимдер мен микротопонимдер деңгейіндегі тілдік-менталды көрінісі болып табылады. Демек, сол аймақта ежелгі замандардан бері тұрып жатқан елдің, халықтың этнотанымдық (дүниетанымдық) ерекшеліктерін аймақтық топонимиялық жүйеде вербалдайды.

Аймақтық топонимияны ментальді-танымдық тұрғыдан қарастырсақ, танымның (дүниетанымның) түрлері аймақтық топонимиядағы белгілі бір стратиграфиялық (хронологиялық) этнотанымдық топонимиялық қабаттарды құрайды. *Этнотанымдық топонимиялық қабаттар* дегеніміз - дүниетанымның белгілі бір түрлеріне негізделген және соларды тілдік-менталдық түрде көрсететін топонимиялық қабаттар (топонимдер типтері немесе топонимдер жиынтығы). Мәселен, кейбір топонимдер мифтік (мифологиялық) таным негізінде туындаған (қалыптасқан). Сол себепті оларды *мифтік (мифологиялық) топонимдер* немесе *мифтік (мифологиялық) этнотанымдық (дүниетанымдық) қабатына* жатқызуымызға болады. Танымның бір түрін «тарихи таным» деп айқындайтын болсақ, жалпы топонимияда немесе аймақтық топонимияда сол танымға негізделген «тарихи топонимдерді» немесе *тарихи топонимиялық қабатты* қарастыруымызға болады.

Алғашқы немесе ең көне стратиграфиялық дүниетанымдық топонимиялық қабатқа мифтік (мифологиялық) танымға негізделген топонимдер жатады.

Қазығұрт аймақтық топонимиясында мифтік (мифологиялық) танымның көріністерін беретін бірқатар топонимдер «адамдардың тасқа айналуы» мотивіне (уәжіне) байланысты туындаған. Сондай жер-су атауларының және микротопонимдер қатарында *Ата тас*, *Ана тас*, *Күйеу тас*, *Қырық қыз* сынды агиотопонимдер бар. Бұл атаулармен аталған табиғи нысандар – тастар киелі болып саналады және әр атауға қатысты аңыз-әңгімелер күні бүгінге дейін жергілікті халық жадында сақталған. Мәселен, *Қырық қыз* деп аталатын қасиетті тастарға қатысты аңыз-әңгімелер бар. «Қырық қыз» – көне тарихи, табиғи ескерткіш. Ескерткіш Қазығұрт аймағында екеу.

Көп замандардан бері табиғаттың өзі жаратқан киелі ескерткіш болып саналады. Көнеден келе жатқан аңыз-әңгімелерге сүйенсек, бұрынғы жаугершілік заманда жау шапқыншылары елден тысқары Қарабау суына шомылып, алаңсыз серуендеп келе жатқан қырық қызды көріп, сондарынан қуса керек. Сонда қыздар Құдайға: «Елімді, жерімді, жауға таптатқанша, мына жауды да, бізді де тасқа айналдыр!»-деп жалбарынған екен дейді. Қыздардың тілегі қабыл болып, жау әскері тасқа айналады. Ол жер қазір Қаратас деп аталады. Ал қыздар – әсемдене тізілген қайталанбас ескерткішке айналған деседі.

«Қырық қыз» деп аталатын екінші тас-мүсіндер Өгем қойнауына түсе беріс жерде – Қазығұрт тауының Шығыс мүйісінің («Орда қонған») оңтүстік-шығысында 4-5 шақырымдай қашықтықта. Етегінде Өгем өзені ағып жатқан Өгем қойнауына түсе беріс жері күрт ылдилап кететін бұралаң жолға айналады. Аңыз бойынша, бұл тасқа айналған қырық қыздың бейнесі. Мұнда да жаугершілік заманы тілге тиек етіледі. Бір ерекшелік, осы тас-мүсіндер маңында алшақтау тұрған жеке тас-мүсін бар. Оны жұрт «Күйеу тас» деп атайды. Осыған қарағанда, бұл жолы қыздар күйеу жігітті ертіп барып, Қазығұртқа сиынып келе жатқан болса керек. Олар көз ұшында көрініп тұрған етектегі ауылға жете алмай, тас мүсінге айналған. Ел осы араны қасиетті орынға санап, қастерлеп жүреді» [7, 227 б.].

«С.Жолдасбайұлының пікірі: «Тастан жасалған мүсіндер түркі обаларының көпшілігінің басында кездеседі. Бұл мүсіндердің (балбал тастардың) қандай әдет-ғұрыппен қойылғандығы туралы осы уақытқа дейін белгілі бір тұрақты пікір қалыптаса қойған жоқ». С.Ақынжановтың зерттеуінде де тас-мүсіндердің қыпшақ тайпаларының зираттарының қасынан жиі кездесетіндігі айтылады. Б.Көмековтің пікіріне қарағанда, түркі тайпаларының адамдары мұндай тас-мүсіндерді көргенде аттарынан түсе салып, бастары жерге жеткенше табынатын болған. Бұл әдетке қарағанда, ата-бабаның аруағына сиыну емес пе екен деген ой туады» [8, 9 б.].

Қазақтың төтемдік сенімдерінің пайда болуын арнайы қарастырған фольклоршы-ғалым Б.Қонарбаева тарихшы ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, мынандай деректерді келтіреді:

Қазығұрт өңірінде «киелі ағаштар» культіне қатысты жергілікті географиялық атаулар да, сол нанымға қатысты аңыз-әңгімелер де сақталған. Мәселен, *Көктерек әулие* деп аталатын жерде биік жуан терек және одан кішілеу көптеген көк теректер бір гектардай жерді алып жатыр. Жергілікті халықтың сенімінше, ілгеріде бала көтермеген әйелдер Көктерекке барып сиынып, тілектері қабыл болған. Ал енді терегін әлдекім кессе, бір жағдайларға ұшыраған немесе көктеректің өзінен қан аққан.

Көне мифологиялық ұғымдар мен түсініктерге қатысты Қазығұрт топонимиясында тағы бір географиялық атаулар тобы «әулие ағаштармен» байланысты қойылған. «Ағаш мифологиясы» өте көне «ғаламдық ағаш» культімен байланысты. «Ғаламдық ағаш – аса

маңызды мифтік культ нысандарының бірі. Осы культтің сарқыншақтары мен белгілері барлық дерлік мифологиялық дәстүрлерде бар. Қазақ дәстүрінде де осы культтің сарқыншақтары аз емес» [9, 486 б.].

Өте көне мифологиялық танымдардан көрініс беретін аймақтық топонимдердің бір тобы үңгір атауларымен байланысты. Қазығұрт өңірінде *Жеті үңгір*, *Қос үңгір*, *Жалтыр үңгір*, *Бір ауызды*, *Үш ауызды* үңгірлер сынды спелеонимдер бар. Осы микротопонимдік атауларға және аталған нысандарға қатысты ақпараттарда мифологиялық сипаттағы танымдық деректер бар. Бір кездерде киелі орындар саналған үңгірлердің сакральді мәні уақыт өте бәсеңдей берген, сол себепті үңгірлерге қатысты кейбір мифологиялық ақпараттар ұмыт болған. Егер көне замандарда үңгірлер зиярат ететін, белгілі бір ырым-жоралғылар өткеретін киелі орындар қызметін атқарған болса, кейінгі дәуірлерде олар киелі функцияларынан айырылған. Мәселен, «Қорқыт Ата кітабындағы» «Басаттың Төбекөзді өлтірген әңгімесінің баяны» атты тарауында Қазығұрт тауының үңгірінде болған оқиға баяндалған. Қазығұрттың үстіндегі қос үңгірдің бірі – аса үлкен, екіншісі – шағындау. Бұл үңгірлер бұрынғы замандарда қасиетті саналған. Қазан төңкерісінен бұрын үңгірдің аузына әшекейлі есік орнатылған екен, олар Ұлы Отан соғысына дейін сақталған. Ал өткен ғасырдың отызыншы-елуінші жылдары бұл үңгірлерде қой қамап, үңгірлер қораға айналған.

Үңгір мифологиясы - іші қуыс, басқа кеңістікпен (сыртпен) тек бір коридор арқылы байланысатын оқшау, іс жүзінде жабық кеңістік, оның осы формасы әр мифологиялық қабаттың кеңістігінің форма-моделіне айналған» [10, 184 б.].

Ал Қазығұрт аймақтық топонимиясында сумен байланысты мифологиялық танымдардың мейлінше қарабайырланған сарқыншақтарын кейбір гидронимдік атаулардан байқауымызға болады. Өте көне замандарда бұлақ, су атауларында имплицитті (жасырын) түрде «толыққанды» мифологиялық ұғымдар кешенді түрде болған шығар, ал талай дәуір өткен соң сол атауларда (су нысандарында) тек «қасиетті», «әулиелі», «емдік шипасы» бар деген қарабайырланған ұғымдар ғана сақталған. Мысалы, *Көктөбе бұлағы* қасиетті, емдік шипасы бар су көзі болып саналады. *Көктөбе* бұлағы төңірегінде *Ана бұлақ*, *Ата бұлақ*, *Бала бұлақ*, *Қыз бұлақ* сынды бұлақтардың орналасуында да мифологиялық астарлар бар.

Этнос танымын айғақтайтын топонимдер мен аңыздар белгілі бір стратиграфиялық танымдық қабаттарды құрайды. Қазығұрт аймағындағы топонимдердің стратиграфиялық танымдық қабаттарының бастауы арғы (прото-) қазақ мифологиясынан орын алады, демек, бұл өте көне (ежелгі) қабатта қазақтардың арғы бабаларының мифтік нанымдары, сенімдерінің қарабайырланған жұрнақтары сақталған. Осы қабатты деректейтін топонимдер және олармен (топонимдермен) аталған географиялық табиғи нысандар күні бүгінге дейін киелі, қасиетті саналады, алайда оларға қатысты ежелгі наным-сенімдердің сарқыншақтары ғана байқалады.

Халықтық топонимияда, соның бір бөлігі аймақтық жер-су атауларының жүйесінде осы және де басқа этнотанымдық топонимиялық қабаттар жүйелі түрде ғасырлар бойы сақталып, өз көріністерін берген. Қазақ тарихының соңғы дәуірлерінде этнотанымдық құндылықтар жүйесі қирай бастады – оның өзіндік тарихи-экономикалық, саяси себептері болды. Олардың бірегейлерін атап өтсек, қазақ жеріне капиталистік формация орныға бастады, бұрынғы халықтық топонимиялық жүйе бұзылды, көне танымдық топонимдер орнына орыс (отаршылдық) топонимдер орнықты, кеңес заманында саясиленген географиялық атаулар

қаптап кетті, т.б. Осы үрдістер Қазығұрт өңірінің тарихы мен топонимиясында да орын алған. Бұл мәселе, әрине, арнайы сөз етуді және зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 245 с.
2. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001. – №4. – 33-43 бб.
3. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. -Алматы: Арыс, 2006. – 368 б.
4. Мейірбеков А.К., Тілеубердиев Б.М., Мейірбеков А.К. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі антропонимдердің лингвокогнитивтік және лингвоконцептологиялық негіздері: Монография/ –Шымкент, «Алем баспаханасы» 2017ж. - 295 б.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993.– 656 с.
6. Нұрашова Г. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі. -Алматы: Домино, 2002. – 285 б.
7. Қазығұрт. Энциклопедия. – Алматы: Тоғанай Т, 2002. – 543 б.
8. Қонарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу. -Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
9. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. Арғы қазақ мифологиясы. –Алматы: Арыс, 2008. – 12 т., 4 кіт. – 533 б.
10. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы // Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. 1-т. – 374 б.

REFERENCES

1. Kolshanskij G.V. Obektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke. – М.: Nauka, 1990. -245 s.
2. Mankeeva Zh. Kazak tilin zertteudin kognitivtik negizderi // Tiltanym. – Almaty, 2001. -№4. -33-43 bb.
3. Tileuberdiev B.M. Kazak onomastikasynyn lingvokognitivtik aspektileri. -Almaty: Arys, 2006. – 368 b.
4. Meirbekov A.K., Tileuberdiev B.M., Meyirbekov A.K. Kazak jane agylshyn tilderindegi antroponimderdin lingvokognitivtik jane lingvokontseptologiialyk negizderi: Monografiya/ – Shymkent, «Alem baspakhanasy» 2017j. - 295 b.
5. Sepir E. Izbrannye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii. – М.: Progress, 1993.– 656 s.
6. Nurashova G. Adam omiri mani maselesinin kazak filosofijasyndagy korinisi. – Almaty: Domino, 2002. – 285 b.
7. Kazygurt. Enciklopedija. – Almaty: Toganaj T, 2002. – 543 b.
8. Konarbaeva B. Kazaktyn nanym-senimderinin fol'klordagy korinisi. Zertteu. – Almaty: Zhazushy, 2004. – 288 b.
9. Kondyбай S. Tolyk shygarmalar zhinagy. Argy kazak mifologijasy. –Almaty: Arys, 2008. – 12 t., 4 kit. – 533 b.
10. Kondyбай S. Tolyk shygarmalar zhinagy // Kazak mifologijasyна kirispe. – Almaty: Arys, 2008. 1-t. – 374 b.

A.N.KUCHSHANOVA

*K.Zhubanov regional state university, Aktobe, Kazakhstan
(E-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru)*

PROFESSIONAL COMMUNICATION THROUGH TRANSLATION

The article contains materials on the translator's skills which should on a mandatory basis incorporate bilingual proficiency, robust cross-culture communication skills, shared knowledge on topics involved in professional discourse mediated by translation. Even where the said skills are available, there still can remain numerous hindrances the translator can encounter when handling technical texts or professional information flows. Translation studies is a captivating yet a demanding profession, since it basically requires versatile personality and vast knowledge from those wishing to belong. Translator's professional success still depends basically on his mature capability which cannot be shaped overnight and requires sustained effort of scrupulous learning, diligent studying, and high motivation. Handling numerous translation cases requires much resourcefulness and expertise which take time and effort to mature. Translating any technical text, i.e. a text abundant in specialized concepts, technicalities, and wide-ranging expertise mix, will necessitate a number of preparation stages to be taken on the translator's part.

Keywords: expert knowledge, cross-culture communication, professional translation

А.Н.Кушанова

Аударма және кәсіби коммуникация

Мақалада аудармашы дағдыларының қатарына міндетті түрде кәсіби дискурспен және аудармамен байланысы бар екі тілді меңгеру, сенімді мәдениетаралық қарым-қатынас дағдылары, кәсіби салалар бойынша білім алмасудың болуы қажет екендігі туралы баяндалған. Бұл дағдылардың барлығы толығымен жүзеге асқан жағдайда да аудармашы техникалық мәтіндерді немесе кәсіби ақпарат лектерін өңдегенде кезігетін көптеген кедергілер пайда болуы мүмкін. Аударма ісі - қызықты, бірақ сонымен қатар көп еңбекті талап ететін мамандық, өйткені ол негізінен тұлғадан жан-жақты терең білімді талап етеді. Аудармашының кәсіби сәттілігі негізінен оның қабілетіне байланысты, ол бір сағат ішінде қалыптаса алмайды және жан-жақты оқуды, көп күш-жігерді, терең зерттеу және жоғары мотивацияны талап етеді. Көптеген аударма процесінің жағдаяттарымен жұмыс жасау үшін уақытпен, жақсы дайындықпен қатар өнертапқыштық пен тәжірибе қажет. Кез келген техникалық мәтінді аудару, яғни мамандандырылған тұжырымдамаларды, техникалық ерекшеліктерді және сараптамалық білімнің кең спектрін бейнелейтін мәтін аудармашыдан кәсіби дайындықтың бірнеше кезеңдерін талап етеді.

Кілт сөздер: сарапшы білімі, мәдениетаралық қарым-қатынас, кәсіби аударма.

А.Н.Кушанова

Перевод и профессиональная коммуникация посредством перевода

Статья содержит материалы о навыках переводчика, которые должны в обязательном порядке включать двуязычное владение, надежные навыки межкультурного общения, обмен знаниями по темам, вовлеченным в профессиональный дискурс, опосредованный переводом. Даже там, где эти навыки доступны, все еще могут оставаться многочисленные препятствия, с которыми переводчик может столкнуться при обработке технических текстов или профессиональных информационных потоков. Переводческое дело - увлекательная, но в то же

время требовательная профессия, так как она в основном требует разносторонней личности и обширных знаний. Профессиональный успех переводчика по-прежнему зависит в основном от его способности, которая не может быть сформирована в одночасье и требует постоянных усилий, скрупулезного обучения, прилежного изучения и высокой мотивации. Работа с многочисленными случаями перевода требует много изобретательности и опыта, которые требуют времени и усилий. Перевод любого технического текста, т. е. текста, изобилующего специализированными концепциями, техническими особенностями и широким спектром экспертных знаний, потребует от переводчика ряда этапов подготовки.

Ключевые слова: экспертные знания, межкультурная коммуникация, профессиональный перевод.

Tremendous demands are being currently made on society in terms of facilitating expert knowledge dissemination and enriching knowledge flows. It is a fact universally acknowledged that professional communication has always been associated with the need for generating, collecting, conveying, disseminating or sharing expert knowledge between and among expert communities. For these purposes, the language used by expert communities is abundant of technicalities resulting in overcomplicated interdisciplinary and multidisciplinary texts intended to enclose highly specialized knowledge.

Where heavy focus is placed on expert thinking, habits of observation and experience sharing, there is definitely an increased need for reliable translators capable of mediating professional communication and conveying expert channel advice. To a limited extent with a view of not overburdening linguistically-minded translators.

Aspects pertaining to backing up an efficient communication comprise the communicants' shared current concern, their mature professional knowledge, and sufficient background knowledge relevant for the discourse under study. In view of this, the translator's skills should on a mandatory basis incorporate bilingual proficiency, robust cross-culture communication skills, shared knowledge on topics involved in professional discourse mediated by translation. Even where the said skills are available, there still can remain numerous hindrances the translator can encounter when handling technical texts or professional information flows. Thus, prerequisites for professional a successful discourse include the translator's communication competence coupled with language proficiency and solid background knowledge, the latter being largely based on the mature worldview [1, p.76].

Cross-culture communication in the English-Russian language pair within the globalism-driven tendencies is likely to be getting more and more predictable in a righteous way by expert communicants sharing more and more common knowledge via professionally trained translators.

Professional translation is a captivating yet a demanding profession, since it basically requires versatile personality and vast knowledge from those wishing to belong. Any lack of appropriate knowledge – background or specialized – can be easily spotted by the target audience leaving much room for reproach on the part of employers and remorse on the part of the translator himself.

Translation starts at such levels of native and foreign languages proficiency and communicative competence where the source and target languages – each solidly and systematically 'packed' within the translator's mature worldview – coexist with each other on good terms, i.e. complementing and enriching each other [2, p.52].

More often than not, professional translation is a non-routine procedure. Implying an ongoing source-to-target language switch, translation is actually a product of the translator's subjective 'mental metabolism' which involves habitual cognitive mechanisms: inference-making, continuous conceptualization of events, altering vision or worldview to decode and interiorize the source text by mental and associative imagery networking. Background and expert knowledge appear crucial for the translator's processing methods and format.

By and large, translation can be said to somewhat resemble a scanning process occurring within the professional communication framework and aiming at identifying all meaning-bearing elements within the text to enable the translator to correctly convey them switching from the source language to the target language [3, p.52].

In so doing, understanding the message in the source language-text appears crucial for translation practice. What is actually translated in a message or text? Words, or their combinations, or longer stretches of texts, such as phrases and grammatical constructions? The answer is simultaneously "yes" and "no". It is the underlying knowledge verbalized in a source text that is actually conveyed via a switch from one language to another. Therefore, professional translation is a process of transferring expert knowledge from the technical text in the source language into the technical text in the target language. Clearly, understanding a source text is the result of the translator's individual and subjective effort to internalize its substance and verbalize the message conveyed in it, thus enabling the communicants' knowledge sharing.

A source-to-target language switch involves many subtle culture-driven and language-specific 'mental reformatting' exercises: extending and reducing the number of lexical items employed, alternations – often big – in a word order entailing considerable restructuring to fit the target language rules, language-level switch, i.e. grammatical to lexical or vice versa. Indeed, there are many various techniques to compensate for unavailability of certain forms in one of the communicating languages by 'spreading' the meaning over other meaning-carrying elements in the other language [4, p.27].

Translation techniques are being constantly supplemented and renewed by the most recent IT products at the cutting edge of computer technology such as e-dictionaries, translation software, etc. However, the translator's professional success still depends basically on his mature capability which cannot be shaped overnight and requires sustained effort of scrupulous learning, diligent studying, and high motivation.

The implied intricacy behind the translation work which pretends to base itself merely and exclusively on a reasonably sound proficiency in the given language pair is, in fact, determined by multiple other factors including, amongst others, forceful - not necessarily mature - intellect, a taste for a word plus a robust psychological inclination to ever-growing word processing, an irresistible drive towards and overwhelming urge for perfection. All these shape out a professional translator's profile [5, p.86].

The prerequisite for a sustainable translator career is a faculty and aptitude for abstract pattern-building, mental and associative networking, and creativity which would enable the translator's resourcefulness in tailoring ad-hoc tools in many unpredictable translation cases.

The professional translator's personal worldview and imagery are ever-expanding throughout his career into the vast cohesive and consistent networks for ensuring efficient and sustained efforts to process technical meta-and multi-subject texts currently conveyed by expert communities.

What is generally required to do translation work that falls within a specialized, or expert, field? Any text written by an expert or generated through an expert channel advice containing technical or specialized expert knowledge should be attributed to technical profession-specific texts and treated appropriately from the translation standpoint.

The appropriateness of treating a text across any professional communication field is based on accumulating text-specific knowledge. Professional texts are non-routinely comprehensible in their substance or subject matter. Currently, very few texts indeed are monosubject. There is a marked global tendency within expert communities to pool various expertise and dissimilar knowledge together. This results in texts having wide-ranging subject-matter, i.e. a multi-subject nature, or being written ‘crossroads’ of related, border-line, or completely diverse expertise [6, p.5].

The availability of nontransparent, ambiguous or not readily comprehensive stretches in technical source texts may potentially and frequently cause difficulties or failures in comprehending them. Consequently, professional translators working in the English-Russian language pair may often have their creativity challenged by the need to make a remarkable cognitive effort for quick tailoring of nonstandard, irregular, customized, or ad-hoc wording options. Such cases need to be meticulously studied on a case-specific basis to further and enhance translation tools. Also, there are translation cases not difficult to handle in terms of comprehensibility but, rather, they just won’t translate easily. Handling numerous translation cases requires much resourcefulness and expertise which take time and effort to mature [7, p.61].

Technical texts are written to encode not so much general but rather professional experiences and expertise shaped up by years and even decades of field practice. However, the translator anticipating perfectly irreproachable texts from professional communities would make a mistake. Technical source texts may, as well as nontechnical, contain various imperfections and inconsistencies: they may lack much expected cohesion, causing ambiguity.

Basically, there are two ways to approach this issue. The first is to regard technical texts as products of unreachably learned men, abundant in and overburdened with knowledge-specific technicalities and intricately encoded expertise. The second is to regard technical texts as just individual or collective products intended for expert knowledge dissemination and experience sharing. The second way seems more constructive in the way it does not underestimate the translator’s own professional knowledge and expertise needed to do his work professionally [8, p.62].

Navigating through labyrinths of technical texts is generally no easy task unless the translator is well-organized, motivated, and focused. In fact, technical texts are no easier than the rest of the lot in any field: a text may have abundant technicalities intricately worded or may just have a few that can stir you completely distort your attention. Technical terms of law are exactly the case: true expert knowledge, mental alertness, time and enthusiastic input may not prove sufficient for their successful rendering. Major obstacles in comprehending technical texts by the translator are usually his scarce background and specialized knowledge and/or immature language proficiency.

Technical texts are sophisticated documents saturated with multi-subject technical terminology and implicit modality, blending and intermingling within one text stretch. Handling such texts involves an extensive cognitive effort and inferential thinking. Failure to disambiguate difficult stretches in specialist texts may be caused merely by the novelty of a context not encountered before. This necessitates developing the translator’s capability for ad-hoc comprehension [9, p.74].

Largely, they are texts with non-routinely comprehensible wording patterns. Explicit or implicit technicalities across multiple industrial branches, including drilling, require sound background, technical, and expert knowledge. These difficulties can be further burdened by such an objective factor as source and target languages mismatch. The systemic mismatch regarding the English-Russian language pair is summed up as follows:

On the lexical side, technical texts

- are filled with technical realities, *e.g.: long-term anti-spyware tools and consumer education, associated gas improvements guidelines*, often professionalisms or professional jargonisms, such as *adware, pig* conventional wordings, and other untranslatable patterns;

- contain sophisticated linguistic usage, *e.g.: the terms and conditions hereof, and the tariffs and regulations hereinafter throughout the text hereof*, and other field-specific terminology with open-ended meaning, thus denoting ‘all and nothing’ within a technical field, *e. g.: a sufficient cleared balance plus an y unused overdraft facility, overdraft facilities withdrawal; any equipment, software or associated user documentation*; such cases generate ambiguity hindering the ease of finding identifiable linkages within the text or beyond the text and complicating inferential thinking;

- include naming units for social and economic institutions’ hierarchy and in-house departmental positions, such as *Environmental Health Science Associate Professor at Baltimore’s Johns Hopkins Bloomberg School of Public Health, etc.*, which under uncertainty of locations and institutional structures often are nothing but lacunas.

On the grammatical side, technical texts

- convey the meaning of arbitrariness, randomness, conditionality or hypothecation representing respectively an arbitrary, random, conditional or hypothetical action (event, state of affairs, status, etc.) exemplified by many cases of using *Subjunctive Mood* forms, particularly, as regards the events preceding a certain known or implied past event; the subtlety of the English modality is a remarkable mismatch to the Russian modal framework often causing inferential thinking, bridging techniques, and tailored wordings;

- are wrapped up in a sophisticated modal framework (modal verbs and modal constructions) denoting different shades of modal meaning as regards actions, events, and conditions referred to the future, such as *could never have been exposed to, is most (un)likely, it is highly probable*, or the past, such as *could have happened, must have been doing*, etc., expressed by modal verbs in combination with the Perfect Infinitive or Perfect Progressive Infinitive, thus causing lacunas as no such temporal referencing is available in the Russian grammar.

On the syntactical side, technical texts

- contain chain-linked verbs denoting the meaning of intellectual or speech activity, sensing, viewing, desiring, etc., such as *<...>is said to have been closely watching <...>, <...> were seen to have been broadly discussing <...>* requiring much language-level transformation and extensional interpretation;

- are characterized by prolonged text stretches, such as: *to oversee studies that required that research results be allowed to be published; to live by a commitment to making sure that what is produced is the best information research can provide; ... prompted to call for a vigorous investigation to revive a proposal to tighten energy trading rules*;

- include multipart closed-in constructions with partially autonomous status within the sentence, such as: *case management-client involvement, the company’s debt payment waiver, social work case management services operator, the employer-sponsored health insurance premiums, an integrated corporate purchasing database, client-centered social work case management practice*, etc., requiring noticeable language-level transformation and extensional interpretation based on

bridging techniques [10, p.48].

Given this, translating any technical text, i.e. a text abundant in specialized concepts, technicalities, and wide-ranging expertise mix, will necessitate a number of stages to be taken on the translator's part. The structural similarity of source and target texts implies that relationships of equivalence are established between correlated units in the two texts. Target language units in the target text that are used to render the meaning of the respective source language units in the source text can be said to substitute for the latter as their functional equivalents or correspondences. Since language units are often used in their accepted meanings many source language units have regular equivalents in the target language which are used in numerous target texts as substitutes to those units. The translation of technical texts shall give an exact meaning of the source text. Some deviations can be made due to the peculiarities of target language or stylistic issue. It is very important to prevent the loss of meaningful information contained in the source text.

REFERENCES

1. Komissarov V.N. Slovo o perevode. Moskva: "Mezhdunarodnye otnosheniya", 1973. – 216 s.
2. Burak A.L. Perevod i mezhkulturnaya kommunikatsiya: mirivoi uriven'. Moskva, «R-Valent», 2002. – 208 s.
3. Petrova O.V. Vvedeniye v teoriyu i praktiku perevoda. Nizhnii Novgorod, «NGGU im.N.A. Dobrolyubov», 2002. – 84 s.
4. Minyar-Beloruhev R.K. Obshaya teoriya perevoda i interpretatsiya. Moskva, «Voenizdat», 1980. – 237 s.
5. Komissarov V.N., Korrallova A. Praktika perevoda s angliiskogo na ruskiy. Moskva, «Vyshaya shkola», 1990, - 128 s.
6. Imaniyazova N. Nekotorye osobennosti perevoda angliiskih dogovornyh termoniv. Moskva: R-valent, 2007, - 46 s.
7. Arnold I.V. Osnovy lingvisticheskikh issledovaniy. Moskva, 1991 – 189 s.
8. Miram G. Osnovy perevoda. Kiyev, "Nika-centr", 2002, - 248 s.
9. Pivvuyeva U.V., Dvoynina E.V. Posobiye po teorii perevoda (na angliiskom materiale). Moskva, "Vyshaya shkola", 2004 – 193 s.
10. Golikova Zh.A. Perevod s angliiskogo na ruskiy. Minsk, "Novoe izdaniye", 2008, - 287 s.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва, "Международные отношения", 1973. – 216 с.
2. Бурак А.Л. Перевод и межкультурная коммуникация. Москва, «Р-валент», 2002. – 208 с.
3. Петрова О.В. Введение в теорию и практику перевода. Нижний Новгород, «ННГУ им.Н.А.Добролюбова», 2002. – 84 с.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. Москва, «Воениздат», 1980. – 237 с.
5. Komissarov V.N., Korrallova A.L. A manual of translation from English into Russian. Moskva, «Vyshaya shkola», 1990, - 128 p.
6. Sandra Berrmann, Michael Wood Nation, language and ethics of translation. Princeton university press, 2005, - 434 p.
7. Арнольд И.В. Основы лингвистических исследований. Москва, 1991 – 189 с.
8. Мирам Г. Основы перевода. Киев, "Ника-центр", 2002, - 248 с.
9. Пиввуева У.В., Двойнина Е.В. Пособие по теории перевода (на английском материале). Москва, "Высшая школа", 2004 – 193 с.
10. Голикова Ж.А. Перевод с английского на русский. Минск, "Новое издание", 2008, - 287 с.

А.К.СӘДІБЕКОВ, Ж.С.ЕРГУБЕКОВА, Б.У.АТИКОЛ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Askat.sadibekov@ayu.edu.kz)*

ЕЖЕЛГІ ТҮРІК РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН КӨНЕ ТҮРІК ЖАЗУЫ

Авторлар бұл мақалада байырғы түрік жазуының қалыптасуына ежелгі түрік ру-тайпаларының таңбалары әсер еткендігін негіздеуге тырысады. Мақалада түрік рунасының қалыптасуына бағытталған өзге де ғалымдардың пікірлері сарапталған. Авторлар қазіргі таңда белгілі түріктанушылардың ғылыми еңбектеріне шолу жасайды.

Тақырып өзегі - көне түрік жазуының батыс елдерінен не болмаса өзге халықтардың жазу әліпбилерінің әсерінен қалыптасқандығы турасындағы пікірлерге қарсы тұжырым жасау. XVII-XVIII ғасырларда түркология ғылымының негізін қалаған Д.Г.Мессершмидт, Ф.И.Страленберг, В.Томсен, В.Радлов сынды ғалымдардың ежелгі түрік жазуының пайда болуы турасындағы пікірлері ой елегінен өткізеді. Өзінің ұстанған көзқарасын ғылыми дәйектеу үшін түркітану ғылымының беделді ғалымдары А.Аманжоловтың, Қ.Сартқожаұлының, Н.Базылханның, А.Қайыржановтың еңбектеріне сүйенген.

Кілт сөздер: Көне түрік тілі, Түрік бітік, таңбалар, ру-тайпа таңбалары, түрік руна жазуы, түркітану.

А.К.Садібеков, Ж.С.Ергубекова, Б.У.Атикол

Древнетюркская надпись, основанная на символах древнетюркских племен

Авторы стремятся обосновать тот факт, что символы древнетюркских племен повлияли на формирование древнетюркской надписи. В статье рассматриваются мнения других ученых, направленных на формирование турецкой руны. Авторы рассматривают и анализируют научные работы знаменитых тюркологов.

Актуальностью темы являются выводы против идеи, что древнетюркская письменность формировалась под влиянием письменности западных стран или письменности других народов. В статье осмысливаются взгляды на древнетюркскую письменность таких ученых, как Д.Г.Мессершмидт, Ф.Страленберг, В.Томсен и В.Радлов, основавших тюркологические науки в XVII-XVIII веках. Чтобы научно обосновать свою позицию, авторы опирались на работы выдающихся ученых-тюркологов, таких как А.Аманжолов, К.Сартқожаұлы, Н.Базылхан, А.Каиржанов.

Ключевые слова: древний тюркский язык, тюркские надписи, символы, племенные символы, тюркские рунические надписи, тюркология.

A.K.Sadibekov, Zh.S.Yergubekova, B.U.Atikol

Ancient Turkic Inscription Based on Symbols of Ancient Turkic Tribes

The author seeks to substantiate the fact that the symbols of the ancient Turkic tribes influenced the formation of ancient Turkic inscription. This article discusses the views of other scientists of this research area. The author reviews and analyzes the scientific works of famous turkologists. The topicality of this paper is the conclusions against the idea that the ancient Turkic writing was formed from Western countries or under the influence of other peoples writings. The

article interprets the views of ancient Turkic scripts of such scholars as DG Messerschmidt, F. Stralenberg, V. Thomsen and V. Radlov, who founded the Turkic sciences in the XVII-XVIII centuries. To scientifically substantiate his position, the author relied on the work of eminent Turkologists, such as A. Amanzholov, K. Sartkozhauly, N. Bazykhan, A. Kairzhanov.

Keywords: Ancient Turkic Language, Turkic inscriptions, symbols, tribal symbols, Turkic runic inscriptions, Turkology.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» аталатын мақаласында ежелгі түрік бабаларымыздың өркениетке қосқан үлесі тұрғысында үлкен ойларын артқа тартқан болатын. Аталған мақаласында Елбасы: «Өз жазуы мен мифологиясы бар Қазақстанның ежелгі тұрғындарының озық мәдениеті болды» [1] деп атап көрсеткен. Ұлы даланы ат тұяғымен дүбірлеткен ежелгі түріктердің биік өркениет қалыптастырғанын жан-жақты таратып айтқан Н.Назарбаев мақаласы көпке ой салды. Президент бүгінгі түркітанушылар мен тарихшыларға үлкен тапсырмалар берді. Аталған міндеттерді орындай отырып, түрік ұрпақтарына бабаларының жүріп өткен жолдары мен өркениеті, мәдениеті турасында дұрыс әрі нақты мағлұматтар беру қажеттілігі баса көрсетілген.

Соңғы жылдары түрік өркениетінің айғағы болған байырғы түрік жазуының генезисін ертедегі түріктердің ру-тайпаларының таңбаларынан қалыптасты деген пікірлер айтылып жүр. Мұның қаншалықты тарихи шындыққа жанасымды екендігін бағамдауда ғалымдардың пікірлеріне сүйенеміз.

«Археологиялық фактілер мен жазба деректерге қарағанда далалық көшпелілер жазу қолданғаны анық. Біздің пікірімізше дәл Хүн дәуірінен түрік бітіктің ілкі идеограмма-таңбалық келбеті айқындала беки бастаған. Осы идеограммалар мен таңбалар ғана түрік бітіктің таңба-әріптерінің фонетикалық (акустикалық емес) сұлбасының сақталуына түрткі бола білді. Сондықтан да Хүн дәуірінде түрік бітіктің идеограмма-таңбалық негізі қалана бастады» [2.102]. Бұл ғалым Н.Базылханның көзқарасы. Ғалым өзінің «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» аталатын ғылыми еңбегінде «Түрік бітіктің тарихи-тілдік негіздері: Түрік бітіктің тарихи шығу тегін, даму барысын хронологиялық тұрғыдан екі дәуірге, ал түріктердің өзге әліпбилі (шетел графикасын қолданған) дәуірін үшінші кезеңге бөліп қарастырамыз:

I дәуір. Ататүрік бітік – б.з.д. II мыңжылдық – б.з. I-III ғасырлар.

II дәуір. Түрік бітік – б.з. IV-XI ғасырлар.

III дәуір. Түрік тілді жазулар – б.з. XI-XXI ғасырлар» [3.14].

Ғылыми еңбекте түрік бітіктің қалыптасу кезеңін ежелден бастау қажеттігі сөз болды. XX ғасырдың зерттеулер нәтижесіндегі көне түрік жазуының қалыптасу уақытын белгілеуде жіберілген ағаттықтар туралы қарастырылды. Заттық дәлелдердің ғылыми айналымға түсуі түрік бітіктің қолданысқа ену кезеңін б.з. III-IV ғасырларынан б.з.д. VI-III ғасырларға жылжытуға мүмкіндік беріп отыр.

1950-1980 ж.ж. қазақстандық археологтар көптеген қазба жұмыстарын жүргізді. Ыждаһатты еңбек нәтижесінде мол тарихи жәдігерлерді ғылыми айналымға қосты. Осылайша түркі бабалардың өркениет биігінде ғұмыр кешкендігіне айғақтар табылды.

Сондай деректердің біріне тоқталсақ. XX ғасырда көп жыл түрік бітіктің қалыптасу кезеңіне айғақ боларлық заттық деректер табылмағаны белгілі. Түркітанушы-ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы ғұн жазуына байланысты мынадай деректерді алға тартады: «1982 жылы Моңғол археологтары Бұлғын аймағындағы Бабалы (Өвгөнт) бөктеріне жерленген Хунну моласынан қыруар олжа тапты. Олардың ішінде алтынмен аптап, күміспен күптелген ат әбзелдері, сом алтыннан құйылған 39 қапсырма сияқты мүліктерге қоса, дөңгелек үстіндегі алтыннан шеніп жасаған пенгей (пенгей - медальон, қаңғай - медаль) де бар еді.

Дүние жүзі ғалымдарының зарыға күткені де осы пеңгей сияқты деректі айғақ болатын» -дей келіп, диаметрі 3,5 см болатын пеңгейдің ортасында қауметті коба сақалы, қияқ мұрты бар адамның бейнесі шекілгенін, бейненің екі жағына көне руниканың 9 әрпінен тұратын 4 сөз жазылғанын айтады. Жазудың транскрипциясында «Ой - Сеңгір», «Елші ынты» деген сөздер бар екен [4.455-456]. Жоғарыда келтірілген тарихи деректер ғұндардың өзіне тән жазуы болғандығын ғылыми тұрғыдан дәлелдей түседі.

Қазіргі таңда байырғы түрік жазуы қашалған ескерткіштер еліміздің аумағынан көптеп табылуда. Археолог ғалымдардың тынымсыз еңбегінің нәтижесінде, ежелгі түрік даласының тарихи жауһарлары ғылыми айналымға қосылуда. Мұндағы жазуларды оқу, оны бүгінгі тілге аудару қажырлы еңбек пен телегей білікті қажет етеді. Ғалымдар Күлтегін жазуына дейін бабаларымыз тұтынған жазудың болғанын айтып жүр. Бүгінгі таңда байырғы түрік жазуын бабаларымыз XV ғасыр бойы қолданғандығы жөнінде мәлімдеген. «Руникалық әліппені VI ғасырдың аяқ кезінде Естеми қаған одан әрі шындай түсті. Ол халықаралық қатынастарды, атап айтқанда, Византиямен күрделі дипломатиялық келіссөздер жүргізу үшін қажет болған еді. Түркі әліппесі өзінің қарапайым әрі жеңілдігі арқасында орасан зор кеңістікте мейлінше тез шапшаңдықпен тарады. Мұның өзі оның кең көлемде меңгерілуіне мүмкіндік берді» [5.100]. Демек көне түрік жазуы халықаралық дәрежедегі жазу болған деп негіздеуге де толық мүмкіндік бар.

Ал, енді осы түрік бітіктің түркілердің төл жазуы екендігін қалай дәлелдейміз? Біздің бұлай сенімді түрде айтуымызға қандай негіз бар? Міне осы сұрақтарға жауап іздеп көрсек.

XX ғасырдың екінші жартысында түркологтардың байырғы түрік жазуының генезисі төңірегінде түрлі болжамдар болды. Әдепкідегі Жерорта теңізі руналарының негізінде құрылған деген пікірге келіспейтін ғалымдар да болды. Әртүрлі нұсқа ұсынған ғалымдардың қатарында нанымды ұсыныс білдірген ғалымдардың бір тобы, түрік бітіктің негізі түрік ру-тайпаларының таңбалары болуы мүмкін деген тұжырымы еді. Мұндай көзқарастағы ғалымдар қатарында П.М.Мелиоранский, Н.Маллицкий, А.Соколов, И.А.Батманов, А.Дж.Эмре, Ә.Марғұлан және т.б. бар еді.

Н.Базылхан ерте замандағы түркілердің жазуы қалыптасуына әсер еткен таңбалар екеніне сенім білдіре отырып, өз ойын былай жеткізеді: «Түрік бітіктің өзі таңбалар мен пикто-идеограммалық негізде пайда болды деген пікір ғылыми тұрғыдан көңілге қонады. Олай дейтініміз сол таңбалар кезінде жазу-сызудың қалыптасуына әсер еткен алғашқы элементтер еді, солар арқылы түрік бітік фоно-морфемдік әліпби дәрежесіне жетті.

Еуразия даласындағы көшпелілер мекендеген аймақтарда кездесетін, тарихи бастауы тас және қола дәуірлерінде жатқан сан мыңдаған петроглифтер, сурет, таңба, идеограммалар жазу-сызудың «алғашқы ілкі үлгілері» деуге болады. Алтайлық тектіл теориясы тұрғысынан алғанда мұндай құбылысты жалпы адамзат тіл-үн қата бастаған дәуірлердегі белгілі бір пиктограммалар, идеограммалар арқылы фонациялық, дыбыстық құрылымның белгіленуі, «тіл бітуі» деп түсінген жөн. Бұл, әрине, ұзақ уақытқа созылған үрдіс екені белгілі. Хұн, сянби, тоба, жужан, түрік мемлекетерінде түрік тілінің табиғи болмысын нақты айқындау үшін тіл тұтастығын сақтаудың орны ерекше болды. Ататүрік бітіктің ілкі таңбалары, соның негізінде орныққан әліпби құрамы түрік бітіктің қалыптасуына негіз болды» [3.21].

Ғалымның ойын ғылыми негіздеуге себеп жоқ емес. Түркі халықтарының ру-тайпаларының негізінде көне түрік жазуының қалыптасуы әбден мүмкін. Себебі бүгіндегі қазақ руларындағы және өзге түркі халықтарындағы сақталған белгі таңбалардың болуы және оның түрік бітіктегі фонеманың графикасымен сәйкес келуі біздің ойымызды нақтылай түседі (1-кесте).

Кесте 1 - Қазақ халқының ру таңбалары. (<https://kk.wikipedia.org/wiki/>)

Қазақ жүздері	Таңбалық белгілері
<u>Ұлы жүз</u> руларының таңбалары	
<u>Орта жүз</u> руларының таңбалары	
<u>Кіші жүз</u> руларының таңбалары	

П.Злобин өзінің «Тюркская письменность произошла от родовой тамги» аталатын мақаласында түрік бітіктің қалыптасуы ұзақ ғасырлардан жалғасқан таңба-белгілерден бастау алатынын жазады: «Еще в конце XIX века видный немецкий ученый А.Шифнер сделал предположение о самостоятельном происхождении древнетюркского письма на основе родовых тамговых знаков прототюркских скотоводческих племен. Позицию Шифнера поддержал выдающийся русский ученый-востоковед Н.Аристов, который, доказывая местное тамговое происхождение тюркских рун, выявил внешнее сходство с ними 29 из 38 знаков орхон-енисейского алфавита. Позднее эту точку зрения отстаивали русские ученые Н.Маллицкий и А.Соколов, а в наше время И.Батманов, заявивший о наиболее вероятном происхождении древних тюркских рун из «...местных тамг и других идеограмм» [7].

Тарихшы ғалым К.Торланбаева ежелгі түркілердің жазу-сызу мәдениетінің ертеден бастау алғанын жазады. А.Аманжоловтың көне түрік жазуының генезисі бойынша айтқан ойларына сүйене отырып, ғалымның мына пікірін келтіреді: «Палеографические и фонологические связи тюркских рунических знаков (графем) свидетельствуют о длительной эволюции тюркского рунического письма в процессе становления древнетюркской речи, завершившийся в общих чертах не позже IV-I тысячелетий до н.э. Следовательно, тюркский рунический алфавит, история и генетические связи которого получают принципиально новое освещение, может стать исключительно важным источником для исторической фонетики тюркских языков» [8.158].

А.К.Каиржанов «Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников)» аталатын Мақаласында ежелгі түркі руникалық әліпбиінің шығу мәселелерін қарастырады. Автор руна жазуының шығуының финдік-арамейлік болжамы мен соғды теориясы атты екі көзқарасты сынайды. Аталған жұмыста екі дәуірдің қиылысында Ұлы даланы мекендеген түркі тайпаларына тән таңба және таңба тәрізді белгілер негізінде құрастырылған көне түркі руна әліпбиінің таңбалық (пиктографиялық) қалыптасуының теориясын негіздейді.

Бүгінгі күнге дейін түрік бітіктің қалыптасуы төңірегіндегі негізгі ойларды саралай келе былай дейді: «По проблеме происхождения тюркской руники существует три подхода, три гипотезы: 1) влияние финикийского (арамейского) письма; 2) в основе тюркских рун лежит согдийское письмо; 3) основой тюркских рун является эволюция тамги и тамгообразных знаков-пиктограмм» [9.12].

Автор көне түрік жазуының генезисін таңбалардан, таңбатектес белгі-пиктограммадан құралды деген пікірді негіздейді. «В древнейшую эпоху тамги были символами в культурной жизни кочевников, которые обладали особой мифологической сутью. Прежде всего, тамга отражает статус и независимость конкретного рода или племенного союза. Например, каждый из 24-х огузских родов и многочисленных кыпчакских племенных союзов имели свою собственную тамгу, которым отмечали ареал своего обитания в кормящем и вмещающем ландшафте. При помощи тамги они помечали внешнюю границу племени, рода или пределы тюркских государств» [9.15].

Таңбаларды салыстырмалы түрде зерттеген ғалым түрік бітіктегі таңбалар мен көшпенділердің таңбаларын сараптай келе, 32 таңбаның дәлме-дәл сәйкес келгенін жазады (2-кесте). Графикалық үлгісі өзгеше болған 10 таңбаның ежелгі өзге алфавиттер негізінде пайда болуы мүмкін екендігін немесе әліпбиді жасау барысында ешбір алфавитке тәуелсіз, жасақталған болуы ықтимал деген көзқарасын білдіреді.

Таңбалық (пиктографиялық (идеографиялық) теорияның толық ғылыми негізделмегендігін өкінішпен жазған автор, мұның нақтыланбауының себебін еуразиялық көшпенділер таңбаларының толыққанды жинақталмауынан деп түсіндіреді. Мұнан әрі өз ойын: «Кроме того, нельзя объяснить происхождение тюркских рун, опираясь, например, на тамги только одной Монголии и на неполное собрание тамги Алтая. Это касается некоторых квазинаучных публикаций на одной шестой части суши. Кстати, подобную назойливую бесталанную публикацию наблюдаем за последние годы в республике Казахстан. Эти авторы считают, что их труды - последнее и окончательное слово в рунологии. К сожалению, эти авторы не смогли привлечь для анализа материалы из трудов следующих ученых: С.Аманжолова, О.Акчокраклы, И.Баски, В.В.Вострова и М.С.Муканова, А.Н.Гертмана, В.С.Драчука, Э.Махмута, М.Ч.Кудаева, П.И.Кеппена, П.Небольшина, В.С.Ольховского, Э.И.Соломоника, Э.Триярского, В.И.Филоненко, С.А.Яценко и др.» [9.14] деп сабақтайды.

Түркі өркениеті мәселелерін қарастыра отырып, түркі жазуын, олардың діни наным-сенімдерін, дүниетанымдық көзқарастарын тек қана өткен тарихтың еншісі ретінде ғана қабылдап қоймай, оны халқымыздың бүгінгі тыныс-тіршілігінің рухани сұранысына бағытталған тарихи санамыздың орнығуына тікелей қызмет ететін бағытта қарастырудың маңыздылығын атап өтуіміз қажет. Осы тұрғыдан келгенде отандық зерттеушілердің алдында үлкен міндеттер тұр. Президент Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» аталатын мақаласындағы басты міндеттер мен тапсырмаларға орай өз пікірімізді білдіргім келеді.

2-Кесте. Байырғы түрік жазуының ру-тайпалардың таңбаларымен салыстырылуы (А.К.Каиржанов. Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников)

№	Талас рунасы	Енисей рунасы	Орхон рунасы	Белгісі	Таңбалар
1	2	3	4	5	6
1.	!	!	!	s'	!
2.	⊕ ⊗ ⊘ ⊙ ⊚	⊗ ⊘ ⊙ ⊚ ⊛ ⊜	⊗ ⊙ ⊚	m, m'	○ ○ ⊗ ⊚ ⊛
3.		↓ ↑	↓	q - o, u	↓ ↑
4.	! !	! ⊗ ⊘ ⊙ !	!	ī, i (e)	!
5.	> <	> <	> ε ε	o, u	> ^
6.	≈	≈ h	♂ ♂ h	t	h ♂
7.	∫	∫ ∫ ∫ ∫ ∫	∫ ∫ ∫ ∫	b	∫ ∫
8.	χ	∫ ∫ ∫ ∫	∫ ∫ ∫ ∫	b'	∫ ∫ ∫ ∫
9.	λ	λ λ γ	λ γ	ē, ē'	γ * λ γ λ
10.	x	x + ⊗ ⊛	x +	d' (t')	x ± +
11.	ε ε	ε λ ε ε	ε	g'	ε
12.	∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ?	∅ ∅ ∅	j	∅ ∅ ∅ ∅ ∅
13.		∅ ∅ ∅ ∅ ? ∅ ∅ ∅	∅ ∅	j'	∅ ∅ ∅ ∅ ∅
14.	И И	И И И И	И И	q	И Ӣ
15.		↓ ↑	↓	q - o, u	↑ ↓
16.		▷ ◁ ▽	▷ ◁	q - i	▷ ▽ ◁
17.	э э	э э х ф	э э э	h'	э э
18.		В В В В	В В В В	k' - ō, ū	В В
19.	↓ L	↓ L M Y	↓ Y	l	Y
20.	Y	Y	Y	l'	Y
21.	∫ ∫	∫ ∫ M	∫ ∫	n	∫ ∫ ∫ ∫ ∫
22.	∫	∫ ∅ ∅ ∅ ∅	∫	ŋ, ŋ'	∅ ∫ ∅
23.	∫ ∫ M	∫ ∫ Y ∫ ∫ ∫	∫ Y	r	∫
24.	Y	Y	Y	r'	Y Y
25.	Y Y	Y Y ∫	Y Y ∫	s	Y
26.	∫ ∫	∫ ∫ ∅ ∅ ∅ ∅	∫ Y ∅	š	Y ∫ ∫ ∅
27.	И	И И И И И	И И И	t'	И
28.	∫ ∫ ∫ ∫ ∫	∫ ∫ ∫	∫ ∫	š'	∫ ∫ ∫
29.	^	Y ∫ ∅ ∅	∫ I	z, z'	Y ^
30.		M	M	lt, l't'	M M M
31.	⊙	⊙ ⊙	⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	nt, n't'	⊙ ⊙
32.		⊗	⊗	rt	⊗ ⊗ ⊗

Біз түрік өркениетін кешенді түрде, ғылыми тұрғыдан әдістік, әдістемелік, теориялық мәселелеріне де, қоғамдық-әлеуметтік, мәдени, саяси мән маңызына да қатысты аспектілері бойынша қарастыруымыз қажет. Түркілердің отырықшы мәдениеті, жазуы, тілі, әдебиеті, дәстүрлі мәдениеті, тарихы, дүниетанымы туралы мәселелердің ең алдымен тарихи негіздерін зерттеу қажет. Басқаша сөзбен айтқанда, түркілердің өркениетін әлемдік тарихи үрдістермен үйлестіре отырып, оның тұтастай жалпы адамзаттық нышандары, әлем тарихындағы орны мен рөлін айқындап алуымыз қажет. Осы күнге дейін тарих ғылымында үстем болып келген еуроцентристік көзқарастарды әшкерелей отырып, түркі өркениетінің лайықты бағасын беру күн тәртібіндегі өзекті мәселе болып қала бермек. Ежелгі түріктердің өркениеті б.д.д. өркендегенін жақсы білеміз. Олардың тұрмысында қолданған бұйымдары, құрал-жабдықтары, тау аңғарларында қашап қалдырған философиялық туындылары осындай пікір қалыптастырды. Алғашқы жазу-сызуды қолданған түріктердің артында толық зерттелмеген мол мұралар бар.

Н.Константинов, В.Соенов, С.Трифанова, С.Святко ежелгі түріктердің мәдениеті мен тарихын талдаған ғылыми мақаласында ежелгі түріктердің мәдениетін зерттей келе, олардың қайтыс болған кісілердің мүрдесіне жылқы мен адамды бірге қою дәстүрі маңызды рөл атқаратынын жазады. Бұл дәстүрдің б.д.д. IX-VIII ғасырларда алғаш рет Алтайдан басталғанын тұжырымдайды. Ғалым А.А.Тишкин, Е.М.Тостчакова, С.И.Руденколардың пікірлеріне сүйене отырып түрік өркениетінің қалыптасу жайындағы ойларын баяндайды. «As we shall see below, in the study of Türkic culture, an important role is assigned to burials consisting of humans and horses. Burials with horses first appear in the Altai in the 9th–8th century BC (Tischkin, 2011: 278). The tradition of placing a horse in a grave along with its owner continued in the region until the 1930s (Tostchakova, 1978: 128–129, 141). The Early Iron Age saw the development of the famous Pazyryk Culture (5th – 3rd centuries BC). Pazyryk frozen tombs received international recognition thanks to the exceptional preservation of a variety of finds consisting of organic materials, embalmed human mummies, and the bodies of horses (Rudenko, 1953, 1960; Polosmak, 2001).»[10.4].

Жоғарыдағыдай нақтылы пікір білдіруімізге де себеп жоқ емес. XIX-XX ғасырларда Еуропа ғалымдарының асығыс, атүсті шығарған тұжырымдары бүгінгі күні өз маңызын жойып, жаңсақ екендігі анықталып отыр. Біріншіден: Тарихи деректерге тұщымды көңіл бөлінбеген. Ежелгі өркениеттің көркін үрлеген түріктердің тарихы ескерусіз қалған. Сонымен қатар сақтар мен ғұндардың еуропалық патшалықтарды жаулап алып, билік құрған уақыттарындағы мәдени экспанцияның үлес салмағы таразыланбаған. Екіншіден: Ежелгі түріктердің б.з.д. өмір сүру дағдылары, өркениеті, мәдениеті туралы деректер ескерілмеген. Ежелгі түріктердің қолөнері, олардың зергерлік бұйымдары, тұрмыста тұтынған заттары, қару-жарақтардың модельдеріне мән берілмеген. Үшіншіден: Түрік бабалардың діни сенімдері туралы көзқарасы, олардың қоршаған ортаның жаратылысы туралы пәлсәфалық түсініктері назардан тыс қалған. Ежелгі сақ, ғұндардың діни сеніміндегі тәңіршілдік, жаратуштра туралы нанымдарына мән берілмеген. Әрбір қоғамдағы сенімнің деңгейінен, олардың дүниетанымының өлшенетініне көңіл бөлінбеді. Төртіншіден: Көне түріктердің үлесіне енетін тарихи жәдігерлердің тұтынылған кезеңдеріне байланысты деректерге мойынсұнбауы. 1960-1980 жылдары табылған б.з.д. V-IV ғасырларда қолданылған әшекейлер, тұрмыстық заттар, зергерлік бұйымдардың хроникалық деректері ескерілмеген. Аталған заттардан табылған ежелгі түрік бітіктердің маңызына ден қоя отырып, оның

хронологиялық маңызын аша түсуді қажет етеді. Бесіншіден: Ежелгі түрік тайпаларының құрал-саймандарды көнеден қолдануы, тасқа қашап сурет салу дәстүріне назар аудару. Петроглифтер мен таңбалы-идеограммаларды қашап қалдырған түріктердің тасқа жазу дәстүрінің ежелден бастау алатыны қаперге ілінбеген. Алтыншыдан: Ежелден бүгінгі ұрпақтарында сабақтастығын жалғап келе жатқан түркілердің таңбалық дәстүрі мен мәдениетін ескерусіз қалдырған. Қазіргі таңда қолданыста жүрген рулар мен тайпалардың, ұлыстардың таңбалық дәстүріне көңіл аудармаған. Бүгінгі күнге дейін атадан жалғанып келе жатқан таңбалар мен түрік бітік таңбаларының графикалық ұқсастықтары назар аударарлық айғақ екеніне мән бермеген.

Мақаланы жазу барысында осы күнге дейін түркі әлемін зерттеген ғалымдардың түрік жазуының қалыптасуына бағытталған еңбектерін зерделеп, көне түрік жазуының ежелгі түріктердің төл жазуы болғандығына көзіміз жетті. Түрік бітіктің сыртқы факторлардан енген руникалық жазу екендігі жөніндегі пікірдің қате тұжырым болғанын дәлелдеуге жан-жақты іздендік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. // <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>
2. Базылхан Н. Түрік бітіктану саласының теориялық мәселелері: тарихи-мәдени аспектілері. Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. –Астана: Ер-Дәулет, 2004. -232 бет.
3. Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. 2-том. –Алматы: Дайк-Пресс, -2005 ж. -245 бет.
4. Сартқожаұлы Қ. Хунну жазуы. // Әлем.Альманах. 1. Алматы, 1991.
5. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында». Алматы: – Атамұра, 2003. 288 б.
6. Қазақ рулары. kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_рулары
7. Злобин П. Тюркская письменность произошла от родовой тамги // «Комсомольская Правда» 26.04.2017. <http://www.kp.kz/3252>
8. Торланбаева К.У. Тюркские рунические памятники как источник по истории Казахстана. Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Volume 3, number 307 (2016), 156 – 166. ISSN 2224-5227
9. Каиржанов А. К. Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников) / А. К. Каиржанов // Мова. - 2014. - № 22. - С. 12-24. ISSN 2307-4558.
10. N.Konstantinov, V.Soenov, S.Trifanova, S.Svyatko. History and culture of the early Türkic period: A review of archaeological monuments in the Russian Altai from the 4th–6th century AD. Archaeological Research in Asia. Available online 29 June 2018 ISSN 2352-2267 <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.06.002>

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Uly dalanyń jeti qyry. // <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>
2. Bazylyhan N. Túrik bitiktanyń salasynyń teoriyalyq máseleleri: tarıhı-mádeni aspektileri. Kóne túrki jazýларының zerttelýi: búgini men bolashagy. –Astana: Er-Dáýlet, 2004. -232 bet.

3. Bazyłhan N. Qazaqstan tarihy týraly túrki derektemeleri. 2-tom. -Almaty: Daik-Press, - 2005 j. -245 bet.
4. Sartqojaulı Q. Hýnný jazýy. // Álem.Almanah. 1. Almaty, 1991.
5. Nazarbaev N.Á. «Tarih tolqynynda». Almaty: – Atamura, 2003. 288 b.
6. Qazaq rýlary. kk.wikipedia.org/wiki/Qazaq_rýlary
7. Zlobin P. Tıyrkskaia pısmennost proizoshla ot rodovoi tamgi // «Komsomolskaia Pravda» 26.04.2017. <http://www.kp.kz/3252>
8. Torlanbaeva K.Ý. Tıyrkskie rýnicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii kazahstana. Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Volume 3, number 307 (2016), 156 – 166. ISSN 2224-5227
9. Kaırjanov A. K. Genezis tıyrkskogo rýnicheskogo pisma (na materiale tamgi-znakov evrazijskih kochevnikov) / A. K. Kaırjanov // Mova. - 2014. - № 22. - S. 12-24. ISSN 2307-4558.
10. N.Konstantinov, V.Soenov, S.Trifanova, S.Svyatko. History and culture of the early Tıurkic period: A review of archaeological monuments in the Russian Altai from the 4th–6th century AD. Archaeological Research in Asia. Available online 29 June 2018 ISSN 2352-2267 <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.06.002>
8. Torlanbaeva K.W. Tyurkskie rwnıçeskie pamyatniki kak istočnik po istorii kazaxstana. Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Volume 3, number 307 (2016), 156 – 166. ISSN 2224-5227
9. Kaırjanov A.K. Genezis tyurkskogo rwnıçeskogo pisma (na materiale tamgi-znakov evrazijskix koçevnikov) / A. K. Kaırjanov // Mova. - 2014. - № 22. - S. 12-24. ISSN 2307-4558.
10. Konstantinov N., Soenov V., Trifanova S., Svyatko S. History and culture of the early Tıurkic period: A review of archaeological monuments in the Russian Altai from the 4th–6th century AD. Archaeological Research in Asia. Available online 29 June 2018 ISSN 2352-2267 <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.06.002>

ӘОЖ 342.56

МҒТАР 10.07.01

Б.И.НАҚЫПОВ¹, А.А.АЛАЙДАРОВ²

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ¹balgabay.nakyp@ayu.edu.kz, ²akadil.alaidarov@ayu.edu.kz)*

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақала болашақ мамандардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің қалыптастырудың маңыздылығына арналған. Мақаланың мақсаты болып демократиялық мемлекеттің даму үрдісінде азаматтардың құқықтық санасының деңгейін арттыру үшін мемлекеттің негізгі күш-жігері құқықтық насихатты (қоғамдық заңдық білім беруді жандандыру) кеңейтуге және азаматтық қоғамның тиімді институттарын дамытуға бағытталуы талдап зерттелген. Сондай-ақ, азаматтардың құқықтық санасын, құқықтық сауаттылығы мен мәдениетін жоғарылату, заңдарды сақтамауға және сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік көзқарасын тәрбиелеудің маңыздылығына ерекше көңіл бөлген. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастырудың негізгі факторлары сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім және тәрбие болып табылатынын, сонымен қатар жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің деңгейін арттырудың зор маңызы бар екенін қорытындылаған.

Кілт сөздер: құқық, мәдениет, тұлға, құқықтық мәдениет, демократиялық мемлекет және оның құндылықтары, азаматтық қоғам, құқықтық білім беру, құқықтық тәрбие.

Б.И.Накипов, А.А.Алайдаров

Значение развития правосознания и правовой культуры

Данная статья посвящена значимости развития правосознания и правовой культуры специалистов в процессе образования. В статье проанализировано, что основные усилия государства для повышения уровня правового сознания граждан в процессе развития демократического государства направлены на расширение правовой пропаганды (активизацию общественного юридического образования) и развитие эффективных институтов гражданского общества. В этом цель статьи. Так же особое внимание уделено повышению правового сознания, правовой грамотности и культуры граждан, соблюдению законодательства и воспитанию нетерпимости к коррупции. В итоге отмечено, что основными факторами формирования антикоррупционной культуры являются антикоррупционное образование и воспитание, а также большое значение имеет повышение уровня правовой культуры личности.

Ключевые слова: право, культура, личность, правовая культура, демократическое государство и его ценности, гражданское общество, правовое образование, правовое воспитание.

B.I.Nakipov, A.A.Alaidarov

The Value of the Development of Legal Awareness and Legal Culture

This article is devoted to the analysis of the legal culture of civil society. The purpose of the article is to highlight the value orientations of the legal culture of the Republic of Kazakhstan in the process of developing a democratic state. The essence and structure of legal culture and its features

are considered in the article. The author pays special attention to the study of the value aspects of the legal culture of the Republic of Kazakhstan in the development of a democratic state and the formation of a civil society. The author concludes that the main factors are the formation of an anti-corruption culture of anti-corruption education and training, and great importance is increasing the level of legal culture of the individual. In addition, the main approaches to understanding legal culture have been studied. The scientific work is written on the basis of scientific research of Kazakhstan and foreign authors on the nature of law, legal culture, its values in the formation of civil society and the rule of law in the Republic of Kazakhstan. It concludes that the main principle of civil society advocates free and comprehensive development of the individual in society, and that civil society starts with the appearance of the citizen as a free member of society who is aware of its purpose, endowed with a set of rights and freedom and the duty of responsibility for their actions to the society.

Keywords: law, culture, identity, legal culture, a democratic state and its values, civil society, legal education, legal upbringing.

«Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы», деп басталатын біздің Конституциямыздағы осы сөздерде мемлекеттілігін жаңғыртып, жаңа әділетті қоғам орнатуды мұрат тұтқан сан ұрпақтың тарих сабақтастығы тоғысып жатыр. Мемлекет - аумақтың тұтастығы, азаматтардың топтасқандығы, билік институттары ғана емес, біз сонымен атар ол өз бойына алдыңғы ұрпақтың өмір тәжірибесі мен жарқын болашаққа деген ізгі үмітін сіңірген Конституция деп те білеміз [1].

Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс [2].

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары [3].

Жоғарыда аталған Елбасымыздың басты мақсаттары мен міндеттерін басшылыққа ала отырып, мынаны атап өткіміз келеді. Еліміз көптеген өзгерістер мен толықтыруларға және жаңа заман ағымында алда жүруге барынша күш-жігерін салып жатыр. Алайда, Қазақстан заңнамалары мен кодекстеріне біршама өзгерістер енгізсе, еліміздің экономикасы мен даму үрдісі әлдеқайда алға қарай жылжыр еді. Елімізде әлі де болса, жемқорлық пен заңсыздық басым. Қазақстанның әр азаматы осы жемқорлық пен заңсыздыққа жол бермеудің амалдарын қарастырса, біздің болашағымыз бұдан да жарқын болмақ. Ол үшін азаматтардың құқықтық сана мен құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейде болуы қажет. Халық көп жүретін мекемелер мен халыққа қызмет ету орындарында ақпараттық нұсқаулықтар мен ескертулер, «Заңсыздыққа жол жоқ» тәрізді бейнелі суреттер, заң бұзылған жағдайда қолданылатын жаза түрлері: штраф, арест, бас бостандығынан айрылу т.б. ақпараттар халықтың көз алдарында жиірек болса, заң бұзушылыққа жақын тұрған азаматтардың жүректеріне патриоттық сезім ұшқыны бір сәтке де болса, орнар еді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының негізінде жаңа конституциялық құқық түзілді, оған сәйкес біздің мемлекетіміз үшін неғұрлым қолайлы президенттік басқару нысаны берік орнықты. Мемлекеттік біртұтас биліктің үш тармаққа бөлінуі жүзеге асты.

Конституциядағы қоғам мен мемлекет қызметінің түбегейлі принциптері туралы айтылғандарды ескере отырып, қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты қоғамдық та, мемлекеттік те институттар қамтамасыз етуге тиіс.

Қазақстанның көпұлтты халқының достығын нығайту мен мемлекеттің тәуелсіздігін бекітуде қазақстандық патриотизм принципінің маңызы зор. Оны нығайту үшін мемлекеттің, қоғамдық институттардың, отбасы мен мектептің бірлескен күш-жігері қажет.

Құқықтық саясаттың құрамдас бөлігі, елдің индустриялық-инновациялық дамуын қамтамасыз етудің, оның зияткерлік әлеуетін арттырудың маңызды шарты болып табылатын ғылыми және білім беру қызметін құқықтық реттеу болмақ.

Ғылым - білім беру қызметінің құрамдас бөлігі, өз кезегінде, құқықтық білім беру, құқықтық насихат, яғни құқықтық мәдениет мәселелері болып табылады. Осыған орай, азаматтардың құқықтық санасын, оның ішінде мемлекеттік қызметшілер арасында заңгерлік сауаттылықты арттыру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет. Халық арасында интернет-ресурстарды қоса отырып, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы құқықтық насихаттың сапасын арттыру мен көлемін кеңейту, заңнаманы және құқық қолданудың өзекті проблемалары бойынша, атап айтқанда, азаматтардың күнделікті өмірінде жиі қолданылатын құқық салаларында ғылыми зерттеулерді жандандыру қажет [4].

Ел Конституциясында Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы - адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп тайға таңба басқандай жазылған. Өйткенмен, сананы тұрмыс билеп тұрған елде тасқа басылғанның кәдеге жарауы екіталай. Оның басты кінәраты - көпшілік өз құқықтарын мүлде біле бермейді. Біледі дегеннің өзінде, көкесі барлар немесе қалтасы қалындар «низамды» да қапы қалдырып кетеді. Сондықтан осы саланың олқы түсіп жүрген тұстары жеделдете жетілдіруді талап етеді.

Құқықтық сана - қоғамдық сананың бір түрі. Саяси және моральдық санамен тығыз байланысты. Мазмұны жағынан тиісті мемлекетте қолданылып отырған құқық нормалары, заңдық пен құқықтық тәртібі қылмыс және оны жазалау қоғам мүшелерінің құқықтары мен көзқарастары жатады. Қылмыстылықтың өршіп, азаматтардың әлеуметтік қорғалуының деңгейі төмендеген кезде азаматтарға олардың құқықтарын түсіндіру, олардың мүмкіндіктерін айқындаудың маңызы өте зор.

Әдетте біз заң бұзылғанда немесе жемқорлыққа қатысы бар болғанда анықтап жазаға тартамыз. Ал оның не себептен қылмысқа барғандығына, оның шығу тегіне және қоғамдағы әлеуметтік жағдайларына жете мән бермей, бір жақты қараймыз. Бәрімізге белгілі, заң ақиқаттың соңғы нүктесі, адамдар заңды орындау керек, оны талқылауға болмайды, бірақ сол заңды бұзып отырған қоғамда қаншалықты құқықтық сана, құқықтық мәдениет қалыптасқаны бүгінде өзекті мәселе болып отыр [5].

Қазақстандық қоғамдағы құқықтық мәдениет деңгейін қарастыра отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын насихаттауға бағытталған ұлттық идеяның қажеттілігін айта кету қажет. Қазіргі таңда біздің қоғамда келешектегі даму ориентірінің қалыптасу деңгейі өте нашар, ал барлық мемлекеттік саясаттың өзі осы ориентірлер негізінде құрылатынын ескерсек, бұның неге апарып соқтыратыны айқын. Жоқ болып кеткен әлеуметтік саяси құндылықтар қоғамға өзінің кері әсерін көптеп тигізуде. Осының негізінде мемлекет азаматтарды қорғау функциясын белгілі бір дәрежеде жүзеге асыра алмай отыр.

Қазір мемлекет екі параллельді әлемде қатар өмір сүріп келеді; оның бірі – фантомдық легитимділік, яғни заңның қағаз жүзінде ғана болуы, ал екіншісі - біздің қоғамның нақты жағдайы - онда заң да, құқық та қағаз жүзінде қала береді. Бұл құқықты әлеуметтік

құндылық ретінде жоққа шығарып, құқықтық нигилизмге әкеліп соғады. Бұндай жағдайдың орын алу себебі - қазақстандық экономика деңгейі және көптеген азаматтардың өмір сүру деңгейінің құлдырауы. Қоғамда ертеңгі күнге деген сенімсіздік, үмітсіздік дерті өршіп келеді. Бұның барлығы әлеуметтік теңсіздік негізінде болып отыр.

Мынаны атап өткен жөн: қазіргі қоғамның батыстық сипат алуы қалыптасқан әлеуметтік бақылау нормаларына түбегейлі қайшы келуде. Жастардың қалыптасқан әлеуметтік бақылау нормаларымен келіспейтіндігі, қазіргі қоғамдағы құқықтық мәдениет және тәрбие деңгейін құлдыратуы мүмкін, ал аз ғана уақыттан кейін бұл қылмыспен күресу деңгейінің де құлдырауына әкеліп соғатындығы рас. Сондықтан біздің еліміз секілді жас мемлекетке идеалды модель ойластырып табу керектігін атап өткім келеді. Міне, соның негізінде құқықтық мәдениетті әлеуметтік құндылық ретінде танытуға болады. Бұл орайда баспасөз ақпарат құралдарының шексіз мүмкіндіктерінің бар екендігін атап айтайық және осы шексіз мүмкіндіктерді Қазақстан Республикасының гүлденуі үшін жұмыс жасатуымыз керек.

Сондықтан, Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің дамудың басым бағыттарын жүзеге асырғанда мақсатты-бағдарламаларды қолданудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі зор.

Еліміздің өркендеп, алдыңғы қатарда көріну үшін заң қатал, әрі жүйелі болу керек. Құқық тәрбиесін, оқу мен білім алудың негізі деп түсіну, жеке тұлғаның өз ерік-қайрат, жігерімен еркіндік ниетін іске асыруы деп айтуға болады. Ол еңбек пен қоғамдық еңбектің тұтастығын, бірлігін - парасаттылық пен инабаттылықтың, білімділіктің, тұлғалықтың, ісіне талғамын, үлгілері - өмірдің, тіршіліктің, жеке тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Ең бастысы: еңбек пен адамгершілік сапасын қалыптастырады, адамды, жастарды эстетикалық рухта тәрбиелеп, жалпы адами және адамгершілікке бейімделген құқықтық нормаларды айқындап, оларды жарқын болашаққа шақырады, материалдық игілікке жол ашады. Қалыптасқан жүйелі тәртіп ережелері – адамды жан-жақты дамыған, ғұламалыққа көтереді, баулиды, жетелейді. Қазақ халқының ғасырлар бойы дамып қалыптасқан құқықтық нормалары еңбекке, адамгершілікке, ақыл-ойға, парасаттылық пен инабаттылыққа негізделген, үлкен мәдениеттіліктің қайнар бұлағына айналған. Халық тағылымы – даналықтың, ғұламалықтың, күдіреттіліктің, имандылықтың кәусар тамшысы, ағынды тасқыны, дария көлі, мұхиты.

Мемлекеттік жастар саясаты бәсекеге қабілетті жастарды қалыптастыруға бағытталады:

- жастардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жаңаруларға белсенді қатысуы қажет;

- жас ұрпақпен өзара іс-қимыл жасаудың отансүйгіштік сана-сезімді, азаматтық жауапкершілікті арттыру;

- белсенді қоғамдық ұстаным мен саламатты өмір салтын қалыптастыру;

- кәсіпкерлік және инновациялық әлеуетті дамытуға, жас таланттарды табуға және қолдауға бағытталған тиімді моделі әзірлеу қажет.

Жастардың тәрбие мәселесі қоғам үшін әр уақытта өзекті болып келген. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу міндетін мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі маңызды істердің бірі ретінде бүгін ұғыну қажет. Қай кезде де халқымыз өзінің болашағы – жастар тәрбиесіне көңіл бөліп отырған. Ұлт пен ұлыстың аманатын арқалаған жас өскінді тәрбиелеудің жолдары мен амалдары да сан тарау. Солардың ішінде шешуші рөл атқаратын

тәлімі мен тәрбиенің бір түрі – жастарды патриотизм үлгісінде тәрбиелеу маңызды іс саналады.

Құқықтық мәдениетті қалыптастырып дамыту еліміздің болашағын айқындаушы көрсеткіштердің бірі десек, өскелең ұрпаққа сапалы құқықтық білім мен саналы тәрбие беру ұстаздар қауымынан білімділікті, құқықтық білімдерін үнемі жетілдіруді, нормативтік-құқықтық құжаттармен үздіксіз танысып, жұмыс барысында оларды басшылыққа алуды үрдіске айналдыруды, салалық мекемелермен, отбасымен тығыз ынтымақтастық қарым-қатынас орнатуды және қажырлы еңбекті қажет етеді. «Қандай тәрбие болса да, ол ұлттық тәрбие деп аталады, өйткені, ол белгілі бір ұлттың тәрбиелік тәжірибесінде қалыптасып, сол ұлттың өз тілінде жүргізіледі» [6].

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиялық бағдарламасында: «Жастарды қазақстандық патриотизмге шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу қажет. Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкаппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» [7], деп ерекше мән беріп тоқталған болатын. Бұлай екпін түсіріп айтуының өзі қазіргі еліміздің саяси-әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан тәуелсіздікке жетіп отырған тәуелсіз мемлекеттігіміздің тұрақтылығын сақтап, оны болашаққа аманат етуді көздейді. Міне, осы тұрғыдан келсек, мемлекеттік дәрежедегі мәселе білім беру саласында патриоттық сезімде тәрбиелей оқыту мәселесінің өзектілігі әрқашан да маңызды болып қалмақ.

Аталған мәселе бойынша мемлекеттің жүргізіп отырған саясаты да аз емес, атап айтатын болсақ, «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» атты Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы Жарлығында «Құқықтық саясаттың құрамдас бөлігі, елдің индустриялық-инновациялық дамуын қамтамасыз етудің, оның зияткерлік әлеуетін арттырудың маңызды шарты болып табылатын ғылыми және білім беру қызметін құқықтық реттеу болмақ» [8], делінген.

Ұйымдастырушылық-құқықтық сипаттағы іс-шаралармен тығыз байланысты мәселелердің бірі білім мәселесі болып табылады. Қоғамға және мемлекетке адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауға бағдар ұстанған және патриоттық бағыттағы жаңа сипаттағы мамандар керек.

Қазіргі жағдайда түрлі бейіндегі мамандарды дайындаудың проблемаларын шешудегі мемлекеттің мүмкіндіктерін шоғырландыру жолымен өту орынды. Мұндай тәсіл мемлекеттік ресурстардың ысырап болмауына және мамандар даярлаудың сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Құқықтық мәдениеттің жоғары болуы азаматтардың құқықтық бағдарлануын қамтамасыз етеді және кез келген заң бұзушылықтарға, оның ішінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына төзбеуін қалыптастырады. Ол, ең алдымен, халықтың құқықтық санасының даму деңгейіне байланысты.

Бұл орайда, «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі Заңының 5-бабының 6) тармақшасына сәйкес және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысымен бекітілген Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын іске асыру мақсатында «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мамандықтары бойынша үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым

министрінің 2013 жылғы 16 тамыздағы № 343 бұйрығымен бекітілген құжаттың негізінде: Міндетті компонент болып табылатын «Құқық негіздері» пәнін университет мамандықтарының оқу жоспарларында міндетті болуы қажеттілігі бар.

Сонымен қатар, Конституцияның 33 бабында: «Республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады және заңмен белгіленеді», делінген. Азаматтың мемлекеттік қызметке орналасуға тең қолжетімдігі бойынша конституциялық құқығы: мемлекеттік қызметке міндетті конкурстық іріктеу жүргізу; заңнаманы білу бойынша тест тапсыру; кадрлық резервті құру; мемлекеттік қызметшілерді аттестаттау; мемлекеттік қызметшілерді тұрақты оқыту және ынталандыру; мемлекеттік қызметшінің имиджін құру арқылы іске асырылады [9, 269].

2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қолданысқа енгізілді. Заңның 26-бабына сәйкес «Б» корпусының мемлекеттік лауазымдарына алғаш рет түсетін немесе мемлекеттік қызметті тоқтатқаннан кейін оған қайтадан кіретін азаматтар мынадай іріктеу кезеңдерінен өтеді:

- 1) уәкілетті орган айқындаған тәртіппен тесттен өту;
- 2) уәкілетті органның қорытындысын ала отырып, жеке қасиеттерін бағалату;
- 3) «Б» корпусының мемлекеттік әкімшілік лауазымына орналасуға арналған жалпы конкурс [10].

Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Төрағасының 2017 жылғы 21 ақпандағы №40 бұйрығымен Мемлекеттік әкімшілік қызметшілерді, мемлекеттік әкімшілік лауазымдарға орналасуға кандидаттарды тестілеуді ұйымдастыру және бағдарламалары және қағидалары бекітілді.

Мәселен, «Б» корпусы мемлекеттік лауазымдарына кандидаттардың Қазақстан Республикасының заңнамаларын білуге арналған тестілеудің бірінші бағдарламасы бойынша келесі заңдардан тестілеу тапсырады. 1) Конституция (15 сұрақ), 2) «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Заң (15 сұрақ), 3) «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Заң (15 сұрақ), 4) «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заң (15 сұрақ), 5) «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң (15 сұрақ), 6) «Әкімшілік рәсімдер туралы» Заң (15 сұрақ), 7) «Құқықтық актілер туралы» Заң (15 сұрақ), 8) «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Заң (15 сұрақ), 9) «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Заң (15 сұрақ), 10) Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексін (Мемлекеттік қызметшілердің қызметтік әдеп қағидаларын) (10 сұрақ) [11]. Яғни, мемлекеттік қызметтің кез-келген саласына (білім, экономика, қаржы, медицина, құқық қорғау органдары, шаруашылық, экологиялық және т.б.) үміткер азамат жоғарыдағы көрсетілген Қазақстан Республикасының заңнамаларын білуге арналған тестілеуден тапсыруы қажет.

Осы орайда, кез келген саланың болашақ мемлекеттік қызметшілер, болашақ оқытушылардың, мектеп мұғалімдерінің, жалпы білім саласында жұмыс істейтін басқа да мамандардың, дәрігерлердің құқықтық сауаттылығын, құқықтық мәдениетінің, құқықтық санасының, біліктілігін арттыру үшін жоғарыда аталған курсты оқыту мүмкіндігін қарастыру қажет.

Сондықтан, Қазақстан Республикасының тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі «Құқық негіздері», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру негіздері» пәндерінің өтілуі құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің дамудың басым бағыттарын жүзеге асырғанда мақсатты-бағдарламаларды қолданудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі зор.

Азаматтардың құқықтық санасының деңгейін арттыру үшін мемлекеттің негізгі күш-жігері құқықтық насихатты (қоғамдық заңдық білім беруді жандандыру) кеңейтуге және азаматтық қоғамның тиімді институттарын дамытуға бағытталуы қажет. Азаматтардың құқықтық санасын, құқықтық сауаттылығы мен мәдениетін жоғарылату, заңдарды сақтамауға және сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік көзқарасын тәрбиелеу.

Қазақстандық қоғамның жоғары құқықтық мәдениетін қалыптастыру шеңберінде тек қана болашақ адвокаттардың, сот және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік мәдениетінің деңгейін арттыруға ғана емес, сонымен қатар, барлық болашақ мамандардың сапалы құқықтық сауаттылығының даярлығына ерекше көңіл бөлінуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Конституция – Қазақстанның өркені мен өрлеуінің негізі. // «Егемен Қазақстан», 2000 жылғы 30 тамыз.

2. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы. // "Егемен Қазақстан" 10.01.2018 ж., №6.

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Түсініктеме. – Алматы: «Жеті жарғы», 2012, 10 бет.

4. Алайдаров А.Ә. Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі қоғамдық сананы жаңғыртуда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығы. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың стратегиясы - өңірлік экономиканың драйвері: ғылыми-практикалық конференциясының ғылыми еңбектер жинағы. - Ақтөбе: Қ Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2018. - 2 томдық. -Том 2. 189 б.

5. Тойлыбаев Б.А. Құқықтық педагогиканың қалыптасуы — сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың негізі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. Астана. №3-4, 2012.

6. Тілеубергенов Е. Құқықтық идеология және құқықтық психология қалыптастырудағы сана мен мәдениеттің рөлі. Журнал "Заң" № 10 (262), 2017.

7. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. // «Егемен Қазақстан» 2012 жылғы 15 желтоқсандағы № 828.

8. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы». Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы Жарлығы. // «Егемен Қазақстан» 2009 жыл, 28 тамыз.

9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. – Астана, 2018.

10. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>

11. Мемлекеттік әкімшілік лауазымға орналасудың кейбір мәселелері туралы. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Төрағасының 2017 жылғы 21 ақпандағы № 40 бұйрығы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700014939>.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Konstitútsıa – Qazaqstannyń órkeni men órleyiniń negizi /«Egemen Qazaqstan», 2000 jylgy 30 tamyz.
2. Tórtinshi ónerkáriptik revoliútsıa jagdayyndagy damýdyń jańa múmkindikleri. Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń 2018 jylgy 10 qańtardagy Joldaýy. "Egemen Qazaqstan" 10.01.2018 j., №6.
3. Qazaqstan Respýblikasynyń Konstitútsıasy. Túsiniктеme. – Almaty: «Jeti jargy», 2012, 10 bet.
4. Alaidarov A.Á. Qazaqstannyń turaqty damýyn qamtamasyz etýdegi qogamdyq sanany jańgyrtýda quqyqtyq sana men quqyqtyq mádeniетti qalyptastyrdyń mańyzdylygy. Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńgysh Prezidenti – Elbasy N.Ә. Nazarbaevtyń strategiasy - ónirlik ekonomikanyń draiveri: gylımı-praktikalыq konferentsıasynyń gylımı eńbektter jinagy. - Aqtóbe: Q Jubanov atyndagy Aqtóbe ónirlik memlekettik ýniversiteti, 2018. - 2 tomdyq. -Tom 2. 189 b.
5. Toilybaev B.A. Quqyqtyq pedagogikanyń qalyptasýy — sybailas jemqorlyqtyń aldyn alýdyń negizi. Qazaqstannyń gylımy men ómiri. Halyqaralyq gylımı-kópshilik jýrnal. Astana. №3-4, 2012.
6. Tileýbergenov E. Quqyqtyq ideologıa jáne quqyqtyq psihologıa qalyptastyrdagy sana men mádeniетtiń róli. Jýrnal "Zań" № 10 (262), 2017.
7. «Qazaqstan-2050» Strategiasy qalyptasqan memlekettiń jańa saıası bagyty Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti - elbasy N.Á. Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy, Astana q., 2012 jylgy 14 jeltoqsan. // «Egemen Qazaqstan» 2012 jylgy 15 jeltoqsandagy № 828.
8. «Qazaqstan Respýblikasynyń 2010 jyldan 2020 jylga deingi kezeńge arналған quqyqtyq saıasat tujyrymdamasy týraly». Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń 2009 jylgy 28 tamyzdagy Jarlygy. // «Egemen Qazaqstan» 2009 jyl, 28 tamyz.
9. Qazaqstan Respýblikasynyń Konstitútsıasy. Gylımı-praktikalыq túsindirme. – Astana, 2018.
10. «Qazaqstan Respýblikasynyń memlekettik qyzmeti týraly» Qazaqstan Respýblikasynyń Zańy 2015 jylgy 23 qarashadagy № 416-V QRZ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>
11. Memlekettik ákimshilik laýazymga ornalasýdyń kebir máseleleri týraly. Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik qyzmet isteri jáne sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qımyl agenttigi Tóragasynyń 2017 jylgy 21 aqpandagy № 40 buırygy. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700014939>.

Sh.GİRİTLİOĞLU

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
(E-mail: Shareefa0189@yahoo.com)*

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NİN ORTA ASYA'DAKİ ÇIKARLARI VE GÜVENLİK STRATEJİLERİNE YÖNELİK GENEL DEĞERLENDİRME

Çin Halk Cumhuriyetinin güçlenmesi modern uluslararası ilişkilerinde önemli konulardan biri olmaya devam etmektedir. Günümüz uluslararası ilişkiler sahnesinde yükselen yıldız, Çin'in güvenlik politikaları çerçevesinde genel dış politikasının araştırılması büyük önem taşımaktadır, aynı zamanda ÇHC'nin her bölgeye yönelik geliştirdiği stratejiler araştırmacıların dikkatini çekmiş durumdadır. Çin dış politikasının hızlı transformasyonu dolayısıyla belli bir bölgeye uyguladığı politikayı takip etmek hem zor hem de önemli mesele haline gelmiştir. Özellikle Çin açısından jeopolitik önem taşıyan Orta Asya bölgesine yönelik geliştirdiği stratejiler incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada, Pekin'in bölgedeki çıkarları ve hedefleri araştırılmaktadır. Çin hükümetinin bölge devletlerine yönelik güvenlik bağlamında izleyebileceği dış politika stratejileri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya, Dış Politika, Çin Komünist Partisi, Şanghay İşbirliği Örgütü, Çıkar, Strateji.

Ш.Гиритлиоглу

Қытай Халық Республикасының Орталық Азиядағы қауіпсіздік стратегиялары мен мүдделеріне қатысты жалпы талдау

Дамушы елдер арасында ең жылдам нығайып келе жатқан Қытай Халық Республикасы, бүгінгі күнде халықаралық қатынастар саласында өте маңызды тақырыптардың бірі. Әсіресе, соңғы уақытта кейбір өңірлерге байланысты сыртқы саясатын өзгертіп отырған Қытайдың белгілі маңайға байланысты қалыптастырған сыртқы саясат стратегиялары көптеген ғалымдар тарапынан маңызды деп табылады. Орталық Азия секілді Қытайдың геосаяси қызығушылығын оятатын аймаққа байланысты сыртқы саясат және қауіпсіздік стратегиялары мен мүдделері Пекиннің жалпы стратегиясын талдауда маңызды болуы мүмкін. Осы себептерге байланысты, бұл мақалада ҚХР-ның Орталық Азиядағы сыртқы саясатына байланысты жалпы талдау жасалынуда.

Кілт сөздер: Қытай Халық Республикасы, Орталық Азия, сыртқы саясат, Қытай Коммунистік Партиясы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, мүдделер, стратегиялар.

Ш.Гиритлиоглу

Общий анализ стратегии безопасности и интересов Китайской Народной Республики в Центральной Азии

Стремительно укрепляющаяся среди развитых стран Китайская Народная Республика является одной из самых важных тем изучаемых в международных отношениях. Особенно внешняя политика Китая, которая является одной из важнейших тем, изучаемых в международных отношениях. Так как стратегия Пекина по отношению к определенным регионам периодически менялась в зависимости от концепции безопасности. Особенно изучение стратегии внешней политики Китая по отношению к определенному региону,

который представляет геополитический интерес как Центральная Азия. Внешняя политика и стратегия безопасности являются важным аспектом в анализе общей внешнеполитической стратегии Пекина. По этим причинам, в данной статье проводится общий анализ внешней политики КНР в Центральной Азии

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, Центральная Азия, внешняя политика, Китайская коммунистическая партия, Шанхайская организация сотрудничества, интересы, стратегии.

Sh.Giritlioglu

General analysis of security strategies and interests of peoples eneral analysis of security strategies and interests of peoples republic of China in central Asia

The strengthening of the People's Republic of China remains one of the important issues in the modern international relations. The rising China's foreign policy is one of the most important issues in contemporary international relations. At the same time, the strategies developed by PRC for each region have attracted attentions of researchers. It has become more difficult and important issue to analyze Chinese foreign policy on a particular region, because of the expeditious transformations in strategies. Particularly, it is significant to examine the strategies developed intended for Central Asian region, which has geopolitical importance for China. This paper examines the interests and objectives of Beijing in the region.

Keywords: People's Republic of China, Central Asia, Foreign Policy, Chinese Communist Party, Shanghai Cooperation Organization, Interest, Strategy.

Çin günümüz Orta Asya ülkelerinde stratejik jeopolitik, jeo-ekonomik açıdan önemli aktör konumundadır. Coğrafik yakınlıktan dolayı Orta Asya memleketleri ile Çin arasında ilişkiler çok eski dönemlere dayanmaktadır ve ortak tarihi geçmişe sahip oldukları aşikârdır. Bu konu hakkında tezimizin ilerleyen bölümlerinde daha geniş bilgi verilecektir. Bu sayede araştırmacıların analiz ve kıyaslama yapabilmeleri için geçiş tarihi veriler yelpazesi açılmaktadır. Gündemde olan Çin'in Orta Asya ülkelerine yönelik izlediği dış politikasının temel hedefleri ve çıkarları konusu çok yoğun şekilde tartışılmaktadır. Bilim adamlarının merak ettiği soru ÇHC'nin Orta Asya'da izlediği politika sadece bölgesel bir politika mı, yoksa Pekin'in global bir projesinin altyapısını mı oluşturmakta? Bu yönde Çin hükümetinin 21. Yüzyıl başlarından itibaren takip ettiği stratejilerinin incelenmesi önem kazanmaktadır. Bu konuda çalışmaları bulunan Sinoloji bilim adamları ve uzmanların yayınladığı araştırmaların detaylı analizi, güncel konular ve tarihsel çerçeve, uluslararası ortama verdikleri önem v.s. faktörler açısından incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Çin'in Orta Asya'da izlediği dış politika birkaç stratejik yönü kapsamaktadır, bunlar: güvenlik, ekonomi, enerji ve kültürel işbirliği. Araştırma sırasında iç ve dış faktörler ve Pekin'in en çok dikkat ettiği tarihsel çerçeveye önem verilmiştir.

1. Çin'in Orta Asya'daki Çıkarları

Çin dış politikası için önemli bölgelerden biri Orta Asya (Merkezi Asya) olmaktadır. Bir çok sebepten dolayı Pekin Orta Asya ülkeleri ile konstruktif ilişkiler kurma ihtiyacı duymaktadır. SSCB'nin dağılması Orta Asya ülkelerini de mağdur durumuna düşürmüş, Çin'i ise Kuzey-Batı sınırında yeni komşular ile baş etmek zorunda bırakmıştır. Yeni komşuların kendi aralarında sınır problemleri olduğu için Çin'in Xinjang Uygur Otonom bölgesi için potansiyel tehdit yaratmıştır. İlk başlarda Çin hükümeti Batı sınırındaki baş kaldırmış olan separatist ve ekstremist grupları bastırmak ve dengeyi sağlamayı gözlüyordu, ancak Afganistan'da Talibanların, 90-lı yılların sonunda Orta Asya memleketlerinde ise radikal grupların güçlenmesi dolayısıyla Pekin'i terör ile

mücadele platformuna sürüklemiş durumdadır. Bu meseleleri çözmek amacıyla 2001 yılında Çin Halk Cumhuriyetinin inisiyatifi ile Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) kurulmuştur. O yıl ABD'nin Afganistan'da başlattığı anti-terörist operasyonu Orta Asya'daki güçler dengesini bozmuş, bölgeyi uluslararası arenada tekrardan aktif bir bölge konumuna sokmuştur. Orta Asya'nın uluslararası güçler tarafından gündeme gelmesi sadece terör tehlikesinden değil, aynı zamanda bölgenin doğal kaynaklara zengin olması olmuştur. Çin'in hızlı ekonomik gelişimi dolayısıyla Pekin'in enerji güvenliği meselesi ile daha çok ilgilenmesi gerektiği, Orta Asya ise yakıt ithalatı için en avantajlı bölge olması önemini artırmıştı. Aynı zamanda Orta Asya Çin için batı (özellikle Xinjiang) eyaletleri geliştirmek için kullanılabilir yeni bir Pazar alanı idi. Bu şekilde son 20 yıl içerisinde ÇHC'nin Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkileri güvenlik ve sınır meselelerin çözümünden ekonomik ilişkiler seviyesine yükseltmiş ve bölgede lider konumuna gelmiş durumdadır.

Son yıllarda Çin'in dünya ve bölgesel politika açısında yükselen rolü hepimize malumdur, ancak Pekin'in gelecekte izleyeceği strateji belli olmadığı için bir çok çalışmaya konu olmuştur. Bu konuda dikkat çekici çalışmalardan biri Rus bilim adamları tarafından 'Çin merkezietçi' teoridir, buna göre Çin gelenekler felsefesi ve tarihsel mirasını 'kalkan' olarak kullanarak [1, s.248] benmerkezci dünya yaratmaya çalışmaktadır. Ancak ülkedeki (Çin'deki) mevcut siyasi durumun analizi toplumun kapalılığı ve Çin Komünist Partisi (ÇKP)'nin çabaları ile zor olmaktadır.

Şimdilik en çok tartışılan konulardan biri de Pekin'in dünya liderliğine hazır olup olmadığıdır. Bu konu üzerinde yapılan çalışmalarda araştırmacıların dikkatini Çin'in küreselleşme şartlarına uygun dış politika üretebilme kapasitesi çekmektedir. Bağımsız Rus araştırmacı S.G.Luzyanın'a göre ÇHC şimdiden dünya liderliği için altyapıyı bölgesel açıdan oluşturmuş durumdadır. Luzyanın Çin'in 'dar bölgeselciliği aştığına' ve 'gelişmekte olan ülke kompleksinden kurtulduğuna' inanmaktadır [2]. Bir başka bağımsız araştırmacı Çin'li Bobo Lo ise ÇHC'nin küresel güç olduğunu kabul ediyor ancak var olan dış politik altyapı ve ideolojik düşüncenin liderlik için engel olabileceğini ileri sürmektedir. Uzmanın çalışmalarına göre hükümet başındaki ÇKP liderleri konjonktür dolayısıyla sıkışık olduğunu ve liderlik için gerekli ileriye dönük bir yol haritasının bulunmadığına dair düşüncelerini paylaşmaktadır [3]. Bir başka Rus bilim adamı A.İ. Salitskiy ise Çin'in çok kutuplu dünya yaratma gibi global bir projesi olduğunu, ve bu projeye göre hareket ettiğini ileri sürmektedir [4]. Diğer Rus uzman T.A.Shakleina ise Çin'in etrafında yeni bir dünya modeli oluşturma projesi ile ilgili şüpheleri olduğunu, çok kutuplu dünya fikrini dile getirmesine rağmen pratikte bu yönde hareket etmediğini dile getirmektedir [5]. Görüldüğü üzere Çin'in geleceğe yönelik dış politikası ve uluslararası arenada oynayacağı rol konusunda tahminler çoktur, ancak Çin'in gelecekte izleyeceği politika ve sahip olacağı rolü takip edebilmek için ülkenin günümüzde yürütmekte olduğu bölgesel politikaları daha detaylı incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bölgesel yaklaşım Çin'in dış politikasını modelleştirme yöntemlerini soyut bir örnek üzerinde inceleyebilme ve ileriye dönük öngörülerini test etme şansı olmaktadır.

2. 11 Eylül 2001 Öncesi Güvenlik Politikaları

Çin ile bölge ülkeleri arasındaki sınır sorunlarının çözülmesi ve sınır bölgelerinde barış ve güvenliğin sağlanması görevini o dönemde Şanghay Beşlisi çerçevesinde yerine getirilmiştir. Bölge ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kuran Çin, yaptığı anlaşmalarla güvenlik konusunda endişelerini gidermiş ve karşı tarafın kaygı duyduğu sınır meselesini çözüme kavuşturmuştur. Çin'in en büyük güvenlik kaygısı bağımsızlığını kazanan komşu ülkelerin Çin'deki ayrılıkçı bölgeleri harekete geçirme korkusu olmuştur. Bu yüzden ABD'nin 2001 Afganistan harekâtına kadar Çin yönetiminin Orta Asya ülkelerine yönelik güvenlik politikası yeni komşular ile iyi ilişkiler kurmak idi. Bu bağlamda Pekin hükümeti yeni bağımsızlıklarını kazanmış ülkelerin Sovyetler dönemindeki yöneticiler tarafından idare edilmesini sıcak karşılamış ve desteklemiştir. Çin'e göre bu yöneticiler Türkiye'nin bölgedeki Pantürkizm hareketlerine ve radikal İslamcı yönelimlerine karşı mesafeli tutum sergileyeceklerini öngörmüştür. Çin etnik ayrılıkçılık (ethnoseparatism) tehdidinden

kaynaklanan güvenlik kaygılarını Çin yönetimi geleneksel etnocentrizm politikası çerçevesinde çözmeye çalışmıştır [6,s.260].

3. 11 Eylül 2001 Sonrası Güvenlik Politikaları

11 Eylül olaylarından sonra Çin aktif şekilde teröre karşı mücadelesini başlamıştır [7, s.140]. Farklı bir görüş paylaşan Özbekistanlı uzmanlar V. Paramonov ve O.Stolopskiy'in fikrine göre ise Çin'in güvenliğini tehdit eden üç önemli faktörün altını çizmekte, SSCB'nin dağılması, Afganistan'ın güvensizliği ve son olarak ABD'nin bölgedeki askeri varlığı [8, s.7]. Uzmanlara göre ilk iki faktör birbirine bağlı olarak SSCB'nin dağılması ve Afganistan'ın durumu Orta Asya ülkelerin güvenliğinin çok yakından tehdidi demektir. Aynı fikri paylaşan Amerikan analizeci E.Feigenbaum, Çin'in orta Asya'daki en önemli çıkarı bölge ülkelerinin güvenliği olduğunu dile getirmektedir [9, s.67]. Yani Çin'in Orta Asya'daki dış politikasını değerlendirecek olursak meselenin daha kompleks olduğunu söylemek mümkündür, ve analizciler ve uzmanlar meseleye sistemli yaklaşım yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. Özellikle İsviçreli N.Swanstrom Orta Asya ülkelerinde güvenlik için tehdit oluşturabilen yeni ve eski problemlerin etkileşimi ve bu problemlerin temel kaynağı iç politikaların dengesizliği olduğunu söylemektedir [10, s.37]. Kazakistanlı siyaset bilimci E.Karin da aynı şekilde Orta Asya ülkelerindeki güvensizliğin kaynağı terörizm ve ekstremizm değil iç politikalarının dengesizliği olduğunu dile getirmektedir [11].

Çin, bölge ülkelerinin NATO, BİO programlarına katılmalarını ve ABD ile ortak askeri tatbikatlarına dair bir endişe göstermemiştir. Bunun sebebi olarak uzmanlara göre Çin ile ABD arasındaki çıkar çatışması sadece Orta Asya'da değil tüm Asya Pasifik bölgesinde yaşanmıştır. 1999 ve 2000 yıllarında Kırgızistan ve Özbekistan'da radikal İslamcı gruplar tarafından yapılmış saldırılar Çin tarafından pek ciddiye alınmamış, 11 Eylül'den sonra ise Çin'in önderliğinde ŞİÖ güvenlik sistemi güçlendirilmiştir. 2002 yılında Çin-Kırgızistan ve 2006 yılında Çin-Tacikistan ikili askeri tatbikatlar yapılmıştır. Ancak bunların ABD hareketinden sonra gerçekleşmesi, ABD'nin bölge güvenliği için bir tehdit oluşturmaya başladığı düşünülmektedir [6, s.256].

Çin için Asya Pasifik bölgesinde endişe kaynağı olan ABD, bu sefer yanı başında askeri varlığını göstermiştir. Bu durum, Çin'in önemli dış politika inisiyatiflerinden oluşan ŞİÖ'yü birden bire, 'ABD'nin ezici gücü karşısında sönük' hale getirmiştir. Çin diplomasi mantığına göre, bu bölgedeki diğer büyük güçlerin askeri varlığı bir stratejik tehdide dönüşebilir. Ancak bu tehdit, öncelikli olarak bir saldırının kaynağı olmaktan ziyade, şaşırtıcı taktik (diversionary) nitelikli olabilir. Bu bağlamda Çin, Orta Asya'daki jeopolitik etkisini sürdürmenin tek yolu olarak ŞİÖ'ye büyük önem vermektedir. Dolayısıyla uzmanlara göre ŞİÖ çerçevesinde ABD üssünün kapatılmasına ilişkin karar başta Çin'in lehindedir. Zira bu üslerin varlığı Rusya'nın değil, Pekin'in güvenliğini tehdit etmektedir. Olası bir çatışma durumunda ABD'nin askeri varlığı 'ikinci cephe' konumuna düşebilir, Özbekistan ve Afganistan'daki üsler aracılığıyla ABD, Çin'in nükleer tesisleri dahil batı bölgelerindeki stratejik noktalarını hedef alabilir. Ayrıca bu durumda ABD, Çin'in doğu sahillerini kontrol etmekle kalmayıp batı ulaşım yollarını bloke etme imkanına da sahip olabilir. Bu yüzden ABD'nin Çin'in 'arkasına' yerleştiği 11 Eylül sonrasında Orta Asya bölgesi, Çin için stratejik güvenlik açısından önem kazanmıştır. Bu bağlamda Pekin, ŞİÖ yoluyla ABD liderliğindeki Asya ittifak sisteminin yerine, kendi müttefiklerinin değer ve çıkarları ile uyum sağlayan bir sistem oluşturmayı amaçladığını açıkça ilan etmektedir [6, s.256-266].

ABD'nin askeri varlığı, sadece ŞİÖ çerçevesinde oluşturulmak istenen göreceli kapsamlı bölgesel güvenlik sisteminin gelişimine darbe vurmamakla kalmamış, bölge ülkelerinin ABD ile taröle mücadele konusunda işbirliği yapmalarını, ülkelerin her birisinin ABD ile ilişkilerini geliştirmelerine neden olmuş, böylece örgüt içindeki birliği zayıflatmıştır [6, s.266].

Bu yüzden ŞİÖ'nün gücünü sergilemesi, Çin'in ABD'nin Afganistan'a düzenlediği askeri harekattan sonra bölgede kurduğu askeri varlığından duyduğu rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bir yandan doğusunda Güney Kore ve Japonya ile güneyinde Tayvan'da bulunan

Amerikan üsleri ve 11 Eylül sonrasında giderek gelişen Hindistan-ABD ilişkileri nedeniyle ABD tarafından kısıtlanan Çin'in nüfuz alanı artık Kırgızistan'daki Amerikan askeri varlığıyla iyiden iyiye çevrelenmiştir. Diğer yandan ise ABD'nin Afganistan harekatı, ayrılıkçı hareketlara karşı uyguladığı sert politikalarını haklı göstermek için Çin'e tarihi bir imkan sunmuştur [6, s.266].

Kısa bir süre için ortak tehdit olarak algılanan terörizme karşı asimetrik dengeleme çerçevesinde Rusya hava sahasını açarak, Çin ise Afganistan'la sınırını kapatarak ABD'ye destek vermiştir. Ancak Afganistan'daki harekatının aktif evresi bitmesine rağmen, ABD'nin bölgedeki orta ve uzun vadeli çıkarlarını açıklamasıyla Rusya ve Çin, ABD'yi kendi bölgelerindeki çıkarlarına bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. Bu algılama, önce bir forum olarak görülen ve işlevsel olmayan ŞİÖ'nün 2002 yılından bu yana kurumsallaşmasına neden olmuştur. ABD'nin toplam kapasitesini tehdit olarak gören Rusya ve Çin, ABD'nin askeri varlığını ve revizyonist niyetlerini de tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Bu unsurlar, Rusya ve Çin'i ABD'ye karşı birleşmeye teşvik etmiştir. Zira sistemdeki durumunu muhafaza etmek isteyen bu iki devlet ABD'nin bölgedeki statükoyu bozacak olası bir yaklaşımdan endişe duymuştur. ABD de bölgede güvenlik mekanizması kurmak isteyen Çin ve Rusya'nın karşısında ağırlığını koymuş ve gücünü dengelemek isteyen bu iki devleti güçlerini arttırmaya sevk etmiştir [6, s.267].

1990'ların sonunda Çin'in ABD'nin konumundan duyduğu rahatsızlık, 2001 sonrası ABD'nin bölgeye askeri üslerini yerleştirmesi ve bölge ülkelerinin de kendisine yardım vaadinde bulunması ile daha da artmıştır. Başta Afganistan harekatı, Çin'in bir nevi sorunlarına çözüm olmuşsa da ABD yetkililerin 'bölge güvenliğinden artık biz sorumluyuz' mesajını veren davranışları, Çin'in güvenlik girişimlerine darbe olarak algılanmıştır. Bununla birlikte Rusya, Çin'in kendi nüfusunun ihtiyaçlarına hitap edecek şekilde gelişmiş olmasını istememekte ve 'arka bahçesi' olarak gördüğü bölgede karşısında çok güçlü bir Çin görmeyi de arzu etmemektedir. Örneğin, Rusya, Çin'in bölge ülkelerinde askeri varlığa sahip olma ihtimaline bile tahammül edememektedir. Güvenlik kaygıları taşıyan Rusya, 2005 yılında ABD'nin boşalttığı Özbekistan'daki Hanabad Üssü'ne kendi askerlerini yerleştirmek için çaba sarf etmişse de bu girişim başarılı olmamıştır [6, s.267].

Çin ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkileri sadece sınır güvenliği ve Uygur ayrılıkçılığı açısından değerlendirmek yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Çin bilim adamı Syun Gunkay'ın yazılarına atıfta bulunacak olursak Çin'in milli güvenliği jeopolitik gerginlik ve lokal çatışmalara bağlı olduğu gibi güncel meseleler, finansal krizler, terörizm hatta ekolojiye bağlı olarak ele alınmalıdır [12]. Buradan Çin'in yakın vadede Orta Asya ülkelerinde terörist ve ayrılıkçı grupların temelini ortadan kaldırılmasını hedeflediğini söylemek mümkündür, terörü oluşturan temeller ise gelişmekte olan ülkelerde sınıflar arası uçurum, yolsuzluk ve bölge gelişiminde dengesizlik olduğu Pekin yönetimine malumdur. Yani Orta Asya ülkelerinin modern yönetim altında stabil gelişimi Çin'in işine yaramaktadır. Buradan yola çıkarak Çin ile Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerinin yoğunlaşmasını açıklamak mümkün olacaktır.

SONUÇ

Çin ve Orta Asya ülkeleri ekonomik ilişkilerini birkaç etaptan oluşmuştur, ilk önce yukarıda bahsedildiği üzere SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya ülkeleri zayıf olup ekonomik ilişkileri koordine edebilmeleri için zaman ihtiyacı vardı, ikinci olarak Xinjiang Otonom Uygur Bölgesi 1992'den sonra hükümet tarafından siyasi reformlar ve açılma politikasına dahil olmuştur [13, s.12]. Çin resmi olarak Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını tanıyana kadar Uygur bölgesi siyasi reformlar kapsamını girmemiş ve hiçbir ekonomik gelişim söz konusu değildi. 1992'den itibaren Xinjiang Uygur Otonom bölgesine daha çok önem vermeye başlayan Çin, bölgeyi genel ekonomik entegrasyon yaptırımı çerçevesine almıştır. Zhang Guang'a göre Uygur Otonom bölgesi endüstriyel merkezlerden uzakta olduğu için daha çok yatırıma ihtiyaç oluşmaktadır [14, s.147]. Zhang Baohui Uygur Otonom bölgesinin ekonomik gelişimi Çin'in genel iç politikası ve kuzey batı komşular ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli olduğunu söylemektedir [15].

Çin'in Orta Asya'da oynadığı rol Çin'in genel anlamda dünyada oynadığı rolünün modelidir. Böylece Çin'in hem sosyo-ekonomik stratejilerini, hem siyasi sisteminin özelliklerini, hem de dış politikasında gelenekler ve yeniliklerinin oluşumu sürecini takip edebilme şansı elde etmiş olmaktadır. Bunun gibi faktörlerin değerlendirmesine göre uluslararası sistemin önemli oyuncularından biri konumundaki Çin'in dış politikasına dair öngörüler de farklı olabilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Korsun V.A. (2011). Vneshnepoliticheskij mehanizm s kitajskoj spetsifikoj // Vneshnepoliticheskij protsess v stranakh Vostoka: nauch. Izd. / ed. by D.V. Streltsov. M. : Aspekt Press.
2. Luzyanin S.G. (2011) Vneshnaya politika Kitaya do 2020 goda. Prognosticheskij diskurs. // Perspektivy [Elektronnyj resurs]. Elektron. zhurn. URL: <http://perspektivy.org>, (Erişim tarihi: 11.11.2018)
3. Bobo Lo. (2010) Postoyannaya perezarguzka Kitaya // Rossiya v global'noj politike. [Elektronnyj resurs]. Elektron. zhurn. URL: www.globalaffairs.ru, (Erişim tarihi: 10.11.2018)
4. Salitskiy A.I. (2012) Politsentrizm i novaya bipolyarnost' sovremennogo mira: vozmozhnosti dlya natsional'nykh gosudarstv. // Novoe vostochnoe obozrenie [Elektronnyj resurs]. Elektron. zhurn. URL: <http://www.ru.journal-neo.com/node/15336>, (Erişim tarihi: 10.11.2018)
5. Shakleina T.A. (2010) Velikie derzhavi I regional'nye podsistemy // Mezhdunarodnye protsessy. [Elektron.zhurn.]. URL: <http://intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm>, (Erişim tarihi: 10.11.2018)
6. Nogayeva, A. (2011). Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları. Ankara. USAK Yayınları.
7. Zhao Huasheng. Central Asia in China's diplomacy. Central Asia: Views from Moscow, Washington and Beijing. New York, ss. 137–215.
8. Paramonov V., Stolpovskij O. (2008). Interesy bezopasnosti Kitaya v Tsentral'noj Azii. Informatsionno-analiticheskij doklad.
9. Feigenbaum E.A. (2011). Central Asia Contingencies. Managing instability on China's periphery: New York. Council on foreign relations.
10. Swanstrom N. (2010). Traditional and Non-Traditional Security Threats in Central Asia: Connecting the New and the Old . Ed: N. Swanstrom. China and Eurasia Forum [Electronic source]. Electronic data. Volume 8, No. 2 (2010) pp. 35–51. Mode access: <http://www.chinaeurasia.org>, (Erişim tarihi: 11.11.2018)
11. Karin E. (2011). Narastanie vnutrennij nestabil'nosti v Tsentral'noj Azii mozhet privesti k oslableniju sistemi natsional'noj i regional'noj bezopasnosti // Informatsionno-analiticheskij tsentr. [Elektronnyj resurs]. Elektron. zhurn. URL: <http://www.ia-centr.ru>, (Erişim tarihi: 10.11.2018)
12. Syun Guankai. (2009). Vseob'emlyuschaya kontseptsiya natsional'noj bezopasnosti Kitaya. Rossiya v global'noj politike. [Elektronnyj resurs]. Elektron. zhurn. URL: www.globalaffairs.ru, (Erişim tarihi: 10.11.2018)
13. Bondarenko A.V. (2010) Sin'tsyan-Ujgurskij VTONOMNYJ RAJON Kitaya v nachale XXI veka. M. : IDV RAN.
14. Zhang, Guang. (1995). Zhongguo de Waijiao Zhengce (Çin'in Dış İlişkiler Politikası). Pekin: Uluslararası Bilgi Neşriyatı.
15. Zhang, Baohui. Chinese Foreign Policy in Transition: Trends and Implications, <http://journals.sub.uni-hamburg.de/giga/jcca/article/view/254/254>, (Erişim tarihi: 10.11.2018).

Қ.Т.БИТЕМИРОВ, А.Н.НАРТАЙ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: Sarapshy.tk@mail.ru)*

ГЕНЕТИКАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ: НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР МЕН НОРМАЛАР

Мақалада қазіргі кездегі ең өзекті мәселелердің бірі ДНК құрылымын өзгертуге бағытталған зерттеулерді жүргізуге құқықтық және этикалық тұрғыдан сипаттама беріледі. Генетика мен биомедицина саласындағы негізгі ережелер мен нормаларға талдау жасалынады. ДНК құрылымындағы белгілі бір генді, келесі бір генмен алмастыруға мүмкіндік беретін «өңдеу» әдісінің этикалық-құқықтық мәселелеріне заң тұрғысынан түсіндірме беріледі. Сонымен қатар, медицинаның қарқынды даму жағдайындағы бұл саласын реттеуге бағытталған нормативтік-құқықтық актілердің жетімсіздігі мен бар нормаларды қолданудың механизмінің реттелмегендігі қарастырылады.

Кілт сөздер: геном, клон, эмбрион, генетикалық материал, биомедицина, генетика, конвенция, нормативті-құқықтық акт, заңнама.

К.Т.Битемиров, А.Н.Нартай

Правовые аспекты генетики: основные положения и нормы

В статье даются правовая и этическая характеристики проведения исследований, направленных на изменение структуры ДНК. Проводится анализ основных положений и норм в области генетики и биомедицины. Даются разъяснения этико-правовых вопросов метода «обработки», позволяющих заменить определенный ген другим геном в структуре ДНК. Кроме того, предусматривается недостаток нормативно-правовых актов, направленных на регулирование этой сферы в условиях интенсивного развития медицины.

Ключевые слова: геном, клон, эмбрион, генетический материал, биомедицина, генетика, конвенция, нормативно-правовой акт, законодательство.

К.Т.Битемиров, А.Н.Нартай

Legal Aspects of Genetics: Fundamental Positions and Standards

The article discusses the legal and ethical characteristics of research aimed at changing the structure of DNA. The analysis of the basic provisions and norms in the field of genetics and Biomedicine. The article explains the ethical and legal issues of the method of "processing", allowing to replace a certain gene with another gene in the DNA structure. In addition, there is a lack of legal acts aimed at regulating this sphere in the conditions of intensive development of medicine.

Keywords: genome, clone, embryo, genetic material, biomedicine, genetics, Convention, legal act, legislation.

Біріккен Ұлттар Ұйымының 1997 ж. 11 қарашада қабылдаған «Адам геномы және адам құқығы туралы» жалпы декларацияда (ары қарай- Адам геномы және адам құқығы туралы жалпы декларация) адам геномын адамзаттың барлық өкілдерінің түп нұсқа бірлестігінің негізі болып табылатын халықтың меншігі ретінде айқындайды [1]. ҚР президентінің "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері"- жолдауында: «Медицинада ауруларды диагностикалау мен емдеудің тиімділігін айтарлықтай

арттыратын генетикалық талдау мен жасанды интеллект технологияларын енгізуге кірісуіміз керек»-деп генетикалық зерттеулер жүргізудің маңыздылығын атап өткен болатын [2].

ДНК құрылымын өзгертуге бағытталған ең алғашқы ұсынысты Френсис Крик (Лондон) институтының докторы Кэти Ниакан ұсынған болатын. Сәйкесінше бұл ұсыныс 2016 жылдың 1-ақпанында Эмбриология және ұрықтандыру басқармасымен қанағаттандырылды [3]. Соңғы үш жылда ДНК құрылымын өзгерту бойынша үлкен серпіліс жасалды. Жоғарыда аталған технология бойынша ДНК құрылымындағы белгілі бір генді, келесі бір генмен алмастыруға мүмкіндік пайда болды. ДНК құрылымындағы мұндай өзгертулерді геномды өңдеу деп атаймыз.

Жоғарыда аталған медицинаның жетістігіне адамдардың көзқарасы екі ұшты болуда. Адамдардың бір тобы геномның құрылымын «өңдеудің» болашағына сенімді, және де өңдеу арқылы көптеген аурудың емін табуға болатынын алға тартуды. Себебі «өңдеу» әдісі арқылы геномнан ауру тудырушы генді алып тастап, орнына сау генді қоюға мүмкіндік туып отыр. Және осы әдіс арқылы адамзат қоғамы: даун, гемофилия, миотониялық дистония, түсті соқырлық және де осы секілді жүздеген ауруларды емдеуге мүмкіндік алады. Адамдардың екінші тобы геномның құрылымына енгізілуі мүмкін мұндай өзгерістің болашағына қорқыныспен қарайды, себебі адам генін алмастыру арқылы біз адамды жасанды түрде жасаймыз, және бұл өзгерістің салдары қалай болатына ешкім де жауап бере алмайды. Наразылықтың тағы бір толқынын дүниеге келетін сәбилерді тапсырыс беру арқылы, ерекше қасиеттерімен дүниеге әкелу мүмкіндігінің бар болуы туғызуда. Десек те, мұндай жауапкершілікке ғылыми қауымдастықтың өзі дайын болмай шықты, себебі, қазіргі уақытқа дейін бір геннің өзгерісі қалған тіндерге, ағзаға қалай әсер ететінін болжау қиын. ДНК құрылымына жасалатын мұндай түзетулер болашақта үлкен салдарларға алып келуі мүмкін.

Ең алдымен мұндай өзгерістер, түзетулер адамды өнім ретінде қабылдауға алып келуі мүмкін. Табиғат қойған шекараның шегінен шыға отырып адамды ары қарай дамыту идеясы XIX ғасырда Фридрих Ницшенің «тылсым адам» концепциясында көрініс тапты, және өз жалғасын XX ғасыр трансгуманизм философиясынан тапты.

Бұл салада этикалық-құқықтық проблемалардың дүниетанымдық құрамдас бөлігі айқын көрініс табуда. Адам геномына араласу, оны өңдеу адамның бостандығы деген мыңжылдық түсінікті түбірімен өзгертуде. Ғылымның жаңа заманғы мүмкіндіктері этика мен құқық алдында мұндай тәжірибелердің жасалу мүмкіндігі мен мәртебесі туралы сұрақтар туындатуда.

Геномды өңдеу технологиясы мен клеткалық және репродуктивті технологиялардың бірігуі адамзат қоғамындағы көптеген ауруларды емдеуге орасан зор мүмкіндік береді, сонымен қатар, адамзат ұрпағын қолдан өңдеу арқылы, адамдардың ерекшелігі мен бірегейлігінің жойылу қаупін тудырады. Генетика саласының ары қарай қарқынды дамуына негізгі кедергі бұл мәселелердің құқықтық реттеудің әлсізінде.

Қазіргі таңда биомедицинаның мұндай тар саласын реттеуге бағытталған нормативтік-құқықтық актілердің жетімсіздігі мен бар нормаларды қолданудың механизмінің реттелмегені байқалуда [4]. Халықаралық және отандық заңнамалар арнайы биомедициналық технологиялардың нормативті реттелуі мен мұндай қатынас субъектілерінің құқықтық мәртебесіне жеткілікті көңіл бөлмеуде. Мысалы, эмбриондардың құқықтық статусын айқындайтын және реттейтін құқықтық нормалар жоқ, сәйкесінше ғылыми зерттеулер кезінде оны қорғайтын механизмдер реттелмеген [5].

Десе де, соңғы кездері көптеген заңгерлер медициналық құқыққа көптеп назар аудара бастады. Қазіргі кезеңде адам геномын өзгерту технологиясының құқықтық мәселелерімен түрлі комитеттермен халықаралық қауымдастықтар, атап айтар болсақ: ЮНЕСКО-ның

халықаралық комитеті, Еуропа одағында биоэтика бойынша комитеті айналысуда.

2015 жылдың желтоқсан айында Вашингтонда Дейвид Балтимордың басшылығымен адам геномын өңдеу туралы Халықаралық саммит өтті. Саммит мүшелері, адам геномын өзгертуге бағытталған тәжірибелер жалғасуы керек, бірақ заң тұрғысынан қатаң реттелу керек деген тұжырымға тоқталды [6]. Дегенмен, жаңа технологиялардың көмегімен, адам геномын өңдеу бойынша үлкен серпіліс жасаған ғалымдар, ескірген және сандық тұрғыдан аз болып келетін актілерге сүйенуге мәжбүр. Олардың ішінде ең бастылары:

1. 1997 жылы ЮНЕСКО-ның Бас Ассамблеясында қабылданған "Адам геномы және адам құқықтары туралы жалпы Декларация". Бұл биология саласындағы алғашқы кіріспе іспеттес жалпыға бірдей құқықтық акт болып табылады [7];

2. 1996 жылы Еуро Кеңеске қатысушы елдер қабылдаған "биология және медицина жетістіктеріне байланысты адам құқықтары мен қадір-қасиетін қорғау туралы Еуропа Кеңесінің Конвенциясы: адам құқықтары мен биомедицина туралы Конвенция". Еуропа Кеңесінің Министрлер комитеті адамды клондауға тыйым салатын қосымша хаттаманы мақұлдады [8];

3. Денсаулық сақтау мақсатында жүргізілетін диагностика және халықты жаппай генетикалық зерттеу проблемалары жөніндегі Еуропа Кеңесінің Министрлер комитетінің № Р. (92) ұсынысы;

4. Медициналық генетиканың этикалық мәселелеріне арналған "Proposed International Guidelines on Ethical Issues in Medical Genetics and Genetic Services" ДДҰ басшылығы. (1997 жыл).

5. Адам клондауға қатысты ДДҰ мәлімдемесі ("Declaration sur le clonage", Rap. №756-CR / 97) (1997 жыл) [9].

Алғашқы екі құжат біз үшін маңызды. "Адам геномы мен адам құқықтары туралы жалпы Декларацияда Адамның геномы адамзаттың игілігі болып табылады" (1-бап).

"Адам геномы мен адам құқықтары туралы жалпы Декларацияның 4-бабында: «адамның геномы табиғи күйінде табыс табу көзі болмауы керек» - деп айтылады.

Жоғарыдағы Декларацияның 5-бабы ақпараттандырылған келісім қағидатының мәнін егжей-тегжейлі ашып көрсетеді.

5-бапта: «Геноммен байланысты кез-келген емдік немесе диагностикалық манипуляциялар олармен байланысты "қауіп-қатерлерді" және "пайда" алдын ала мұқият бағалағаннан кейін жүргізілуі тиіс делінген [10].

«Адам геномы және адам құқығы туралы» жалпы Декларацияның 13-бабында:

Адамның генін модификациялауға бағытталған араласуларға, тек терапиялық, профилактикалық немесе диагностикалық мақсаттарда ғана жол беріледі және мұндай араласу осы адам мұрагерлерінің геномын өзгертуге бағытталмаған жағдайда ғана туындауы мүмкін.

18-бап бойынша:

«Заң "in vitro" эмбриондарында зерттеулер жүргізуге келісім берген жағдайларда, заңда эмбриондарды барабар қорғау көзделуге тиіс»-делінген.

Осы баптардан көрініп тұрғандай, Конвенция барлық мәселелерді жалпы түрде реттейді, нақтылауды және түсіндіруді талап етеді. Ол тек гендік инженерияның дамуының негізгі принциптерін жариялайды, ал маңызды техникалық мәселелердің көпшілігі, мысалы: пациенттің заңды мәртебесі туралы, оны қорғау тәсілдері туралы (әсіресе эмбриондар туралы сөз болса) осы құқықтық актімен реттелмейді.

Осылайша, қазіргі әлемде гендік-инженерлік зерттеулер көп жағдайда қоғамның мүддесін толғандырады, ал зерттеудің этикалық мәселелері ғалымдардың ғылыми қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып отыр. Қазіргі уақытта генетика дамуының пайдасы мен мүмкін болатын жағымсыз әсері туралы пікірталастар өршіп тұр. Соңғы уақытта қоғамның пікірі генетикалық зерттеулердің пайдалы екендігіне тоқталуда: көптеген адамдар осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру қажет деген ойға бейім келеді, алайда негізгі мақсат адам нәсілінің табиғи қасиеттерін өзгерту емес, ауруларды емдеу болып табылады. Жоғарыда айтылғандарды қорыта

келе, адам геномын өңдеудің құқықтық тұрғыда реттелуі өте өзекті мәселе екенін аңғаруға, және қазіргі нормативті-құқықтық актілердің осалдығын байқауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.«Адам геномы мен адам құқығы» туралы жалпыға ортақ Декларация». Декларация мәтіні жарияланған жоқ. Онымен сайтта танысуға болады: <http://www.hro.org/docs/ilex/un/genom.php>.
- 2.«Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері». Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы. Онымен сайтта танысуға болады: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1800002018>
- 3.«Биомедицина және адам құқықтары жөніндегі Конвенция». Декларация мәтіні жарияланған жоқ. Онымен сайтта танысуға болады; <http://www.coe.rulo3conv-bio.htm>.
- 4.Вуд П. В какой степени право может контролировать клонирование человека // Реферативный журнал. Серия «Государство и право». 2000- №3.144-б
- 5.«Human rights and biomedicine» /Ed. by A. den Exter. - Antwerpen; Apeldoorn ;Portland :Maklu, 2010. -274 p.
- 6.Zika, E., Daniele, P. «Biobanks in Europe: Prospects for Harmonization and Networking». Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – 171 p.
- 7.Shalkharov Y.S. Legal status of gender engineering objectives. Short communication. In press in Germany.
8. Shalkharov Y.S. Descriptions of the rights in the field of general engineering. Short communication. In press in Germany.
- 9.Shalkharov Y.S. DNA dactoscopy on gene: legal issues. Short communication. In press in Germany
10. Shalkharov Y.S. World experience DNA legal status analysis. Short communication. In press in Germany.

REFERENCES

- 1.«Adam genomi men adam kuqugi» turaly deklaratsiya. Deklaratsiya matini zharyalangan zhok. Onymen sayтта tanisuga boladi: <http://www.hro.org/docs/ilex/un/genom.php>.
- 2.«Tortinshi onerkasiptik revolutsiya zhagdayindagi damudin zhana mumkindikteri». Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2018 zhilgi 10 kantardagy Zholdau. Onymen sayтта tanisuga boladi: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1800002018>
- 3.«Biomeditsina zhane adam ququqtary zhonindegi konvensiya» Deklaratsiya matini zharyalangan zhok. Onymen sayтта tanisuga boladi: <http://www.coe.rulo3conv-bio.htm>.
- 4.Bud.P. V kakoy stepeny pravo mozhet kontrolyrovat klonyrovanye chelobeka, serya «Gosudarstvo I pravo». 2000. № 3.144-b.
- 5.«Human rights and biomedicine» Ed. by A. den Exter. - Antwerpen; Apeldoorn Portland:Maklu, 2010. -274 p.
- 6.Zika, E., Daniele, P. Biobanks in Europe: Prospects for Harmonization and Networking. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – 171 p.
- 7.Shalkharov Y.S. Legal status of gender engineering objectives. Short communication. In press in Germany.
8. Shalkharov Y.S. Descriptions of the rights in the field of general engineering. Short communication. In press in Germany.
- 9.Shalkharov Y.S. DNA dactoscopy on gene: legal issues. Short communication. In press in Germany.
10. Shalkharov Y.S. World experience DNA legal status analysis. Short communication. In press in Germany.

F.TÜRKMEN

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
(E-mail: turkmenfatih@hotmail.com)*

TÜRKİYE TURİZMİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Günümüzde yaşanan gelişmeler tüm sektörleri etkilemekte ve bu gelişmelerden kuşkusuz turizm sektörü de etkilenmektedir. Özellikle turistlerin tatil anlayışlarındaki değişimler değişik turizm türlerinin ortaya çıkmasına neden olmakta ve bu değişim yaşanırken de çevreye zarar vermemenin gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda turizm türlerinin çevreye daha duyarlı halde getirilebilmesinde ve gelecek kuşaklara da aktarımının sağlanmasında sürdürülebilirlik kavramı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, dünya turizm gelirlerinden bugün ve gelecekte pay almak isteyen ülkeler, “sürdürülebilir turizm gelişimi”ni benimseyerek, plan ve politikalarında bu yaklaşıma yer vermektedirler.

Bu çalışmada da sürdürülebilir turizm kavramı ve amaçları, dünya ve Türkiye’de sürdürülebilir turizm ile turizmin olumsuz etkileri konusundaki bilgiler derlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilirlik, sürdürülebilir turizm, dünyada ve Türkiye’de sürdürülebilir turizm, turizmin olumsuz etkileri.

Ф.Туркмен

Түркия туризміндегі тұрақты даму

Қазіргі таңда жылдам даму барлық салаларға ықпал етуде және туризм саласына да сөзсіз ықпалдануда. Әсіресе туристердің демалыс түсінігіндегі өзгерістер әртүрлі туризм түрлерінің пайда болуына себеп болып отыр, сонымен қатар бұл өзгерістердің болуынан қоршаған ортаға зиян келтірмеудің негіздерін алдын-алуымыз қажет. Осы тұрғыдан туризм түрлерін қоршаған ортаға сезімталды болуын жеткізу және болашақ ұрпаққа қалдыру қамтамасыз ету мақсатында тұрақтылық сөзі пайда болды. Сондықтан әлемдік туристік табыстардың үлесін алғысы келетін елдер бүгінгі күні де, болашақта да осы тұрғыдан олар «тұрақты туризмнің дамуын» қабылдау арқылы өздерінің жоспарлары мен саясаттарында осы тәсілді қолданатын болады.

Бұл зерттеуде тұрақты туризм ұғымдары мен міндеттері, әлем және Түркиядағы тұрақты туризм мен туризмнің теріс әсерлері қарастырылды.

Кілт сөздер: тұрақтылық, тұрақты туризм, әлемде және Түркияда тұрақты туризм және туризмнің теріс әсерлері.

Ф.Туркмен

Устойчивое развитие туризма в Турции

В настоящее время быстрое развитие влияет на все отрасли и несомненно, на сферу туризма. Кроме этого, необходимо предотвратить основания для нанесения вреда окружающей среде из-за этих изменений. С этой точки зрения в различных видах туризма появилось понятие «устойчивость» с целью обеспечения бережного отношения к окружающей среде и сохранения ее для будущих поколений. Поэтому страны, которые хотят получить долю туристических доходов, будут использовать этот подход в своих планах и политике, как на сегодняшний день, так и в будущем, посредством принятия «устойчивого развития туризма». В этом исследовании рассмотрены принципы и задачи устойчивого

туризма, негативные последствия устойчивого туризма и туризма в мире и в Турции.

Ключевые слова: стабильность, стабильный туризм, устойчивый туризм и негативные последствия туризма в мире и в Турции.

F.Turkmen

Stable Development of Tourism in Turkey

Today's developments affect all sectors and the tourism sector is undoubtedly affected by these developments. Especially the changes in the holiday understanding of tourists lead to the emergence of different types of tourism and the necessity of not to harm the environment while experiencing this change. In this context, the concept of sustainability is created in order to bring the tourism types more sensitive to the environment and to ensure the transfer to future generations. Therefore, countries that want to get a share of world tourism revenues today and in the future, adopt this approach in their plans and policies by adopting sustainable tourism development.

In this study sustainable tourism concepts and objectives, knowledge of the world and the negative impact of tourism on sustainable tourism in Turkey has been compiled.

Keywords: Stability, stable tourism, sustainable tourism in the world and Turkey, negative effects of tourism.

Sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri temeli üzerinde, gelecek için fırsatları koruyan ve geliştiren, turistlerin ve misafir kabul eden bölgelerin gereksinimlerini karşılayan turizm gelişmesi olarak tanımlanmıştır. Dünya Turizm Örgütü ise sürdürülebilir turizmi şu şekilde tanımlamaktadır; “ ev sahibi ülkenin yaşam kalitesini geliştiren, misafirler için yüksek kaliteli hizmet sağlayan ve alanların çevre kalitesini artıran bir turizm çeşididir.” (Erdoğan, 2003:100).

1987 yılında Çevre ve Kalkınma Dünya Komisyonu tarafından yayınlanan Brundtland raporunda da sürdürülebilirlik kavramı aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

“Sürdürülebilirlik, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeksizin, bugünün ihtiyaçlarını karşılamaktır.”

Sürdürülebilirlik kavramının ilk defa tanımlandığı bu raporda aynı zamanda kavrama ilişkin bazı temel ilkelerde belirlenmiştir. Buna göre sürdürülebilirlik (Cooper vd.,2005:261);

- Bütüncül bir planlama ve strateji geliştirme yaklaşımını benimsemek,
- Çevreyi ve tarihi mirasları korumak,
- Başlıca ekolojik süreçlerin devamını sağlamak,
- Halkın katılımını ve desteğini sağlamak,
- Verimliliğin uzun yıllar sürdürülmesine olanak sağlamak,ve
- Çeşitli ülkeler arasında fırsatların gelişimi için içtenlikle girişimlerde bulunmak.

Bununla birlikte, sürdürülebilirlik düşüncesinin dört temel ilkesi ortaya çıkmaktadır. Bunlar (Erdoğan, 2003:99):

1. Tüm sektörleri içine alan bütüncül planlama,
2. Ekolojik süreçleri korumanın önemi,
3. İnsan mirasını ve biyolojik çeşitliliği koruma gereksinimi,
4. Verimliliğin uzun zamanda ve gelecek kuşaklar için kaynakları tüketmeyecek biçimde

kalkınmanın yapılmasının anlaşılması. Sürdürülebilirlik daha geniş anlamıyla bahsedilen bu kaynakların etkili bir şekilde kullanılması ve gelecek nesillere devredilmesi olarak açıklanabilir.

1987 yılından bu yana tüm sektörlerin gelişim planları çerçevesinde ele aldıkları bu kavram turizm sektörü içerisinde de yerini almış ve “sürdürülebilir turizm” olarak anılmaya başlanmıştır.

Literatürde kavrama ilişkin yapılan diğer bir tanıma göre de sürdürülebilir turizm; “insanın etkileşim içinde bulunduğu yada bulunmadığı çevrenin bozulmadan korunup, ekolojik süreçlerin

biyolojik çeşitliliğini ve yaşamın devamlılığını sağlayan sistemlerin idame ettirildiği ve aynı zamanda tüm kaynakların ziyaret edilen bölgedeki turistlerin ve insanların ekonomik sosyal ve estetik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gelecek nesillerinde aynı ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde yönetildiği bir kalkınma şeklidir.” (Çakılcıoğlu, 2002).

Ayrıca, sürdürülebilir kalkınmanın çevresel değerler üzerinde bir olumsuz etkiye sebep olmadan, ekonomik kalkınmanın devam ettirilmesini özellikle vurguladığı göz önünde bulundurularak, sürdürülebilir turizm; “sektörü besleyen doğal çevre ve insan kaynaklarını olumsuz yönde etkilemeden, turizm kapasitesini ve turizm ürünlerinin kalitesini arttırmak.” (Akış,1999) olarak da tanımlanabilir.

Yukarıda ki tanımlardan yola çıkarak sürdürülebilir turizmin özellikleri genel itibariyle şu şekilde sıralanabilir (Kahraman ve Türkay, 2006:96):

- 1) Doğal, tarihi ve kültürel kaynaklar, turizmin günümüz toplumu için yarattığı faydanın sürekliliğinin yanı sıra gelecekteki kullanımı için de korunmaktadır,
- 2) Turizmin gelişimi, turistik bölgede çevresel ve sosyokültürel problemlere yol açmayacak şekilde planlanmakta ve yönetilmektedir,
- 3) Gereksinim duyulan yerlerde genel çevre kalitesi sürdürülmekte ve geliştirilmektedir,
- 4) Yüksek oranda bir turist doyumu, turistik destinasyonun pazarlanabilirliğinin ve popülerliğinin devam ettirilmesi ile sağlanabilmektedir,
- 5) Turizmden elde edilen fayda, toplum içinde daha geniş kesimlere yayılmaktadır.

Belirtilen bu özellikler kapsamında sürdürülebilir turizmi; çevre değerlerini, toplum ve kültürün gelişen turizmin kurbanı olmaktan ziyade bu gelişmeden faydalananlar olarak yürütüldüğü ve yönetildiği bir üretim biçimi olarak ifade etmek yerinde olacaktır.

Dolayısıyla, sürdürülebilir turizmin gelişmesi, doğal alanların korunması, yenilenmesi ve ekolojik dengenin korunması ile yakından ilişkilidir. Turizmin kaynağı olan bu değerlerin korunmaması durumunda, turizmin geleceğinin yerel, bölgesel ve ülkesel düzeyde tahribata uğraması kaçınılmazdır.

Diğer yandan Turizmin, çevreye karşı duyarlı olunması gerekliliği, günümüzde klasik turizm anlayışına göre "Alternatif Turizm", kitle turizmine göre "Yumuşak Turizm", çevreye karşı duyarlılığından dolayı "Eko-Turizm", özelliklerinden dolayı "Bilinçli Turizm" adları verilen bir turizm biçimini gündeme getirmiştir (Doğaner, 1995:s.94).

Dolayısıyla, bir ekonomik gelişim modeli olarak tanımlanabilecek sürdürülebilir turizm; yerel halkın yaşam kalitesini yükseltmek, turistlere yüksek kaliteli hizmet sunmak ve hem yerli hem de turistlerin ihtiyaç duyduğu doğal çevreyi korumak gibi amaçlara da hizmet etmektedir. Bu yeni turizm anlayışı, maksimum kar sağlamak isteyen kitle turizmi yerine bireysel veya daha küçük gruplar halinde gelecek turistleri çekmeyi, turizm aktivitesini daha uzun bir alana yaymayı, farklı mekanlara yaygınlaştırmayı öngörmektedir (Acuner, 2006:109).

Sürdürülebilir turizmin amaçları

Geleceğe yönelik olan sürdürülebilirlik yaklaşımında, bir yandan turizm kaynaklarının kullanımına devam edilirken, diğer yandan aynı kaynakların gelecek nesiller tarafından da kullanılabilmesini güvenceye alacak şekilde korunması gerektiği ve korunduğu ileri sürülmektedir (Erdoğan, 2003:100). Çünkü, sürdürülebilir turizm her aşamasında toplumsal ve kültürel sorumluluk, ekonomik verimlilik ve ekolojik duyarlılığı içermektedir. Turizm sektörünün var olması ve sürdürülebilirliği, turizme kaynak teşkil eden bölgesel ve yerel alanlara özgü doğal, sosyal ve kültürel değerlerin korunarak kullanılmasıyla gerçekleşebilir (Duran, 2008:912).

Bu kapsamda turizm olayının çevreye, topluma, tarihsel doğal ve kültürel varlıklara zarar vermeden bölge ekonomisi ve toplumsal yaşantıya sürekli katkıda bulunacak biçimde

geliştirilmesinin temelinde sürdürülebilir turizmin amaçları genel olarak şu başlıklar altında toplanabilir;

-Tarihsel, doğal, kültürel varlıklar ve çevreyi koruyarak bu kaynakların turizme kazandırılması (kaynakların sürdürülebilir kullanımı),

-Turizmin çeşitlendirilerek 12 aya yayılması (dağ, deniz, kültür turizmi...vb),

-Aşırı kullanım ve atıkların azaltılması, böylece uzun dönemli tahribatın önlenmesi,

-Personel eğitimi, turistlerin bilgilendirilmesi,

-Ulaşım olanaklarının çeşitlendirilerek, kalite artırımına gidilmesi

-Alt yapı ve hizmet sorunlarının çözülmesi

-Turizm sektörü ve kamu arasında karşılıklı koordinasyonun sağlanması,

-Yerel toplumu planlamaya dahil etme ve yerel ekonominin desteklenmesi,

-Belirtilen konularda araştırmaların yapılması ve desteklenmesi (Erdoğan, 2003:101; Çakılcıoğlu, 2002).

Bu amaçlar çerçevesinde sürdürülebilir turizmin etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi ise bazı ilkeleri gerekli kılmaktadır. Bu ilkeler ise genel olarak (Uçkun ve Özer, 2009).

- Turistik düzenlemelerin arza göre yapılması,
- 12 ay turizm,
- Toplumsal katılım,
- Toplu taşıma,
- Temiz enerji kullanımı,
- Mevcut yapı stokunun kullanımı,
- Toplumsal ve kültürel kimliğin korunması,
- Yatırımların; esnek, gelişmeye açık ve uzun vadeli olması.

Günümüzde yaşanan gelişmeler paralelinde yaşam koşullarının güçleşmesi ve diğer olumsuz etkenler, özellikle kentsel alanlarda yaşayan insanlar üzerinde büyük baskılar oluşturmaktadır. Bu baskılardan kaçış, turizm hareketlerine yansımakta ve klasik turizm anlayışının yerini doğal ortamlarda dinlenme arayışları almaktadır. Ancak dünyada çok hızlı bir biçimde artan ve gelecekte de devam edeceği bilinen turizm faaliyetlerinin kültürel, doğal ve fiziksel çevre üzerinde olumsuz etkileri vardır.

Çünkü, uluslararası turizmin gelişimi çevresel kaynaklar açısından değerlendirildiğinde, turizm faaliyetlerinin, özellikle kitle turizminin, bu kaynakları çoğu kez olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Bu amaçla geliştirilen alternatif politika arayışları, turizmin gelişiminin yarattığı ekonomik, sosyal ve ekolojik etkilerin dengelenmesi gerektiğini vurgulayarak, kitle turizmini reddetmektedir. Ancak, sürdürülebilir turizme yönelik olarak üretilen alternatif turizm politikalarının kitle turizminin sorunlarına çözüm olup olamayacağı halen tartışılmaktadır (Akış, 2001:17).

Sürdürülebilir kalkınmanın temelinde kaynakların korunması ve geliştirilmesi bulunmaktadır. Kaynakların sürekli olarak korunarak değerlendirilmeleri, özellikle yenilenebilen kaynakların kendilerini yenileme sınırları aşılmadan kalkınmaya destek olabilmeleri, çevreyi koruyan kalkınma felsefesinin temelini oluşturmaktadır (Çakılcıoğlu, 2002).

Turizm sektörü genel olarak döviz kazandırma, istihdam ve gelir artışı oluşturma gibi ekonomik etkilerine göre dikkate alınmaktadır. Yerel gelişme bakışıyla da turizm, özellikle yoğun emek gücüne sahip olduğu için önemli görülmektedir. ancak, ziyaretçilerin fazla olması durumunda da turizm, doğal, kaynaklar üzerinde bir baskı durumu oluşturmaktadır. Çünkü, bir bölgede turizmin gelişmesi, turistlerin talep ettiği doğal veya insan yapımı kaynakların çekiciliğine bağlıdır. İyi korunmuş ve sürdürülebilirlik koşulları içinde değerlendirilmiş bir kaynak tabanının yokluğunda, turizmin ekonomik bir faaliyet olarak varolması sorun oluşturabilecektir. Dolayısıyla, çevresel

kaynakların dağılımındaki niteliksel ve niceliksel farklılıklar turizmin ekonomik, çevresel ve toplumsal etkilerinin de farklılaşmasına yol açabilecektir (Ceylan, 2001:170).

Doğal ve kültürel çevre önemsenmeden turizmin geliştirilmesinden söz etmek mümkün değildir. Sürdürülebilir turizm için çevreyi koruma politikalarına önem verilmelidir. Turizme kaynak teşkil eden doğal ve kültürel değerlerin öncelikle ve titizlikle korunması temel ilke olmalıdır (Ertuğral vd., 2002:190).

Bu kapsamda sürdürülebilir turizmin gerçekleşmesi için kamu ve özel sektörün kullanabileceği bazı araçlardan bahsetmekte fayda vardır (Özbey, 2002):

Kamu sektörü için: çevre ve doğal kaynakların kullanımında koruyucu, tepkici, akılcı, uygulanabilir, eğitici düzenlemeler ve ölçme metodlarını geliştirmek; yapı ve inşaat ve diğer altyapı özellikle ulaşım düzenlemeleri; danışma merkezleri, reklam gibi yöntemler kullanarak talep etkileyici önlemler; Turizmle ilgili diğer sektörlerle bağlantılı iş alanlarındaki, çoğulcu-destekli aktiviteler ve diğer ticaret araçları.

Özel sektör için: Ürün kalitesine yönelik politikalar, kamu sektörüyle işbirliği içinde çevre koruma düzenlemeleri ve bunu fiyat politikası yardımıyla etkin bir şekilde fiyatlarına yansıtması, Enformasyon-tutundurma politikaları, Dağıtım, yer, erişimde ve personel eğitiminde enformasyon teknolojilerini kullanmaya yönelik politikalar şeklinde sıralanabilir.

Turizm çevresel değerlere yüksek derecede bağımlılık göstermesine rağmen, geliştiği çevrede olumsuz değişikliklere neden olabilmektedir. Bu durumun gerçekleşmesi ise, turizmin geleceğini tehdit etmektedir. Bir destinasyonun sadece görsel açıdan bozulması alanın genel turizm çekiciliğinin azalmasına neden olmaktadır. Çevresel değişimlerin, bir alanın turist çeken özgün niteliklerinin tamamen yok olabileceği boyutlara ulaşması ise, turizm kaynağının tamamen yok olması tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle turizm gelişiminin uzun dönemde sürdürülebilmesi açısından çevrenin korunması kaçınılmazdır (Meydan, 1998:83).

Bu açıdan sürdürülebilir turizmin ideal özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır (Erdoğan, 2003:103):

- Olumlu bir yaklaşıma sahiptir,
- Doğal ve kültürel mirası korumayı amaçlar,
- Turizmin büyümesiyle ortaya çıkan çevreye ve insana olan etkilerin azaltılması,
- Ziyaretçiler için tatilleri daha zevkli ve etkili yapmaya çalışır,
- Gidilen turizm yerinin tahribi ve bozulmasından kaçınarak sektörün uzun dönemli kalıcılığını sağlamaya yardım eder,
- Pazar ve pazarlama şirketleriyle çalışır; böylece sürdürülebilir turizm yönetiminde, aracı olarak pazarlama da büyür,
- Turizmi kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak alır.

Dünyada ve türkiye’de sürdürülebilir turizm

Gelişmenin nüfus ve kaynak kullanımı açısından hangi sınırdan sonra ekolojik felaketlere neden olacağı kesin ve sabit bulunmamaktadır. Bilgi birikimi ve teknolojik gelişme kaynak tabanının kapasitesini zenginleştirmek gibi bir etki sağlasa da son sınırlar bulunmamaktadır. Sürdürülebilirlik, bu sınırlara varılmadan çok önce dünyanın nadir kaynaklara ulaşma eşitliğinin garanti altına alınmasını ve teknolojiyi bu baskıyı hafifletecek şekilde yönlendirmesini gerekli kılmaktadır. Sürdürülebilir gelişmenin iki temel özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; yenilenebilir kaynakların kullanım oranları ile yeniden kullanma imkanı oranlarının eşit tutulmasıdır. Diğeri ise, atık emisyon oranlarının, ekosistemlerin kapasitesi kavramıdır. Bu bağlamda taşıma kapasitesi kavramı, sürdürülebilirlik ilke ve politikaları için en önemli araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Meydan, 1998:84).

Sürdürülebilir turizmin gelişimine bakıldığında dünyanın geleceği açısından 1992 yılı çok önemli ve kritik bir tarih olmuştur. Bu tarihte Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, "Dünya Zirvesi" adı altında Brezilya'da Rio de Janeiro'da 1992 Haziran ayında toplanmıştır. Bu konferans 1972 yılında Stockholm'de toplanan ve insan çevresini konusunu ele alan Birleşmiş Milletler konferansında tam yirmi yıl sonra yapılabilmektedir. Stockholm Konferansı'ndan Rio Konferansı'na kadar geçen sürede dünyada çevresel konularda sınırlı bazı gelişmeler sağlanmıştır. Soğuk savaş sona ermiş, bazı zengin gelişmiş ülkeler global çevresel problemler hakkında sorumluluklarını kabul etmişlerdir. Rio'daki dünya zirvesinde son yirmi yılda meydana gelen çevresel konulardaki son derece olumsuz ve ürkütücü gelişmeleri dünyadaki bütün ülkelerin devlet başkanlarına, bakanlarına ve kamuoyuna açıkça anlatma fırsatı elde edilmiştir. 1992 yılında Rio'da bütün devlet başkanları tarihte ilk defa dünyayı tehdit eden çevresel sorunlar üzerinde mutabık kalmışlar ve dünyayı kurtarmak için dünya çapında çaba sarf edilmesinin gereği üzerinde anlaşma yapmışlardır. 182 devlet tarafından 1992 Rio zirvesinde kabul edilen "Gündem 21" dünyanın 21. yüzyıl sürdürülebilir bir gelişme ile girmesini amaçlayan ve dünyanın doğal kaynaklarının korunması konusunda en geniş ve en üst seviyede bir konsensusu beraberinde getiren, konusunda ilk ve çok önemli bir uluslararası anlaşmadır. 1992 Rio Dünya Zirvesinde dünyayı ilgilendiren çevresel konular üzerinde alınan kararlar altı başlık altında toplanmaktadır. Bu konu başlıklarına bakıldığında hepsinin dünyada turizm sektörünün geleceği açısından birinci derecede dikkate alınması gereken konular olduğunu görmekteyiz. Bilindiği üzere turizm endüstrisi temelini doğal kaynaklar üzerine kurmuş olan ve bu konuda yaşanılacak bir olumsuz gelişmeden birinci derecede etkilenecek olan sektördür (Birkan, 2002). 1992 Rio Dünya Zirvesi konu başlıkları şunlardır;

- Nüfus artışı
- Global ısınma ve sera etkisi
- Ozon
- Asit yağmurları
- Ormanların azalması, çölleşme ve toprak kaybı
- Kirlilik ve su kaynaklarının tüketilmesi.

1992 Rio Dünya zirvesi ve bunun sonucu olarak imzalanan "Gündem 21" global anlamda çevresel açıdan çok kritik ve olumlu bir adım olmuştur. Bununla beraber Rio zirvesinde alınan kararların, kararları alan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarafından ne ölçüde uygulandığı ayrı bir çalışmanın konusudur. Alınan kararların bazıları politik nedenlerle (nüfus artışı gibi) hiç uygulamaya konulmamıştır. Bazı konularda daha detaylı uluslar arası kısıtlayıcı şartları getiren anlaşmalar yapılmış, bazı konularda ise sınırlayıcı uygulamalar başlatılmıştır (Birkan,2002).

Rio zirvesinde alınan kararlarla bu gün bile uyulmadığı konusunda birçok örnekler vermek mümkündür. 1997 yılında imzalanan ve global ısınmanın en önemli nedeni olarak bilinen karbondioksit emisyonlarını 15 yıl içerisinde %5 oranında azaltarak 1990 oranına çekmeyi hedefleyen Kyoto protokolü hala yürürlüğe sokulmamıştır. Başını ABD, Avustralya, Kanada ve Japonya'nın çektiği gelişmiş ülkeler, Kyoto protokolü uygulama mekanizmasını belirleme konusunda bir türlü anlaşmamaktadırlar. Öte yandan BM Çevre Örgütü (UNEP) ve Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından yapılan bir araştırmanın neticeleri 13-16 Şubat 2001 tarihleri Cenevre'de açıklanmış ve 100 ülke temsilcisi tarafından onaylanmıştır. Söz konusu raporda küresel ısınmanın yavaşlatılması için gelişmiş ülkelerin kabul edemedikleri %5lik karbondioksit azaltılmasının dahil yeterli olmayacağı, dünyanın yaşanabilir bir gezegen olarak kalabilmesi için daha kapsamlı bir çabaya gereksinim duyulduğu bilimsel olarak açıklanmıştır (Birkan,2002).

Çevrenin korunması ile ilgili dünyada yapılan bu çalışmalar Türkiye'de 1960-1970 yıllarında Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde başlamıştır. 1969'da fiziksel boyutun eklendiği planlarda, Çanakkale-Balıkesir il hududu ile Antalya-Mersin hududuna kadar olan kıyı bandı

3km'ye kadar bir derinlikte turizm bölgesi ilan edilmiş fakat bu karar sadece sınır belirlemekle kalmıştır (Ulaştırma ve Turizm Paneli, 2003).

1980'li yılların ortalarından itibaren, ülkemizde alt ve üst yapı yatırımlarının ivme kazanması sonucunda, yeni konaklama kapasiteleri pazara sunulmuştur. Bu sırada ülkemizin Akdeniz ve Ege kıyılarında talebin giderek yoğunlaşmasıyla turizm merkezleri üzerinde baskı durumunun oluşması, kaynakların dengesiz kullanımı, çarpık yapılaşma ve atıl kapasite oluşturarak ikincil konutlar ciddi çevresel sorunları beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler 1980'lerin sonlarına doğru, yumuşak turizm, alternatif turizm, eko-turizm, sürdürülebilir turizm gibi kavramları ve turizmin çeşitlendirilmesi politikalarını gündeme taşımıştır. Bu politika doğrultusunda eko-turizm, kültür ve inanç turizmi, dağ ve kar turizmi, aktivite tatilleri, özel ilgi turizmi, yatçılık, kongre turizmi gibi turizm çeşitlerine yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Altıparmak, 2002:275).

TÜBİTAK'ın 2003 VİZYON adlı Ulaştırma ve Turizm paneli'nde de turizmin ve turizm gelirlerinin ve sektörün 2023 yılına kadar gelişimi tartışılmıştır. Buna göre; önümüzdeki yirmi yılın temel eğilimleri ve tüketici profiline ilişkin olarak Dünya Turizm Örgütü'nün çeşitli araştırma sonuçları değerlendirilerek aşağıdaki saptamalar yapılmıştır;

- 2000'li yıllarda uzun mesafeli ve deniz aşırı seyahatler artacak ve bu yörelerde yeni destinasyonlar önem kazanacaktır.

- Destinasyon seçimi ve rezervasyon süreçlerinde elektronik teknolojinin (CD-Rom atlası, internet, web siteleri vb.)önemi gittikçe artacaktır.

- Bireylerin eğitim ve refah düzeyindeki yükselme artarak devam edecek, deneyimli seyyah grubu büyüyecektir.

- Turist tercihleri kutuplaşacak, yenilik ve çeşitlilik talebi artacak, konfor ve macera motifleri ağırlıklı olacaktır. Ürün geliştirmede 3S'in, yani deniz-kum-güneş'in (sun-sand-sea) yerini 3E heyecan-eğlence-eğitim (excitement-entertainment- education) temel unsurları olacaktır.

- Ortalama insan ömrünün artmasına paralel olarak emeklilik süresi uzayacak, tatile daha çok zaman ayrılacaktır.

- Bekar ve çocuksuz çiftler ile üçüncü yaş denilen 65 ve üzeri yaş grubunun dünya nüfusu üzerinde ağırlık kazanması ve seyahate ve eğlenceye daha fazla kaynak ayırmaları beklenmektedir. 2023 yılında 350 milyon Avrupalının 100 milyonu 65 yaşın üzerinde olacaktır.

- Ortalama çalışma süreleri kısalarak, tatile ayrılan süre uzayacaktır.

- Tüketicinin bilgilendirilmesi ve korunması evrensel sistemlere bağlanacak, kalıcı ve dengeli bir turizm gelişimi için tüketicilerin sürdürdüğü kampanyaların etkisi artacaktır. Bu kapsamda turizmin olumsuz etkilerini değerlendirmekte fayda vardır.

Turizmin olumsuz etkileri

Turizmin faaliyetlerinin etkisiyle turistik yerleşimlerin doğal çevreye zarar verdiği ve doğada var olan fiziksel dengeyi bozduğu yadsınamaz. Turizm bu özelliğiyle çevre üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Özellikle turizm doğal manzaranın bayağılaşmasına neden olmaktadır. İnsan ürünü olan oluşumlar doğal ortam içerisinde marjinal kalmakta hem doğal görünümü değiştirmekte, hem de tarihi ve arkeolojik değerlere uyumsuzluk yaratmaktadır. Turizmin tarihi sit alanlarındaki etkisi ise ziyaretçilerin maddesel kirliliğe neden olmasıyla belirmektedir.

Diğer yandan, turistik mal ve hizmetlerin üretimiyle ve tüketimiyle oluşan artıklar doğayı kirlettiği gibi birikmesinde ve insanlarla iç içe gelmesi durumunda insan sağlığını tehdit etmektedir. Çöplerin toplanmaması, kanalizasyon sularının denize boşaltılması, plansız gelişmenin sonucu olarak nüfus artışı, aşırı yapılaşma tüm su kaynaklarını kirlenmektedir. Kirli suların oluşturduğu salgın hastalıklar ve taşıt yoğunluğu önemli çevresel kirliliklere neden olmaktadır. Turizmin yoğunlaştığı kentler de turizmin olumsuz etkilerden nasiplerini alarak beton kentler görünümünü

almaktadırlar (Birkan, 2002).

Turistik tesislerin ve gelişmenin çevre üzerinde başlattığı yok edici özelliğini oluşturan ve turizmin varlığı içerisinde bulunan kullanımların doğal ve kültürel varlıkları tehdit eden yönleri şunlardır (Özbey, 2002):

Doğal Alanların Erozyonu: Doğal çevrede en önemli bozulma erozyonla olmaktadır. Flora ve faunada belli türlerin kaybolması sıkça rastlanan bir durumdur. Fethiye’de deniz kaplumbağalarının soyunun tükenmesi bu doğal erozyonun bir sonucudur. Kullanım farklılıklarından ya da aşırı kullanımdan doğan erozyon ya da değerlerin tümünden yok oluşuna örnek olarak da Pamukkale’de yeşilleşen traverten ve her yıl tahrip olan Göreme Mağaraları gösterilebilir.

Kentleşme, Yaygın Yapılaşma: Gelişmekte olan ülkelerin turistik bölgelerinde en yaygın bozulma etkeni kentleşmedir. Kontrol edilmeyen yasadışı yerleşmeler, kıyıların gelişigüzel işgal edilmesi, çevre kalitesini bozan en önemli etmendir. Doğal karakteri ve yeşili zengin vadiler boyunca veya manzarası olan doğal korniş alanlar boyunca görülen yapılaşma turistik değerleri yok etmektedir.

Görsel Kirlilik: Estetik değerden yoksun bayındırlık yapıları, reklam panoları, yol üstü işaretleri ve doğa içinde yerleşen ve mimari tasarım ürünü olmayan acele yapılmış lokanta, motel gibi bireysel binaların görüntüyü bozması.

Altyapının Fazla Yüklenmesi: Turistik mevsim boyunca nüfus sayısı ve yoğunluğu taşıma kapasitelerini aştığından su ve elektrik gibi altyapı hizmetlerinde kesinti olması kaçınılmaz olmaktadır. Bunun yanında su kaynaklarının kirlenmesi ve susuzluk bölgeyi yaşanır olmaktan çıkarmaktadır. Trafik tıkanıklıkları kimi zaman kentsel ve bölgesel trafik sıkışıklığına ve kazalara neden olmaktadır.

Yerel Yaşam Tarzının Sınırlandırılması: Turistler ile yerel halkın kültürel bütünlüğü olmadığından, bölgede çeşitli eylemlerin oluşması yerel halka yabancılaşmaya yol açmaktadır. Turistik eylemlerin yerel yaşama olumsuz etkileri bazı doğal parçaların özel kullanıma geçerek halka kapatılması yoluyla da olmaktadır.

Turistlerin Sorumsuz Davranışları: Geçici süreyle bir bölgeye gelen turistin o yeri benimsemesi beklenemez ancak eğitilmiş ve yüksek gelirli olan turistin çevreye karşı sorumlu olarak davranması beklenir. Ancak, yangın çıkarma, aşırı gürültülü üretici faaliyetler, çöple kirlileme, yasak avlanma ve tarihi eser kaçakçılığı gibi birçok zararlı etkenin kaynağı olmaktadır.

Doğal ve kültürel çevremizi bu kadar tehdit eden ve turistik kullanımdan dolayı oluşan sorunların turizm değil, turizmin uygulanış ve yaşanış biçiminden kaynaklanmakta olduğu bilinip; sorunun turizmi az yoğun hale getirmek ya da kısıtlı kullanıma sokmak değil, turizm kararlarını uygulayanların veya birebir yaşayanlara çevrenin kullanılıp atılacak bir değer olmayıp, devamlı kullanılacak bir değer olduğunun kavratılması gerekmektedir. Bu anlayış çerçevesinde alınan kararlarda sürdürülebilir turizm gerekliliğini ortaya çıkaracak ve bu yönetim ve kullanıcılar tarafından algılanmaya başlanacaktır.

Türkiye, özellikle Avrupa ülkelerinden İspanya, İtalya, Fransa gibi ülkelerinin turizm politikaları sonucunda oluşan çevre kirliliğiyle beraber daha çok tercih edilen ve taze bir turizm bölgesi niteliğini kazanmıştır. Ancak, turizmin başlangıç yılları bu durumun oluşturduğu talebin artmasıyla değil, 1977-1987 yılları arasındaki turizm kararlarının yeni alınmaya başladığı dönemde olmuştur. Bu dönemde yapılan yatırımların çoğu Ege ve Akdeniz kıyı bandında yoğunlaşmakta ama turizmin milli gelirimiz açısından önemli bir yere sahip olduğunu gösteren uygulamalara şahit olunmuştur. Ancak, bu yıllarda turizm için gelişme çabaları sadece yatak kapasitesinin artırılması, talebi ve dolayısıyla turizm gelirlerini arttırmak amacı ile yapılmış çalışmalar mevcutken çevre koruması ve sürdürülebilir turizm konusunda bir kaygı oluşmamış sadece sayısal değerlerin arttırılmasına önem verilmiştir (Ulaştırma ve Turizm Paneli, 2003).

Önemli turizm kaynaklarına sahip ülkelere bakıldığında, bu ülkelerin turizm alanında yeni politikalar geliştirmekte oldukları ve turizm aktivitelerini çeşitlendirme çalışmalarına öncelik verdikleri görülmektedir. Gelişen teknoloji sayesinde insanlar bu amacı gerçekleştirme olanağı bulmuşlardır. Sonuçta kültürel miras turizm sektörünün önemli bir aracı ve arzı olmuştur (Türk, 2008:24). Bu yüzden, turistik yörelerimizdeki turistin ayağının bastığı her kentsel mekanın turizmle ilişkisi kurulmak zorundadır. Turizmin sürdürülmesinden bahsederken turistin bir gününü geçirdiği alanlar ele alınarak mekansal incelemeler yapılmalıdır. Kentsel meydanlar, kent parkları, kentteki doğal sit varlıklarını kapsayan kentsel toplumsal belleğin korunmasından da söz etmeliyiz. Bölgeye turistin gelişini ve bölge insanının yaşamını devam ettirmek için bu iki grubu birleştirici mekanlara ihtiyaç vardır.

Türkiye’de genellikle turistin uğrayacağı en can alıcı meydanlara yakın bölgelerde kültürümüze ait varlıkları tanıtmaya satma imkanı bulurken, belki de onların kendi ülkelerinden çok uzakta olduklarını daha yoğun hissettirmekteyiz. Ancak, turizmden para kazanma hırslarının artmasıyla kentin bir bölgesinde halkın giremeyeceği mekanlar oluşmasına sebep olmakta ve yerli ile yabancı arasında bir kopukluk oluşmakta ve turizme sunulan mekanların orijinalliklerini yitirmesine sebep olmaktadır. Kentsel–toplumsal yapıyla ilişkisi olmayan kafeler, parklar, meydanlar, yollar, bulvarlar turizme açılmış yapmacık mekanlar olmaya mahkum hale gelirler. Turizm gelirini arttırıcı hızlanmalar sonucu oluşan çevresel bozulma; turizm olgusunu bir yerde tıkanan ve yılın belli aylarında çok az kullanıcıya hitap eden mekanları olan, toplumsal yapıyı bozan bir etkiye çevirmektedir. Bu mekanları halkın kullanamaması nedeni ile halkta turizme olumlu bakmayan görüşlerin artması da beklenebilir. Böyle bir durumda turizmin sürdürülebilir bir olgu olabilmesi için turistin rahatıyla birlikte kent halkının da toplumsal yapısına önem verilmelidir. Değişen turizm anlayışı ile turizmden beklenenler salt doğaya bağlı değil, sosyal aktivitelere bağlı bir turizm olduğu için sürdürülebilir turizm için sosyal hayat, koşul olmaktadır (Oktay, 2004).

Diğer yandan turizm, ev sahipleri üzerinde hoş olmayan ve hiç de önemsiz sayılmayacak baskılar da yaratabilmektedir. Kalabalıklaşma bu durumun başlıca nedenlerinden biridir. Pazar yerlerinde, caddelerde, dükkanlarda ve rekreasyon alanlarındaki aşırı kalabalığın meydana getirdiği tıkanıklık yerel halk arasında hoşnutsuzluğu arttırmaktadır (Çakılcıoğlu, 2002).

Turizmin belirtilen olumsuz etkilerinden hareketle sürdürülebilir turizm bağlamında Türk turizminin avantaj ve dezavantajlarını değerlendirmek gerekirse (Uçkun ve Özer, 2009):

Avantajlar;

- İklimi, doğal kaynakları ve bozulmamış çevresi,
- Turizmin sosyal ve ekonomik önemini anlamış bir toplum yapısı,
- Zengin tarihi, örf-adet ve kültür yapısı,
- Turizme çabuk adapte olabilecek genç ve dinamik nüfusu,
- Özgün sosyal ve kültürel özellikleri ile doğu-batı sentezinin egzotik bileşimi,
- Coğrafi konumu nedeniyle ana Pazar bölgelerine yakınlığı,
- Rakip ülkelere göre daha yeni ve daha nitelikli tesislerin varlığı,
- Halı, deri, konfeksiyon ve mücevherat gibi turistik alışveriş olanakları,
- Turizm çeşitlenmesine olanak veren coğrafi ve doğal yapısının varlığı,

Dezavantajları;

- Alt yapı ve hizmet kalitesinin ve destek sektörlerdeki gelişmelerin hızlı talep artışından kaynaklanan ihtiyaca cevap verememesi;
- Turist sağlığı ve güvenindeki yetersizlik;
- Düzensiz ve denetimsiz ticari faaliyetlerin ülke turizminde ve ürün kalitesinde yol açtığı bozukluklar;
- Stratejik pazarlama yönetimine işlerlik kazandırılmaması;
- Mevsimsellik ve kapasite kullanımındaki düşüklük;

- Tanıtımda yetersiz dış yatırımlar;
- Yerel yönetimler ve kamunun turizme yeterli ilgi göstermemesi;
- Pazarlama ve turizm arzına ilişkin araştırmaların yetersizliği nedeniyle sağlıklı stratejik kararların alınmasındaki güçlükler olarak nitelendirilebilir.

Sonuç ve öneriler

Türkiye turizminde aktif bölgeler kum-deniz-güneş üçlüsünün pazarlandığı destinasyonlardır. Ancak, Türkiye'nin bir açık hava müzesi ve doğal güzellikler olma avantajı bu güne kadar gerektiği gibi kullanılmamıştır. Ülkemizdeki doğal güzellikleri turizme kazandırırken de dikkat edilmesi gereken önemli noktalar vardır. Özellikle çevresel tahribatları önlemek adına sürdürülebilir turizm anlayışı çerçevesinde turizm uygulamalarının gerçekleştirilmesi ülkemiz kaynaklarının daha uzun yıllar kullanımını sağlayabilecektir.

Günümüzde sürdürülebilirlik kavramı her alanda felsefi ve kavramsal yerini aldığı gibi, turizm sektöründe de gerekliliğini hissettirmiştir. Bu kapsamda, artık insanlarla turizm kaynaklarımız arasında bir denge kurulması zorunlu hale gelmiştir. Sürdürülebilir bir gelişmenin sağlanabilmesi için planlamanın gerekleri de insanların bu isteğiyle ortaya çıkmıştır.

Turizm; çevreyi olumsuz etkileyen kaynağa bağlı bir olgudur. Yalnız doğa kaynakları üzerinde değil, aynı zamanda kültürel varlıklarımızda da etkiler yapmaktadır. Dolayısıyla turizme dayalı gelişmenin ekolojik sonuçları da bulunmaktadır. Bu sonuçların olumsuzluğunu önlemedeki en önemli konu insan ile çevre arasındaki bağların düzenlenmesidir.

Türkiye, turizm planlamasında önemli ve başarılı deneyimlere sahiptir. Ancak, planlamadaki başarıların uygulamada görülmediği saptanmıştır. Belediyelerle ilgili çıkan problemler ve mevzuattaki karışıklıklar nedeniyle bir çok turizm bölgemiz artık kendi kendini yok etme durumuna gelmiştir. Turizm kaynaklarının ekonomideki yeri oldukça önemli olan ülkemizde turizmin sürdürülebilmesi ve korunması da bir o kadar önemli olmalıdır. Bu konuda bir de turizm beldelerimizin yönetimindeki sorunlar da yeni düzenlemeleri ve yeni olanakları sonuçsuz bırakmaktadır.

Turizmi çeşitlendirirken insan ile doğanın arasına set koymak değil, onun kaynaklarımızdan maksimum derecede faydalanmasını sağlamak gerekmektedir. Bunun için geliştirilen bisiklet turları, trekingle ve atlama sporları gelecekteki eğlence, heyecan, eğitim istekli turizm anlayışına da cevap verebilecek niteliktedir. Ancak, bu çeşitlerin bölgeye ve yöreye göre yenilenmesi ve daha çok çeşitlendirilerek turizmin çevre üzerindeki baskısı azaltılmalıdır. Bu kapsamda sürdürülebilir turizm adına ülkemizde; halkın turizme katılması, turizmin faydalarını anlaması, bu konuda gerektiği şekilde bilinçlenmesini sağlayacak çalışmalar yapılmalıdır. Çünkü, sürdürülebilir turizm ancak yerel halkın turizme katılımıyla başarıya ulaşabilir. Dünya turizm pazarındaki gelişmeler yakından takip edilerek kaliteli ürün ve hizmetlerin sunumundan asla vazgeçilmemelidir. Özel sektör ve kamu işbirliği sağlanmalı, turizm eğitimi almış kişileri istihdam edilmesine yönelik politikalar oluşturulmalıdır. Türk turizmi kum-deniz-güneş tekeline çıkarılarak alternatif turizm potansiyelinin değerlendirilmesine yönelik çalışmalara hız verilmelidir. Turizm ulaştırmasında eksik yönümüz olan özellikle demiryolu ağının ve diğer ulaşım araçlarının kullanımı çağın gereklerine uygun biçimde yenilenmeli ve kullanılmalıdır. Rakip ülkelerdeki alternatif turizm türleri konusunda uygulamaları yakından takip edilmeli ve konuya yönelik gereken tedbirler vakit kaybetmeden alınmalıdır.

Unutmamak gerekir ki, turizm faaliyetleri doğal güzelliklerin, çekiciliklerin, tarihi ve kültürel yapının yoğun olduğu bölgelerde kendini göstermektedir. Ancak, bu kaynakların bir sonu olduğu da düşünülmesi ve sürdürülebilir anlayış çerçevesinde hareket edilerek, yerel halkın da turizm faaliyetlerinden faydalanması gözetilerek oluşturulabilecek turizm faaliyetleri sayesinde ülkemiz turizm kaynaklarının hem doğru kullanımı hem de maksimum kar ve minimum tahribatın

sağlanması konusunda beklentilere ulaşılmış olunacaktır.

KAYNAKÇA

1. ACUNER, Ş. A. (2006). “Turizmde Sürdürülebilirlik Anlayışı İçerisinde Alternatif Turizm Türlerinin Yeri”, Verimlilik Dergisi, Sayı:4, ss:107-118.
2. ALTIPARMAK, M. (2002). “Turizmin Çeşitlendirilmesi Sürdürülebilir Turizm ve Planlama”, II. Turizm Şurası Bildirileri, II.Cilt, T.C. Turizm Bakanlığı Yayınları:Ankara.
3. AKIŞ, S. (1999). “Sürdürülebilir Turizm ve Türkiye”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:10, Mart-Haziran.
4. AKIŞ, S. (2001). “Sürdürülebilir Turizm: Bir Alan Araştırması Sonuçları”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:12, Bahar, ss:17-25.
5. BİRKAN, İ.(2002), “Türkiye’nin Turizm Kalkınmasının Sürdürülebilir Turizm İlkelerine Uygunluğu” II. Turizm Şurası Bildirileri, III.Cilt, T.C. Turizm Bakanlığı Yayınları:Ankara.
6. CEYLAN, T. (2001). “Turizm ve Sürdürülebilir Gelişme”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:12, Güz, ss:169-177.
7. COOPER C., Fletcher J., Fyall A., Gilbert D. ve S. Wanhill(2005). Tourism Principles and Practice. Third Edition. FT Prentice Hall, Harlow.
8. ÇAKILCIOĞLU, M.(2002). “Sürdürülebilir Turizm” 10. Ulusal Bölge Planlama Bilimi Kongresi, http://www.kentli.org/makale/meh_sur.htm (Erişim Tarihi: 4.4.2009).
9. DOĞANER,S. (1995). “Köyceğiz-Dalyan Çevresinde Eko-Turizm”, Türkiye Kalkınma Bankası, Turizm Yıllığı 1994, Ankara.
10. DURAN, E. (2008). “Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Toplumsal ve Kültürel Kimliğin Korunması: Bozcaada ve Gökçeada Örneği”, IV. Lisansüstü Öğrencileri Araştırma Kongresi Bildiri Kitabı, 23-27 Nisan 2008.
11. ERDOĞAN, N. (2003). Çevre ve (eko) Turizm, Erk Yayıncılık: Ankara.
12. ERTUĞRAL, S.M., DİNÇER, F.İ., ONGAN, S., GÜNGÖR, A., KIZILIRMAK, İ., (2002). “Sürdürülebilir Turizm Politikaları Çerçevesinde Trabzon İlinde Sivil Mimari Örneklerinin Turizm Amaçlı Kullanılabilirliğinin İncelenmesi ve Turizm Türlerinin Geliştirilmesi”, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:1, ss:189-206.
13. KAHRAMAN, N. ve TÜRKAY, O. (2006). Turizm ve Çevre, Detay Yayıncılık: Ankara.
14. MEYDAN, S. (1998). “Sürdürülebilir Turizm Gelişimi ve Güney Antalya Turizm Gelişim Projesi Alanına Yönelik Bir Anket Uygulaması Sonuçları”, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:1, ss:82-95.
15. OKTAY, D. (2004). “Urban Design for Sustainability: A Study on the Turkish City”, International Journal for Sustainable Development and World Ecology, Cilt: 11, Sayı:1.
16. ÖZBEY, F.R. (2002). Sustainable Tourism Development In Globalization Progress. Globalization and Sustainable Development, International Scientific Conference, Book:4, ss.135-150,Varna 1-3.
17. UÇKUN, C.G. ve ÖZER, K.O. (2009). “Türkiye’de Sürdürülebilir Turizmin Sağlanmasında Turizm Bakanlığının Rolü”, http://cmyo.ankara.edu.tr/~iktisad/TURKONF/web/UCKUN_OZER.doc Erişim Tarihi: 05.04.2009.
18. TÜRK, a. (2008). “Göller Bölgesinin Turizm Potansiyelinin Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi”, IV. Lisansüstü Öğrencileri Araştırma Kongresi Bildiri Kitabı, 23-27 Nisan 2008.
19. VİZYON 2023 ULAŞTIRMA VE TURİZM PANELİ (2003), http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/ut/utp_son_surum.pdf Erişim Tarihi: 4.4.2018.

B.Zh.ALMUHAMBETOVA, R. I.YERMANKULOVA

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(E-mail: botagoz_2077@mail.ru)*

DIGITAL GOVERNMENT IN THE PRACTICE OF MODERN STATE ADMINISTRATION

Over the past decades, the world is rapidly moving towards a new type of economy, where digital technologies are becoming the main instrument for its formation. In modern conditions, information technologies and digital transformation are the main factor of technological change and the condition for ensuring competitiveness. The article deals with e-government and the digital government that comes to replace it. Digital government technologies are aimed at full-scale digitalization of government mechanisms, production practices and the provision of public services through the use of shared infrastructure. Special attention is paid to the problems of transition to digital government, increasing the openness of government mechanisms and their orientation to the end user.

Keywords: public administration, digitalization, government services, e-government, digital government.

Б.Ж.Альмухамбетова, Р.И.Ерманкулова

Заманауи мемлекеттік басқару тәжірибесіндегі цифрлық үкімет

Соңғы онжылдықта әлем экономиканың жаңа түріне қарай жылдам ауысуда, онда цифрлық технологиялар оның қалыптасуының негізгі құралы болып табылады. Қазіргі жағдайда ақпараттық технологиялар мен цифрлық трансформация технологиялық өзгерістердің негізгі факторы және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету шарты болып табылады. Мақалада электронды үкімет пен оны алмастыратын цифрлық үкімет қарастырылады. Цифрлық үкімет технологиялары жалпы инфрақұрылымды пайдалану арқылы мемлекеттік тетіктерді, мемлекеттік қызметтерді толық көлемде цифрландыруға бағытталған. Мұнда цифрлық үкіметке көшу мәселелеріне, мемлекеттік тетіктердің ашықтығы мен оларды түпкі тұтынушыға бағыттауға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: мемлекеттік басқару, цифрландыру, мемлекеттік қызметтер, электрондық үкімет, цифрлық үкімет.

Б.Ж.Альмухамбетова, Р.И.Ерманкулова

**Цифровое правительство в практике современного
государственного управления**

За последние десятилетия мир стремительно движется к экономике нового типа, где основным инструментом ее формирования становятся цифровые технологии. В современных условиях информационные технологии и цифровая трансформация являются основным фактором технологических перемен и условием обеспечения конкурентоспособности. В статье рассматриваются электронное правительство и приходящее ему на смену цифровое правительство. Технологии цифрового правительства направлены на полномасштабную цифровизацию правительственных механизмов, практики производства и оказания государственных услуг на основе использования инфраструктуры совместного использования. Особое внимание в статье уделяется проблемам перехода к цифровому

правительству, повышению открытости правительственных механизмов и их ориентацию на конечного потребителя.

Ключевые слова: государственное управление, цифровизация, государственные услуги, электронное правительство, цифровое правительство.

The relevance of studying digital government is due to the fact that in the conditions of a profound transformation of the practice of public administration under the influence of information technologies, governments of many countries are beginning to experience pressure from both citizens, who need to improve the quality of public and municipal services, and from businesses that are seeking state mutually beneficial relationship on the model “Business to Business” [1 p.134].

Thanks to the introduction of more and more advanced information technologies, citizens and businesses expect from the state new electronic formats for the provision of public services, and no less of a quality than the one they receive in the business sector. At the same time, this process is perceived as irreversible, since information technologies are becoming an integral part of the daily life of citizens and the functioning of a business. Understanding this, states are embarking on appropriate reforms aimed at introducing the most successful information technologies into the work of the government, in particular, they initiate e-government programs. However, e-government is currently being replaced by digital government technology.

E-government could not achieve full automation of interdepartmental processes and the cancellation of paper workflow, duplicating the filling and movement of documents in electronic form [2 p.78].

Moreover, administrative processes were not ready for quick adaptation to a new generation of digital technologies, if within the e-government the user needed to fill various electronic forms using an Internet browser and then personally contact to the state organization for obtaining the necessary service, then within the framework of digital government, the user is more oriented to work with mobile devices and expects from the state to receive the service in digital format without the need to visit a state organization, which requires from various departments a high degree of interaction and work with distributed data of users.

E-government largely remained digital in form, but traditional in terms of the work of internal administrative arrangements, instead of instant execution of the requested administrative operations for the provision of public services (similar to the work of electronic resources of corporations such as Apple, Amazon, etc.), users had to wait for an answer from government organizations a few hours or days [3 p.178]. At the same time, the persisting informational and digital inequality did not allow e-government to get high prevalence among all groups of the population and get away from the traditional channels of applying for public services. As a result, governments of many countries began to realize the need for reforms that, on the one hand, would allow realizing the potential of e-government, on the other hand, would overcome its shortcomings at a new technological level within the framework of digital government [4 p.84].

The need to optimize the size and structure of the administrative apparatus as part of austerity measures that is pushing many governments to introduce digital channels of interaction with consumers of public services. The cost of providing a digital service on average is 5% of the cost of providing this service by phone, which, in turn, is three times cheaper than the cost of providing a service when a user personally contacts a government organization [5 p.208]. As a result, within the framework of the same amount of funding, it is possible to achieve an increase in the absolute number of services provided by the state. If e-government was primarily a political and administrative initiative of the state, then initiatives in the field of digital government stem from the requirements of the development of a modern economy and are considered as one of the key conditions for building a competitive economy, high-tech level of interaction between society and

the state, strengthening information sovereignty, as well as enhancing the country's competitiveness in the international arena [6 p.234].

Building a digital government involves introducing a digital format for providing the full range of state and municipal services by default, while retaining the possibility for the user to choose an alternative method - postal and telephone communications, as well as personal visits to a state organization. If, as part of e-government, multifunctional centers providing state and municipal services took over the function of providing services to specific groups of the population who do not have access to or do not have the skills to work with electronic portals, then digital government seeks to overcome digital divide, covering its services to the entire population through mobile applications or through a short message service. The transition to digital government means not only the creation of services that citizens need and which citizens want to receive through digital communication channels, but also the creation of conditions for the digital inclusion of citizens, the possibility of access to services and the development of appropriate skills to use digital services

At the same time, even the state leaders in building e-government (the United Kingdom, Australia and the Republic of Korea) [7 p.42] have not been able to fully digitize the government mechanisms and move to the default digital government, which implies a digital format for citizens and businesses seeking public services and maximum avoidance of paper workflow, production and provision of services based on sharing information infrastructure allowing to reuse in all administrative processes the data collected by various departments [8 p.37].

Currently, in many countries, digitalization is a strategic development priority. According to the forecasts of the world's leading experts, by 2020 a quarter of the global economy will be digital, and the introduction of digitalization technologies for the economy, allowing the state, business and society to interact effectively, is becoming an increasingly large-scale and dynamic process.

More than 15 countries of the world implement national digitalization programs: Denmark, Norway, Great Britain, Canada, Germany, Saudi Arabia, India, Russia, China, South Korea, Malaysia, Singapore, Australia, New Zealand and Kazakhstan.

China, in its "Internet Plus" program, integrates digital industries with traditional ones. Singapore forms the "Smart Economy", Canada creates the ICT hub in Toronto, South Korea in the program of "Creative Economy" focuses on human capital development, entrepreneurship and the spread of ICT achievements, and Denmark focuses on public sector digitalization.

As we see, different countries set different priorities in the field of digital transformations. In our case, in the program "Digital Kazakhstan" we expect the progressive development of the digital ecosystem to achieve sustainable economic growth [9 p.14].

According to introductive estimations, the direct effect of the digitalization of the economy of Kazakhstan by 2025 will create an additional value of 1.7 - 2.2 trillion. tg, thus ensuring a return on investment of 4.8 - 6.4 times by 2025 to the total investment, taking into account private investment.

The most significant effects in terms of GDP will fall on 12 key projects:

- Creation of an international technology park of IT startups (AstanaHub);
- The introduction of technology Industry 4.0, including the implementation of projects "Intellectual field", the creation of model factories;
- Implementation of the principle "PaperFree";
- Creation of an intellectual transport system;
- The development of electronic commerce;
- Creating a digital platform for SMEs (single window);
- Development of an information system for labeling goods to reduce shadow turnover;
- Implementation of a set of measures for the development of non-cash payments;

The development of open platforms (Open API), Big Data and artificial intelligence;

- Development of telecommunications infrastructure, including broadband Internet access;
- Improvement of customs and tax administration and the transition to electronic declaration;
- Implementation of Smart City components.

Besides to achieving economic benefits and increasing competitiveness, digitalization will have a positive impact on social areas. The effect of the qualitative development of education, health care and investment environment will be noticeable in the long term and will reduce the gap in socially-economic terms with developed countries.

The main trend for 2018 year is what researchers call symphonic enterprise. This concept implies the achievement of a cumulative effect from the introduction by the state and business of such technologies as, for example, the blockchain and artificial intelligence systems. The goal is to increase the efficiency of the entire “digital state” - from the interaction of citizens, government agencies and businesses to implement the basic tasks of electronic document management.

Today, to discuss the topic of universal digitalization, several similar concepts are used at once, for example, “digital state” (DS) and “e-government” (EG). In fact, DS and EG are not synonymous. This is a more general and particular concept. The first (DS) implies the inclusion of the second (EG), but not vice versa.

The question of what exactly is part of e-government is a matter of debate even among the scientific community. For example, a number of participants in the thematic forum on the ResearchGate platform hypothesize that there are four areas in e-government:

- administration - ICT in the processes associated with the state management;
- provision of public services - services for citizens in electronic form;
- the involvement of citizens in the management decision-making process;
- algorithmization of interaction between government agencies, businesses and citizens

[10 p.224].

One of the most important tasks of e-government is to form completely new methods and approaches that citizens and entrepreneurs could use to effectively interact with government agencies. Such innovations should be built on the principles of openness and have a beneficial effect on the economic situation and the state of social relations in the country. This often requires a complete revision of the interaction processes at all levels, the principles for the selection of specialists and the development of technological solutions.

For example, the Austrian government formed the Digital Austria platform. She coordinates the work of the government, regional authorities and municipalities in the format of a special commission responsible for 4 areas:

- informational - ensuring general access to information from government agencies;
- communication - ensuring the exchange of information with the state;
- Transactional - the implementation of public services and electronic document management;
- personalization direction - content targeting according to citizens' tasks.

Digital state (DS) is a more general concept. Many will remember Estonia and will be right. Estonia is one of the examples of the DS, which is in the process of formation and construction.

In conclusion, it should be noted that Kazakhstan has accumulated quite positive experience in creating e-government, including the system of interdepartmental information exchange and the system of interdepartmental electronic document circulation that facilitate the transition to a more advanced level of information exchange between the systems of various government departments. However, building a full-fledged digital government requires a transition to the state sharing infrastructure, launching a unified state cloud platform for providing services that will improve the quality and security of interaction between departments, provide financial savings by refraining from creating duplicate infrastructures in individual departments or regions.

REFERENCES

1. Bwalya K., Mutula S. E-Government: Implementation, Adoption and Synthesis in Developing Countries.-Berlin/Munich: De Gruyter Saur, 2014. – 360 p.
2. UN E-Government Survey 2016 // [https:// publicadministration.un. org/ egovkb /en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016](https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016).
3. E-Government Masterplan 2011-2015. Collaborative Government. E Gov Singapore, 2017 // [https://www.tech.gov.sg/-/media/GovTech/About-us/ Corporate-Publications/ e Gov/eGov BOOK1115.pdf](https://www.tech.gov.sg/-/media/GovTech/About-us/Corporate-Publications/eGov/eGovBOOK1115.pdf).
4. Falk S., Römmele A., Silverman M. Digital Government Leveraging Innovation to Improve Public Sector Performance and Outcomes for Citizens. – Switzerland: Springer International Publishing, 2017. – 189 p.
5. Benay A. Government Digital: The Quest to Regain Public Trust.-Canada: Dundurn Press, 2018. – 216 p.
6. Eggers W. Delivering on Digital: The Innovators and Technologies That Are Transforming Government. – New York: RosettaBooks, 2016. – 296 p.
7. Inshakova E.G. Elektronnoye pravitelstvo v publichnom upravlenii: monografiya.-M.: Izdatelstvo Yurayt. 2017.-139 s.
8. Sidorova A.A. Elektronnoye pravitelstvo. Uchebnik i praktikum. – M.: Yurayt. 2017. – 168 s.
9. "Tsifirlyq Qazaqstan" memleketik bagdarlamasyn bekity tyraly Qazaqstan Respyblikasy Ukimetin 2017 jylgy 12 jeltosandagy № 827 qaylysy.
10. Arkhipova Z.V. Transformatsiya «elektronного pravitelstva» v «tsifrovoye pravitelstvo» // Izvestiya Baykalskogo gosudarstvennogo universiteta. 2016.-№ 5. – S. 818-824.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bwalya K., Mutula S. E-Government: Implementation, Adoption and Synthesis in Developing Countries.-Berlin/Munich: De Gruyter Saur, 2014. – 360 p.
2. UN E-Government Survey 2016 // [https:// publicadministration.un. org/ egovkb /en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016](https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016).
3. E-Government Masterplan 2011-2015. Collaborative Government. eGov Singapore, 2017 // [https://www.tech.gov.sg/-/media/GovTech/About-us/Corporate-Publications/eGov/eGov BOOK 1115. pdf](https://www.tech.gov.sg/-/media/GovTech/About-us/Corporate-Publications/eGov/eGovBOOK1115.pdf)
4. Falk S., Römmele A., Silverman M. Digital Government Leveraging Innovation to Improve Public Sector Performance and Outcomes for Citizens. – Switzerland: Springer International Publishing, 2017. – 189 p.
5. Benay A. Government Digital: The Quest to Regain Public Trust.-Canada: Dundurn Press, 2018. – 216 p.
6. Eggers W. Delivering on Digital: The Innovators and Technologies That Are Transforming Government. – New York: RosettaBooks, 2016. – 296 p.
7. Иншакова Е.Г. Электронное правительство в публичном управлении: монография.-М.: Издательство Юрайт, 2017.-139 с.
8. Сидорова А.А. Электронное правительство. Учебник и практикум. – М.: Юрайт, 2017. – 168 с.
9. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы.
10. Архипова З.В. Трансформация «электронного правительства» в «цифровое правительство» // Известия Байкальского государственного университета, 2016.-№ 5. – С. 818-824.

А.П.ЕСЕНТАЕВА, М.А.КУЛБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: meruert.kulbayeva@ayu.edu.kz)*

САЛЫҚТЫҚ ЖОСПАРЛАУ МЕН БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ҰЙЫМ ҮШІН ТИІМДІЛІГІ

Мақалада «салықтық жоспарлау» түсінігі түрлі авторлар тұрғысынан жан-жақты қарастырылды. Салықтық жоспарлаудың ұйымның шаруашылық қызметін тиімді басқарудағы рөлі ашып көрсетілді. Салықтық жоспарлау мен басқару есебінің ұйым қаржысын басқарудың түрлі сатыларындағы өзара байланысы айқындалып, оның ұйымның тиімді қызмет етуі үшін маңызы белгіленді. Қазіргі таңдағы салықтық жоспарлауда пайдаланылып жүрген әдіс-тәсілдер талданды. Ұйымда салықтық жоспарлауды дұрыс жүргізуге қажетті салықтық бюджет формасы құрастырылды. Салықтық бюджеттің өзге қаржылық бюджеттермен байланысы анықталды.

Кілт сөздер: салықтық жоспарлау, басқару есебі, салық есебі, салықтық бюджет, есеп саясаты, салықтарды оңтайландыру, салықтық жеңілдіктер, стратегиялық салықтық жоспарлау, тактикалық салықтық жоспарлау.

А.П.Есентаева, М.А.Кулбаева

Эффективность взаимодействия налогового планирования и управленческого учета для организации

В статье всесторонне рассмотрено понятие «налоговое планирование» с точки зрения различных авторов. Раскрыта роль налогового планирования в эффективном управлении хозяйственной деятельностью предприятия. Установлена и определена взаимосвязь налогового планирования с управленческим учетом на разных уровнях управления финансами предприятия, определено его значение для эффективного функционирования предприятия. Проанализированы методы и подходы, используемые в современном налоговом планировании. Описана форма налогового бюджета, необходимого для правильного ведения налогового планирования в организации, а также его взаимодействие с другими финансовыми бюджетами.

Ключевые слова: налоговое планирование, управленческий учет, налоговый учет, налоговый бюджет, учетная политика, оптимизация налогов, налоговые льготы, стратегическое налоговое планирование, тактическое налоговое планирование.

A.P.Yessentayeva, M.A.Kulbayeva

The Effectiveness of the Interaction of Tax Planning and Management Accounting for the Company

The article comprehensively examined the concept of "tax planning" from the point of view of various authors. The interrelation of tax planning with management accounting at different levels of enterprise finance management has been established and determined. Considered elements of accounting policies for management accounting, with which the organization has the ability to optimize tax payments. The form of the tax budget necessary for proper management of tax planning in the organization, as well as its interaction with other financial budgets, is described.

Keywords: tax planning, management accounting, tax accounting, tax budget, accounting policy, tax optimization, tax benefits, strategic nologovoj planning, tactical tax planning.

Аталған тақырыптың өзектілігі салықтар мен мемлекеттің бизнестің жалпы дамуындағы үлкен рөлімен негізделеді. Негізінен салықтар ұйымның экономикалық шешімдеріне әсер етпеуі және бизнестің философиясын өзгертпеуі тиіс. Алайда, тәжірибеде салықтар экономикалық реттеудің мықты құралы бола отырып, ұйымның стратегиялық шешімдеріне әсер етіп, тактикалық әрекеттерінің түбегейлі өзгертілуіне алып келеді.

Кез-келген шаруашылық субъектісі өзінің қаржылық жағдайының барынша тиімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге және шығындарды азайтуға ұмтылады. Осыған орай, шығындардың жалпы көлемін оңтайландыру бойынша міндеттер кешенінде көлемі жөнінен алдыңғы орынға ие болатын салықтық төлемдерді төмендету мәселесі пайда болады. Сонымен қатар салықтық төлемдер көлемін мақсатты анықтауға және қате қабылданған салықтық шешімдер деңгейін азайтуға, соның нәтижесінде түрлі салықтық тәуекелдердің алдын алуға мүмкіндік беретін шаралар кешенін жүргізу қажеттілігі туындайды.

Қолданыстағы салық заңнамасында салықтық жүктемені төмендетудің көптеген заңды жолдары көзделген. Кәсіпорынның экономикалық бөлімі оларды білікті пайдалана білсе және қаржы қызметін оңтайландырудың ең прогрессивті құралдарының бірі ретінде бүкіл әлемде танылған «салықтық жоспарлаудың» дағдыларына ие болса ұйым қызметінің қаржылық нәтижесінде оң көріністер орын алары сөзсіз.

Ұйымның салықтық жоспарлау бөлімі келесідей қызметтерді атқарады:

- орта мерзімді және ұзақ мерзімді салықтық жоспарларды дайындайды, жоспарланған салықтық тапсырмалардың орындалуын бақылауды ұйымдастырады;

- салықтық жоспарлау шараларының тиімділігін арттыруға бағытталған зерттеулер жүргізуді үйлестіреді;

- айыппұлдар мен басқа санкциялардың пайда болуына, пайданың азаюына алып келетін және ұйымның беделіне кері әсер етуі мүмкін қателіктерді болдырмау мақсатында салық салу мәселелері бойынша қажетті ұсынымдар береді;

- салық және кеден органдарына қатысты талап арыздарды қарастыруға қатысады;

- нормативтік құжаттарға енгізілетін өзгерістер мен толықтыруларды бақылайды;

- салық есебін жүргізу мақсатында өндірістік-шаруашылық қызмет нәтижесін талдау және салық есебі бойынша жұмыстарды ұйымдастыру және әдістемелік басқаруды, сонымен қатар, салықтық салдар тұрғысынан оңтайлы есеп саясатын құруды жүзеге асырады;

- ұйымның қызметкерлеріне салық салу және салықтық есепке алу, бақылау, есеп беру және экономикалық талдау бойынша көмек көрсетеді [1].

Көптеген шаруашылық субъектілерінің басшылығы салықтық жоспарлауды қолдануға қызығушылық білдіруде, себебі одан жалпы ұйымның тиімді қызмет етуі тәуелді болып отыр. Алайда, салықтық жоспарлау - бұл бухгалтерлік (қаржылық, басқарушылық), салықтық есепке алу, маркетинг, кадр саясаты және т.б. сияқты әртүрлі басқару құралдары арасындағы байланыстарды әртүрлі түрде қамтитын ұйымның жалпы экономикалық жоспарлауында маңызды рөл атқаратын біріктіруші элемент екенін ескеру қажет.

Демек, салықтық жоспарлау, жалпы экономикалық жоспарлаудың құрамдас бөлігі ретінде, ұйымды басқару құралдарымен тікелей өзара байланысты. Салықтық жоспарлау кез-келген ұйымды басқаруда басқару шешімдерін қабылдау барысында маңызды орынға ие болуы керек.

Шетелдік компаниялар арасында танымал болуына және отандық ұйымдардың құрылымына енуіне қарамастан, қазіргі уақытта «салықтық жоспарлау» терминінің шетелдік және отандық экономикада бірыңғай ғылыми анықтамасы жоқ.

Түрлі ғылыми авторлар өз еңбектерінде «салықтық жоспарлау» түсінігіне әртүрлі анықтамалар береді. Солардың кейбіріне тоқтала кетсек:

- Дж. Пеппер – «бұл капиталды салықтан босату өнері»;

- Дж. Фридман – «бұл ағымдағы кезеңде немесе болашақта салық міндеттемелерін барынша азайтуға бағытталған түрлі салық альтернативаларын жүйелі талдау. Есептілікті қай уақытта өткізу, активтерді қай уақытта сатып, қай уақытта зейнетақы жинақтарын төлеу, табыстарды қай уақытта алу және шығындарды қай уақытта төлеуі, қашан және қандай көлемде сыйлықтар алу және жылжымайтын мүлік сатып алуы – мұның барлығы салықтық жоспарлаудың мысалдары»;

- Е.С.Вылкова – «бұл ресурстар мен оларды баламалы пайдалану мүмкіндіктерінің шектеулі жағдайында көзделген қаржылық жағдайға қол жеткізу мақсатында оңтайлы заңды салықтық әдістерді жүйелі пайдалану үрдісі болып табылатын, ұйымның экономикалық даму стратегиясы шеңберінде оны қаржылық-шаруашылық басқарудың ажырамас бөлігі» [2];

- П.С. Шевченко – «бұл салық төлеушінің заң шеңберінде салық міндеттемелерін барынша төмендетуге бағытталған қызметін ұйымдастыру» [3];

- И.Н. Соловьев – «бұл салық заңнамасындағы барлық түсініксіз жағдайлар мен қарама-қайшылықтарды салық төлеушінің өз пайдасын пайдалану құқығы»;

- О.В. Стороженко – «салық төлеушінің негізгі салық түрлері бойынша барынша тиімді салық базасына қол жеткізу мақсатындағы іс-әрекеттері».

Осы тұста «салықтық жоспарлау» түсінігін заңды және заңсыз позициядан қарастыруға болатындығын аңғара аламыз. Қазіргі уақытта заң және тәуекел тұрғысынан салықтық жоспарлаудың үш негізгі түрін бөліп көрсетуге болады:

1.Классикалық - тәуекелсіз. Салықтық жоспарлау салық заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады және тәуекелсіз жолдарды іздестіруге негізделеді;

2.Оңтайландырылған – тәуекел ықтималдылығы басым. Негізсіз артық төленген салық сомалары көлемін азайтуды қарастырады және ұйымның салық төлемдерін оңтайландыруға мүмкіндік беретін салықтық заңнаманың кемшіліктері мен артықшылықтарын айқындаумен байланысты;

3.Заңсыз – қауіпті. Қылмыстық жазаланатын әрекеттерді пайдалана отырып, салық инспекциясынан табыстары мен шығындарын жасыруды және салық базасын әдейілеп заңға қайшы төмендетуді білдіреді.

Салықтық жоспарлаудың қай түрін таңдайтынын ұйым өзі шешеді. Алайда, әр түрдің белгілі бір салдары бар екен ұмытпаған жөн. Бұл әсіресе заңсыз салықтық жоспарлауға қатысты. Салықтық жоспарлау түрін таңдауда, ең алдымен, ұйымның алдағы даму перспективасына назар аудару қажет [4].

Алайда, салықтық жоспарлаудың мүмкіндіктері тек белгілі бір салық түрі бойынша төлемді азайтудан әлде қайда кең. Салықтық жоспарлау салық төлемдерін азайтуға ғана емес, реттеуге және тиімді басқарушылық шешімдер қабылдауға бағытталуы тиіс. Салық төлемдерін оңтайландыру немесе төмендету стратегиялық басқару есебінің қойған мақсаттарына әрдайым сәйкес келе бермейді. Жан-жақты ойластырылған салықтық жоспарлау компания табысын арттырып қана қоймай, оның мемлекет алдындағы абыройының артуын қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде компанияның болашақтағы дамуына зор көмегін берері сөзсіз. Мысалы, қазіргі таңда Қазақстан Республикасы үкіметі бизнесті мемлекеттік қолдайды түрлі бағдарламаларын жүзеге асыруда. Соның ішінде екінші деңгейлі банктер арқылы жеңілдетілген несиелендіруді атап өтуге болады. Әрине, мұндай бағдарламаға қабылдау барысында мемлекет ең алдымен ұйымның салықтық төлемдеріне басты назарын аударады [5].

Салықтық жоспарлау жеке бағытталған және атаулы сипатта болуы мүмкін және қожалық ететін субъектілердің кең спектрлі қаржылық-шаруашылық қызметінде қолданылады. Салықтық жоспарлаудың негізгі мақсаттары салық төлемдерін оңтайландыру, нақты салық бойынша немесе салықтар жиынтығы бойынша салық ысырабын азайту, кәсіпорынның айналымды қаражатының көлемін арттыру, және соған нәтиже ретінде ұйымды одан әрі дамыту, оның жұмысының тиімділігі үшін нақты мүмкіндіктерді ұлғайту болып табылады. Ұйымның салықтық міндеттемелерін төмендетудің анағұрлым тиімді тәсілдерін іздеп табу жолымен салықтық қиындықтарды жеңілдету есебінен қаржылық-шаруашылық қызметтің табыстылығын барынша ұлғайту және өндірісті одан әрі тиімді дамыту үшін қосымша мүмкіндіктерге ие болады.

Салықтық жоспарлаудың құрамдас бөліктері (кезеңдері) болып мыналар табылады:

- басты принциптерді анықтау;
- проблемаларды талдау және міндеттерді қою;
- ұйым пайдаланатын негізгі құралдарды анықтау;
- схеманы құру;
- қаржылық-шаруашылық қызметті әзірленген схемаға сәйкес жүзеге асыру.

Жалпы, салықтық жоспарлауды басқару шешімдерінің сипатына қарай ұзақ мерзімді-стратегиялық салықтық жоспарлау және ағымдағы – тактикалық салықтық жоспарлау деп бөліп қарастырамыз.

Стратегиялық салықтық жоспарлау ұзақ мерзімді перспективада ұйымның қызметін және қаржылық жағдайын жоспарлауды қамтиды. Сонымен қатар, стратегиялық басқару деңгейі салықтық жүктемені төмендету бойынша стратегиялық шешімдерді әзірлеу үдерісін қамтиды.

Стратегиялық (ұзақ мерзімді) жоспарлау барлық басқару шешімдерінің негізін қалайды.

Аталған салықтық жоспарлау келесідей элементтерден тұрады:

- Ұйымның, оның құрылымдық бөлімшелері мен басқару органдарын салық салу тұрғысынан ең тиімді жерге орналастыру;
- Ұйымның ұйымдастырушылық-құқықтық нысаны мен ұйымдастырушылық-шаруашылық құрылымын таңдау.

Ағымдағы немесе тактикалық салықтық жоспарлау салық төлеушіге салықтық жүктемені шектеулі уақыт кезеңінде немесе әрбір нақты бизнес жағдайында азайтуға мүмкіндік беретін әдістер жиынтығы болып табылады. Бұл деңгейде салықтық жоспарлау қаржылық басқару мен басқарудың жалпы жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Салықтық жоспарлауды бақылау функциясының көмегімен келісімшарттық стандартты схемаларға, ірі және ұзақ мерзімді шаруашылық келісімшарттарына арнайы дайындық (жоспарлау) жүргізіледі.

Тактикалық (ағымдағы) салықтық жоспарлаудың элементтері:

- Салық заңнамасындағы өзгерістерді есепке ала отырып негізгі салық түрлері бойынша жеңілдіктерді пайдалану;
- Келісімшарттардың оңтайлы нысандарын пайдалану;
- Салық салуды оңтайландыру мақсатында есеп саясатын құру [6].

Салықтық жоспарлауды жүйелі түрде қарастыру қыжет. Бұл ұйым төлейтін салық пен алымдардың өзара байланысты жүйесін және оның ұйымның қаржылық қызметіне ықпал етуін есепке алуда көрініс табады. Бір салықтан ұтып, екінші бір салықтан ұтылып қалуға болады. Сондықтан, салықтық төлемдердің мүмкін болар үйлесімдерін көп нұсқалы жан-жақты қарастыру салықтық жүктемені барынша азайтудың басты жолы болып табылады.

Бұл ұйымдағы қаржылық жағдайды оңтайландыруға, салықтар мен алымдарды барынша аз төлеп барынша көп таза пайдаға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Салықтық жоспарлауды жүзеге асыру кезінде қолданыстағы салық заңнамасына және оған тікелей немесе жанама түрде байланысты нормативтік құжаттарға сүйену қажет. Ұйымның салықтық жоспарлауы салық төлемдерін азайту бойынша үш тәсілге негізделеді:

- 1) Салықтарды төлеу барысында жеңілдіктерді пайдалану;
- 2) Есеп саясатын құру;
- 3) Салықтарды төлеу мерзімдерін қадағалау.

Салықтық жоспарлау барысында басқару есебінің мақсаттарына сәйкес келетін есеп саясатын құру маңызды шарттардың бірі болып табылады. Дұрыс әрі жан-жақты ойластырылған есеп саясатының көмегімен ұйым өзінің салық ауыртпалығын заңды оңтайландыра алады. Алайда, қандай да бір есеп әдісін таңдамас бұрын, ұйым өз таңдауын салық көлемін есептеу арқылы негіздеп, таңдалған әдістің дұрыстығына көз жеткізуі қажет.

Ұйымның есеп саясаты шегіндегі салықтық оңтайландырудың негізгі бағыттары келесілер:

- Негізгі құралдар мен олардың тозуының есебі.
- МЕА мен олардың тозуының есебі.
- Шикізаттар мен материалдарды атып алу есебі.
- Тауарлы-материалдық құралдарды өндіріске босату есебі.
- Негізгі құралдарды жөндеу бойынша шығындар есебі.
- Жалпышаруашылық шығындарының есебі.
- Аяқталмаған өндіріс есебі.
- Дайын өнім есебі.
- Сатуға арнап жіберілген өнім есебі.
- Бағам айырмаларының есепте көрсету.
- Бағалау резервтерінің пайда болулары [7].

Жалпы, ұйымның есеп саясатын құрудың салықтық аспектілерінің мәні: ұйымның шаруашылық операциялары өзгеріссіз қала отырып, заңнамада рұқсат етілген есеп жүргізу нұсқаларының бірі өзге әдіске қарағанда салықтарды есептеуде артықшылыққа ие болуы мүмкін. Мысалы, жалпы әкімшілік шығындарды аяқталмаған өндірістің өзіндік құнына қосуға қарағанда тікелей сатылған өнімнің өзіндік құнына қосу ұйым үшін тиімдірек, себебі екінші жағдайда ұйым шығындары бірінші жағдайға қарағанда ерте «көрсетіледі»

Есеп саясаты салықтық жоспарлаудың құралы ретінде ұйымның ағымдағы және болашақ шаруашылық қызметінің ерекшеліктерін жан-жақты әрі тереңінен есепке алуын талап етеді. Ұйымның басқару есебі мақсаттары үшін есеп саясатында көрсетілген түрлі элементтер салық төлемдерін заңнамаға сәйкес төмендетудің мүмкін болар нұсқаларын белгілейді (1-кесте) [3].

Кесте 1 – салық төлемдерін басқару мақсатында есеп саясатында көрсетілген элементтер

№	Есеп саясатында көрсетілген элемент	Заңнамада рұқсат етілген тиімді нұсқа	Сипаттама
1	2	3	4
1	Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау әдістері	Шығындарды толық есепке алу әдісі	Бұл ең тиімді әдіс, себебі шығындарды толық есепке алу әдісін пайдалану барысында барлық өндіріске нақты жұмсалған тікелей және жанама шығындар өнімнің өзіндік құнына қосылады

Кесте 1-дің жалғасы

1	2	3	4
2	Өндірістік негізгі құралдарды жөндеу есебін жүргізу және қаржыландыру тәртібі	Жөндеу бойынша шығындар ағымдағы есепті кезеңнің өзіндік құнына қосылады	Аталған нұсқаны тандау өзіндік құнның артуының есебінен салық базасының төмендеуіне алып келеді.
3	Капиталды салым шығындарын ағымдағы есепті кезең шығындары құрамына кіргізу	Негізгі құралдың бастапқы құнының 10%-нан аспайтын көлемдегі салымдар (сыйға алынған негізгі құралдардан басқа)	Бұл нұсқа табыс салығы бойынша салық базасын анықтау барысында есепке алынатын шығындар құрамын арттыруға мүмкіндік береді
4	Шығындарды бөлу	Тікелей және жанама	Шығындардың басым бөлігін жанам шығындар қатарына жатқызу оларды есепті кезеңде есептен шығаруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде табыс салығы базасын азайтады. Ағымдағы кезеңде өзге (тікелей) шығындардың сатылған өнімге қатысты бөлігі ғана есептен шығарылады.
5	Кірістер мен шығыстарды тану әдісі	Есептеу әдісі	Есепке алу әдісі көпшілік ұйымдармен пайдаланылады.
6	Резерстерді қалыптастыру	1. Күмәнді қарыздар бойынша; 2. ТМҚ құнсыздануына; қаржылық салымдардың құнсыздануына; 3. Жұмсшылардың кезекті демалыстары, жылдық сыйақыларын төлеуге және т.б.	Компания Салық кодексінде қарастырылған резерв түрлерін құруға құқылы. Резервтерді қалыптастыру тәртібі оларды ағымдағы кезеңнің шығындарына қосуды қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда есептеу әдісін қолдана отырып, фирма салық кезеңінде өз шығындарын біркелкі бөлу мүмкіндігіне ие болады, бұл өз кезегінде табыс салығы бойынша аванстық төлемдерден үнемдеуге мүмкіндік береді.
7	Шығындарды тану тәртібі	Табыс алуға қатысы бар түзетулерді ескере отырып шығындарды бөліп тарату	Салық есебінде сатылған өнімнің өзіндік құнын құрайтын шығындар сатудан түскен түсімді таныған кезде ғана салуқ салу объектісін құрайды. Бұл дегеніміз, мұндай шығындарды тану күні табыс алу күні болып табылады.

Салықтарды төлеу мерзімдерін қадағалау орын алуы мүмкін айыппұлдар мен өсімақыларды болдырмай алдын алуға мүмкіндік береді.

Е.В.Акилова өзінің салықтық жоспарлауға қатысты еңбегінде салықтық жоспарлауды өзгеше тұрғыдан қарастырады. Оның ойынша барлық салықтарды шартты түрде үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1. «Өзіндік құнның құрамынағы» салықтар (мысалы, әлеуметтік салық, т.б.). Мұндай салықтардың көлемін азайту өнімнің өзіндік құнының төмендеуіне алып келеді, ал, ол өз кезегінде ұйымның табысының артуына және сәйкесінше табыс салығы бойынша бюджетке

төленетін салық сомасын арттырады. Нәтижесінде мұндай салықтар көлемін азайтудан болатын жағымды әсер шамалы болмақ.

2. «Өзіндік құнының сыртындағы» салықтар (мысалы, қосылған құн салығы). Бұндай салықтар тобы үшін бюджетке төленуі тиіс айырмашылық көлемі төмендетуге қол жеткізу маңызды. Еске сала кетсек, Қазақстан Республикасының Салық Кодексінің 8 бөлімінде көрсетілген қосылған құн салығын есептеу және төлеу тәртібіне сәйкес бюджетке төленуге жататын қосылған құн салығы сомасы есептелген салық сомасы мен шегерілген салық сомасының айырмасы ретінде анықталады. Осыған орай бұндай салықтар тобы үшін оңтайландырудың бірден бір тәсілі шаруашылық субъектісі жұмыс жасайтын контрагенттерді таңдау болып табылады.

3. «Өзіндік құнның үстіндегі» салықтар (мысалы, табыс салығы). Салықтардың бұл санаты үшін салық төлемдерін азайту үшін салық төлеуші салық салу базасын төмендетуге немесе салық қойылымын төмендетуге ұмтылуы тиіс. Бір қызығы, табыс салығы бойынша салық салу базасын төмендетуге қол жеткізу үшін «өзіндік құнның құрамындағы» салықтар көлемін арттыра алады [8].

Салықтық жоспарлау басқару есебін жүргізудің құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен бірге, табыс салығы көлемін салықтық жоспарлауға арналған деректерді салық есебінен алуға болады. Бұл нақты салық салынатын кірістер мен шығыстар туралы ақпарат және оларды түзету ережелері. Салықты жоспарлау мақсаттары үшін қажетті деректердің көбі бухгалтерлік есепте қалыптастырылады, ал кейбір деректер басқару есебінде арнайы жасалады.

Басқару есебін ұйымға еңгізу және бюджеттеуді қолдану барысында салық есебінен салықтық жоспарлауға көшу аса маңызды. Бюджеттеу – бұл ұйымның өндірістік, сатылым, қаржылық және инвестициялық қызметін сипаттайтын жоспарларын (бюджеттерін) қалыптастыру, орындалуын бақылау және талдау үрдісі. Бюджет ретінде ұйым қызметін қаржылық қамтамасыз етуге арналған ақша қаражаттарының пайда болу және жұмсалуды анықталады.

Салық және басқару есебінің өзара байланысы салық бюджетін жоспарлау, бақылау және талдау барысында барынша толық айқындалады. Ұйымның қаржылық ресурстарының шектеулілігі және оларды тиімді пайдалану талабы салық бюджетін жоспарлау қажеттілігін тудырады.

Салықтық бюджет бюджеттер жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады. Салықтық бюджет ұйымның болжамды Пайда және зиян туралы есептілік, Бухгалтерлік баланс және Ақша қаражаттарының қозғалысы бюджетінен тұратын қаржылық бюджетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Салықтық бюджет көрсеткіштері – бюджетке төленуі тиіс салықтар мен алымдардың жоспарлы сомасы, Өндірістік бюджетте және болжамды Пайда және зиян туралы есептілікте, сондай-ақ болжамды Бухгалтерлік баланс баптарында көрсетіледі. Төлем мерзімдері бойынша есептелінген салық сомалары Ақша қаражаттары қозғалысы бюджетінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Салықтық бюджеттің құрылымы көптеген факторларға тәуелді, мысалы: ұйымның көлемі (шағын, орта немесе ірі), ұйым қызметінің түрі, салық салу режимі, ұйым меншігіндегі мүлік, ұйымның қызмет ету орны (арнайы экономикалық аймақ, моноқала және т.б.).

Ірі компанияларда әдетте әр салық түрі бойынша жеткілікті толық бюджет жасайды. Бұл, ең алдымен, үлкен көлемді ақпараттардың болуымен байланысты. Шағын және орта компанияларды ұйымның бюджетке төлейтін барлық салық түрлерін қамтитын бірыңғай салық бюджеті жасалады.

Салық бюджетін жоспарлау үшін салық салу мақсаты үшін маңызды болып табылатын жоспарлы және нақты сатылымдар, сатып алулар және капиталды салымдар көлемі туралы және т.б. есеп мәліметтері қажет.

Салықтық бюджет қабылданған ұйымның салық, амортизациялық саясаты, бухгалтерлік есеп мәліметтері және салық салу базасын есептеу негізінде ұйым басшылығы белгілеген мерзімдерде айлық, тоқсандық немесе жылдық болып жасалынады. Салықтық бюджетті жасауға жауапты қызметкер де ұйым басшылығымен бекітіледі. Әдетте ірі компанияларда арнайы салықтық жоспарлау бөлімі құрылады, ал орта және кіші ұйымдарда қаржылық немесе бухгалтерлік есеп бөлімінің басшысы немесе қызметкері тағайындалады.

Жалпы салықтық режимдегі резидент орта кәсіпорын үшін бюджет мысалын ұсынсақ (2-кесте).

Кесте 2 – орта және кіші ұйым үшін салық бюджеті мысалы

№	Көрсеткіш	Салық базасы	Салық ставкасы (ағымдағы заңнамаға сәйкес)	Төленуі тиіс салық сомасы, теңге			Айпұлдар, өсімпұлдар	Ауытқу себептері
				Жоспар	Нақты	Ауытқу		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Жалпы табыс	x	x					
2	Мүліктің орташа жылдық құны	x	x					
3	Еңбек ақы төлеу қоры (ЕАҚ)	x	x					
4	Мүлік салығы	Салық салу объектілеріне жататын мүліктің орташа жылдық құны	1,5%					
5	Табыс салығы	Салық салынуға жататын жалпы табыс	20%					
6	Көлік салығы	Қозғалтқыш күші	Еселенген АЕК					
7	Жер салығы	Жер телімінің кадастрлық құны	Салық органы есептеулері					

Кесте 2-нің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8	ҚҚС:							
9	Есептелінген	Сатылым көлемі (ҚҚС-пен)	12%					
10	Шегерілуге жататын	Сатып алу көлемі (ҚҚС-пен)	12%					
11	Төленуі тиіс	Сатылым көлемі (ҚҚС-пен)	12%					
12	ЕАҚ төлемдер:							
13	Міндетті әлеуметтік сақтандыру қорына төлем	ЕАҚ мөлшері	3,5%					
14	Әлеуметтік салық	ЕАҚ мөлшері	6%					
15	Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына төлем	ЕАҚ мөлшері	1,5%					
16	Барлық салық төлемдері, теңге							
17	Салық ауыртпалығы, % (16ж/1ж)							

Салықтық бюджетті жоспарлау салық салу объектілерін талдаудан басталады. Бұл талдау заң бойынша белгіленген және төленетін салықтар, төлемдер мен алымдарды толық егжей-тегжейлі түгендеу сипатына ие.

Талдау барысында келеідей мәселелер өз шешімін табуы тиіс:

-ұйымның әр белгіленген салық түрі бойынша салық төлеушілер қатарына жату не жатпауы;

-салық салынуға жататын объектілердің бары не жоғы, бар болса олардың сипаты қандай екені. Салық салу объектілерінің әр салық түрі бойынша заңда белгіленген сипаты мен нақты ұйым қызметіндегі сипатының толық сәйкестігі;

-шегерулердің бар не жоғы және олардың көлемі;

-ұйым мүлiгi немесе жүргiзген шаруашылық операциялары нақты салық түрі бойынша салық салуға жатуы не жатпауы;

-салық төлеу бойынша жеңілдіктердің бар не жоғы, жеңілдіктерді пайдалану шарттары, жеңілдіктерді пайдалануды қамтамасыз етуге қажетті іс-шаралар және т.б.

Заңды дұрыс не бұрыс түсіну салдарынан пайда болатын тәуекелдерді бағалау және салық салынатын объектілер, салық салуға жатпайтын операциялар мен жеңілдіктерге қатысты негізделген дұрыс шешім қабылдау үшін талдауды аудиторлар мен заңгерлердің қатысуымен

жүргізген дұрыс.

Салықтық бюджетті жоспарлау белгіленген жауапкершілік орталықтары бойынша негізгі (операциондық) бюджеттерді құрумен байланысты. Салықтық бюджетті жоспарлау үшін келесідей операционды бюджеттер бойынша мәліметтер қажет:

- Сатылым бюджеті;
- Матералдар бойынша сатып алулар бюджеті;
- Материалдарды шығындау (босату) бюджеті;
- Жұмыстар мен қызметтерді сатып алулар бюджеті;
- Еңбек ақы төлеу шығындары бюджеті;
- Әлеуметтік төлемдер мен жәрдемақылар бюджеті;
- Инвестициялар бюджеті [9].

Салықтық бюджетті жоспарлау әр салық түрі бойынша жеке жүргізіледі. Салық көлемін есептеу заңнамада белгіленген салық салынатын операциялар мен салық салу объектілері бойынша жүзеге асырылады. Мысалы, қосылған құн салығы (ары қарай – ҚҚС) бойынша салық көлемін есептеу және жоспарлау тәртібін қарастырайық.

ҚҚС сатылымдар түрлі ставкалар бойынша ҚҚС салынатын және салық салудан босатылған қызметтер түрі бойынша көрсетілетін сатылымдар бюджеті, сатып алулар бюджеті, өндіріске материалдарды босату сметасы және инвестициялар бюджеті негізінде жоспарланады.

Салық сомасын есептеу сатылымдар бюджетіне сәйкес салық салу базалары мен салық қойылымдары негізінде жүргізіледі. Шегерілуі тиіс ҚҚС сомасы сатып алудар бюджеті, инвестициялар бюджеті және материалдарды өндіріске босату сметасы бойынша есептелінеді.

Барлық салық салу объектілерін алдын ала жоспарлау мүмкін емес. Сол себепті ҚҚС салынатын нақты операциялар көлемі жоспардан ауытқиды.

Салық салынатын және салық салуға жатайтын операциялар есебі салық салу мақсатында қабылданған есеп саясатына тәуелді болады. Егер есеп саясатында салық салу базасын анықтау сәті өнімді арту және құжаттарды толтыру уақытына сәйкес деп белгіленсе, онда салық салу базасы мен сатылым бюджетіндегі сату көлемі бірдей болады. Ал, егер есеп саясатында салық салу базасын анықтау сәті сатылған өнім үшін ақша қаражаттарының түсі уақытына сәйкес деп белгіленсе, онда салық салу базасы мен сатылым бюджеті арасындағы айырма дебиторлық қарыз өзгерісі көлеміне тең болады [10].

Сатылған өнім үшін ақша қаражаттарының түсімін есептеуді екі әдіспен жүзеге асыруға болады:

Бірінші әдіс – барынша жеңіл. Операция түрлері бойынша сату көлемі төлем келіп түспеген операциялардың жоспарлы кіріс сальдосына артып, шығыс сальдосына кеміп отырады. Осыдан алынған нәтиже төлем коэффициентіне көбейіледі. Төлем коэффициентінің мәні дебиторлық қарыздар төлемдерінің құрылым мен динамикасын зерттеу негізінде белгінеді.

Жеке шаруашылық операциялары бойынша сату көлемін есептеудің екінші әдісінің мәні - бизнес-жоспарда белгіленген өтімділік және қаржылық тұрақтылық параметрлері бойынша дебиторлық берешек сомасын, сонымен қатар, дебиторлық берешектің айналым коэффициентін және / немесе жоспарланған кезеңнің басында және аяғындағы күндер бойынша айналымды анықтау.

Салық салу базасын ақша қаражаттарының түсіміне қарай деп белгіленген есеп саясаты барысында ҚҚС-ын неғұрлым дәл есептеу үшін ҚҚС-ын аванстық төлемдер бойынша есептеген жөн. ҚҚС-ын аванстар бойынша есептеу ақша қаражаттары түсімінің болжамы, соның ішінде Ақша қаражаттарының қозғалысы бюджетінде көрсетілген аванстар негізінде жүргізіледі. Болжамды қаржы бөлімі қызметкерлері маркетинг бөлімі қызметкерлерімен

біріге отырып жасайды.

Салық бюджетінің орындалуын объективті бақылауды жүзеге асыру үшін жоспардың орындалуы туралы сенімді әрі салыстырмалы ақпарат қалыптастыру қажет, сондай-ақ, көрсеткіштердің нақты мөлшерінің жоспарлы мөлшерден ауытқуы, жоспарды орындаудағы ауытқулардың орын алу себептерін анықтау қажет.

Салық бюджетін талдау жоспарланған және іс жүзінде есептелген салықтар мен орын алған ауытқулардың жалпы сомаларын бағалаудан басталуы тиіс. Талдаудың келесі сатысында нақты және жоспарлы көрсеткіштердің ауытқуына және есепті кезеңдегі нақты көрсеткіштердің өткен жылдағы мөлшерден ауытқуына әсер еткен көрсеткіштер есептелінеді. Салықтық бюджеттің орындалуы туралы алынған мәліметтер ары қарай Пайда және зиян туралы есептіліктің нақты орындалуын талдау үшін қаржы бөліміне жіберіледі. Жүргізілген бақылау және талдау нәтижелері негізінде қажет болған жағдайда жоспарларға түзетулер енгізу нұсқалары құрастырылады.

Салықтық жоспарлауды жасау арқылы ұйым болашақта жүзеге асыруы мүмкін әрекеттер нұсқаларын таңдау мүмкіндігіне ие болады. Шығындарды, табыстарды және қаржыны басқарудың бюджеттік әдісі жоспарлау, бақылау және реттеу құралы ретінде пайдаланылады. Салықтық жоспарлау мен басқару есебінің байланысы ұйым қызметінің тиімділігіне әсер етеді. Сонымен қатар, салықтық жоспарлау ақша ағымдарын оңтайландыруға, шығындар мен табыстарды басқаруға, өтімділік және қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жоспары бар тұлға ғана өзінің қайда баратынын біледі. Салықтық жоспарлау стратегиялық жоспарлаудың, қаржылық басқару мен бақылаудың маңызды элементіне айналуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мельник Д. Налоговый менеджмент -- М.: Финансы и статистика, 2009.
2. Вылкова Е.С. Налоговое планирование: теория и практика: учебник для вузов, серия: Бакалавр. Углубленный курс. 2-е изд. переработанное и дополненное – М.: Юрайт, 2014 - 660 с.
3. Николашина А.В., Взаимосвязь налогового планирования и управленческого учета, Научная электронная библиотека www.elibrary.ru, 2016 – 8 с.
4. Агеева О.А., Учетная политика предприятия как элемент налогового планирования // Налоговое планирование, № 3 2008, с. 5.
5. Alex Raskolnikov, Journal article, Relational Tax Planning under Risk-Based Rules // University of Pennsylvania Law Review, Vol. 156, No. 5 (May, 2008), pp. 1181-1262, <https://www.jstor.org/stable/40041405>
6. Найденев Е. Практическая технология гашения налоговой задолженности // Деловой визит № 11 2008, с. 28.
7. Алауханов, Е.О., Налоговые преступления: Учебное пособие / Е.О. Алауханов, К.Т. Ахмедин.- Алматы: Юридическая литература, 2008.- 172с.
8. Акилова Е.В., Минимизация налоговых платежей и налоговое планирование // Налоги, 2007 - 3 с.
9. Черник Д.Г., Морозов В.П., Лобанов А.В. Технология налогового контроля // Налоговый вестник, № 5, 6 2008.
10. Қазақстан Республикасының "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" кодексі, 25.12.2017, №120-VI, <http://kgd.gov.kz/ru/content/nalogovyy-kodeks-rk>

REFERENCES

1. Mel'nik D. Nalogovyy menedzhment - M.: Finansy i statistika, 2009
2. Vylkova Ye.S. Nalogovoye planirovaniye: teoriya i praktika: uchebnyk dlya vuzov, seriya: Bakalavr. Uglublennyy kurs. 2-ye izd. pererabotannoye i dopolnennoye – M.: Yurayt, 2014.- 660 s.
3. Nikolashina A.V., Vzaimosvyaz' nalogovogo planirovaniya i upravlencheskogo ucheta, Nauchnaya elektronnyaya biblioteka www.elibrary.ru, 2016 - 8s.
4. Ageyeva O.A., Uchetnaya politika predpriyatiya kak element nalogovogo planirovaniya// Nalogovoye planirovaniye, № 3 2008, s. 5.
5. Alex Raskolnikov, Journal article, Relational Tax Planning under Risk-Based Rules // University of Pennsylvania Law Review, Vol. 156, No. 5 (May, 2008), pp. 1181-1262, <https://www.jstor.org/stable/40041405>
6. Naydenov Ye. Prakticheskaya tekhnologiya gasheniya nalogovoy zadolzhennosti// Delovoy vizit № 11 2008, s. 28.
7. Alaukhanov, Ye.O., Nalogovyye prestupleniya: Uchebnoye posobiye / Ye.O. Alaukhanov, K.T. Akhmedin.- Almaty: Yuridicheskaya literatura, 2008.- 172s.
8. Akilova Ye.V., Minimizatsiya nalogovykh platezhey i nalogovoye planirovaniye // Nalogi, 2007 - 3s.
9. Chernik D.G., Morozov V.P., Lobanov A.V. Tekhnologiya nalogovogo kontrolya// Nalogovyy vestnik, № 5, 6 2008.
10. Qazaqstan Respyblikasınıñ "Salıq jäne biydjetke tölenetin basqa da mindetti tölemder tyrali" kodeksi, 25.12.2017, №120-VI, <http://kgd.gov.kz/ru/content/nalogovyy-kodeks-rk>

ӘОЖ 618.92

МҒТАР 76.29.47

А.М.ЖОЛДЫБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: anar_zholdybaeva@mail.ru)*

«БАЛАЛАР АУРУЛАРЫ» ПӘНІНЕН ТӘЖІРИБЕЛІК САБАҚТАРДА ҚОЛДАНУҒА АРНАЛҒАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Оқытудың қазіргі технологиялары еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгіліктендіру мектепті осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Бір технологияның өзі әр түрлі атқарушылардың шеберлігіне байланысты әрқилы жүзеге асырылуы мүмкін. Сондықтан, әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізгеннен гөрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерді және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізуі тиімді.

Күнделікті жағдайда, кәдімгі өмірде адам көптеген мәселелермен айналысу керек, әрекеттерінің оңтайлы бағытын таңдап, жауапты шешім қабылдауы керек. Оған мәселені ойлау, жоспарлау әрекеттері (шешілетін мәселелердің тізбегі), нәтижелерді көрсету және талдау көмектеседі. Мұның бәрі әртүрлі мәселелерді шешуге көмектесетін дизайн, қай жерде пайда болғанына қарамастан, ол қателіктерден аулақ болуға, мәселені оңтайлы шешуге арналған тәсілді таңдауға мүмкіндікті жобалау технологиясын береді.

Кілт сөздер: инновация, оқыту технологиялары, шағын топтар, жобалау технология.

А.М.Жолдыбаева

Типы инновационных технологий, применяемые на практических занятиях по предмету «Детские болезни»

Современные технологии обучения, после приобретения страной суверенитета и происходящих процессов демократизации и гуманизации во всех сферах жизни, в том числе и в образовании – позволяют выйти школе из кризиса.

Одна и та же технология может быть выполнена по-разному в зависимости от мастерства разных исполнителей. Вот почему каждый учитель для повышения эффективности образования может использовать при проведении занятий новые технологии обучения, новые методы обучения и нетрадиционные уроки, а не проводить обычные уроки.

В повседневной жизни обычные люди должны заниматься многими вопросами, выбирать оптимальный ход своих действий и принимать ответственные решения. Размышление над этим и планирование действий (перечень решаемых вопросов) помогают проанализировать и показать результаты. Все это дает технологию проектирования, которая поможет решить различные проблемы, независимо от того, где они появляются, разработать способ избежать ошибок и оптимизировать проблему.

Ключевые слова: инновация, технологии обучения, малые группы, проектная технология.

A.M. Zholdybaeva
Types of Innovative Technologies Used in Practical Classes
on the "Child Diseases" Subject

The modern technology of education has led to a powerful breakthrough in the democratization and humanization of our country, which has been the sovereignty and democratization of the whole world, including education.

One technology can be carried out differently depending on the skill of different actors. That is why every teacher is more effective in providing quality education with new teaching technologies, new teaching methods and non-traditional lessons, rather than having a regular lesson.

In everyday life, ordinary people should deal with many issues, choose the optimal course of their actions and make responsible decisions. Thinking, planning actions (a chain of issues to be solved) will help you to reflect and analyze the results. All of this gives a design technology to help you solve various problems, regardless of where it appears, to design a way to avoid mistakes and to optimize the problem.

Keywords: innovation, learning technologies, small groups, design technology.

Өзектілігі. Бәсекеге қабілетті білім кеңістігін құруға бағытталған қазақстандық білім беру реформасының басты мақсаттарының бірі – инновациялық технологияларға сүйеніп, оқушының бойында шығармашылық ойлауды, тұлғаның үйлесімді дамуына қолайлы жағдай жасау нәтижесінде оның өз мүмкіндіктерін қолдана отырып, саналы тұлға құзырлығын қалыптастырады. Сондықтан, әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізгеннен көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерді және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді [2, 10].

Зерттеу мақсаты: Инновация – педагогикалық жүйедегі жаңалық, оқу-тәрбие үрдісін жандандыру, нәтижесін жақсарту деген ұғымды білдіреді. Кеңестік дәуірде жеке пәндерді оқыту үрдісінде өз заманында оқытудың жаңаша бір әдістемелік жүйесін қалыптастырып, оқытудың жаңа технологиясын мектеп өміріне белсенді түрде ендіру керек. Инновация (жаңалық жарату) – қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін тауып шығару, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, көнені өңдеу, бар нәрсені де жақсарту, кем нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені табу, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол, жаңа орта жаңалығымен өмірді жаңарту, сөйтіп адамға және адамзатқа бақыт сыйлау. Оқытудағы инновациямен оқушыны оқыту – бұл белсенді үрдіс, оның ішіне білім, дағды және қарым-қатынас кіреді. Оқытушы оқушыны қызықтырып, мотивациялап отыру керек [7, 8, 9].

Материалдары және әдістері: Оқыту әдістері - мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу тәсілдері, олар білім беру мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған. Жалпы, мұғалім мен студенттер арасында өзара әрекеттесудің үш түрі бар:

1. Пассивті - онда мұғалім сабақ курсының басты актері және мененджері болып табылады және студенттер пассивті тыңдаушылар ретінде әрекет етеді.
2. Белсенді - егер студенттер белсенді қатысса, студенттер мен мұғалім тең негізде.
3. Интерактивті - оқушылар тек мұғаліммен ғана емес, сондай-ақ бір-бірімен өзара әрекеттеседі, студенттердің оқу процесінде белсенділігі басым.

Интерактивті оқыту әдістемесі медициналық жоғары оқу орындарында студенттерді оқытуды жетілдірудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта қолданыста жүрген 25-ке жуық оқыту технологиялары, 40-қа жуық сабақ түрлері бар [1, 3, 6, 8]. Соның ішінде тәжірибелік сабақтарда жиі қолданылады:

- жобалау технологиясы;

- саралап оқыту технологиясы;
- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту технологиясы;
- сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы;
- деңгейлеп оқыту технологиясы;
- сатылай кешенді талдау технологиясы;
- ойын арқылы оқыту технологиясы;
- проблемалық оқыту технологиясы.

Қалыпты оқыту сызбасы:

Қазіргі уақытта «интерактивті оқыту» түсінігі педагогикалық ғылымда қазіргі заманғы педагогикалық ғылымда қалыптасады және түсіндіріледі: «оқушыны оқу ортасының өзара қарым-қатынасына негізделген оқыту, игерілген тәжірибе ретінде қызмет ететін білім ортасы»; «Адам қатынастары мен өзара қарым-қатынас психологиясына негізделген оқыту»; «Үйрену, бірлескен іс-әрекетте диалог, полилог арқылы білім алған бірлескен білім үрдісі ретінде түсініледі». Интерактивті оқыту білім беру үрдісінің әдеттегі логикасынан мыналар арқылы ерекшеленеді: теориядан практикаға емес, жаңа тәжірибені қалыптастырудан бастап теориялық түсініктікке қолдану арқылы. Сондықтан инновациялық оқыту тәжірибесінде біз теориядан емес, тәжірибелік дағдылардан бастауымызға болады [5,10]. Оны іске асыру үшін келесі ережелерді сақтаған дұрыс:

1. Шынайы өмірге жақындатылған жағдай ұйымдастыру:

- Жұмыс жоспарларын ЕСМ басшыларымен талқылау;
- ЕСМ-дегі медицина қызметкерлерімен дәрігерлік дағдылардың алгоритмін бірігіп жасау;

- “Денсаулық” бағдарламасын оқу процесіне енгізу;

- Симуляциялық орталықтарда даярлану.

2. Денсаулық сақтау жүйесіндегі мәселелерді басты мақсат етіп қою:

- Студенттердің өздері тәжірибе мәселелерін анықтау арқылы;
- Анкеталар алу және кері байланысты орнату (ЕСМ басшыларымен);

- Дуальды оқыту (ЕСМ басшыларының болашақ мамандардың дайындығына қызығушылығы) жүйесін қолдану;

- Проблемалық оқыту әдісін қолдана отырып.

3. Шағын топтарда оқыту:

- Топтық жобалар жасау;

- Оқушылардың бір-бірін бақылауы;

- Проблемалық оқыту технологиясын қолдану.

Зерттеу нәтижелері мен талқылауы. Проблемалық оқыту технологиясын іске асыру үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады: іскерлік ойындар, тренингтер, оқиғалық есептер, пікір сайыстар, дөңгелек үстелдер, пысықтау, кіші топтар әдісі, бақылау, байқау әдісі, әңгімелесу, іздену жұмысы, миға шабуыл, кейс-әдісі, жоба жасау әдісі, т.б.

Ойындарды ұйымдастыру үшін келесі қадамдарды орындау қажет:

I қадам: жағдаятты жасау;

II қадам: сұрақтарды белгілеу – мысалы: жақсы сипаттары, не мазалайды, қандай жағы ұнады..., бұл сұрақтар қарсылас топтарға қойылады;

III қадам: актерлерді тағайындау.

Ойынды аяқтаған соң, талқылау. Мысалы: “Қант диабеті” тақырыбы бойынша:

I жағдай: Біреуі – науқас, екіншісі – мейірбике – гипергликемиялық комада көмек көрсету.

II жағдай: Біреуі – науқас, екіншісі – мейірбике – гипогликемиялық комада көмек көрсету.

III жағдай: Біреуі – науқас, екіншісі – мейірбике, үшіншісі – лаборант: науқастан анализ алу тәсілін көрсетеді.

Болашақ маман кәсіби шығармашылық деңгейіне өз ісіне жауапты қарауы, өзін-өзі жетілдіруі, кәсіби шыңдау арқылы қол жеткізеді. Кейінгі кездері оқушылардың коммуникативтік қабілетін дамыту мақсатында берілген тақырыптар бойынша жобалау әдісін қолдану тиімділігі байқалып отыр [4,8].

Жобаны жасау үшін:

I. Мәселені және одан туындайтын мақсаттар мен міндеттерді анықтау керек: (жобаның аты, жоба мақсаты, жұмысты орындау үшін қандай пәндер таңданылады, жобаны жасауға қандай ұйымдарды қатыстыру қажет)

II. Жоспар құру: ақпарат көздерін анықтау, топ мүшелері арасында міндеттерін бөлу (топ басшысы, уақытты сақтаушы, хатшы), мерзімін анықтау.

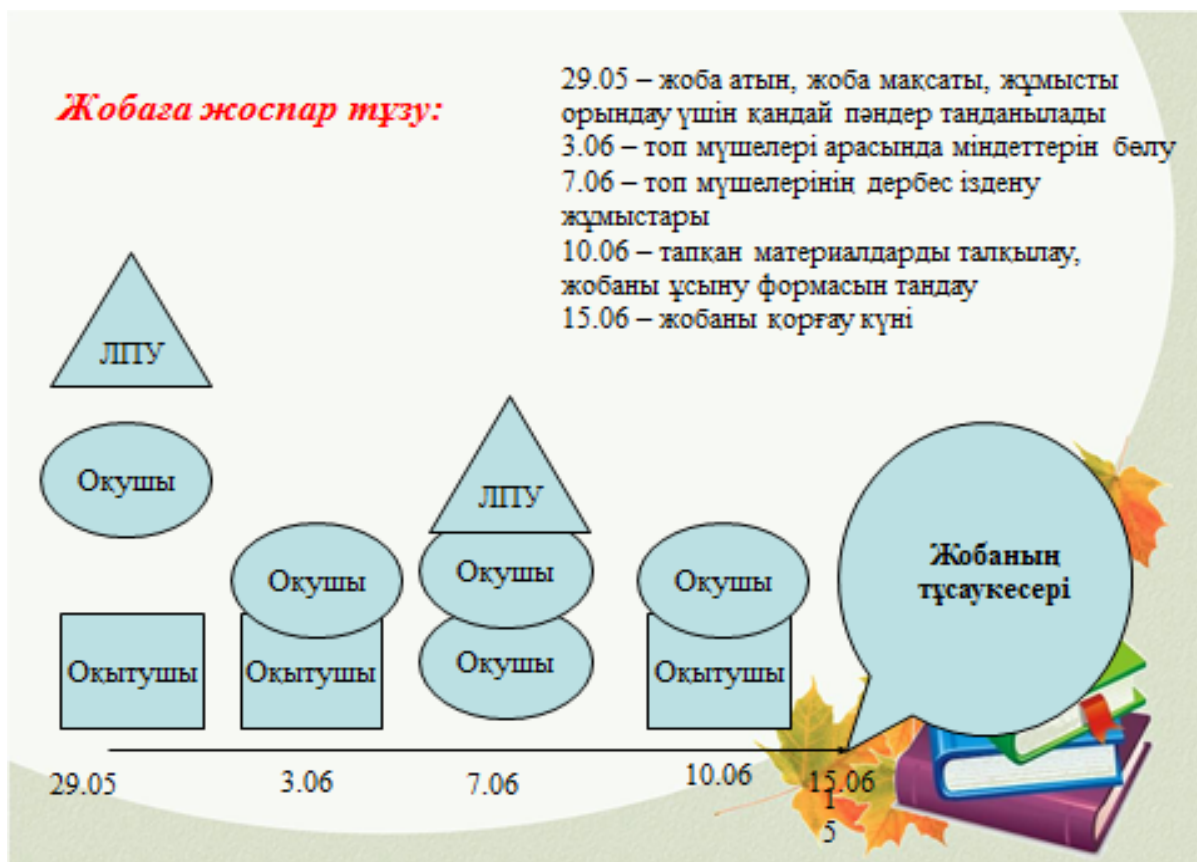
III. Зерттеу жұмыстары: ақпараттарды жинау, аралық тапсырмаларды шешу.

IV. Нәтижелер және қорытындылар: презентация жасау.

V. Рефлексия: жобаны қорытындылау, бағалау.

Мысалы: **«Балалардағы жұқпалы аурулардың алдын-алу» атты жобалық тапсырма**

Мақсаты: оқушыларды белгілі бір тақырып бойынша өзіндік ізденушілік қабілетін дамыту, сол тақырыпты қорғай алу, өз білімін ортаға салып, пікір таластыруға дағдыландыру.

Оқыту процесінде ойлау қабілетін арттыру үшін миға шабуыл технологиясын, проблемалық сұрақтар, сабақта дербес жұмысын ұйымдастыру тәсілдерін қолдануға болады.

Мысалы: “Балалар аурулары” сабағында “табиғи тамақтандыру” және “жасанды тамақтандыру” командаларына бөліп, сабақ үстінде “Баланы тамақтандыру үздігі” атты конкурсы ұйымдастырылған еді. Конкурс келесі сатылардан тұрды:

I сатысында – «Миға шабуыл» эстафетасы.

II сатысында – тәжірибелік жұмыс жасау: қосымша тамақтарды, сүт қоспаларын дайындау.

III сатысында – “Қалай тамақтану тиімді?”, “Баланы дұрыс тамақтандырмаса қандай аурулар пайда болуы мүмкін?” атты эссе жасау.

IV сатысында – клиникалық есептерді шешу арқылы баланың физикалық дамуын бағалау болашақ дәрігерлерге үйретілді.

Бұл сабақ өте қызықты ғана емес, сонымен қатар өте пайдалы, студенттерге жаңа материалды терең меңгеруге мүмкіндік берді. Тәжірибелік білімін нығайтуға симуляциялық оқытуды қолдану - бүгінгі күнде ең маңызды оқытудың кезеңі. Симуляцияны шынайы жағдайларда жұмыс жасауға үйрету үшін (дағдыларды жасап үйренуге емес) қолданылады. Ол 3 кезеңнен тұрады:

- Симуляцияны студенттің деңгейіне қарап дайындау;
- Симуляцияны орындау;

- Рефлексия (талқылау).

Қорытынды. Тұжырымдаманың өзгеруі тұтастай білім беру жүйесіндегі жергілікті өзгерістің көшкіні тәрізді процесін тудырады және оның әрқайсысындағы байланыстар жеке-жеке. Әрбір мұғалім оқытудың жаңа технологияларын және инновациялық оқыту әдістерін қолдану арқылы біздің білімімізді жақсартуға үлес қосуы мүмкін. Еңбексіз, ізденіссіз тәжірибенің немесе әдістеменің пайдасы жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Ступина С.Б. Технологии интерактивного обучения в высшей школе: учебно-методическое пособие. [Текст] /С.Б. Ступина. - Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. -52 с.

2.Соловова Н.В. Система методической работы в вузе: повышение методической культуры преподавателя [Текст] / Н.В. Соловова // Вестн. Самар. гос. ун-та. Гуманит. серия. - 2007. -№ 5/1. - С.166-173.

3.Артюхина А.И. Интерактивные методы обучения в медицинском вузе [Текст]: учеб. пособие для вузов /А.И. Артюхина, В.И. Чумаков. – Волгоград: изд-во ВолГМУ, 2011. – 31с.

4.Пахомова Н.Ю. Проектное обучение - что это? // Методист, №1, 2004. – с. 42.

5.Спирина М.Л. Использование технологии интерактивного обучения в подготовке бакалавров психолого-педагогического образования // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014 - №4(26), С. 151-155.

6.Макарова Е.Л. Использование интерактивных форм обучения для повышения эффективности образовательного процесса // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.smtueco.ru/en/items/interactive-forms-oflearning>.

7.Реутова Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза: Методические рекомендации. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2012. -58 с.

8.Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения: учебно-методическое пособие. – Минск: Тетрасистемс, 2011. – 224 с.

9.Козырев В.А., Радионова Н.Ф., Тряпицына А.П. Компетентностный подход в педагогическом образовании: Коллективная монография / Под ред. проф. В.А.Козырева, Н.Ф. Радионовой, А.П.Тряпицыной. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2012. – 392 с.

10.Двуличанская Н.Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://technomag.edu.ru/doc/172651.html>.

REFERENCES

1.Stupina S.B. Tekhnologii interaktivnogo obucheniya v vysshej shkole: uchebno-metodicheskoe posobie. [Tekst] /S.B. Stupina. - Saratov: Izdatel'skij centr «Nauka», 2009. -52 s.

2.Solovova N.V. Sistema metodicheskoy raboty v vuze: povyshenie metodicheskoy kul'tury prepodavatelya [Tekst] / N.V. Solovova // Vestn. Samar. gos. un-ta. Gumanit. seriya. - 2007. -№ 5/1. - S.166-173.

3.Artyuhina A.I. Interaktivnye metody obucheniya v medicinskom vuze [Tekst]: ucheb. posobie dlya vuzov /A.I. Artyuhina, V.I. CHumakov. – Volgograd: izd-vo VolGMU, 2011. – 31s.

4.Pahomova N.YU. Proektnoe obuchenie - chto ehto? // Metodist, №1, 2004. – s. 42.

5.Spirina M.L. Ispol'zovanie tekhnologii interaktivnogo obucheniya v podgotovke bakalavrov psihologo-pedagogicheskogo obrazovaniya // Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl'. 2014 - №4(26), S. 151-155.

6.Makarova E.L. Ispol'zovanie interaktivnyh form obucheniya dlya povysheniya ehffektivnosti obrazovatel'nogo processa // [EHlektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.smtueco.ru/en/items/interactive-forms-oflearning>.

7.Reutova E.A. Primenenie aktivnyh i interaktivnyh metodov obucheniya v obrazovatel'nom processe vuza: Metodicheskie rekomendacii. – Novosibirsk: Izd-vo NGAU, 2012. -58 s.

8.Kashlev S.S. Interaktivnye metody obucheniya: uchebno-metodicheskoe posobie. – Minsk: Tetrasistems, 2011. – 224 s.

9.Kozyrev V.A., Radionova N.F., Tryapicyna A.P. Kompetentnostnyj podhod v pedagogicheskom obrazovanii: Kollektivnaya monografiya / Pod red. prof. V.A.Kozyreva, N.F. Radionovoj, A.P.Tryapicynoj. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2012. – 392 s.

10.Dvulichanskaya N.N. Interaktivnye metody obucheniya kak sredstvo formirovaniya klyuchevyh kompetencij // [EHlektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://technomag.edu.ru/doc/172651.html>.

ӘОЖ 541.13

МҒТАР 31.15.33

А.Б.БАЕШОВ¹, Г.Қ.АЙБОЛОВА², Э.Ж.ТУЛЕШОВА²

¹*Д.В.Сокольский атындағы Жанармай, катализ және электрохимия институты,
Алматы, Қазақстан (E-mail: bayeshov@mail.ru)*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: gulnar.aibolova@ayu.edu.kz)*

ӨНДІРІС ҚАЛДЫҒЫ БОЛЫП ТАБЫЛАТЫН АЗОТ (II) ОКСИДІ ГАЗЫН ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРУДЫҢ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Жұмыста түйіршікті электродтарды қолдана отырып, азот (II) оксиді газының калий гидроксиді ерітіндісінде электрохимиялық тотығу процесі зерттелді. Азот (II) оксидінің тотығу дәрежесі мен тотығуының ток бойынша шығымына түйіршікті электродтардағы – ток тығыздығының, электролит концентрациясының, түйіршікті электрод қабаты қалыңдығы мен газ көлемінің әсерлері қарастырылды.

Зерттеу жұмыстары гальваностатикалық жағдайда, көлемі 100 мл термостатталған электролизерде жүргізілді. Азот (II) оксиді газы, электролизердің анод кеңістігінің төменгі жағынан белгілі бір жылдамдықпен беріліп отырды. Негізгі эксперименттерде электролизерге жіберілетін газ көлемі – 300 мл. Газ ағынының жылдамдығы үш жолды кран көмегімен реттеліп, электролиз барлық жағдайда 0,5 сағат бойы жүргізілді.

Кілт сөздер: азот (II) оксиді, түйіршікті электрод, электролиз, ток тығыздығы, ток бойынша шығым, тотығу дәрежесі.

А.Б.Баешов, Г.К.Айболова, Э.Ж.Тулешова

Электрохимические способы обеззараживания промышленного отхода газа оксид азота (II)

В работе изучено электрохимическое окисление оксида азота (II) в растворе гидроксида калия с применением кусковых электродов. Рассмотрено влияние плотности тока кускового электрода, концентрации электролита, толщины слоя кускового электрода и объема газа на выход по току окисления и степень окисления оксида азота (II).

Исследование проводилось в гальваностатических условиях в термостатированном электролизе объемом 100 мл. Газ оксида азота подавался с определенной скоростью на дно анодного пространства электролизера. В основных экспериментах объем газа, направляемого на электролизер, составляет 300 мл. Скорость потока газа регулировали трехходовым краном, а электролиз проводили в течение 0,5 часа.

Ключевые слова: оксид азота (II), кусковой электрод, электролиз, плотность тока, выход по току, степень окисления.

A.B.Bayeshov, G.K.Aibolova, E.Zh.Tuleshova

Electrochemical methods for decontamination of industrial waste of the gas nitrogen oxide (II)

Abstract: The paper shows the electrochemical oxidation of nitric oxide (II) in a solution of potassium hydroxide using lump electrodes. The influence of the current density of the lump electrode, the electrolyte concentration, the thickness of the lump electrode and the gas volume on the oxidation current and the degree of oxidation of nitric oxide (II) is considered.

The study was conducted in galvanostatic condition in a thermostated electrolysis with a volume of 100 ml. Nitric oxide gas was supplied at a certain rate to the bottom of the anode space

of the electrolyzer. In the main experiments, the volume of gas sent to the electrolyzer is 300 ml. The gate was regulated by a three-way valve, and electrolysis was carried out for 0.5 hours.

Keywords: oxide of nitrogen (II), lump electrode, electrolysis, closeness of current, current output, degree of oxidization.

Азот (II) оксидтері – атмосфераны ластайтын негізгі қосылыстардың бірі. Олар әр түрлі қазбалы отын түрлері жанғанда пайда болып, атмосфераға енеді. Атмосфераның мұндай ластануына – жылу электр станциялары, химия, металлургия, мұнайды қайта өңдеу зауыттары және әртүрлі өндіріс орындарының түтін газдары, ал кейінгі кезде автомобиль транспортының шығаратын газдары жағдай жасап отыр [1-5].

Құрамында азот (II) оксиді бар өндіріс қалдықтарынан маңызды азот қосылыстарын алудың және электрохимиялық тәсілмен тотықтырып залалсыздандыру, қазіргі кездегі үлкен практикалық маңызы бар өзекті мәселелердің бірі.

Газ күйіндегі майда көпіршіктердің, ұнтақ заттар сияқты, электрод реакцияларына қатысу мүмкіншіліктерін анықтау, электрохимиктердің айтарлықтай қызығушылығын туғызып отыр.

Әдеби деректерге жасалған шолу нәтижелері, азот (II) оксидінің электрохимиялық тотығу процестерінің өте аз зерттелгенін көрсетті.

Кейінгі кездерде, электрохимиялық процестерді іске асыруда жалпақ электродтардың орнына, реакцияласу ауданы дамыған, электрод поассивациясын мүмкіндігінше болдырмайтын, процестің жоғары жылдамдықпен жүруін қамтамасыз ететін – түйіршікті, ұнтақты, суспензиялы электродтарды қолдану қажеттігі туындап жүр [6-8]. Осы электродтарды газ көпіршіктерін тотықтыру мақсатында да қолдануға болатындығы әбден мүмкін деп қарастырылды. Біздің жұмысымызда, сілтілі ортада азот (II) оксидін тотықтыру арқылы залалсыздандыру үшін, ұсақ түйіршікті темір электродтары қолданылды (диаметрі 1,5 мм, ұзындығы 3,0 мм). Бұл электродтар, меншікті беттік ауданының жоғары болуымен ерекшеленеді.

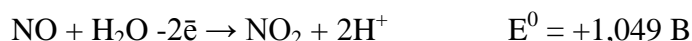
Азот (II) оксидін алуға және оны тотықтыруға арналған лабораториялық қондырғының схемалары 1, 2-суреттерде керсетілген.

Зерттеу жұмыстары гальваностатикалық жағдайда, көлемі 100 мл термостатталған электролизерде жүргізілді. Азот (II) оксиді газы, электролизердің анод кеңістігінің төменгі жағынан белгілі бір жылдамдықпен беріліп отырды. Негізгі эксперименттерде электролизерге жіберілетін газ көлемі – 300 мл. Газ ағынының жылдамдығы үш жолды кран көмегімен реттеліп, электролиз барлық жағдайда 0,5 сағат бойы жүргізілді.

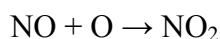
Азот (II) оксидінің тотығу дәрежесі мен тотығуының ток бойынша шығымына түйіршікті электродтардағы – ток тығыздығының, электролит концентрациясының, түйіршікті электрод қабаты қалыңдығы мен газ көлемінің әсерлері зерттелді.

Электролизден кейін, ерітіндіде түзілген нитрат-иондарының мөлшеріне анализ жасалды [9,10].

Электродта азот (II) оксидінің тотығуы жүреді:

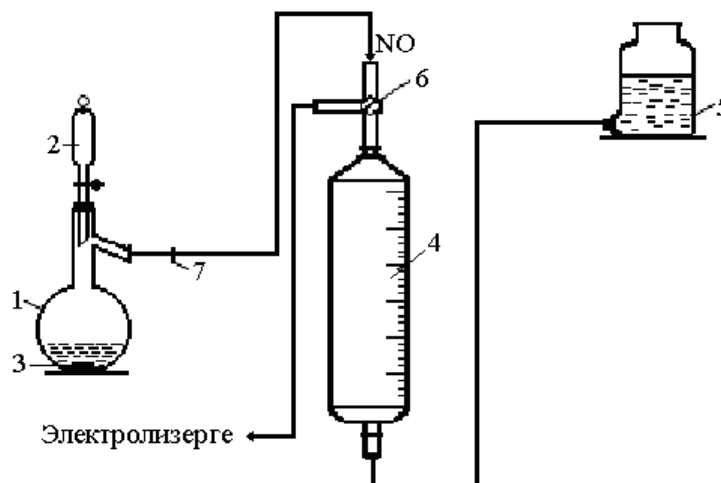
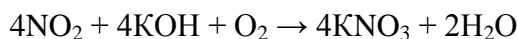
Азот (II) оксиді анодта бөлініп жатқан атомарлы оттегімен де тотыға алады:

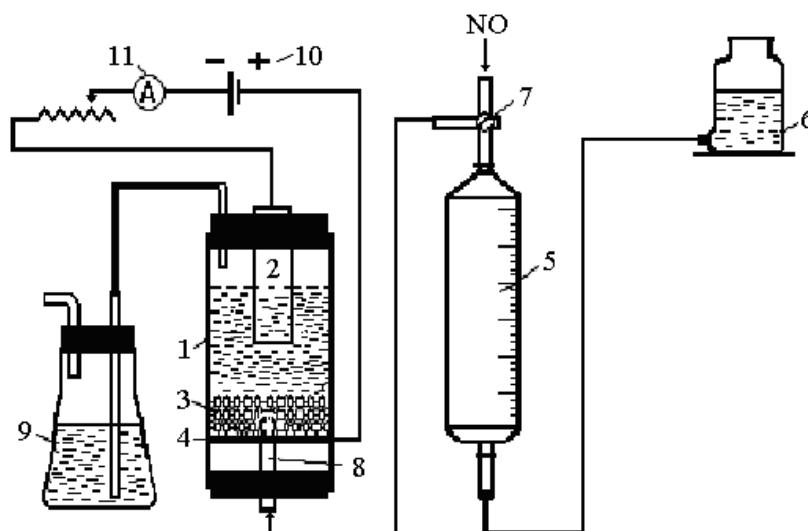
Түзілген NO_2 газы сілтіде еріп нитрат- және нитрит-иондарын түзеді:

NO_2 -ні сілтіде еріткенде оттегінің артық стехиометриялық мөлшері болған кезде, тек нитрат-иондары түзіледі:

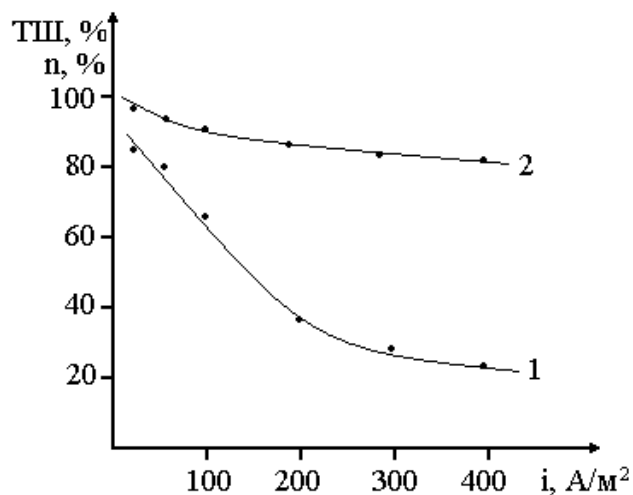

1-сурет. Азот (II) оксиді газын алуға арналған қондырғы схемасы: 1-металл темір (Fe) салынған реактор; 2-азот қышқылы құйылған бөлгіш воронка; 3-магнитті араластырғыш, 4-өлшегіш бюретка, 5-жүйеге қысым беріп тұратын ыдыс; 6-үш жолды кран; 7-қысқыш.

2-сурет. Азот (II) оксиді газын тотықтыруға арналған электролиз қондырғысының схемасы: 1-электролизер корпусы; 2-катод (темір пластинкасы); 3-анод (түйіршікті темір электродтары); 4-ток бергіш электрод; 5-өлшегіш бюретка; 6-жүйеге қысым беріп тұратын ыдыс; 7-газ ағынының жылдамдығын реттегіш үш жолды кран; 8-барботер (азот (II) оксиді газының көпіршіктерін біркелкі жіберу үшін); 9- FeSO_4 ерітіндісі бар, сіңіргіш қолба; 10-ток көзі; 11-амперметр.

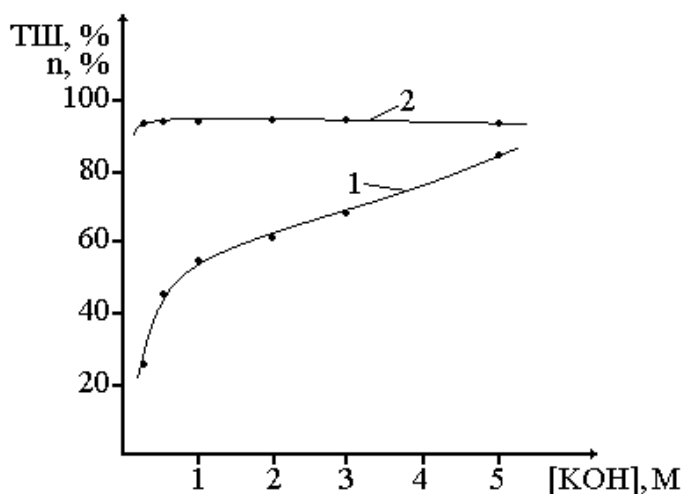
Азот (II) оксидінің тотығу процесіне ток тығыздығының әсері 25-400 А/м² интервалында қарастырылды. Ток тығыздығының өсуімен азот (II) оксидінің тотығу дәрежесі мен тотығуының ток бойынша шығымы төмендейді (3-сурет). Шамасы, ток тығыздығы жоғарылаған сайын, анодта азот (II) оксидінің тотығу процесімен қатар, оттегінің бөліну үлесі артып, NO газымен әрекеттесіп үлгермей, реакция зонасынан шығып кетеді.

[KOH] = 3 M, $\tau = 0,5$ сағ, $\delta = 2$ см, V(NO) = 300 мл.

3-сурет. Азот (II) оксидінің тотығуының ток бойынша шығымына (1) және тотығу дәрежесіне (2) ток тығыздығының әсері.

Калий гидроксидінің концентрациясын 0,1-5,0 M интервалында өсіргенімізде, азот (II) оксидінің тотығу дәрежесінің мәні 95,0 %-дан асып бірқалыпты өзгеріссіз қалады, ал тотығуының ток бойынша шығымы мардымды жоғарылағаны байқалады (4-сурет). Азот (II) оксиді газ көпіршіктері анод бетімен соқтығысқан кезде немесе электрод бетінде бөлініп жатқан оттегімен әрекеттесу арқылы тотығуы мүмкін. Калий гидроксидінің концентрациясы өскен сайын оттегі газының майда газ көпіршіктері түзіліп, олардың реакцияға қатысу мүмкіншіліктерін арттыратын азот (II) оксиді газының тотығуының ток бойынша шығымын жоғарылатады деп жорамалдауға болады.

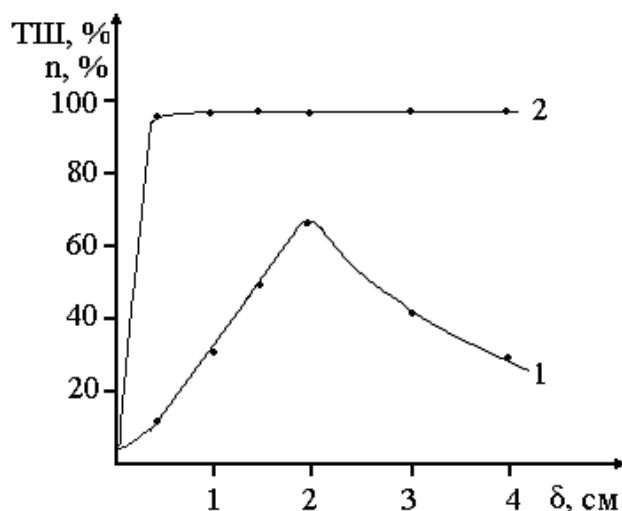
$i = 100$ А/м², $\tau = 0,5$ сағ, $\delta = 2$ см, V(NO) = 300 мл.

4-сурет. Азот (II) оксидінің тотығуының ток бойынша шығымына (1) және тотығу дәрежесіне (2) калий гидроксиді ерітіндісінің концентрацияларының әсері

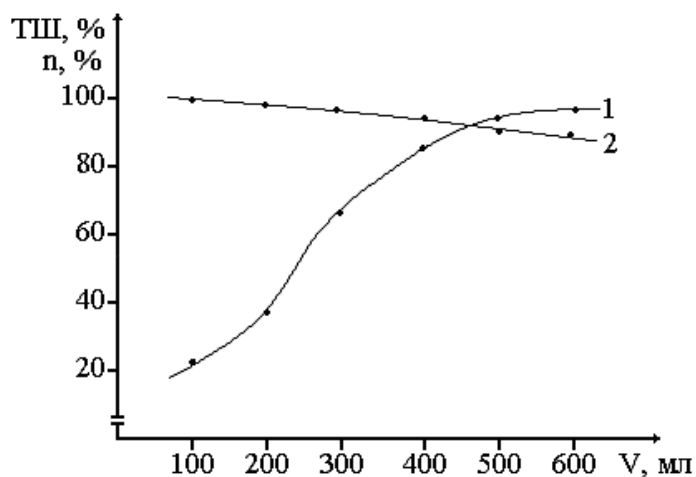
Біз қолданған түйіршікті электродтардың барлық көлемінде зарядталған бөлшектер болады деп ойлаймыз, осыған орай, осы электродтардың биіктігі де тотығу процесіне үлкен әсерін тигізуі мүмкін деп есептедік. Сондықтан, азот (II) оксидінің тотығу дәрежесі мен тотығуының ток бойынша шығымына түйіршікті темір электрод қабаты қалыңдығының әсері 0,5-4,0 см-ге дейінгі биіктіктерде қарастырылды (5-сурет). Түйіршікті электрод қабаты қалыңдығы 0,5 см-ге дейін қалыңдағанда азот (II) оксидінің тотығу дәрежесінің мәні күрт артып 97,6%-ға жетеді, ал ток бойынша шығымы электрод қабаты 2 см-ге дейін артып 66,6 %-ға жетті. Одан жоғары электрод қалыңдықтарда азот (II) оксиді газының тотығуының ток бойынша шығымның төмендеуі байқалады.

Ал, түйіршікті электрод қабаты қалыңдығын жоғарылатқан сайын, бөлшектердің бір-бірімен контактісі әлсіреп, электрод поляризациясының мәніне әсері тиеді де, электродтың бүкіл көлемінде активті және активті емес зоналар пайда бола бастайды.

$$i = 100 \text{ A/m}^2, [\text{KOH}] = 3 \text{ M}, \tau = 0,5 \text{ сaғ}, V(\text{NO}) = 300 \text{ мл.}$$

5-сурет. Азот (II) оксидінің тотығуының ток бойынша шығымына (1) және тотығу дәрежесіне (2) түйіршікті темір электроды қабаты қалыңдығының әсері

$$i = 100 \text{ A/m}^2, [\text{KOH}] = 3 \text{ M}, \tau = 0,5 \text{ сaғ}, \delta = 2 \text{ см.}$$

6-сурет. Азот (II) оксидінің тотығуының ток бойынша шығымына (1) және тотығу дәрежесіне (2) электролизден өткен газ көлемінің әсері.

Зерттеулерімізде сонымен бірге, азот (II) оксидінің анодты тотығыуына электролизерден өткен газ көлемінің әсері қарастырылды. 6-суреттен көрініп тұрғандай, газ көлемінің шектен көп ұлғаюы, тотығу дәрежесінің төмендеуіне алып келеді. Біздің пайымдауымыз бойынша, жылдам өтіп жатқан газ, жарты сағат ішінде толық тотығып үлгере алмауынан, азот (II) оксидінің тотығу дәрежесінің төмендеуі байқалады. Ал, электролизден өтетін газ көлемін жоғарылатқан сайын, оның тотығыуының ток бойынша шығымының артуын байқаймыз. Себебі, әрекеттесуші массалар заңына сәйкес, реакцияласушы зат көлемі неғұрлым көп болса, соғұрлым химиялық реакцияның жылдам жүретіні белгілі. Біздің жағдайымызда, осы заңдылық орын алады.

Осы процестің тиімді жағдайын қалыптастырғанда ($i=100 \text{ A/m}^2$, $[\text{KOH}]=3,0-5,0 \text{ M}$, $\delta=2\text{cm}$, $V=300 \text{ мл}$) азот (II) оксидінің тотығу дәрежесі 97,6 %, тотығыуының ток бойынша шығымы 66,6 - 85,2 %-ға жетті.

Сонымен, бұл жұмыста азот (II) оксидінің калий гидроксиді ерітіндісінде электрохимиялық жолмен түйіршікті темір (Fe) электродтарында тотығуы қарастырылды. Құрамында азот (II) оксиді бар газ қалдықтарды электрохимиялық әдіспен залалсыздандыруда, түйіршікті электродтарды қолданудың ерекшеліктері көрсетілді. Электролизді түйіршікті электродтармен жүргізу анағұрлым тиімді екендігі анықталды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баешов А. Экология және таза су проблемалары. – Алматы: Дәнекер, 2003. -210б.
2. Hill S.C., Smoot L.D. Modeling of nitrogen oxides formation and destruction in combustion sustems // Prog. Energ. Comb. Sci., 2000. v. 26. -p. 417.
3. Ақбасова А.Ж., Саинова Г.Ә. Экология: жоғары оқу орнына арналған оқу құралы / Алматы: «Бастау». 2003. -292б.
4. Саданова А.Қ., Әбжалелов А.Б., Таубекова Ғ.К., Асқарова Ұ.Б. Экология. – Алматы, 2001. -172б.
5. Баешов А., Айтбаев Н. Қышқыл жаңбырлар және олардың қоршаған ортаға әсері // Химия мектепте. – Алматы, 2003. №3. 9-14б.
6. Айболова Г.Қ., Баешов А.Б. Құрамында азот (II) оксиді бар өндіріс қалдықтарын тотықтыру негізінде залалсыздандыру//ҚР ҰҒА Баяндамалары. –Алматы, 2005. № 6. 27-31 б.
7. Bayeshov A., Tukibayeva A., Aibolova G., Tuleshova E., Bainejeva F. Electrochemical Behavior of Silver Electrode in Sulphuric Acidic Solution During Anodic Polarization. Oriental journal of Chemistry. – India, 2015. Vol.31. N 4. pp. 1867-1872.
8. G.K.Aibolova, E.Zh.Tuleshova. Kinetics and Mechanism of Cathodic Reduction of Nitrate Ions in a Sulfuric Acid Solution. Russian Journal of Physical Chemistry A, 2018, Vol. 92, No. 11, pp. 2348-2350. DOI: 10.1134/S003602441811002X.
9. Унифицированные методы анализа вод. Под ред. Проф. Ю.Ю.Лурье. М.: Химия. 1973. - 376с.
10. Шарло Г. Методы аналитической химии. Количественный анализ неорганических соединений. -Л. М: Химия, 1965.

REFERENCES

1. Baeshov A. Ekologiya zhane taza su problemalary. – Almaty: Daneker, 2003. -210b.
2. Hill S.C., Smoot L.D. Modeling of nitrogen oxides formation and destruction in combustion sustems // Prog. Energ. Comb. Sci., 2000. v. 26. -r. 417.
3. Ақбасова А.Ж., Сайнова Г.А. Ekologiya: zhogary oku ornyna arnalgan oku kuraly / Almaty: «Bastau». 2003. -292b.
4. Sadanova A.K., Abzhalelov A.B., Taubekova F.K., Askarova U.B. Ekologiya. – Almaty, 2001. -172b.
5. Baeshov A., Ajtbaev N. Kyshkyl zhanbyrlar zhane olardyn korshagan ortaga aseri // Himiya mektepte. – Almaty, 2003. №3. 9-14b.
6. Ajbolova G.Қ., Baeshov A.B. Kuramynda azot (II) oksidi bar ondiris kaldyktaryn totyktyru negizinde zalalsyzdandyru//KR UGA Bayandamalary. –Almaty, 2005. № 6. 27-31 b.
7. Bayeshov A., Tukibayeva A., Aibolova G., Tuleshova E., Bainejeva F. Electrochemical Behavior of Silver Electrode in Sulphuric Acidic Solution During Anodic Polarization. Oriental journal of Chemistry. – India, 2015. Vol.31. N 4. pp. 1867-1872.
8. G.K.Aibolova, E.Zh.Tuleshova. Kinetics and Mechanism of Cathodic Reduction of Nitrate Ions in a Sulfuric Acid Solution. Russian Journal of Physical Chemistry A, 2018, Vol. 92, No. 11, pp. 2348-2350. DOI: 10.1134/S003602441811002X.
9. Unificirovannye metody analiza vod. Pod red. Prof. YU.YU.Lur'e. M.: Himiya. 1973. - 376s.
10. Sharlo G. Metody analiticheskoy himii. Kolichestvennyj analiz neorganicheskikh soedinenij. -L. M: Himiya, 1965.

R.A.DAIRABAYEV

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
E-mail: rustem.dayrabayev@ayu.edu.kz

SIRDARYA-KARADAG ÜLKESİNDEKİ BİYÖÇEŞİTLİLİĞİ YÜKSELTME PROBLEMLERİ

Bu makalede, Syrdarya-Karatau bölgesindeki flora ve faunanın biyolojik çeşitliliğinin korunması için bölgede ekolojik bir ağı nasıl oluşturulacağı tartışılmaktadır.

Biyolojik kaynakların uzun vadeli olarak korunması için ekolojik bir ağ (ekonet) kavramı önerilmiştir. Bölge için tek bir coğrafi bilgi yönetim sistemi temelinde geliştirilmiştir. Ayrıca doğal ortamın istikrarını sağlayan bir "ekolojik çerçeve" nin oluşturulmasını içerir.

Anahtar kelimeler: genetik vakfi, fauna, ekolojik koridorlar, taponluk bölgeler, rezervli çekirdek.

Р.А.Дайрабаев

Сырдария-Қаратау аймағындағы биологиялық алуантүрлілікті жақсарту жолдары

Мақалада Сырдария-Қаратау аймағындағы флора мен фаунаның биологиялық әр түрлілігін сақтау үшін аймақтағы экологиялық жүйені жасаудың жолдары қарастырылған.

Биоресурстарды ұзақ мерзімге сақтау мақсатында экологиялық тор (эконет) концепциясы ұсынылды. Ол геоақпараттық жүйенің (ГИС) негізінде жасалған. Сондай-ақ ол табиғи ортаның тұрақтылығын қамтитын «экологиялық қаңқаны» құруды көздейді.

Кілт сөздер: генетикалық іргетасы, фауна, экологиялық дәліздер, қасалық аймақтар, резервтік ядро.

Р.А.Дайрабаев

Пути улучшения биологического разнообразия в Сырдарьинско-Каратауской зоне

В данной статье рассматриваются пути создания региональной экологической системы для сохранения биоразнообразия флоры и фауны в Сырдарьинско-Каратауской зоне.

Для сохранения биоресурсов на долгосрочной основе предлагается концепция экологической сети (эконет). Она разрабатывается на базе единой для региона геоинформационной системы управления. И включает создание «экологического каркаса», обеспечивающего стабильность природной среды.

Ключевые слова: генетический фундамент, фауна, экологический коридор, кассовые зоны, резервное ядро.

R.A.Dairabayev

The Ways of Improving Biodiversity in the Syrdarya-Karatau Zone

This article discusses how to create an ecological network in the zone for the conservation of biodiversity of flora and fauna in the Syrdarya-Karatau zone.

For the preservation of bioresources on a long-term basis, the concept of an ecological network (econet) is proposed. It is developed on the basis of a single geographic information management system for the region. It also includes the creation of an "ecological framework" that ensures the stability of the natural environment.

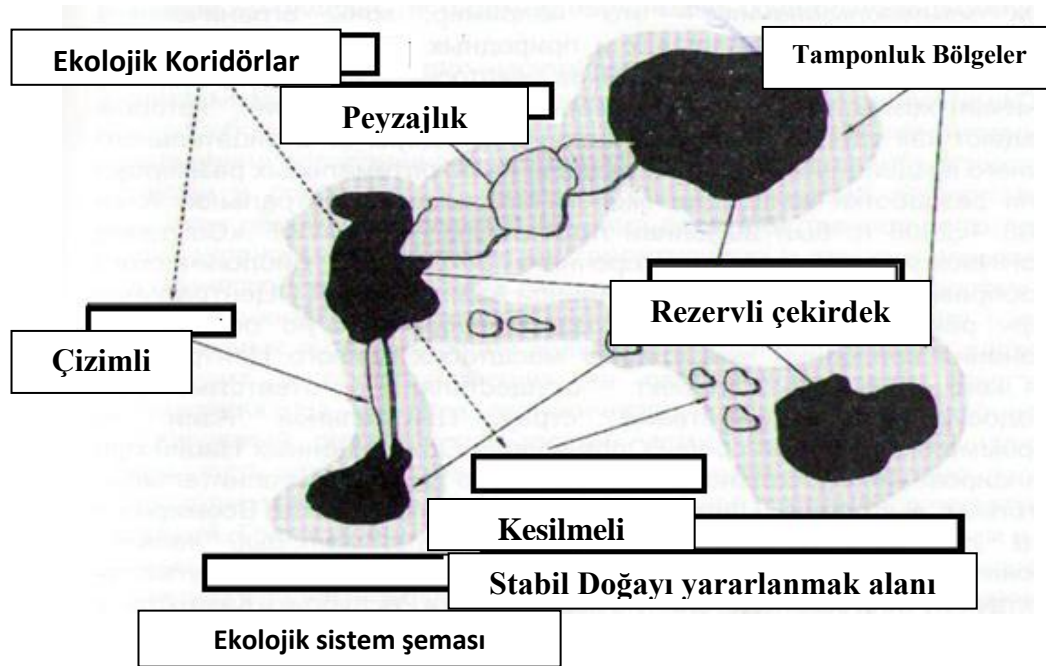
Keywords: genetic foundation, fauna, ecological corridors, tapon regions, reserve core.

Günümüzde tüm Kazakistanlıların hedefi haline gelen "Manevi canlanma" programlarının ana amaçlarından biri de Türkistan şehrin cadere bir bölge merkezi değil, bütün Türk dünyasının başkenti olmasına yöneliktir! Cumhurbaşkanı N.Nazarbayev'ın 29 Eylüldeki işgezi sırasında şehir halkı ile buluşup, gelecek nesle miras olacak büyük bölgenin doğasının korunması hakkındaki hedefi görevler ve hükümet tarafından daylanmış önemler bizim çalışmalarımızın temel yönlendirmemiz olacağını söyledi. Özellikle insan yaşamı ve sağlığına uygun çevre kalitesinin artırılmasıyla ilgili net görevler verdi. Bu yüzden, yerel doğanı korumaya ve onun zenginliğine titiz bakmak hedefimizdir [1].

Türkistan bölgesinde, özel ve önemli ulusal faunanın genetik vakfı bulunmaktadır. Biyoçeşitliliklerin özelliğine ve onun çeşitliğine dikkat edilerek, onların korunması amaçlı bir seri bilimsel araştırmalar da yapılmaktadır. Bununla birlikte, ülkemizdeki ekolojik durumların değişimiyle, doğa ve yaşayanların arasındaki dengenin bozulması da bazı hayvanlar neslinin tükenme riskine neden olmaktadır.

Ayrıca korunan doğal bölgelerin tüm sistemleri ne kadar öneme sahip olduğuna rağmen biyolojik çeşitliğin uzun süre kaydedilmesine söz veremez ve doğal ve çevrenin optimal durumlarını sağlayamaz. Biyolojik çeşitliği kaydetmek nedeniyle uzun süreye amaçlanan ekolojik kafes konsepti sunulacaktır. Ekolojik kafes projesi bölgenin ekolojik iskeletini doğal ve doğal-antropolojik nesnelere bir biriyle ilişki yapmayı ve doğal biyoçeşitliliği kaydetmeyi amaçlamaktadır [2].

Ekolojik kafes sonraki önemli elementleri sağlar: (Resim 1)

Resim 1. Ekolojik kafes şeması

1) Anahtar doğal bölgeler ya da kafesin çekirdeği biyolojik çeşitliliği koruyan ve biyolojik çeşitliliğin ayrıca kritik önemli elementleri korumayı sağlayan büyük ve değerli alanlar (Devlet Doğal Koruma alanları, Devlet Ulusal Parkı ve birçok öbür cumhuriyet üyeleri).

2) Ekolojik koridorlar – Çizim ya da kesilmeli bölgeler, çekirdekler arasındaki ekolojik ilişkiyi sağlayan hayvanların göç yapan yolları geçen ekolojik kafesin çekirdeklerin ilişki yapan transit bölge.

3)Тәпонлук бөлгелер – çekirdek ve ekolojik koridoru dış kötü etkilerden korumayı sağlayan dünyayı yararlanmayan geleneksel formunu koruyan dış kötü etkiler oldurmayacak bölge.

Ekolojik kafesi korumak biyoçeşitliği korumayan güvenli mekanizmin yetiştirmeyi ve biyoçeşitliği kararlı yararlanmayı sağlayabilecek ve gelecekte bölgenin ekosisteminin tüm tiplerini korumak için dayanak oluşturmak lazım, yani hayvanlar ve bitkilerin popülasyonlarının nadiren tiplerinin korumak ve yerel insanların ilgilenmelerini düşünerek, bölgeyi sosyal-ekonomik geliştirmede korulan doğal bölgeleri kafese ilave edilmelidir [3].

Malzeme toplama Syrdarya-Türkistan devlet bölgesel Parkı topraklarında gerçekleştirildi.

Toplam yeni adaşı 30 orman geyiği kafaları eimeria ve helmintleri ovoskopik yöntemle araştırılmıştır.

Materyal, tüm jeltolojik kesim yöntemi ve akademisyen O.Berkinbay tarafından yapılan canlı araştırma yöntemiyle toplandı. Bunun için çözümler hazırlandı.

Nitrik asit kurşun çözeltisi.

Azotlu kurşun tuzu, emaye kova sıcak su boyutlarına yerleştirilir ve ateşte ısıtılır, tamamen eriyene kadar sürekli karıştırılır. Çözeltiyi filtrelemek gerekli değildir. Çözüm, çalışma gününde hazırlanır. Çözelti büyük miktarlarda hazırlanırsa, çalışmadan önce diğer günlerde ısıtılır ve çözeltide çökelti geldiği için iyice karıştırılır. 1.2 l suda 1 kg tuz çözünür.

Çinko klorür çözeltisi.

1.593 yoğunluk çözeltisi için 1 litre sıcak su (bir sopa ile karıştırıldığında tuz hızla çözünür) başına tuz 1,6 kg emaye bir kap içinde çözülür. Soğutulmuş çözelti kristalleşmez

Tam helmintolojik katliamla elde edilen matriks, pamuklu torbalara konur, etiketlenir ve ortak kavanozlarda barbagallo çözeltisi ile saklanır. Bu yöntem 12 geyik tarafından araştırılmıştır.

Geyiğin parazitolojik araştırması, akademisyen O.Berkinbay tarafından yapıldı. Elek örnekleri (3 g) çimlerin üzerine yerleştirildi. Penisini% 2,5 difosfat kalsiyum çözeltisi içeren penisilin şişelerine koyun. Laboratuvarda, tahıl bir porselen kapta 15-20 mL suya dikkatlice dökülür. Karışım bir santrifüj demir elek veya gazlı bezden süzülür. Daha sonra 1500 rpm'de beş dakika santrifüj olur. Tortu, sıvının yukarısına damlıyor ve azot oksit ya da klorin çinko sülfid doymuş çözeltisini enjekte ediyor. Bir cam veya metal çubukla iyice karıştırılır ve 1500 dakika santrifüj için bir dakika daha döner. Sıvı yüzey süzülür ve bir nesne camına konulur ve bir damla damıtılmış su dökülür, yüzeyin yüzeyi bir mikroskopla kaplanır [4].

Eimeria türlerin oositleri(şekli,hacmi,renği,kalınlığı ve yapı, mikropların varlığı, polar granülleri,artıl maddenin olması), sporocystlerin(hacmi,artık maddelerin olması, kabuk gövdesinin olması), sporozoytların(şekli,hacmi, radyasyonukırmanın olduğu) morfolojik işaretler ve sayısallaştırma zamanında belirlendi.

Helmint yumurtaları şeklini, hacmini, rengini, et kalınlığını ve yapısını şekillendirir; kupanın bir tarafında bir kapak, mirasyum veya sarı yumurta sarısı yumurta hücresi, anız veya fırça, bir filaman vardır; Cestodlarda armut biçimli onkosfer varlığı; Nematodun bir tarafında valfi, yumurtadaki yumurtayı veya mesanedeki mesaneyi bulduk.İntravenöz yoğunluğu, 20 mikroskopta mikroskop görüntüleyiciden emerik oositler ve helmint yumurtaları sayılarak belirlendi.

İstila yoğunluğunu veya istila yoğunluğunu (bir grup veya bir enfekte geyik belirlemek için, enfekte geyik sayısına göre tespit edilen kazıyıcıların toplam sayısını bulduk.

İstila veya enfekte geyik yüzdesinin formülle genişliğinin belirlenmesi:

İstila yoğunluk = [enfekte geyik sayısı x 100]: araştırılmış geyik sayısı.

Buharlı geyiklerin tükenmesine neden olabilecek bir sebep helmintlerdir. Bireysel helmintler doğada yaygın olarak yaygındır. Hayvana büyük zarar verirler, bağırsak hastalıklarına ve ölümcül sonuçlara neden olurlar.Helmintlerin etkileri mekanik ve toksik etki ile ilişkilidir [5].

Sirdarya bölgesindeki buhar geyiği, koyun, keçi, inek, at yaşadığı için parazitler ve evcil hayvan alışverişi eşlik edebilir.

Helmintler mera ıslahında bulaşıcı hastalıkların distribütörü olarak özel bir yere sahiptir. Doğal biotoplarda, sandıkların senkronizasyonu sırasında, vahşi hayvanlar yakın temas halindedir.

Taksonomik tarafı ile sınırlı otlak bölgelerde, ortak toynakları ve büyük miktarlarda ilgili toynakları içeriği göz önüne alındığında, helmintlere buharlı geyik istila düzeyi birkaç kez artar.

Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi Biyoloji Bölümü doçenti. Dayrabayev R.A yöntemiyle 2016-2017 yıllar arasında “Sırdariya bölgesine getirilen buhar geyiklerinin parazitik helmintofaunasını durumu” adlı bilimsel projesi sonuçlarıyla Sırdariya nehri üzerindeki Kızılsarua parkına getirilen buhar geyiklerinin bağırsak kurtlarının türleri, ekolojisi ve biyolojisi üzerine ilk bilimsel araştırmayı yaptık. Araştırma sonucunda, helmintozların buharlı geyiklere yayılmasında yerel nüfusun hayvanlarını olumsuz etkilediği ortaya çıktı. İlk olarak, yabancı toynak sayısı sınırlı, onlar uzun süreli göç yapmak değil, diğer yerlerde işlevsiz yaşamaktadır. İkincisi, helmintofauna buharlı geyik ev hayvanlarına kıyasla çok az. Kışın sonu ve baharın başlangıcı geyik bağıışıklıkları, ev toynakları helmintleri azalır ve değişimden sonra nüfus sayısındaki dinamikleri azaltır.

Kazakistan'da biyolojik kaynakların ve çeşitliliğinin, korunmasının ve korunmasının özelliklerinin bilimsel ve kapsamlı bir araştırması yapılmaktadır. Buna ek olarak, ülkenin çevre ortamının değiştirilmesi, doğa ve sakinleri arasındaki dengenin ihlali de bazı hayvan türlerinin kaybolması için bir tehdit oluşturmaktadır.

Bu tür zorluklar biyologlar yeni gereksinimler, çözülmesi gereken sorunlar önce konmuştur. Temel görev, bu sistemlerin uygulanabilirliğini sağlamak için hangi koşulların oluşturulması gerektiğini sormaya cevap vermektir. Bu sorunun cevaplarını bulmak için 2 yönde bir çalışma yapılmıştır:

1) önce biyogeosenologlar, doğal sistemlerin yaşamsal aktivitesini sağlayan bölgelerin tanımına dikkat ettiler .

2) Popülasyon biyolojisi temsilcileri, çalışmaları için gereken minimum tür sayısını belirlemeye veya yoğunlaştırmaya odaklandı. Şu anda, bu iki eğilim birleşti. Uzmanlar, doğal sistemlerin uygulanabilirliğini dengelemenin en iyi yolunun, içinde bulunan anahtar veya anahtar türlerin canlılığına uyum sağlamak olduğunu anlamaya başladılar.

Popülasyonun uygulanabilirliğini belirleme yolunda, başlangıçta yalnızca sayıları dinamikleri veya başka bir deyişle, yeni nesil bireylerin görünüş ve ölüm süreçleri elde edildi . Bu süreçte çeşitli faktörlerin etkisinin değerlendirilmesi yoğunlaştı. Bu faktörler çevresel istikrarsızlık, doğal afetler ve ayrı parçalara bölünmedir.. Biyolojinin çevre alanında genellikle «minimum uygulanabilir popülasyon», yani minimum uygulanabilir popülasyon sayısı kullanılır. Bu terim, genel olarak, en azından doğada belirli bir türün popülasyonunu korumak için, miktarın veya alanın ne kadar ve ne olması gerektiğine bağlıdır. Zoologlara göre, kritik veya önemli türlerin canlılığını analiz etmek, tüm çevresel sistemin canlılığını belirlemek için ilk çözüm olabilir. Bu yaklaşım, rezervlerin minimum uygulanabilir alanının boyutunu belirlemek için en uygun yaklaşımdır. Bununla birlikte, şimdiye kadar, tüm ekosistem ile ilgili olarak rezervlerin asgari (minimum) uygulanabilir miktarını belirlemenin hiçbir yolu önerilmemiştir. Çünkü bazı çevreciler, yüzlerce ve binlerce türün veya tüm ekosistemin canlılığını, gösterge veya anahtar türlerin sorumluluğu altında yüklemek için son derece karmaşık bir çevresel araç olarak görürler. Ama henüz başka yolu yok.

Yukarıda, popülasyon canlılığını analiz etmek için gösterge veya anahtar türlerin rolü hakkında konuşulmaktadır. Bu türlerin bazı kategoriler D. Goodman aşağıdaki gibi adlandırılan var:

1. Yaşam aktivitelerinin bir sonucu olarak, diğer türler ile ilgili organizmalar için gerekli koşulları yaratan türler.

2. Türler-mutualistler, üreme veya yaşam faaliyetlerinin diğer türlerin yayılmasını teşvik.

3. Yaşam faaliyetlerinde diğer türlerin popülasyonlarının sayısını düzenleyen yırtıcılar veya parazitler [6].

Bazen, farklı adreslerin ekosistemlerinin tüm alanları yavaş yavaş azalır ve bazı türlerin kaybolma tehlikesi oluşur. Bu türlerin bazıları hayvanat bahçelerinde, botanik bahçelerinde ve bazen doğal topluluklarda popülasyonu saklamaya çalışmakta. Bu eylemlerden biri rezervlerin (rezervler) organizasyonudur.

Ancak organize rezervlerin alanı, koruma gerektiren türlerin eski doğasındaki bölgeye kıyasla çok küçüktür. Bu nedenle, rezervlerin organizasyonu sayesinde sadece bazı benzin istasyonları kalıntı popülasyonları destekleyebilir. Bu nedenle, biyologlar, çevreciler bu tür küçük türlerin popülasyonlarının canlılığını değerlendirmek ve koruma rejimine ihtiyaç olup olmadığını belirlemek gerekir.

Örneğin, daha önce ormanlar Syrdarya ve Amudarya nehri kıyılarında büyük bir kemer ile büyüdü. Geyikler, bir ormandan diğerine, nerede çok fazla yemek varsa ve saklanmaya kolay yerlere hiç engelsiz geçti. Edebi kaynaklara göre, Buhara geyiği Aral Denizi'ne ulaştı.

Şu anda, ormanlar bile farklı şekillerde görülebilir. Aktif olarak, kalan orman dizilerinin boşluklarını öğrenir, ulaşım altyapısını hızla geliştirir. Çoğu zaman, geyikler bahçenin diğer bölgelerinden kesikler şeklinde ortaya çıkar. Bugüne kadar, rezervlerin alanı mevcut hayvancılık için çok dar. Buna ek olarak, düşük su geçirmezlik nedeniyle, orman rezervinin önemli bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. Geyik yem stokları eksik. Barınak bulmak ve saklanmak için, geyikler rezerv dışına çıkarak, yerleşimin yakınındaki vadilere gelir ve antropojenik etkilere karşı laşır.

Buharlı geyiklerin yetiştirilmesine ve çoğalmasına neden olabilecek bir sebep yırtıcılardır. Bu nedenle, onların çalışma büyük önem taşımaktadır. Bunlardan biri eimeria. Eimeria, bağırsakta patolojik değişiklikler yapar ve bağırsak fonksiyonunu bozar ve genel vücudu zehirler. Patojenlerin vücuda sürekli olarak girmesiyle bağlantılı olarak, dış ortamda her zaman hayvanları tehdit eden istila odasının uzun bir süre devam eder.

Eimeria, hayvan zararlıları olarak, büyük önem taşımaktadır. Bu akrabaların bazı türleri, vahşi ve evcil hayvanların bağırsak duvarlarında veya kardeşlerinde bulunur ve büyük kayıplara maruz kalır.

Eimeria, cinsel üreme olmadan enfekte hayvanın bağırsağında çoğalır. Sonuç olarak, enfeksiyon yoğunluğu büyük ölçüde artar, bu da uzaktaki bağırsak hücrelerinin sayısını artırır ve hastanın hayvan durumunu zorlaştırır. Hastalıklı hayvanlar arasında yaklaşık %50 ölüyor. Özellikle genç aferin acı, bu nedenle hayvanların eimeriosis bir dereceye kadar "genç adam hastalığı" olarak adlandırılır [7].

Bu nedenle, buhara geyiği buzağı arasında yüksek derecede kayıp olabilir. Şimdiye kadar, eimeria buhara geyiği henüz araştırılmamıştır.

Buharlı geyiklerin tükenmesine neden olabilecek bir sebep helmintlerdir. Bireysel helmintler doğada yaygın olarak bulunur ve hayvanların helmintozuna neden olur. Birincisi, bireysel hasara neden olurlar, ikincisi performansı düşürür ve normal gelişimine odaklanırlar. Helmintlerin hayvanlar üzerindeki etkileri mekanik ve toksik etkilerinden kaynaklanmaktadır

Helmintler, otlak hayvancılık koşullarında bulaşıcı hastalıklar arasında özel bir yer kaplar. Doğal biyoptoplarda, sandıkların disinasyonu için koşullar vardır ve vahşi doğada özgürlüğe gönderilenler de dahil olmak üzere vahşi hayvanlar orada yaşar. Sınırlı ot meralarına taksonomik bağımlılıkla sınırlanan mera alanlarında sınırlı sayıda hayvan sayısı ve yoğun olarak kullanılan meralar üzerindeki basit ampuller göz önüne alındığında, geyik sürüsünün kuluçkahanelerin dümdüzleri ile işgali seviyesi birkaç kat daha yüksektir. Kazakistan'da Buhar geyik helmintleri araştırılmamıştır. Bu bağlamda, yukarıda belirtildiği gibi, Türkmenistan bölgesinde Buharlı geyik ekolojik özellikleri ve fauna popülasyonları incelenmesi, otlak hayvancılıkta sürünün neden olduğu hastalıkların önlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Eimeria hayvanın bağırsaklarında cinsel olarak üreme yapan organizmalardır. Sonuç olarak, enfeksiyon yoğunluğu büyük ölçüde artar, bu da uzaktaki bağırsak hücrelerinin sayısını artırır ve

hastanın hayvan durumunu zorlaştırır. Bu akrabaların bazı türleri, vahşi ve evcil hayvanların bağırsak duvarlarında veya kardeşlerinde bulunur. Patojenlerin hastanın vücuduna sürekli olarak girmesi nedeniyle, uzun bir süre onları dış ortama götürürler, dış ortamda toplanırlar, dış ortamda, istila odasının uzun bir süre korunur ve bu da her zaman eğilimli hayvanları tehdit eder. Hastalıklı hayvanlar arasında %50 daha sık ölür. Özellikle genç aferin acı, bu nedenle hayvanların eimeriosis bir dereceye kadar "genç adam hastalığı" olarak adlandırılır. Bu nedenle, buharlı geyik cesetleri arasında hasar meydana gelebilir.

Bu yüzden, buhar geyiklerinde 2 farklı cestodakayıtlı: *Echinococcus granulosus*(Batsch, 1786), *larvae*; *Monieziaexpansa* (Rudolphi, 1810) Blanchard, 1891.

Buharlı geyiklerden çoğu zaman nematodlar-*O. skrjabini*, *S. cervi*, *O. columbianum*, *O. venulosum* vb. *scrjabini* bulunur. Buharlı geyik sayısının düzenlenmesi *F. hepatica*, *O. kolonda* yaşamalıcolumbianum ve *O. venulosum* ve *D.*, akciğerlerde direnç oluşturan *ekkeri*'nin etkisini gösterir.

Kan emici böcekleri (*O. skrjabini*, *S. cervi*, *S. digitata* ve *S. labiato-papillosa*) içeren dört çeşit nematod, buharlı geyiklerin kan emici sineklerde yetenekli olduğunu göstermektedir. Bu canavarın aynı anda sıcak koşullara iyi uyarlanmış çöl kompleksinin tüccarlarının hakim olduğuna dikkat edilmelidir.

Buharlı geyik ve çiftlik hayvanlarının enfeksiyonuyla karşılaştırıldığında, ortak solucanlar oldukları biliniyordu.

Ancak,buhar geyiklerinde kayıtlanan 20 helmintin sekizi (*O. skrjabini*, *S. cervi*, *S. digitata*, *S. labiato-papillosa*, *O. columbianum*, *O. radiatum*, *O. venulosum* ve *D. eckerti*) ev geyiklerinde yoktur, bu, buharlı geyiklerin kendi helmintofaunalarının varlığına işaret eder.Yukarıda belirtildiği gibi, buharlı geyikler orman hayvanlarıdır. Kırmızı çiftlik avcılık-evcil hayvan sınırlı korunan bir alan. Bu nedenle, evcil hayvanlardan Buharlı geyiklere istila girişi geyik faununu etkileyemez.

Bununla birlikte, orman geyiklerinde bulunan organizmalar: *M. expansa*, *H. contortus* ve *N. spathiger* genellikle koyunlara kaydedilir ve bu da hayvanların koyunlara maruz kaldığını gösterir. Buhara geyiklerindeki yaygın istilaların yoğun ve yoğun istilası tarımsal ürünlerle karşılaştırıldığında azaldığını belirtmek gerekir.

Aynı habitatlardan dolayı, buharlı geyikler ve koyunlar, kendilerine özgü Tugayları paylaşma fırsatına sahipler. Bu pulmoner nematod genellikle dağ ve eteklerinde bulunur ve marallarla enfekte olur.

Topuk ve karaciğerdeki patolojik değişikliklerin doğası gereği, halka açık geyikler için en tehlikeli olan diktikoküller, fasiolalar ve dikrozellerdir. Tehlikeli bir görünüm için yüksek yoğunluklu istila edildiğinde, *monyesia* ve *setaria* dahil edilebilir; bunlar için uygun dönemlerde, buharlı geyik geyiklerine yoğun bir şekilde bulaşabilir ve bu da hayvanların azaltılmasına ve ölmesine neden olabilir. Bu organizmalar bir yaşın altındaki hayvanlar için çok tehlikelidir [8].

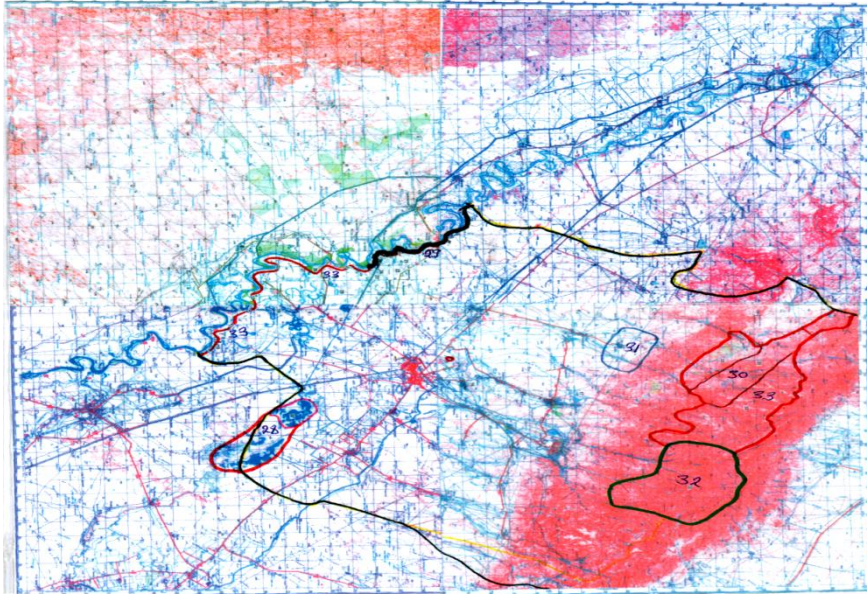
Özel bir durum, Syrdarya avlanma alanlarındaki iki geyiği incelediğinde, birinin beşe bir yaşında doğarken, diğerinin 1,5 yıl boyunca doğduğunu, bu sırada iki ek tür helmint aldıklarını belirtiyor: buzağı çapı 4 cm *E. granulosus* afafisti ve yetişkin hayvanlardan - 69 adet *D.filaria*. Bu türler, yerel koyunların darboğazlarıdır. Domuzların kümes hayvanlarına sürülmelerine izin verilmediğinden, *S.elaphus bactrianus* elyaflarına ek yemlerle (ot ve karma yem) destek verildiği varsayılabilir.Helmintozlu geyik helmintozunun evcil hayvan alışverişi vakaları nedeniyle, helmintozun önlenmesi için önlemler almak çok önemlidir.

Sırdarya-Karadağ bölgesinde biyoresursların özelliğine ve onun çeşitliliğine önem vererek, onları korumak için bilim adamları yaygın çalışmalar yapmaktadır. Ayrıca, memleketimizde ekolojik durumun değişmesi doğa ve canlıların arasındaki dengesinin bozulması da hayvanların bazı tiplerinin kaybolma tehlikesini oluşturmaktadır.

Biyolojik çeşitliliği korumak dünya bilim adamlarının arasında büyük bir problem. Bu duum Kazakistan zoologları ve biyologlarını da rahatsız ediyor. Biyolojik çeşitliliği dengede tutarak faydalanması özellikle ele alınmalı [9].

Buhar delicileri ve Karadağ koçunun büyü-gelişmesini sabit bir kalıba almak için ekolojik kafes projesi Türkistan Devlet Ulusal doğal ekolojik kafesinin kurulmasını gözlmektedir. Öncelikle bölgesel ve Ulusal Devlet yapımları tarafından kullanım açıldı. (Resim-2)

Sırdarya-Karadağ bölgesinin ekolojik kafes pojesi ve ana elementleri
(Resim-2)

- 28. Şoşkaköl – ornitolojik bölgesinin çekirdeği**
- 29. Ekolojik koridor – Sırdarya kenarında**
- 30. Ekolojik koridor – Karadağ dağında**
- 31. Geri dönüştürilebilecek bölge – Abai köyünün etrafı**
- 32. Karadağ devlet rezervi**
- 33. Türkistan devlet doğal ekolojik kafesi**

Tampon bölgeler ve ekolojik koridorlar doğadaki stabil faydalanmanın planı hazırlanıp ilgili organlara gönderildi. Ayrıca korunulan doğal bölgeler gelişen sistemlerinin (EKONET) hazırlanan belgeleri yürütme bölgesel, ulusal ve ilçelik düzeyleri ulusal organlar tarafından incelenmektedir. Türkistan ekokafesi ekolojik bakanlığının kompleksli planları analiz yapılmaktadır.

Güney Kazakistan bölgesi Türkistan şehri bakanlığı Kazakistan Cumhuriyeti Tarım bakanlığının Orman ve av çirtiliği komitesiyle Türkistan Devlet Ulusal Doğal ekolojik kafesin kurmanın imkanlıkları anlaşılıp, seferi ve tartışma işleri yapıldı. Bunların temelinde “Türk Devlet doğal ekolojik kafesinin bilimsel öneminin anlaşılması” hazırlandı [10].

Türkistan bölgesinin ekolojik koridorlarının topluluğunu sağlamak ve işletmek doğal bölgelerin ağının hızını arttırmak için teklifler hazırlandı.

Küresel tehlike altında bulunan hayvanlar – Buhar delicileri ve Karadağ koçlarının sayısını tekrardan eskiye çevirmek için önemli ekolojik koridorlar ve tampon bölgeler olarak belirlenen bölgeleri ve doğal resursları akıl yoluyla farklı yolları geliştirmek, yerel insanları sosyal topluluklarla bileşmesine etki etmek, yerel camağate destek vermek ve onları projeyi işletmek için kullanmak, uzmanların sayısını arttırmak, biyoçeşitlik redüksiyonunun başlı nedenlerinin biri olup

kaçak avcılığın durdurmak üzerinde gösterilen yazıların düzeyini ağılatma yollarını incelemek gerekir.

Buhar deliceleri ve Karadağ koçunu Uluslararası doğal koruma topluluğu Kırmızı Kitabına “Yok olma tehlikesi altındaki hayvanlar ve bitki örtüsü türlerinin ulustararası ticaret sözleşmesinin” 2-ci ekine ilave etmiştir. Bu yüzden de ayrıca korulan doğal eyaletler organize edilip, Ormanlar ve Hayvanlar Dünyasını Koruma Bakanlığı ve av çiftliğinde Buhar delicesi ve Karadağ koçu gibi hayvanları koruma içlerini iyileştirmelidir. Karadağ koçuyla, Orman siyahşengeli ve Sır sahilindeki populasyanlarına kararlı monitör yapılması – şimdiki günün talebi.

Ek olarak, şehrimize gelecek turistler sayısı her sene artmaktadır. Geçen sene boyunca bir milyondan fazla kişi gelmiştir. Bunun gibi olumlu ilerlemelere dayalı, gelecekte Türkistan bölgesinin sosyo-ekonomik durumları arttırmak temel amacımızsa, çoğunlukla ekolojik, kültür ve rekreasyon ekoturistik ve kaynak sektörlerini geliştirmek diğer sektörlere göre biraz üstün konu olmalıdır.

КАЙНАҚÇA

1. Mukhtarulu K. "Buhar geyik sayısı", "Türkistan" şehir halkı politik haftalık gazetesi №44 2.11.2018
2. Bragina T.M. Kazakistan'ın ayrıca korulan doğal eyaletleri ve ekoloik kafesin perspektifli organizasyanu. Kostanai Basım 2007.
3. Belgibaev M.E. Kazakistan'ın ayrıca kourlan doğal eyaletleri. Dergi. Ekoloji Kazakistan'daki bilim 2009 № 2, 23-26с.
4. R.Satimbekov Kazakistan'daki rezervler ve biyoçeşitlilik Almatı şehri. Basım-servis 2012
- 5.Сақауова Г.Б. Обзор современного состояния флоры Каратауского заповедника и сопредельных территорий // В кн.: Қаратау қорығы. 10 жыл, изд. ООО «Дала», Алматы, 2013. – С. 47-82.
6. Байдавлетов Р.Ж. Методы учета архаров и их экологического обоснования //– Алматы, 2010.-С. 67-77.
7. Махмутов С. Заповедники и национальные парки Казахстана. Алматы, 2006.
- 8.Итбанова Д.Б. Әлем фаунасы мен флорасы. Алматы.2016С.78-79
- 9.Әзімбаев А.А. Биологиялық ресурстар толқыны. Кокшетау,2017
- 10.Шотаева М.Г. Әлем флора мен фаунасы. Оқу құрал.Алматы,2016

ӘОЖ 541.1.38

МҒТАР 31.15.33

Г.Т.САРБАЕВА, Қ.Т.САРБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: karlyga.sarbayeva@ayu.edu.kz)*

ТАЛЛИЙДІҢ АЗОТ ҚЫШҚЫЛЫ ЕРІТІНДІСІНДЕГІ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІ

Алғаш рет таллий электродының азот қышқылы ерітіндісіндегі электрохимиялық еру заңдылықтары жиілігі 50 Гц өндірістік айнымалы ток қатысында зерттелінді. Электролиз өнімі - таллий (I) нитратының түзілуінің ток бойынша шығымына бірқатар электрохимиялық параметрлердің әсері қарастырылды. Азот қышқылы ерітіндісінде таллий (I) иондарының жоғары ток бойынша шығыммен (95-97%) түзілетіндігі көрсетілді. Түзілген таллий (I) нитраты кристалдары құрамына элементтік анализ және микрофотографиялық сараптамалар жасалынды.

Кілт сөздер: таллий, электролиз, электрохимия, электрод, кристалл, айнымалы ток, поляризация, азот қышқылы, таллий (I) нитраты, микрофотография.

Г.Т.Сарбаева, К.Т.Сарбаева

Электрохимическое поведение таллия в растворе азотной кислоты

Впервые исследованы закономерности электрохимического растворения таллиевого электрода при поляризации переменным током с частотой 50 Гц в азотнокислых растворах. Рассмотрено влияние ряда электрохимических параметров на выход по току продукта электролиза - нитрата таллия (I). Показано, что происходит образование ионов таллия (I) с высокими выходами по току (95-97%). Результаты электролиза показывают, что концентрация и температура электролита оказывают значительное влияние на выход по току образования ионов Tl (I). Проведены элементный и микрофотографический анализы кристаллов нитрата таллия Tl (I).

Ключевые слова: таллий, электролиз, электрохимия, электрод, кристалл, переменный ток, поляризация, азотная кислота, нитрат таллия (I), микрофотография.

G.T.Sarbayeva, K.T.Sarbayeva

Electrochemical Properties of Thallium in Solutions of Nitric Acid

The laws of electrochemical dissolution of a thallium electrode for polarization with an alternating current at a frequency of 50 Hz in solutions of nitric acid was first studied. The influence of a number of electrochemical parameters on the current yield of the product of electrolysis - thallium nitrate (I) is considered. It is shown that the formation of thallium ions (I) with high current efficiency (95-97%). Results of electrolysis show that the concentration and temperature of the electrolyte have a significant effect on the current efficiency of Tl (I) ions. Carried out an elemental analyzes of the crystals and microphotographic thallium nitrate Tl (I).

Keywords: thallium, electrolysis, electrochemistry, electrode, crystal, alternating current, polarization, nitric acid, thallium (I) nitrate, micro photography.

Таллий және оның қосылыстары улы болғанымен, техникада, медицинада және басқа да салаларда кеңінен қолданылады. Таллийдің 75%-ы электроникада, электротехникада және инфрақызыл сәулелермен жұмыс жасайтын техникада, 7% – ауыл шаруашылығында, 3% - медицинада, 15% - басқа салаларда қолданылады.

Таллийдің химиялық және электрохимиялық қасиеттері жете зерттелмеген және ШВ-тобының металдары (Al, In, Ga) үшін белгілі қасиеттерден біршама өзгеше. Оның үстіне таллий қоршаған ортада шашыранды түрде кездесетіндіктен, оның химиялық және электрохимиялық қасиеттері аз зерттелген. Табиғи минералдардың, кендердің құрамынан таллийді анықтау, бөліп алу, қосылыстарын синтездеу жұмыстарында оның концентрациясының өте төмен болуынан қиындықтар туындауда. Электрохимиялық тұндыру кезінде оксидті қабықшалардың түзілуінен металл бетінің пассивтелуге бейімділігі таллийдің электрохимиялық қасиетінің ерекшелігін айқындайды. Бірқатар авторлар [1-2] таллийдің электрлік тотықсыздану және электрлік тотығу процестерін зерттеуге арналған жұмыстарының нәтижелері көрсеткендей, бұл процестердің кинетикасы мен механизмі бірқатар факторларға тәуелді екенін және айтарлықтай ерекшеліктерінің бар екендігін көрсетеді.

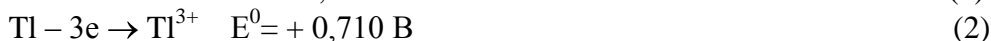
[3-5] еңбектің авторлары таллий электродының HCl немесе NaCl ерітінділерінде анодты поляризациясы кезінде пассивтену екі кезеңмен жүзеге асатынын анықтады. Олардың көрсетуі бойынша таллий иондары пассивтенудің бірінші фазасында түзіліп, екінші фазада таллий тұзына айналады. Ал HClO₄ және Na₂SO₄ ерітінділерінде пассивтену процесі бір сатыда өтетінін байқады. Жалпы, таллийдің сулы ерітінділердегі электрохимиялық қасиеттері туралы жүргізілген зерттеу жұмыстарына жасалған әдебиеттік шолу, олардың стационарлы ток қатысында жүргізілгенін көрсетеді және теориялық мәліметтерді толықтыруды қажет етеді. Оның үстіне, таллийдің барлық белгілі бейорганикалық тұздары химиялық жолмен, алмасу реакциясы бойынша алынған.

Таллийдің анодтық қасиеттерін алғаш зерттеу, таллий аккумуляторларын қолдану кезеңінен бастау алды [5]. Сондықтан осы жұмыста Tl⁺/Tl₂O₃ тотығу- тотықсыздану жүйесіне басты назар аударылады. Зерттеу нәтижелері бойынша Tl/Tl⁺ жүйесінің анодты ток мөлшері қышқылды ортаға қарағанда, сілтілік ортада төмендеу болып келеді деп көрсетілген.

[4] жұмыста стационар электродта таллийдің бір валентті ионға тотығу аса кернеулігі Тафель тендеуіне сәйкес поляризация қисықтарында “b” мәні 60 мВ-қа тең, ал поляризация кезінде концентрациялық поляризация елеулі орын алатындығы көрсетілген.

Осыған орай біздің жүргізген жұмыстарымыздың мақсаты – таллий электродының электрохимиялық тотығу заңдылықтарын айнымалы ток қатысында минералды қышқыл ерітінділерінде әртүрлі параметрлерге тәуелді зерттей отырып, Tl (I) тұздарын синтездеудің тиімді әдістерін жасау болып табылады.

Химиялық қосылыстарында таллий I және III валенттілік көрсетеді. Оның сулы ерітіндідегі стандартты электродтық потенциалы 25⁰ С кезінде мынадай мәнге ие:

Таллий электродының электрохимиялық еру заңдылықтарын зерттеуге арналған жұмыстар азот қышқылы ерітіндісінде жүргізілді.

Таллий бір мезгілде екі түрлі тотығу дәрежесінде кездесетін қосылыстар түзе алады, дегенмен оның бір валентті қосылыстары сулы ерітіндіде тұрақтырақ. Таллийдің электрохимиялық қасиетін 50 Гц өндірістік жиіліктегі айнымалы ток қатысында алғаш рет HNO₃ ерітіндісінде поляризациялап, еріту арқылы оның бейорганикалық тұздарын алудың

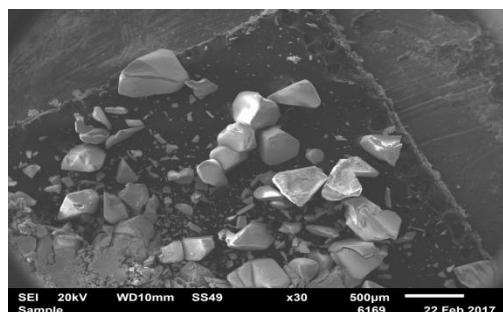
жолдары және оның бір валентті қосылыстар түзе еритіндігі анықталды.

Таллий (I) иондары түзген тұздардың судағы ерігіштігі төмен болғандықтан таллий концентрлі немесе аса қанық тұз ерітінділерінде айнымалы ток қатысынсыз ерімейді, себебі оның бетінде қорғаныштық тұз қабаты $TlNO_3$ сәйкесінше түзіледі.

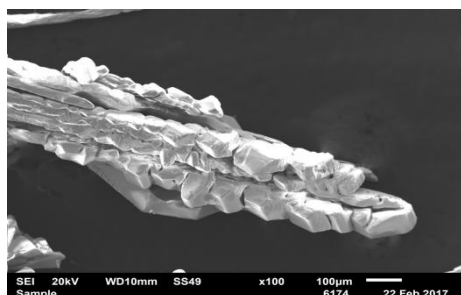
Айнымалы ток қатысында сұйытылған HNO_3 ерітіндісінде $Tl(I)$ нитраты ақ түсті жылтыр тұнба түрінде түзіледі (сурет 1). Түзілген $TlNO_3$ тұзы бөлме температурасындағы суда (0,3г/100 г су) және сұйытылған қышқылдарда нашар ериді, ал ыстық суда оның ерігіштігі артады ($100^{\circ}C$ - 1,97 г/100г) . Таллий (I) нитратының ең жоғары ток бойынша шығымы $i=6000 \text{ A/m}^2$ кезінде – 76% құрайды.

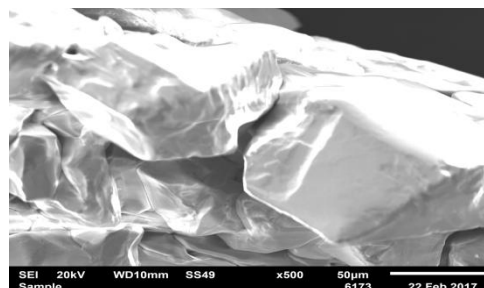
а) түзілген $TlNO_3$ кристалдары;

б) 30 есе үлкейтілгендегі;

в) 100 есе үлкейтілген;

г) 500 есе үлкейтілгендегі

Сурет 1 - Таллий нитраты кристалдарының фотографиялары.

$TlNO_3$ кристалдары HNO_3 ерітіндісінде (1,0-4,0н.) таллий электродтарын жиілігі 50 Гц өндірістік айнымалы токпен поляризациялағанда түзіледі (сурет 1 а). Таллий (I) нитратының ең жоғары ток бойынша шығымы $i=8000 \text{ A/m}^2$ кезінде – 91,6 % құрайды.

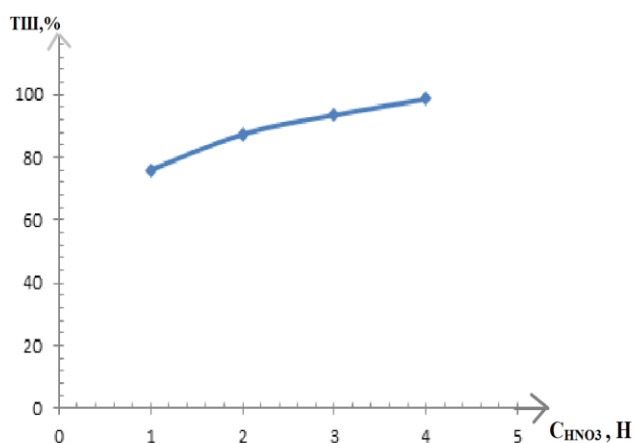
Таллий электродтарының қышқыл ерітінділерінде $Tl(I)$ түзе еруінің ток бойынша шығымына HNO_3 концентрациясының әсері зерттелінді. Әрбір фазадағы айнымалы токтың анодтық жартылай периодтарында таллий электроды (1) реакция бойынша өз иондарын түзе ери алады. Ал айнымалы токтың катодтық жартылай периодында таллий электродтарының бетінде сутегі иондары тотықсызданады:

Зерттеу жұмыстарының нәтижелері, оптимальді жағдайда анодтық жартылай периодта таллий электродтарының бетінде негізінен бір валентті иондарының, ал катодтық жартылай периодта сутегі газының түзілу реакциялары жүретіндігін көрсетіп отыр [7].

Азот қышқылы ерітіндісінде таллий электродтарын айнымалы токпен поляризациялағанда түзілетін таллий (I) иондарының ток бойынша шығымына электролит концентрациясының әсері 2 суретте көрсетілген.

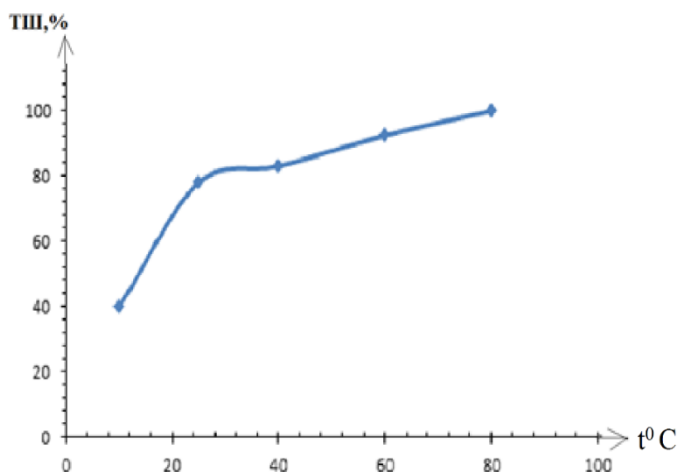
Айнымалы токпен поляризациялау кезінде таллий (I) нитратының түзілуіне азот қышқылының бастапқы концентрациясы айтарлықтай әсерін тигізеді. Азот қышқылы ерітіндісінің концентрациясы 1,0-4,0 н. аралығында алынды. Tl^+ иондарының минимальды ток бойынша түзілу шығымы 1,0 н. HNO_3 ерітіндісінде ~ 76% құрайды. Ал максимальды ток бойынша шығымы 4,0 н. HNO_3 ерітіндісінде ~ 99% құрайды. Ерітіндінің концентрациясын одан әрі жоғарылатқанда аса қанығу процесінің салдарынан, қайта кристалдану процесі орын алады. HNO_3 ерітіндісі айнымалы токтың анодтық жартылай периодында электрод бетінде оксидтік қабаттың түзілуіне жол бермейді, нәтижесінде таллий нитраты түзілуінің ток бойынша шығымы жоғарылайды.

Сурет 2 - Таллий (I) иондарының ток бойынша түзілу шығымына азот қышқылы концентрациясының әсері: $i=6000 \text{ A/m}^2$, $\tau=0,5 \text{ сағ}$; $t=20^0 \text{ C}$

Таллий электродтарына 6000 A/m^2 ток тығыздығын бере отырып, айнымалы токпен поляризациялағанда таллий электродтарының еру процестеріне электролит температурасының әсері $20-80^0\text{C}$ аралығында зерттелінді (сурет 3). Электролит температурасын жоғарылатқан сайын, ток бойынша шығым 37%-дан 100%-ға дейін күрт жоғарылайды.

Электролит температурасының жоғылауы таллий электродтарының бетінде жүретін электродтық процестерге оңтайлы әсерін тигізеді. Бұл түзіліп жатқан Tl (I) нитратының жоғары температурада жақсы ерігіштігімен түсіндіріледі.

Сурет 3 - Таллий (I) иондарының ток бойынша түзілу шығымына температураның әсері:
 $C_{\text{HNO}_3}=1\text{н}$; $\tau=0,5\text{ сағ}$; $i=6000\text{А/м}^2$

Электрохимиялық жолмен алынған таллий нитратының құрамына жасалынған спектральды элементтік анализ нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Электролизден кейін алынған тұнбаның (TlNO₃) элементтік құрамына жүргізілген анализ нәтижесі

Спектр	N	O	Tl	Жалпы
Спектр 1	8,42	16,45	75,13	100,00
Спектр 2	8,03	16,03	75,94	100,00
Спектр 3	8,27	16,30	75,43	100,00
Орташа	8,24	16,26	75,5	100,00

Қорыта айтқанда сирек металдар қатарына жататын таллийдің сулы ерітіндідегі электрохимиялық қасиеті әлі жете зерттелмеген [6-8]. Қазіргі кезде сирек кездесетін ауыр металдардың қасиетін электрохимиялық жолмен зерттеуге көп көңіл бөлінуде [9]. Өндірістік айналымы токпен поляризацияланған таллийдің электрохимиялық қасиеттері жөнінде жаңа мәліметтердің алынуы ұсынылған жұмыстың теориялық және практикалық құндылығын көрсетеді. Алынған нәтижелер металл қосылыстарын аналитикалық таза күйінде алуға мүмкіндік беретін электросинтез саласына өз үлесін қосады.

Таллий электродының азот қышқылы ерітінділеріндегі электрохимиялық қасиеті электролиз әдісімен жан-жақты зерттелінді.

Таллийдің электрохимиялық тотығуы кезіндегі электродтық процестердің табиғатын және түзілген қосылыстардың аналитикалық қасиеттерін зерттеу мақсатында жүргізілген тәжірибелердің нәтижелері металл қалдықтарын өңдеу саласында және шикізат құрамында өте аз мөлшерде кездесетін таллий қосылыстарын анықтауда, сондай-ақ оның қажетті қосылыстарын алудың жаңа тәсілдерін жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сонгина О.А. Редкие металлы, - Москва: Металлургия, 1964. – 568 с.
2. Большакова К.А. Химия и технология редких и рассеянных элементов /Под ред. К.А. Большакова, Часть I, -Москва: Высш. школа, 1976, - 368 с.

3. Pourbaix Marcel. Atlas of Electrochemical Equilibria in Aqueous Solutions. – Cebelcor; Brussels: Pergaman Press, 1966. -645 p.
4. Жонс Л. электрохимическое поведение таллия // Ж. Электрохимия. -1903.- Вып 9. – С. 523.
5. Мюллер-Мулхайсен В. Дж. Электрохимическое поведение таллия в водных растворах // З. Электрохим. 1909. - Bd 15. - С. 696.
6. Матенова М., Сарбаева Г. Айнымалы токпен поляризацияланған таллий электродтарының тұз қышқылы ерітіндісіндегі электрохимиялық қасиеті. - Шымкент, Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары «Білім, ғылым және өндірісті интеграциялау концепциясы –2» // 2016. 251-253 б.
7. Сарбаева Г.Т., Баешов Ә.Б., Матенова М.М., Сарбаева Қ.Т., Абдувалиева У.А., Тулешова Э.Ж. Өндірістік айнымалы токпен поляризацияланған таллий электродтарының тұз қышқылы ерітіндісіндегі еруі. –Алматы; ҚР ҰҒА Хабарлары, 2017. Б.73-78.
8. Усипбекова Е.Ж. Электрохимическое поведение таллия в различных электролитах // Вестник КазНУ Серия химическая. –2014. Т.74, №2, С.47 – 52
9. Усипбекова Е.Ж. Электрохимическое рафинирование таллия в нейтральной среде // Известия НАН РК. Серия химии и технологии. – 2014, Т.408, №5, С.64 – 69.

REFERENCES

1. Sonhina O.A. Redkie metally. - Moskva: Metallurgii, 1964. – 568 s.
2. Bolshakova K. A. Khimiia i tekhnologiiia redkikh i rasseiannykh elementov /Pod red. K.A. Bolshakova, Chast I, -Moskva: Byssh.shkola, 1976, - 368 s.
3. Pourbaix Marcel. Atlas of Electrochemical Equilibria in Aqueous Solutions. Cebelcor; Brussels: Pergaman Press, 1966. 645 p.
4. Zhons L. Elektrokhimicheskoe povedenie talliia// Zh.Elektrokhimii. 1903.- Vyp 9. –S. 523.
5. Muller- Mulkhaisen V. Dzh. Elektrokhimicheskoe povedenie talliia v vodnykh rastvorakh // Zh.Elektrokhimii. 1909. - Vyp 15. - S. 696.
6. Matenova M., Sarbaeva G. Ainymaly tokpen polyarizacialangan tallii electrodtarynyn tuz khyshkyly eritindisindegi elektrokhimialyk khasieti. Khalykharalyk gylymi-tajiribelik konferensia materialdary. Bilim, gylym zhane ondiristi integrasialau konferensiasy-2. -Shymkent, 2016. B. 251-253. (In Kaz.)
7. Sarbaeva G.T., Baeshov A.B., Matenova M.M., Tuleshova E.Zh. Ondiristik ainymaly tokpen polyarizassialangan tallii electrodynyn tuz khyshkyly eritindisindegi erui. Izvestia NAN RK. 2017. N 2. B. 73-78.
8. Usipbekova E.Zh. Elektrokhimicheskoe povedenie talliia v razlichnykh elektrolitakh// Vestnik KazNU Seriiia khimicheskaiia. –2014. Т.74, №2, S.47 – 52 (In Kaz.)
9. Usipbekova E.Zh. Elektrokhimicheskoe rafinirovanie talliia v neitralnoi srede // Izvestiia NAN RK. Seriiia khimii i tekhnologii. – 2014, Т.408, №5, S.64 – 69.

Г.Н.ЖЫЛЫСБАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: gulkhan.zhylysbayeva@ayu.edu.kz)*

ТЕМІР (II) НИТРАТЫН СИНТЕЗДЕУ

Бұл ғылыми жұмыста жиілігі 50 Гц өндірістік айнымалы токпен темір электродын поляризациялай отырып, оның бейорганикалық қосылысы– темір (II) нитраты алынды. Темір электродын қышқыл ортада айнымалы токпен поляризациялау кезіндегі электрохимиялық қасиеттері жан-жақты қарастырылды. Электродтар ретінде темір пластинкасы мен жіңішке графит электроды, ал электролит ретінде азот қышқылы алынды. Айнымалы токпен поляризациялау кезіндегі темір электродының еруінің ток бойынша шығымына: айнымалы ток тығыздығының, қышқылдар концентрациясының, электролиз ұзақтығының, электролит температурасының және айнымалы ток жиілігінің әсерлері қарастырылды. Эксперимент нәтижесі бойынша темір электродының тотығу реакция ретінің мәні 0,17-ге, ал активтендіру энергиясы -2,6 кДж/моль-ге тең екендігі белгіленді. Негізгі үрдіс темірдің тотығуы диффузиялық режимде жүретіндігі анықталды.

Кілт сөздер: электрохимия, электролиз, темір(II) нитраты, айнымалы ток, поляризация.

Г.Н.Жылысбаева

Синтез нитрата железа (II)

В данной научной работе было получено неорганическое соединение – нитрат железа (II) при поляризации переменным током железного электрода, частотой 50 Гц.

Всесторонне было изучено электрохимическое поведение железа в кислой среде. В качестве электрода использовали железную пластинку и графитовый стержень, а в качестве электролита - азотную кислоту. На выход по току растворения железного электрода при поляризации переменным током были изучены следующие параметры: плотность тока, концентрация электролита, продолжительность электролиза, температура электролита и частота тока. По результатам эксперимента были рассчитаны порядок реакции окисления железного электрода и энергия активации, которые соответственно равны 0,17 и 2,6 кДж/моль. Установлено, что основной процесс окисления железа протекает в диффузионном режиме.

Ключевые слова: электрохимия, электролиз, нитрат железа (II), переменный ток, поляризация.

G.N.Zhylysbayeva

The Synthesis of the Nitrate of Iron (II)

The research was got inorganic connection nitrate of iron (II) during polarization by the alternating current of 50 Hertz frequency of iron electrode.

Electrochemical behavior of iron was all-round studied in the sour environment. As the electrode was used the iron plate and graphite bar, and as the electrolyte- aquafortis. On the exit on the current of dissolution of the iron electrode during polarization by the alternating current the following parameters were studied: closeness of current, concentration of electrolyte, duration of electrolysis, temperature of electrolyte and frequency of current. On the results of experiment were calculated the order of oxidation reaction of the iron electrode and activation energy which are to 0,17 and 2,6 kilojoules/mol. It is indicated that the basic process of iron oxidization is in the diffusive mode.

Keywords: electrochemistry, electrolysis, nitrate, iron (II), alternating current, polarization.

Әдебиеттердегі мәліметтерге қарағанда көптеген металдардың электрохимиялық қасиеттерін зерттеуде, стационарлы емес айнымалы токтармен поляризациялаудың орны өзгеше, себебі мұндай зерттеулер, заттың электрод бетіне тасымалдану процесін сипаттайтын негізгі заңдылықтарды және электродтық процестердің кинетикасын анықтауға мүмкіндік береді. Осыған орай гидрометаллургияда және заттарды синтездеу технологияларында стационарлы емес токтар (асимметриялы, реверсиялы, импульсті және т.б.) кеңінен қолданылатыны белгілі.

Қазіргі кезде түсті және ауыр металдардың сулы ерітінділердегі электрохимиялық қасиеттерін зерттеуде айнымалы ток электролизі тиімді нәтижелер беретіндіктен, осы бағытта зерттеу жұмыстары кеңінен жүргізіліп келеді. Бұл жұмыста темір электродын өндірістік айнымалы токпен азот қышқыл ерітінділерінде поляризациялаған кездегі зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетілген.

Қазіргі таңда электрохимиялық әдістер арқылы қалдықсыз технологияны жасау және оны жетілдіру шаралары бірқатар экологиялық мәселені шешудің тиімді әдісі болып отыр [1,2]. Осыған орай, металдардың электрохимиялық қасиетін жиілігі 50 Гц өндірістік айнымалы ток қатысында зерттеуге арналған жұмыстар ғылыми және практикалық тұрғыда құнды. Жүргізілген жұмыстардың нәтижелері көптеген металдардың тұздарын алудың қарапайым тәсілдерін жасаудың тиімді мүмкіндіктерін көрсетеді [3, 4, 5, 6, 7].

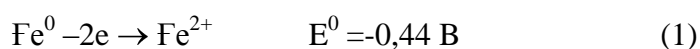
Айнымалы токпен поляризациялау арқылы әртүрлі металдардың бейорганикалық қосылыстарын алу әдісінің бірқатар артықшылықтары бар екендігі белгілі. Осыған байланысты біздің ұсынып отырған ғылыми зерттеу жұмысымыздың мақсаты қалдықсыз технологияны жүзеге асыру негізінде, электролиз процесі арқылы металл қалдықтарынан олардың маңызы бар бейорганикалық қосылыстарын алу мүмкіншіліктерін анықтау болды.

Алдын ала жүргізген тәжірибелерден темірді азот қышқылы ерітіндісінде өндірістік айнымалы токпен поляризациялағанда темір (II) нитратының түзілетіндігін байқауға болады. Темірдің қышқыл ерітінділердегі электрохимиялық қасиеті жиілігі 50 гц симметриялы айнымалы токпен поляризациялау кезінде әр түрлі параметрлерге (айнымалы ток тығыздығына, электролит концентрациясына, ерітінді температурасына, электролиз уақытына, ток жиілігіне) тәуелді зерттелінді.

Эксперименттер көлемі 100 мл шыны электролизерде, электрод кеңістіктері бөлінбеген жағдайда жүргізілді. Жұмысшы электрод ретінде көлемі 2x3 см темір электроды және графит электроды алынды. Екі электрод бір-бірінен 2 см арақашықтықта орналастырылды. Электролит ретінде азот қышқылы (HNO₃) ерітіндісі қолданылды. Электродтарды поляризациялау синусоидалы айнымалы ток беретін қондырғыда жүргізілді. Тәжірибелер алдында электродтар мұқият тазаланып, айдалған сумен шайылып, сүзгі қағазымен сүртіліп отырды. Еріген темірдің массасы электролизге дейін және электролизден кейін электродтар массасының өлшенуі арқылы анықталды.

Электродтар бетінде жүретін электрохимиялық процестердің механизмін зерттеу үшін электролиз белгілі жағдайларда жүргізілді. Айнымалы токтың әртүрлі жиіліктерін алу үшін ГЗМ-231286 маркалы дыбыс генераторы қолданылды.

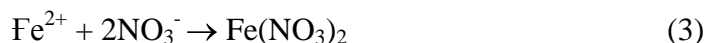
Темір электродтарын қышқыл ортада айнымалы токпен поляризациялағанда анодтық жартылай периодта темір электроды (1) реакциясы бойынша ериді:

Айнымалы токтың катодтық жартылай периодында темір электродтарының бетінде сутегі бөліну реакциясы жүреді:

Ерітінді көлемінде түзілген темір (II) иондары нитрат иондарымен әрекеттеді:

Темір электродының еруінің ток бойынша шығымы айнымалы токтың анодтық жартылай периодына есептелінді. Ерітіндіге өтетін темірдің мөлшері салмақтық және фотоколориметрлік әдістермен анықталды [8].

Темірдің айнымалы ток кезіндегі қышқыл ортадағы электрохимиялық қасиеті темір электродтарына берілген ток тығыздығына тәуелді зерттелінді. Көмекші графит электродындағы ток тығыздығын тұрақты 40кА/м²-та ұстай отырып, темір электродындағы ток тығыздығын 200-1000А/м² аралығында өзгеруінің электролиз процестеріне әсері жан-жақты зерттелді. Ток тығыздығы артқан сайын темір электродының ток бойынша шығымы 105%-39,3% -ға дейін төмендейтіні байқалды (1-кесте). Мұны нитрат иондарының тотықтырғыш қасиетіне орай, жоғары ток тығыздықтарында электрод бетінде түзілген оксидтік қабаттың қалыңдауымен түсін-діруге болады. Сондай-ақ, жоғары ток тығыздықтарында темір электродының пассивтелуімен де түсіндіріледі.

Кесте1 - Темір (II) ионының ток бойынша шығымына айнымалы ток тығыздығының әсері.

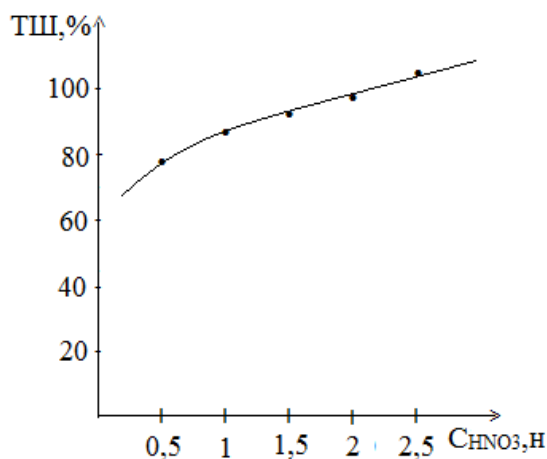
$$(i_c = 40 \text{ кА/м}^2; t = 20^0\text{C}; \tau = 0,5 \text{ сағ}; C_{\text{HNO}_3} = 1 \text{ н}; \nu = 50 \text{ Гц.})$$

$i, \text{ А/м}^2$	200	400	600	800	1000
ТШ, %	104,50	93,52	62,42	44,68	42,15

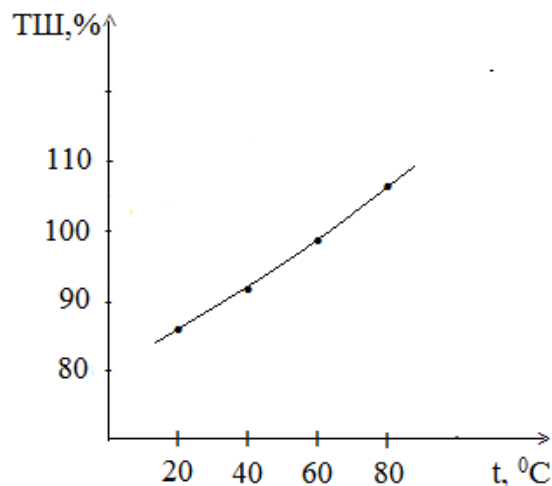
1-суретте темір (II) иондарының ток бойынша шығымына электролит концентрациясының әсері берілген. Азот қышқылы концентрациясын 2,5н-ға дейін жоғарылатқанда темір (II) иондарының түзілуінің ток бойынша шығымы артады. Темір электродын өндірістік жиіліктегі айнымалы токпен поляризациялағанда ток бойынша шығымның артып кетуі, электрохимиялық ерумен қатар темірдің химиялық еруімен түсіндіріледі. Зерттеу нәтижесі бойынша темір электродының тотығу реакциясының реті 0,17-ге тең.

Темір электродының қышқыл ортадағы электрохимиялық қасиетін айнымалы токпен поляризациялау кезіндегі ток бойынша шығымына температураның әсері 2-суретте көрсетілген. Зерттеу нәтижелері бойынша 400А/м² айнымалы ток тығыздығында ерітінді температурасын 20⁰С-тан 80⁰С-қа дейін жоғарылатқанда темір электроды еруінің ток бойынша шығымы 86%-дан 107%-ға дейін артты. Ерітінді температурасын жоғарылатқан сайын қышқыл молекулаларының активтілігі артуымен, осыған байланысты иондар қозғалғыштығының жоғарылауымен және олардың әрекеттесу жылдамдығының артатындығымен түсіндіруге болады.

Ерітінді температурасына тәуелді алынған заңдылықтардан Аррениус теңдеуі бойынша есептелген активациялық энергия мәні 2,6кДж/моль. Бұл негізгі үрдістің диффузиялық режимде өтетінін көрсетеді.

$i_c = 40 \text{ кА/м}^2$; $i_{Fe} = 400 \text{ А/м}^2$;
 $t = 20^\circ\text{C}$; $\tau = 0,5 \text{ сағ}$; $\nu = 50 \text{ Гц}$.
 1-сурет-Темір(II) иондарының ток бойынша шығымына электролит концентрациясының әсері

$i_c = 40 \text{ кА/м}^2$; $i_{Fe} = 400 \text{ А/м}^2$; $C_{HNO_3} = 1 \text{ н}$;
 $\tau = 0,5 \text{ сағ}$; $\nu = 50 \text{ Гц}$.
 2-сурет - Темір (II) иондарының ток бойынша шығымына ерітінді температурасының әсері

Темір электродының еруінің ток бойынша шығымына электролиз уақытының әсері зерттелді (3-сурет). Азот қышқылы ерітіндісінде айнымалы ток тығыздығын 400 А/м^2 , электролиз ұзақтығын 0,25 сағаттан 1,25 сағатқа дейін арттырғанда темір электродының еруінің ток бойынша шығымы 91%-дан 62%-ға дейін төмендейтінін байқадық. Электролиз уақытының артуымен ток бойынша шығымның төмендеуін ерітіндідегі иондар концентрациясының азаюымен түсіндіруге болады. Сондай-ақ бұл құбылысты уақыт өте темір электродының беті оксидтік пленкамен қапталып, пассивтелуі мүмкін деп түсіндіруге болады.

Айнымалы токпен поляризацияланған графит электродындағы ток тығыздығының темір электродының еруінің ток бойынша шығымына әсері зерттелді. Бұл кезде темір электродындағы ток тығыздығы тұрақты 400 А/м^2 ұсталып отырылды, графит электродындағы ток тығыздығын 20 кА/м^2 – тан 100 кА/м^2 аралығында зерттелді. Графит электродындағы ток тығыздығын жоғарылатқан сайын темір электродының еруінің ток бойынша шығымы төмендейтіні байқалды (2-кесте).

Кесте 2-Темір электродының еруінің ток бойынша шығымына графит электродының ток тығыздығының әсері.

$$(i_{\text{Fe}} = 400 \text{ A/m}^2; C_{\text{HNO}_3} = 1 \text{ н; } \tau = 0,5 \text{ сағ, } t = 20^\circ\text{C, } \nu = 50 \text{ Гц.})$$

i кА/м ²	20	40	60	80	100
ТШ, %	91	86	74	68	53

Азот қышқылы ерітіндісінде темір электродының еруіне ток жиілігінің әсері де қарастырылды. Ток жиілігінің әсері 50-3000 Гц аралығында зерттелінді. Айнымалы ток жиілігінің шамасын жоғарылату, электродтардың ток бойынша еру шығымы 86%-дан 3%-ға дейін төмендетті. Жиіліктің жоғарылауы кезінде ток бойынша шығымның төмендеуін, ионизация процесінің тежелуімен, яғни анодты жартылай периодтағы тотығу реакциясының жүруіне қажетті уақыттың жетіспеуінен туындайды деп тұжырымдауға болады. Жоғары ток жиілігінде периодтар өте жылдам өзгертіндіктен анодтық жартылай периодта темір тотығып үлгере алмайды. Бұл кезде электродтық үрдіске тек сутегі иондары ғана қатысады. Катодтық жартылай периодта сутегі иондары активті атомарлық күйге дейін тотықсызданады да, ал анодтық жартылай периодта олардың қайтадан H^+ күйге дейін тотығуы жүреді деп жорамалдауға болады. Сондай-ақ, бұл ток жиілігін арттыру кезінде ток тығыздығының әсерінің төмендеу заңдылығымен, электродтағы поляризацияның кемуімен де түсіндіруге болады [9-11]. Ток жиілігін арттыру катодты және анодты жартылай периодта электродтардың поляризациясының төмендеуіне де мүмкіндік туғызады.

Қорыта айтқанда, темір электродының азот қышқылы ерітіндісінде айнымалы токпен поляризациялаған кездегі электрохимиялық қасиеті әртүрлі параметрлерге тәуелді зерттелінді. Өндірістік жиіліктегі айнымалы токпен поляризациялағанда түзілетін темір (II) иондарының ток бойынша шығымына ток тығыздықтарының, қышқыл ерітіндісінің әр түрлі концентрациясының, электролиз ұзақтығының, ерітінді температурасының әсерлері қарастырылды. Темірдің еруінің оңтайлы жағдайлары (ток бойынша шығым 98%) анықталды: $i_{\text{Fe}} = 200 \text{ A/m}^2$, $i_c = 20 \text{ кА/м}^2$, $[\text{HNO}_3] = 2,5 \text{ н}$, $\tau = 0,25 \text{ сағ}$, $t = 80^\circ\text{C}$, $\nu = 50 \text{ Гц}$. Темір электродтарын айнымалы токпен поляризациялау арқылы, осы металдың әртүрлі қосылыстарын алудың электрохимиялық ұтымды тәсілдерін ұйымдастыруға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Башов А.Б., Жылысбаева Г.Н., Кадырбаева А. Мыс және оның қосылыстарын электрохимиялық әдіспен алу. Монография.- Алматы: Аруна, 2017, -235б.
- 2.Bayehov A.B., Ibragimova G.N.,Konurbayev A.B, Zhurinov M.Zh., Abduvaliyeva U.A., Zhylysbayeva G.N. Electrochemical rules of ferrum-aluminium electrodes pair dissolving when polarized with alternating current. // ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. Геология және техникалық ғылымдар секциясы. №1(427), 2018, б.69-73
- 3.Bayehov A.B., Zhylysbayeva G.N., Tuleshova E.Zh. Electrochemical behavior of zirconium // Вестник Карагандинского университета. Серия Химия. №1, 2018, с.36-40
- 4.Башов А.Б. Электрохимические процессы при поляризации нестационарными токами // Изв. НАН РК. Сер. химии и технологии. — 2011. — № 2. — С. 3–23.
- 5.Сарбаева Г.Т., Башов А.Б., Сарбаева К.Т. Эффективность применения переменного тока. Красноярск // В мире научных открытий. -2010, Ч.15, - №4. (10). –36с.

6. Bayeshov A., Tuleshova E., Tukibayeva A., Aibolova G. Electrochemical Behavior of Silver Electrode in Sulphuric Acidic Solution During Anodic Polarization // *Oriental Journal of Chemistry*. — 2015. — Vol. 31, No. 4. — P. 1867–1872.

7. Morales J., Esparza P., Fernandez G.T. et al. Electrochemical behaviour of brasses in solutions of various composition // *Corros. Sci.* - 1995. - Vol. 37, № 2. - P. 231-233.

8. Золотов Ю.А. Основы аналитической химии. М.: Высш. шк., Том 2. 2002. 490с.

9. Баешов А.Б., Баешова А.К., Журинов М.Ж «Формирование порошка свинца при поляризации промышленным переменным током» В кн. Наука и образование Южного Казахстана. Республиканский научный журнал. Труды Межвузовский региональный научно-методической конференции. №1(8) 1997, с.56-57.

10. Жылысбаева Г.Н., Ибрагимова Ұ.А., Темір фосфатын алу тәсілі. «Білім ғылым инновациялық бірлігі» атты жас ғалымдар мен студенттердің II Республикалық ғылыми - тәжірибелік конференциялық материалы. Өскемен, ШҚМУ 2011, б.73-75

11. А.Сурвила, З. Моцкус, С. Канапецкайте, М. Самулявичене, В. Ясулайтене // Электроосаждение олова из кислых сульфатных растворов, содержащих бензальдегид // Издательство «Наука» (Москва), 2009г., Том-45, 427-432 с.

REFERENCES

1. Baeshov A.B., Zhylysbayeva G.N., Kadyrbayeva A. Mis және оның қосыстарын электрохимиялық әдіспен алw. Монография. Алматы: Aruna, 2017, -235p.

2. Bayehov A.B., Ibragimova G.N., Konurbayev A.B., Zhurinov M.Zh., Abduvaliyeva U.A., Zhylysbayeva G.N. Electrochemical rules of ferrum-aluminium electrodes pair dissolving when polarized with alternating current. // *QR Ultııq Ǵılım Akademiyasınıń Xabarları. Geologiya және texnikalıq ǵılımdar sekciyası. №1(427), 2018., p.69-73*

3. Bayeshov A.B., Zhylysbayeva G.N., Tuleshova E.Zh. Electrochemical behavior of zirconium // *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Khimiya. №1, 2018., p.36-40*

4. Bayeshov A.B. Elektrokhimicheskiye protsessy pri polarizatsii nestatsionarnymi tokami // *Izv. NAN RK. Ser. khimii i tekhnologii. -2011. -№ 2. -S. 3-23.*

5. Sarbayeva G.T., Baeshov A.B., Sarbayeva K.T Effektivnoct' ppimeneniya pepemennogo toka. *Krasnoyarsk // V mipe nauchnyx otkpytiy. -2010, CH.15, - №4. (10). – p.36.*

6. Bayeshov A., Tuleshova E., Tukibayeva A., Aibolova G. Electrochemical Behavior of Silver Electrode in Sulphuric Acidic Solution During Anodic Polarization // *Oriental Journal of Chemistry. -2015. -Vol. 31, No. 4. -P. 1867-1872.*

7. Morales J., Esparza P., Fernandez G.T. et al. Electrochemical behaviour of brasses in solutions of various composition // *Corros. Sci.* - 1995. - Vol. 37, № 2. - P. 231-233.

8. Zolotov Y. A. Fundamentals of analytical chemistry. M.: Vyssh. shk., Tom2. 2002.P 490.

9. Baeshov A.B., Baeshova A.K., Zhurinov M.ZH Fopmipovanie poposhka cvintsa ppi polyapizatsii ppomyshlenenym peppemennym tokom» V kn. Nauka i obpazovanie Yuzhnogo Kazaxctana. Pecpublikanskiy nauchnyy zhupnal. Tprudy Mezhhvuzovckiy regional'nyy nauchno-metodicheckoy konfepentsii. №1 (8) in 1997, p.56-57.

10. Zhylysbayeva G.N., Ibragimova Y.A. Temip focfatın alu tacili. «Bilim ǵılım innovaciyalıq bipligi» attı jac ǵalımdar men stwdentterdiń II Pecpublikalıq ǵılımi tájipibelik konfepenciyalıq matepiyalı. Öckemen. 2011, p.73-75.

11. A.Survila, Z. Motskus, S. Kanapetskayte, M. Samulyavichene, V. Yasulaytene // Elektroosazhdeniye olova iz kislykh sul'fatnykh rastvorov, soderzhayushchikh benzal'degid // Izdatel'stvo «Наука» (Москва), 2009г., Том-45, 427-432 s.s.

UDK 547.37.632.954

IRSTI 31.21.21

**A.K.MAMYRBEKOVA¹, M.K.KASSYMOVA²,
A.K.MAMYRBEKOVA¹, A.D.MAMITOVA²**

¹*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan*

²*M.Auezov University, Shymkent, Kazakhstan*

(E-mail: a-mamitova@mail.ru)

SYNTHESIS OF MICROBIOLOGICALLY ACTIVE SUBSTANCES ON THE BASIS OF ACETYLENIC AMINO ALCOHOLS

The article is given an overview of publications devoted to the synthesis of acetylenic amino alcohols and the possibility of obtaining on their basis of microbiologically active compounds by interaction with phenylisocyanate and phenylisothiocyanate. Acetylene amino alcohols having not only biological activity, but also other valuable properties, are also the basis for obtaining their derivatives. The yield of derivatives of acetylene amino alcohols by Manich reaction was 66-73%. Implementation of the reaction at high temperature leads to the passing of side processes, in particular, the decomposition of acetylene alcohols, resin formation and others.

Absorption spectra corresponding to functional groups and bonds of acetylene amino alcohols are observed on IR spectra. Physical and chemical characteristics of acetylene amino alcohols were determined: boiling point, chromatographic characteristics of R_f substance, elemental composition of carbon, hydrogen, nitrogen (mass.) and gross formulas.

Keywords: acetylene amino alcohols, carbamic acids, carbamates, thiocarbamates, microbiological activity.

А.К.Мамырбекова, М.К.Касымова, А.К.Мамырбекова, А.Д.Мамитова Синтез микробиологически активных веществ на основе ацетиленовых аминоспиртов

В статье дается обзор публикаций, посвященных синтезу ацетиленовых аминоспиртов и возможности получения на их основе микробиологически активных соединений взаимодействием с фенилизотиоцианатом и фенилизотиоцианатом. Ацетиленовые аминоспирты, обладающие не только биологической активностью, но и другими ценными свойствами, являются также основой для получения их производных. Выход производных ацетиленовых аминоспиртов по реакции Манниха составил 66-73%. Осуществление реакции при высокой температуре приводит к протеканию побочных процессов, в частности, разложение ацетиленовых спиртов, смолообразование и другие. На ИК-спектрах наблюдаются спектры поглощения, соответствующие функциональным группам и связям ацетиленовых аминоспиртов. Определены физико-химические характеристики ацетиленовых аминоспиртов: температуры кипения, хроматографическая характеристика вещества R_f , элементный состав углерода, водорода, азота (масс.) и брутто-формулы.

Ключевые слова: ацетиленовые аминоспирты, карбаминные кислоты, карбаматы, тиокарбаматы, микробиологическая активность.

А.К.Мамырбекова, М.К.Касымова, А.К.Мамырбекова, А.Д.Мамитова
 Ацетилен аминспирттері негізінде микробиологиялық белсенді заттардың синтезі

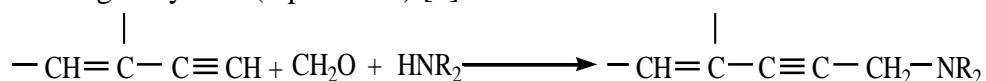
Мақалада ацетилен аминспирттерін синтездеуге бағышталған жарияланымдарға шолу жасалып, оларды фенилизоцианат және фенилизотиоцианатпен әрекеттестіру арқылы микробиологиялық белсенді заттарды алу мүмкіншілігі қарастырылған. Ацетилен аминспирттері биологиялық белсенді ғана емес басқа да пайдалы қасиеттерге ие туындыларды алуға негіз болуымен қатар өздері де сондай қасиеттерге ие болуы ықтимал. Ацетилен аминспирттерінің шығымы Манних реакциясы жағдайында 66-73% аралығында болды. Реакцияның жоғары температурада жүруіне байланысты кейбір қосымша реакциялардың – ацетилен спиртінің ыдырауы, шайырлану және т.б. байқалды. ИҚ-спектрлерінде ацетилен спирттерінің функционалдық топтары мен байланыстарына тән жұтылу жолақтарының барлығы дерлік анықталды. Ацетилен аминспирттерінің физика-химиялық сипаттамалары: қайнау температурасы, заттың хроматографиялық сипаттамасы R_f , көміртек, сутек, азоттың элементтік құрамы (масс.) және брутто-формулалары анықталды.

Кілт сөздер: ацетилен аминспирттері, карбамин қышқылдары, карбаматтар, тиокарбаматтар, микробиологиялық белсенділік.

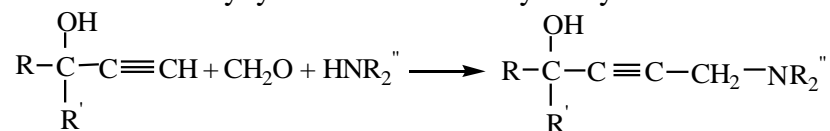
From the point of view of various specific properties of compounds, compounds with an amino group in the composition of which there is an acetylene bond are of particular interest [1-6], because among them there are compounds that differ in chemical, physiological and biological properties.

One of the most important ways to produce amino acids in the acetylene range is the amino methylation reaction of the German chemist Karl Mannich. To continue this reaction, you need three components - the first substrate to be used for aminomethylation (in our case, acetylenic alcohol), the second is carbonyl (formaldehyde in our case), and the third is the amino component (in our case, dialkyl (diaryl) amines). As a result of the reaction, the product of aminomethylation is formed and water, the so-called Mannich base.

V. Nazarov and his colleagues approve that vinyl acetylene homologs do not react with amines and paraffin even with prolonged heating at atmospheric pressure, but when introduced into the reaction medium in a catalytic amount of iron salts ($FeCl_3$), the reaction occurs easily and gets amino acid derivatives in good yields (up to 90%) [8]:

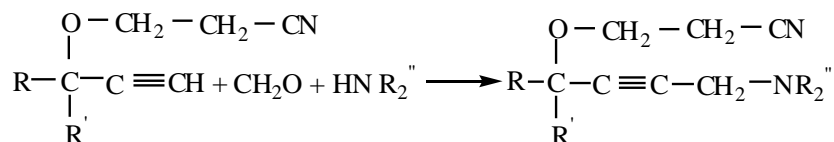

The interaction of amines of acetylene alcohols with paraformam has been the themes of many studies. E. Jones and his colleagues obtained the corresponding acetylenic amino acids with a small yield by the interaction of α -ethynylcarbinol with trioxymethylene and secondary amines [9]:

These alcohol acetates under the reaction conditions of Mannich give acetylenic amino alcohols in high yield (50-90%). Based on these data, the authors concluded that it inhibits the reactions of the hydroxyl group in α -conditions, close to the three bonds of acetylene alcohol.

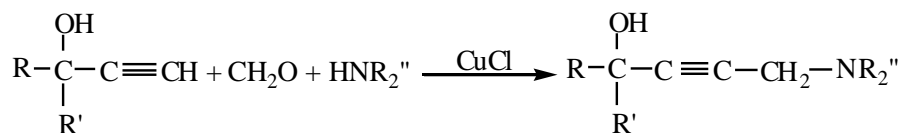
I.N. Nazarov and G.A. Schwechheimer [10] approve that in the presence of an excess amount of paraffin compared to equimol when heated amine with dioxane, are formed esters of acetylene and amine in good yields (56-96%).

The reactions of aminomethylation of acetylenic alcohols, benzoates and phenoxyacetates have also been investigated, and it has been proven that the Mannich reaction going hard with benzoate, especially phenoxyacetates, compared to acetates [11].

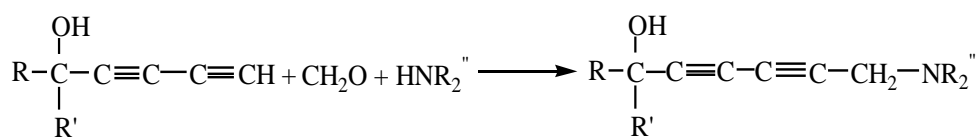
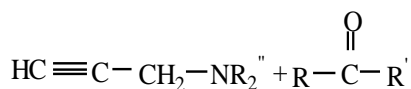
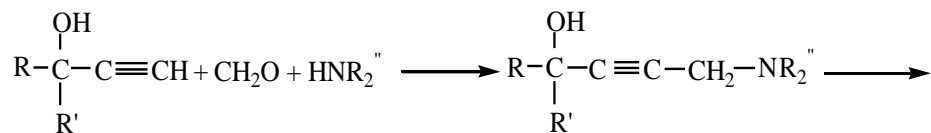
G.A. Schwechheimer [12] proposed a method for the aminomethylation of acetylenic alcohols with acetals. Given that acetals, acetylenic alcohols are easily formed, and saponified after the mannich reaction, this method is advantageous and can be widely used. However, all the methods described above, when performing the Mannich reaction, protection of the hydroxyl groups of acetylene alcohols is required, and after the saponification reaction for obtain an amino acetylenic alcohol with a free hydroxyl group, it prolongs the reaction by several stages for obtain the desired end product.

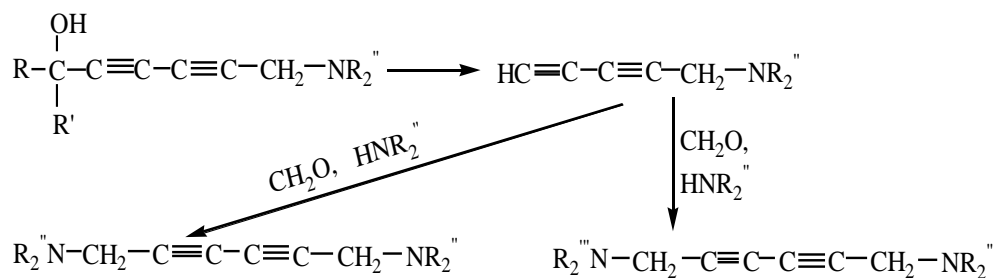
Therefore, in our opinion, recommended N.M. Liebman and S.G. The Kuznetsov method of aminomethylation of acetylene alcohols is convenient [13]:

These authors carefully studied the situation with the Mannich reaction and concluded that the reaction of aminomethylation easily occurs with the use of copper salt (I) as a catalyst for hydrogen atoms near the triple bond of acetylene alcohol. According to these scientists, in the case of the Mannich reaction, the process of aminomethylation is always accompanied by one valence copper (possibly with the formation of intermediate copper acetylide). If during the synthesis copper (II), with the help of formaldehyde, is reduced to copper (I) (in alkaline medium) then its catalytic capacity at the beginning of the reaction will probably be the same with copper (I). It has been established that in a neutral and weakly acidic medium (using the amine salt), the transition from copper (II) to copper (I) will be difficult and the yield of the reaction product decreases. The content of the catalyst has little effect on the reaction.

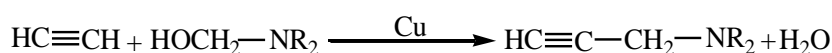
I.N. Azerbayev and his colleagues [14–16] proposed a convenient method for obtaining various acetylene amines by decomposing the amino alcohols of amino acetylene and diacetylene, followed by aminomethylation of the obtained products:

Although aminomethylation of acetylene compounds using the Mannich reaction is widely used at the laboratory level, its mechanism has not yet been confirmed by organic scientists.

The hypothesis that the aforementioned condensation reaction is accompanied by the formation of an intermediate product of amine and formaldehyde may be testified producing an acetylene base directly from methylolamines and acetylenes [17]:

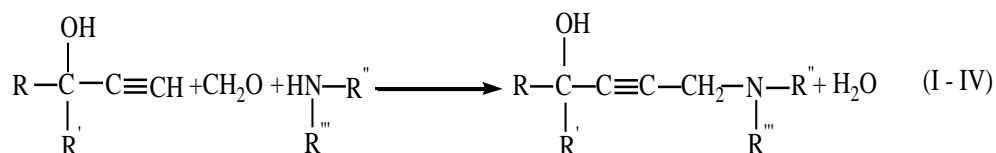
According to I.N. Azerbaev and his colleagues compared to hydrogen atoms near triple bonds in the composition of vinylacetylene and vinylacetylene, hydrogen atoms near triple bond in the composition of acetylene alcohols, are non-active under Mannich reaction conditions. In these cases, for reduce the activation energy of acetylenic compounds with using only the copper compound as a catalyst, they are involved in the condensation reaction with paraffin and secondary amines.

The synthesis of cycloalkyl and aryl derivatives of acetylenic amino alcohol and their holonolitic properties were studied in order to search for biologically active compounds. There is evidence that, when a carbon atom is replaced near the carboxyl groups with cycloalkyl, the biological activities of cycloalkyl derivatives of acetylene amino alcohols may be higher and more toxic compared to aryl derivatives [18].

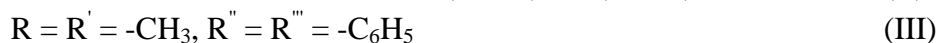
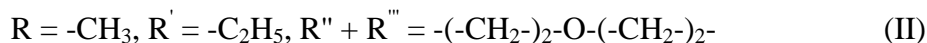
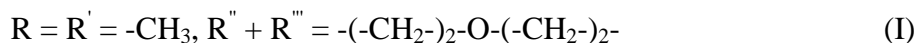
The authors of [19], continuing the search for biologically active compounds, were synthesized succinates, sulfonates, tartrates and adipates of pyrrolidine and rows of piperdiae, and were established that the cholinolytic properties of cyclopentyl and cyclohexyl derivatives are high.

Thus, acetylenic amino alcohols are not only biologically active, but are also the basis for obtaining derivatives with useful properties, and are capable of having such properties. In this regard, these compounds are of great interest.

Research methods. Some amino alcohols have been obtained by aminomethylating acetylenic alcohols using Mannich reaction. For aminomethylation of acetylenic alcohols in the presence of formaldehyde, diphenylamine reacts with morpholine

where:

Carried out the reaction of aminomethylation in a dehydrated medium of dioxane while heating at the temperature of 80-90 ° C. As catalyst used is freshly prepared copper chloride.

Results and discussion. In tables 1 and 2 are presented the physics-chemical characteristics of the obtained acetylene aminoalcohols.

Table 1 - Physics-chemical characteristics of the obtained acetylene aminoalcohols

Compound ordinal №	R	R'	R''	output, %	t ^o _{heat.} , °C. mm. mercury column	R _f
I	-CH ₃	-CH ₃	(R'') ₂ -(CH ₂) ₂ - O-(CH ₂) ₂	72	128/4	0,31
II	-CH ₃	-C ₂ H ₅	(R'') ₂ -(CH ₂) ₂ - O-(CH ₂) ₂	67	125/3	0,27
III	-CH ₃	-CH ₃	-C ₆ H ₅	73	127/3	0,36
IV	-CH ₃	-C ₂ H ₅	-C ₆ H ₅	66	126/3	0,31

Table 2 - Elemental composition of acetylenic amino alcohols

Compound ordinal №	found, %			Brutto formula	calculated, %		
	C	H	N		C	H	N
I	65,62	9,33	7,72	C ₁₀ H ₁₇ NO ₂	65,57	9,29	7,65
II	67,30	9,71	7,20	C ₁₁ H ₁₉ NO ₂	67,00	9,64	7,11
III	81,54	7,21	5,32	C ₁₈ H ₁₉ NO	81,51	7,17	5,28
IV	81,83	7,65	5,13	C ₁₉ H ₂₁ NO	81,72	7,53	5,02

From table 1 it can be seen that the yield of acetylenic amino alcohols at the Mannich reaction is in the range of 66-73%. Compared to acetylene alcohols, these values are slightly low. Because, in our opinion, this is due to the high temperature of the process, as well as the production of side reactions such as decomposition of acetylene alcohols, coating with resin, and other additional reactions.

Table 3 - The main absorption zone of the IR spectra of acetylenic amino alcohols

Compound ordinal №	Connections or groups					
	C≡C	C-N	C-O-C	-CH ₂ -	C ₆ H ₅	O-H
	Vibration of Valence Frequency, ν, sm ⁻¹					
I	2207	1219	1195	1921	-	3625
II	2195	1220	1185	1924	-	3614
III	2200	1220	1190	1923	1580	3623
IV	2213	1220	1195	1924	1585	3621

From table 3 it can be seen that, depending on the bond and the main groups, the oscillation frequency of the IR spectra of acetylene amino alcohols is shown in the characteristic vibration zones, so proves their structure.

Conclusion Thus, the synthesis of acetylenic alcohols, glocolev and aminoalcohols is realizable processes without obstacles. With a high yield, acetylene amino alcohols under Favorsky reaction conditions in a medium of dried diethyl ether in the presence of thoroughly crushed technical potassium hydroxide at low temperature are obtained with a process of condensation of ketones with acetylene (to obtain acetylene alcohols) acetylene alcohols with ketone (to obtain symmetric and asymmetric acetylene glycols) , at the conditions of Chodkiewicz-Kadio reaction of diacetylenic glycols, acetylene alcohols with bromoacetylene alcohols.

Also, with the interaction of acetylenic alcohols with formaldehyde and dialkylamines (or cyclic amines) under the conditions of the Mannich reaction in the presence of copper (I) chloride in the catalytic content and in the medium of the dried diethyl ether can be obtained synthesis of glokolev and amino alcohols.

With this, by synthesis several acetylenic amino alcohols were obtained. Our upcoming goal is to investigate the biological properties of salt-like esters - carbamates and thiocarbamates, after synthesis obtained through interaction their with phenyl isocyanate and phenyl isothiocyanate.

Such interest is not only based on the above information, but is also related to the data obtained in recent times. For example, with French scientists were found among compounds of a substance with medicinal properties, similar the above substance [20, 21] and Chinese scientists have found carbamate compounds with high action against microorganisms [22]. Russian scientists claim that some of the carbamites have fungicidal properties significantly [23].

REFERENCES

1. Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V. Aminy diatsetilenovogo riada [Amines of diacetylene series], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], № 3, 87-91 (1974).
2. Azerbaev I.N., Kasymkhanova R.F., Erzhanov K.B. Sintez nekotorykh nikotinatov nesimmetrichno zameshchennykh atsetilenovykh glikolei [Synthesis of some nicotines of asymmetrically substituted acetylene glycols], V sbornike Khimiia atsetilena i tekhnologiiia karbida kal'tsiia [In the book the Chemistry of acetylene and calcium carbide] (Science, Alma-Ata, 1972).
3. Pershin G. N., Milovanova S. N., Menkaure A. L., Simakova T. G., Baramova M.A., Kotlyarevsky I.L. Bakteriologicheskie svoistva nekotorykh aromaticeskikh mono- i diatsetilenovykh aminov [Bacteriological properties of some aromatic mono- and diacetylene amines], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], № 8, 1904-1908 (1970).
4. Kotliarevskii I.L., Andrievskaia E.K., Fisher L.B. Osnovaniia Mannikha, proizvodnye para-dietinilbenzola [Reason mannich, derivatives of para-diethylbenzene], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], № 2, 397-405 (1985).
5. Azerbaev I.N., Bosikov Iu.G., Erzhanov K.B. Sintez i nekotorye prevrashcheniia fenilendiatsetilenovykh aminospptov geterotsiklicheseskogo riada [Synthesis and some reactions

phenylendiamine aminodiol heterocyclic series], V sbornike Khimiia atsetilena i tekhnologiia karbida kal'tsiia [In the book the Chemistry of acetylene and calcium carbide] (Science, Alma-Ata, 1972).

6. Azerbaev I.N., Makanov U., Sarbaev T.G. Fenoksiatsetoproizvodnye atsetilenovykh i diatsetilenovykh proizvodnykh [Phenoxyacetyl derivatives of acetylene and diacetylene derivatives], Izd. KazGU. Khimiia i khim. tekhnologiia [The Publication of Kazakh State University. Chemistry and chemical. technology], VIII, 79-84 (1967).

7. Patent № WO2007071428-A2. Smith S., Read D. New organic compounds useful for induction of resistance in plants, and for curative/preventive control of phytopathogenic fungi and bacteria in agricultural crops e.g. - Academic Press: London, UK. - 1997.

8. Nazarov I.N., Krasnaia Zh.A., Vinogradov V.P. Proizvodnye atsetilena. Poluchenie etoksiatsetilena i primenenie ego dlia sinteza nepredel'nykh al'degidov i kislot [Acetylene derivatives. Getting ethoxyacetylene and its application for the synthesis of unsaturated aldehydes and acids], Rossiiskii zhurnal obshchei khimii [Russ. J. Gen. Chem.], 28, 2, 395-399 (1958).

9. Jones E.R., Morezak J., Beder H. The reaction of α -etinilkarbinolov with a 3-oksümetilenand secondary amines to form acetylenic aminoalcohols // J. Chem. Soc., 1947. - № 8. - P. 1523-1527.

10. Nazarov I.N., Shvekhgeimer G.A. Reaktsiia Mannikha s β -tsianetilovymi efirmi atsetilenovykh spirtov [The reaction manniche with β -zeitraume esters of acetylene alcohols], Rossiiskii zhurnal obshchei khimii [Russ. J. Gen. Chem.], 26, 3, 813-819 (1956).

11. Nazarov I.N., Kruglikova R.I., Nikolaev G.M. Atsetilenovye aminospirty i ikh slozhnye efiry [Acetylene amino alcohols and their esters], Rossiiskii zhurnal obshchei khimii [Russ. J. Gen. Chem.], 29, 3, 1859-1867 (1959).

12. Shvekhgeimer G.A. Novyi put' sinteza dietilaminometil'nykh proizvodnykh dizameshchennykh propargilovykh spirtov [A new way of synthesis of diethylaminomethyl derivatives of disubstituted propargyl alcohols], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], № 10, 1265-1267 (1957).

13. Libman N.M., Kuznetsov S.G. Aminospirty atsetilenovogo riada. I. Poluchenie 1,1-dizameshchennykh 4-dialkilaminobutin-2-olov-1 [The amino alcohols of the acetylene series. I. Receiving 1,1-disubstituted 4-dialkylaminomethyl-2-tins-1], Rossiiskii zhurnal obshchei khimii [Russ. J. Gen. Chem.], 30, 4, 1197-1201 (1960).

14. Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Shovkan' A.Ia. Sintez propargilaminov [Synthesis of propargylamines], Vestnik AN KazSSR [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], 4, 60-63 (1964).

15. Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V. Aminy diatsetilenovogo riada [Amines of diacetylene series], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], 3, 87-91 (1964).

16. Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Azerbaev I.N., Kucherov V.F. Khimiia polienovykh i poliatsetilenovykh soedinenii. Soobshchenie 13. Sintez dialkilaminopro-izvodnykh diatsetilenovogo riada [Chemistry of polyene and polyacetylene compounds. Message 13. The synthesis of dialkylamino-svodnyj diacetylenes number], Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], 1965, 3, 846-851.

17. Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Azerbaev I.N., Kucherov V.F. Khimiia polienovykh i poliatsetilenovykh soedinenii. Aminy diatsetilenovogo riada [Chemistry of polyene and polyacetylene compounds. Amines of diacetylene series], *Izv. AN KazSSR, seriia khimicheskaiia* [News of Kazakh SSR Academy of Sciences, chemical series], 1966, 7, 1209-1213.

18. Golikov S.N., Kuznetsov S.G., Libman N.M., Loktionov S.I., Zatsepin E.P. Aminospirty atsetilenovogo riada. XI. Sintez i kholinoliticheskie svoistva 1-fenil-1-tsikloalkil-4-dialkilamino-2-butin-1-olov [The amino alcohols of the acetylene series. XI. Synthesis and cholinolytic properties of 1-phenyl-1-cycloalkyl-4-dialkylamino-2-butine-1-tin], *Khimiko-farmatsevticheskii zhurnal* [Chemical and pharmaceutical journal], 1998, 12, 21-25.

19. Semenova N.N., Safonova A.A., Klochkova I.N., Noritsina M.V. Poisk potentsial'nykh ingibitorov kholinesterazy sredi zameshchennykh pirrolidinov i piperazinov [Search of the potential inhibitors of cholinesterase among the substituted pyrrolidines and piperazines], *Khimiko-farmatsevticheskii zhurnal* [Chemical and pharmaceutical journal], 1999, 12, 12-14.

20. France № 2866886. 02.09.2005. Derivatives of aryl-and heteroaryl-alkylcarbammates, their preparation and use as medicines // Abouabdellan A., Bartsch Li R., Hoor-Naert Ch., Ravet A.

21. France № 2865205. 22.07.2005 Ariloxipicolinamidei derivatives, their preparation and use in therapy // Abouabdellan A., Almario G.A., Froissant J., Hoor-Naert Ch.

22. Yao Bin, Shen Xiao-lan, Yang Qian-hua, Xu Bing-xiang. Synthesis and antimicrobial activity of substituted pyridine propinyl carbamate compounds // *Acad. J. Second Mil. Med. Univ.*, 2005. - № 5. – С. 558-560.

23. Alekseeva E.O., Popkov S.V., Talismanov V.S. Sintez i fungitsidnaia aktivnost' O-(azoliletil)-N-ariltiokarbamatov [Synthesis and fungicidal activity O-(azolylethyl)-N- aryl thio carbammates], *Uspekhi v khimii i khimicheskoi tekhnologii* [Advances in chemistry and chemical technology], 2008, 22 (6), 95-98.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- ЖОЛДАСБАЕВ С.Ж.* -тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- ЖЕТІБАЕВ К.М.* -тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Археология ҒЗИ-ның директоры, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- БАХТЫБАЕВ М.М.* -Археология ҒЗИ-ның аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- АРЫНОВ Қ.С.* -Археология ҒЗИ-ның аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- САДЫҚОВ Т.С.* -тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті
- ХАСЕНОВА Ж.О.* -PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті, Астана
- СҮЛЕЙМЕНОВА Д.Д.* -тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал.
- ДИНАШЕВА Л.С.* -тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- АКСОЙ М.О.* -PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- РУСТАМБЕКОВА М.Е.* -педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- ОСПАНОВА А.А.* -PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- БАЛТАБАЕВА А.Ю.* -философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- БИТЕМИРОВ Қ.Т.* -заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ОРДАЕВА А.Ж.* - PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- АСАЛЫОҒЛЫ А.* -PhD доктор, доцент, Тунжеле университеті, Түркия
- ШАДИНОВА Г.А.* -философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- ДЖАППАРОВА Р.Т.* -социология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- КӨЛЕГЕН Г.Б.* -аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- ТОРЫБАЕВА Ж.З.* -педагогика ғылымдарының докторы профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- БАЙМАНОВА Ұ.Ш.* - PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- АБИЛЬДИНА С.К.* -педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті
- БЕЙСЕНБАЕВА А.М.* -Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінің докторанты
- МУТАНОВА Д.Ю* -PhD докторант Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- АТИКОЛ Б.У* магистр оқытушы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- БЕЙСЕМБАЕВА А.А* -педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылайхан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы

<i>ТҰРДАЛИЕВА Ш.Т.</i>	-психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз Мемлекеттік педагогикалық университеті
<i>ЖОЛДАСБЕКОВ А.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы. Қазақ инженерлік-педагогикалық университеті
<i>МЫРЗАБЕКОВ Е.Е.</i>	- PhD докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
<i>ӘЛІМБЕКОВА Л.Т.</i>	-медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ЖОШКУН А.</i>	-доктор, доцент, Гази университеті, Түркия
<i>АМАНЖОЛОВА А.А.</i>	-PhD докторант, Гази университеті, Түркия
<i>АДЫРБЕКОВ Қ.М.</i>	-PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>АДЫРБЕКОВА А.Д.</i>	-«Білім- Инновация» лицейінің мұғалімі. Кентау
<i>АБДИНАЗАР Б.Ж.</i>	-«Білім- Инновация» лицейінің мұғалімі. Кентау
<i>ПРАЛИЕВА Р.Е.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ИСКАКОВА П.К.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ОРАЗБАЕВ Е.Д.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>БЕРКИМБАЕВ К.М.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>АБУСЕЙТОВ Б.З.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>САРЫБАЕВА Ә.Х.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ТҰРМАМБЕКОВ Т.А.</i>	- физика-математика ғылымдарының докторы, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>СЕРІКҚЫЗЫ А.</i>	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ҚҰРАЛБАЕВА А.А.</i>	-PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>АКЙОЛ Х.</i>	-доктор, профессор, Гази университеті, Түркия
<i>САЛЫБЕКОВА Н.Н.</i>	-PhD доктор, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>СЕРЖАНОВА А.Е.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>СЕЙДАХМЕТОВ Е.Е.</i>	-ҚР құрметті спорт қайраткері, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>МҰХАМЕДЖАНОВ Б.Қ.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ҚОЙШЫБАЕВ А.Б.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ОРАЗОВ Ш.Б.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ИСАЕВ А.И.</i>	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>РАХМЕТ Ү.Р.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>БОРАНБАЕВА А.Р.</i>	- PhD докторант, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
<i>АРЫМБАЕВА К.М.</i>	- педагогика ғылымдарының докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

<i>ҚАРСЫБЕКОВА Ш.П.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ТҮРЛЫБЕКОВ Б.Д.</i>	-социология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>РАЙИМОВ М.С.</i>	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>МАҒЖАН С.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ӨМІРБАЕВ Е.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>УСЕНБАЕВА Ш.</i>	-магистр-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>МЕЙРБЕКОВ А.К.</i>	-PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ТАСПОЛАТОВ Б.Т.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов Атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
<i>КУЩАНОВА А.Н.</i>	-оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
<i>СӘДІБЕКОВ А.К.</i>	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ЕРГУБЕКОВА Ж.С.</i>	-PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>НАҚЫПОВ Б.И.</i>	-заң ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>АЛАЙДАРОВ А.А.</i>	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ГИРИТЛИОҒЛУ Ш.</i>	-PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>НАРТАЙ А.Н.</i>	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ТУРКМЕН Ф.</i>	-доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>АЛЬМУХАМБЕТОВА Б.Ж.</i>	-экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ЕРМАНКУЛОВА Р.И.</i>	-экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ЕСЕНТАЕВА А.П.</i>	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>КУЛБАЕВА М.А.</i>	-экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ЖОЛДЫБАЕВА А.М.</i>	-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ИСАЕВ Ғ.И</i>	- техника ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>БАЕШОВ А.Б.</i>	-химия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Д.В.Сокольский атындағы Жанармай, катализ және электрохимия институтының лаборатория меңгерушісі
<i>АЙБОЛОВА Г.Қ.</i>	-техника ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ТУЛЕШОВА Э.Ж.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>САРБАЕВА Г.Т.</i>	-техника ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>САРБАЕВА Қ.Т.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

<i>ЖЫЛЫСБАЕВА Г.Н.</i>	-техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>ДАЙРАБАЕВ Р.А.</i>	-ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>МАМЫРБЕКОВА А.К.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>КАСЫМОВА М.К.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Шымкент
<i>МАМЫРБЕКОВА А.К.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
<i>МАМИТОВА А.Д.</i>	-техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Шымкент

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

- ZHOLDASBAYEV S.Zh.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
JETİBAEV K.M. -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Arkeoloji BAE müdürü
BAKHTYBAYEV M.M. -Arkeoloji BAE'nün Araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi
Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
ARYNOV K.S. -Arkeoloji BAE'nün Araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi
Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
SADIKOV T.S. -Prof. Dr., L.N.Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi.
HASENOVA C.O. - PhD, Doktora öğrencisi, L.N.Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi.
RUSTAMBEKOVA M.E. -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
OSPAANOVA A.A. -Yard. Doç. Dr., Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-
Kazak Üniversitesi
SULEİMENOVA D.D. -Doç. Dr., Batı Kazakistan İnovasyon Teknolojik Üniversitesi, Oral
DİNAŞEVA L.S. -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
AKSOY M. O. - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
BALTABAYEVA A.Yu. -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
BİTEMİROV K.T. -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
ORDAEVA A.J. - PhD, Doktora Öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
ASALIOĞLU A. -Prof. Dr., Tunceli Üniversitesi, Türkiye
SHADİNOVA G.A. -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak üniversitesi.
DZHAPPAROVA R.T. -Yard. Doç., Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-
Kazak Üniversitesi
KOLEGEN G.B. -Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
TORYBAEVA J.Z. -Prof. Dr., Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
BAYMANOVAU.Sh. - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
- Pedagojik Bilimler doktoru, Profesör, Karaganda Devlet Üniversitesi
akademisyen EA Buketova
ABİLDİNA S. K. - akademisyen E. A. Buketova adlı karaganda Devlet Üniversitesi doktora
öğrencisi.
BEİSEN BAYEVA A.M. - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
MUTANOVA D.Yu - Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
ATİKOL B.U. - Doç. Dr. Abılayhan Kazak Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri
Üniversitesi, Almatı
BEYSEMBAYEVA A. -Doç. Dr., Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi
TURDALIYEVA Sh.T. -doctor of pedagogical sciences, Kazakhstan mühendislik ve pedagojik
Üniversitesi
ZHOLDASBEKOVA A.A - PhD, Doktora öğrencisi, M. Auezov Güney Kazakistan Devlet
Üniversitesi
MIRZABEKOV E.E. -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
ALİMBEKOVA L.T. -Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Türkiye
COŞKUN A. -Doktora öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Türkiye
AMANZHOLOVA A. - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi
ADYRBEKOV K.M. - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi

- ADYRBEKOVA A.D.* -Bilim İnovasyon Lisesinin Öğretmeni, Kentau
- ABDİNAZAR B.Zh.* -Bilim İnovasyon Lisesinin Öğretmeni, Kentau
- PRALIEVA R.E.* -Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ISKAKOVA P.K.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ORAZBEKULY K.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ORAZBAEV E.D.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- BERKİMBAEYEV K.M.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ABUSEYITOV B.Z.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SARYBAEVA A.* -Yrd. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- TURMAMBEKOV T.A.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SERIKKYZY A.* - PhD, Doktora Öğrencisi, Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- KURALBAYEVA A.A.* -Yrd. Doç, Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- AKYOL H.* -Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Türkiye
- SALYBEKOVA N.N.* - PhD, Doktora öğrencisi, öğretim Üyesi Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SERJANOVA A.E.* - Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SEIDAKHMETOV E.E.* -Prof., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- MUHAMEDJANOV B.K.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- KOISHIBAYEV A.B.* -Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ORAZOV Sh.B.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ISAEVA A. I.* -Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- RAHMET W. R.* - Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- BORANBAEVA A.R* - PhD,Doktora öğrencisi, Güney Kazakistan devlet normal Üniversitesi
- ARYMBAEVA K. M.* - Prof. Dr., M. Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi
- KARSYBEKOVA Sh.P.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- TURLIBEKOV B.D.* -Yrd. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- RAYIMOV M.S.* -Yüksek lisans öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- MAGJAN S.* -Yrd. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ÖMİRBAEVE.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- USENBAEVA Sh.* -Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- MEYRBEKOV A.K.* -Yard. Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- TASPOLATOV B.T.* -Doç. Dr., Muhtar Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi
- KUCHSHANOVA A.N* -Öğretim Görevlisi, K.Jubanov Aktöbe Bölgesi Devlet Üniversitesi
- SADİBEKOV A.K.* - PhD, Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ERGOBEKOVA J.S.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- NAKIPOV B.I.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ALAYDAROV A.A.* - PhD,Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- GIRITLIOGLU Ş.* - PhD,Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

- NARTAY A.N.* - PhD,Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- TÜRKMEN F.* -Dr. Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ALMUHAMBETOVA B.Zh.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- YERMANKULOVA R. I.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- YESENTAYEVA A.P.* -Yüksek Lisans öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- KULBAEVA M.A.* -Dr., Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- ZHOLDYBAEVA A.M.* -Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- İSAYEV G.I* - Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- BAESHOVA A.B.* Prof. Dr., KC Milli Akademisi, D.V.Sokolskiy Yakıt -Kataliz ve Elektrokimya Enstitüsünün Laboratuvar Başkanı
- AYBOLOVA G.K.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
- TULESHOVA E.J.* Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SARBAYEVA G.T.* -Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- SARBAYEVA K.T.* -Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- ZHYLYSBAEVA G.N.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- DAİRABAEV R.A.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- MAMYRBEKOVA A.K.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- KASYMOVA M.K.* -Doç. Dr., Muhtar Avezov Güney Kazakistan Ünivetsitesi
- MAMYRBEKOVA A.K.* -Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- MAMITOVA A.D* -Doç. Dr., Muhtar Avezov Güney Kazakistan Ünivetsitesi, Çimkent

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- ЖОЛДАСБАЕВ С.Ж.* - доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЖЕТИБАЕВ К.М.* - кандидат исторических наук, доцент, директор НИИ археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БАХТЫБАЕВ М.М.* - старший научный сотрудник НИИ археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АРЫНОВ К.С.* - старший научный сотрудник НИИ археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- САДЫКОВ Т.С.* - доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана
- ХАСЕНОВА Ж.О.* - PhD докторант, Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, г. Астана
- РУСТАМБЕКОВА М.Е.* - кандидат педагогических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ОСПАНОВА А.А.* - PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- СУЛЕЙМЕНОВА Д.Д.* - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск
- ДИНАШЕВА Л.С.* - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Международного казахско-турецкого университета им.Х.А.Ясави
- АКСОЙ М.О.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави
- БАЛТАБАЕВА А.Ю.* - кандидат философских наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БИТЕМИРОВ К.Т.* - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ОРДАЕВА А.Ж.* - PhD докторант, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АСАЛЫОГЛЫ А.* - PhD доктор, профессор Тунджелийского университета, Турция
- ШАДИНОВА Г.А.* - кандидат философских наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ДЖАППАРОВА Р.Т.* - кандидат социологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- КОЛЕГЕН Г.Б.* - старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТОРЫБАЕВА Ж.З.* - доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БАЙМАНОВА У.Ш.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АБИЛЬДИНА С.К.* доктор педагогических наук, профессор Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова
- БЕЙСЕНБАЕВА А.М.* - PhD докторант Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова
- МУТАНОВА Д.Ю.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АТИКОЛ Б.У.* магистр-преподаватель, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БЕЙСЕМБАЕВА А.А.* - кандидат педагогических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылайхана, г. Алматы

- САЛЫБЕКОВА Н.Н.* - доктор PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- СЕРЖАНОВА А.Е.* -старший преподаватель, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТУРДАЛИЕВА Ш.Т.* -кандидат психологических наук, доцент Таразского государственного педагогического университета
- ЖОЛДАСБЕКОВ А.А.* -доктор педагогических наук, Казахстанский инженерно-педагогический университет, г.Шымкент
- МЫРЗАБЕКОВ Е.Е.* - PhD докторант, Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауезова, г. Шымкент
- АЛИМБЕКОВА Л.Т.* -кандидат медицинских наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЖОШКУН А.* -доктор, доцент университета Гази, Турция
- АМАНЖОЛОВА А.* - PhD докторант университета Гази, Турция
- АДЫРБЕКОВ К.М.* - PhD докторант, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АДЫРБЕКОВА А.Д.* преподаватель лицея «Білім-Инновация», г.Кентау
- АБДИНАЗАР Б.Ж.* преподаватель лицея «Білім-Инновация», г.Кентау
- ПРАЛИЕВА Р.Е.* -старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ИСКАКОВА П.К.* -кандидат педагогических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ОРАЗБЕКУЛЫ К.* -кандидат педагогических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ОРАЗБАЕВ Е.Д.* -кандидат педагогических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БЕРКИМБАЕВ К.М.* -доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АБУСЕИТОВ Б.З.* -кандидат педагогических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- САРЫБАЕВА А.Х.* -кандидат педагогических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТУРМАМБЕКОВ Т.А.* -доктор физико-математических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- СЕРИККЫЗЫ А.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- КУРАЛБАЕВА А.А.* PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АКЙОЛ Х.* -доктор, профессор университета Гази, Турция
- СЕЙДАХМЕТОВ Е.Е.* -профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, почетный деятель спорта РК
- МУХАМЕДЖАНОВ Б.К.* -доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- КОЙШЫБАЕВ А.Б.* -старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ОРАЗОВ Ш.Б.* - доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ИСАЕВ А.И.* - PhD докторант Международного казахско - турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- РАХМЕТ Ү.Р.* -кандидат педагогических наук Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БОРАНБАЕВА А.Р.* - PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г.Шымкент
- АРЫМБАЕВА К.М.* -доктор педагогических наук, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова, г. Шымкент

- КАРСЫБЕКОВА Ш.* - кандидат филологических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТУРЛИБЕКОВ Б.Д.* - кандидат социологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- РАЙИМОВ М.С.* - магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- МАГЖАН С.* - кандидат филологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- УМИРБАЕВ Е.* - кандидат филологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- УСЕНБАЕВА Ш.* - преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- МЕЙРБЕКОВ А.К.* - PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТАСПОЛАТОВ Б.Т.* - кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова, г. Шымкент
- КУЩАНОВА А.Н.* - преподаватель Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
- САДИБЕКОВ А.К.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЕРГУБЕКОВА Ж.С.* - PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- НАКИПОВ Б.И.* - доктор юридических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АЛАЙДАРОВ А.А.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ГИРИТЛИОГЛУ Ш.* - PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
- НАРТАЙ А.Н.* - PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТУРКМЕН Ф.* - доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
- АЛМУХАМБЕТОВА Б.Ж.* - кандидат экономических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЕРМАНКУЛОВА Р.И.* - кандидат экономических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЕСЕНТАЕВА А.П.* - магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- КУЛБАЕВА М.А.* - кандидат экономических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ЖОЛДИБАЕВА А.М.* - преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ИСАЕВ Г.И.* - кандидат технических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- БАЕШОВ А.Б.* - доктор химических наук, академик НАН РК, заведующий лабораторией АО «Институт топлива, органического катализа и электрохимии» имени Д.В.Сокольского, г. Алматы
- АЙБОЛОВА Г.К.* - кандидат технических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- ТУЛЕШОВА Э.Ж.* - кандидат химических наук, ассоциированный профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
- САРБАЕВА Г.Т.* - кандидат технических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

<i>САРБАЕВА Қ.Т.</i>	-кандидат химических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
<i>ЖЫЛЫСБАЕВА Г.Н.</i>	-кандидат технических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
<i>ДАЙРАБАЕВ Р.А.</i>	- кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
<i>МАМЫРБЕКОВА А.К.</i>	-кандидат химических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
<i>КАСЫМОВА М.К.</i>	-кандидат химических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауезова, г. Шымкент
<i>МАМЫРБЕКОВА А.К.</i>	-кандидат химических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
<i>МАМИТОВА А.Д.</i>	-кандидат технических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауезова, г. Шымкент

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- ZHOLDASBAYEV S.Zh.* -Doctor of Historical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior Research Fellow at the Research Institute of Archeology
- JETIBAYEV K.M.* - Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Research Institute of Archeology, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BAKHTYBAYEV M.M.* - Senior researcher, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ARYNOV K.S.* - Senior researcher, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SADYKOV T.S.* -Doctor of Historical Sciences, Professor, Eurasian national University named after L.N.Gumilev
- KHASSENOVA Zh.O.* -Doctoral student, Eurasian national University named after L.N.Gumilev
- SULEYMENOVA D.D.* -Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Western Kazakhstan Innovative-Technological University. Uralsk.
- DINASHEVA L. S.* -Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- AKSOY M.O.* -doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- RUSTAMBEKOVA M.E.* -Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- OSPAANOVA A.A.* -PhD, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BALTABAEVA A.U.* -Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BITEMIROV K.T.* -Candidate of Juridical Science, Associate Professor, Akhmet Yassawi, International Kazakh-Turkish University
- ORDAEVA A.* -PhD, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ASALYOGLY A.* - PhD, Tunceli University, Turkey
- SHADINOVA G.A.* - Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- DZHAPPAROVA R.T.* - Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
- KOLEGEN G.B.* - Senior Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TORIBAEVA Zh.Z.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BAIMANOVA U.Sh.* - Doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ABILDINA S.K.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Karaganda State University named after E.A.Buketov
- BEYSENBAYEVA A.M.* -Doctoral student, Karaganda State University named after E.A.Buketov
- MUTANOVA A.U.* -Doctoral student Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ATIKOL B.U.* - Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BEISEMBAYEVA A. A.* - Candidate of pedagogical sciences, professor of Ablaihan Kazakh University of international relations and world languages, Almaty
- TURDALIYEVA Sh. T.* -Candidate of Psychological Sciences, Taraz State Pedagogical University
- ZHOLDASBEKOV A.A.* -Doctor pedagogical Kazakhstan engineering and pedagogical university
- MIRZABEKOV E.E.* -Doktorat student M.Auezov south kazakhstan state university
- ALIMBEKOVA L.T.* -Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

- COSKUN A.* Doctor , Associate Professor, Gazi University, Turkey.
- AMAN SHOLOVA A.* -Doctoral student, Gazi University, Turkey.
- ADIRBEKOV K.M.* - PhD, Doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ADIRBEKOVA A.D.* Instructor, Kentau Bilim-Innovation Lyceum
- ABDINAZAR B.Zh.* Instructor, Kentau Bilim-Innovation Lyceum
- PRALIEVA R.E.* -Senior Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISKAKOVA P.K.* -Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ORAZBEKULI K.* -Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ORAZBAEV E.D.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BERKIMBAYEV K.M.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ABUSEITOV B.Z.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SARYBAYEVA A.Kh.* -Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor , Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TURMAMBEKOV T.A.* -Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SERIKKYZY A.* -PhD, Doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KURALBAYEVA A.A.* -PhD, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- AKIOL X.* -Doctor, Professor, Gazi University, Turkey
- SALYBEKOVA N.N.* - PhD Doctor, senior teacher Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SERZHANOVA A.E.* -senior teacher Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SEIDAKHMETOV E.E.* -Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Honorary Worker of Sports of the Republic of Kazakhstan
- MUKHAMEDJANOV B.K.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KOISHIBAYEV A.B.* -Senior Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ORAZOV Sh. B.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISAYEV A.I.* -Doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- RAHMET .U* - Candidate of pedagogical sciences, professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BORANBAYEVA A.R.* - PhD, Doctoral Candidate South Kazakhstan state pedagogical university
- ARYMBAYEVA K.M.* -Doctor of pedagogy. M. Auezov South-kazakhstan state university
- KARSIBEKOVA Sh.P.* -Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TURLYBEKOV B.D.* -Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- RAYIMOV M.S.* - Master student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MAGZHAN S.* -Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- UMIRBAYEV E.* -Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

- USENBAYEVA Sh.* -Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MEYRBЕКOV A.K.* -PhD, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TASPOLATOV B.T.* Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Mukhtar Auezov Southern Kazakhstan State University. Shymkent.
- KUCHSHANOVA A.N.* -Senior Lecturer, K.Zhubanov Aktobe Regional State University
- SADIBEKOV A.K.* - PhD, Doctoral Student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ERGUBEKOBA Zh.S.* -PhD, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NAKIPOV B.I.* Doctor of Juridical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ALAI DAROV A.A.* - PhD, Doctoral Student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- GİRİTLİOĞLU Sh.* -PhD of International Relations, Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
- NARTAY A.N.* - PhD, Doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TURKMEN F.* -PhD, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ALMUHAMBETOVA B.Zh.* -Candidate of Economical Sciences, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ERMANKULOVA R. I.* -Candidate of Economics Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- YESSENTAYEVA A.P.* -Master student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KULBAYEVA M.A.* -Candidate of Economical Sciences, Senior Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ZHOLDYBAEVA A.M.* - Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISAYEV G.I.* - Candidate of Technical Sciences, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BAESHOVA.* -Doctor of Chemical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Head of the Laboratory, D.V.Sokolsky Institute of Fuel, Organic Catalysis and Electrochemistry
- AIBOLOVA G.K.* -Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TULESHOVA E.ZH.* -Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- DAIRABAYEV R.A.* - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SARBAEVA G.T.* - Candidate of Technical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SARBAYEVA K.T.* -Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ZHYLYSBAYEVA G.N.* - Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MAMYRBEKOVA A.K.* - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KASYMOVA M.K.* -Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, M.Auezov Southern Kazakhstan State University. Shymkent.
- MAMYRBEKOVA A.K.* - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MAMITOVA A.D.* -Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, M.Auezov Southern Kazakhstan State University. Shymkent

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ЖОЛДАСБАЕВ С.Ж.
ЖЕТІБАЕВ К.М.
БАХТЫБАЕВ М.М.
АРЫНОВ Қ.С.

Сығанақ қалашығының Шығыс қақпасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары 7-17

САДЫКОВ Т.С.
ХАСЕНОВА Ж.О.

Практики реабилитации жертв политических репрессий в казахстане в 50-60-е годы XX века 18-30

СҮЛЕЙМЕНОВА Д.Д.

31-36

Алашорданың Батыс бөлімінің құрылуы және оның атқарған қызметі

ДИНАШЕВА Л.С.
РУСТАМБЕКОВА М.Е.
АКСОЙ М.О.

Патшалық Ресейдің үстемдігі тұсындағы Қазақстандағы этнодемографиялық ахуалдың тарихнамасы 37-45

РУСТАМБЕКОВА М.Е.
ОСПАНОВА А.А.

Түркия мен Иран арасындағы серіктестік және бәсекелестік саясатының тарихы 46-50

ФИЛОСОФИЯ, ДИНАТУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ

БАЛТАБАЕВА А.Ю.

Ұлы Жібек жолындағы мәдени ескерткіштердің этносаралық және мәдениетаралық үнқатысудағы маңыздылығы 51-57

БИТЕМИРОВ Қ.Т.
ОРДАЕВА А.Ж.

58-63

Құқық философиясының негізгі бағыттары

ASALIOĞLU A.
SHADINOVA G.A.
JAPPAROVA R.T.
KÖLEGEN G.B.

Çağdaş Kazakistan'ın milli demografik siyasetinde anne ve çocuk sorunları 64-72

ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА, ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ТОРЫБАЕВА Ж.З.
БАЙМАНОВА Ұ.Ш.

«Ойлау» ұғымының түрлері және коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудағы рөлі 73-77

АБИЛЬДИНА С.К. БЕЙСЕНБАЕВА А.М.	
Бастауыш мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың теориялық мәселелері	78-84
MUTANOVA D.Yu. ORAZBEKULI K. ATIKOL B.U. BEYSEMBAYEVA A.A.	
Progress requirements for future specialists (english language teachers) is modern world's demand	85-94
ТҰРДАЛИЕВА Ш.Т.	95-102
Толеранттылық - педагогтың инклюзивті құзыреттілігінің негізгі шарты	
ЖОЛДАСБЕКОВ А.А. БЕРКИМБАЕВ К.М. МЫРЗАБЕКОВ Е.Е.	
Студенттердің креативті тұлғалығын дамытудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері	103-109
ӘЛІМБЕКОВА Л.Т.	
Медициналық жоғары оқу орнында мамандардың кәсіби дамуын жетілдіруде проблемаға негізделген оқытудың тиімділігі	110-116
COSHKUN A. AMANZHOLVA A.	
Use of naive bayes classifier for spam filtering	117-122
АДЫРБЕКОВ К.М. ПРАЛИЕВА Р.Е. АДЫРБЕКОВА А.Д. АБДИНАЗАР Б.Ж.	
Жанартылған білім беру бағдарламасының негізінде мұғалімдерді даярлау	123-130
ИСКАКОВА П.К. РАХМЕТ Ү.Р.	
Педагогикалық технологиялардың оқу үдерісінің тиімділігін арттырудағы ықпалы	131-135
ОРАЗБАЕВ Е.Д. ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.	
Білімгерлердің кәсіби мамандығының маңызы мен міндеттері	136-140
САРЫБАЕВА Ә.Х. ТУРМАМБЕКОВ Т.А. СЕРІКҚЫЗЫ А.	
Болашақ физика мұғалімдерінің функционалдық құзыреттілігін сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы қалыптастыру	141-147

ҚҰРАЛБАЕВА А.А. АКЙОЛ Х.	
1 сынып “Сауат ашу” және “Türkçe dersi” оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтін түрлерін салыстырмалы зерттеу	148-153
SALYBEKOVA N.N. ISAYEV G.I. SERZHANOVA A.E. PRALYEVA R.E.	
Ways of forming project activity in learning	154-158
МҰХАМЕДЖАНОВ Б.Қ. СЕЙДАХМЕТОВ Е.Е.	
Жалпы орта мектеп дене тәрбиесі мәні туралы ғылыми-педагогикалық көзқарастар	159-166
МҰХАМЕДЖАНОВ Б.Қ. ҚОЙШЫБАЕВ А.Б.	
Жасөспірімдерге патриоттық тәрбие берудің ерекшеліктері туралы	167-171
ОРАЗОВ Ш.Б. ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.	
Дене тәрбиесі жүйесінің негізгі бағыттары	172-177
ИСАЕВ А.И. АБУСЕЙТОВ Б.З. РАХМЕТ Ү.Р.	
Мектепке дейінгі балалардың дене тәрбиесі	178-181
BORANBAYEVA A.R. BERKIMBAYEV K.M. ARYMBAYEVA K.M. BEISEMBAYEVA A.A.	
The role of self-education in the development of teachers' professional competence	182-193
ФИЛОЛОГИЯ	
ҚАРСЫБЕКОВА Ш.П.	
Қазақ тілін өзге ұлт дәрісханасында жүргізудің өзекті мәселесі	194-199
TURLYBEKOV B.D. RAYIMOV M.S.	
The role of integrated lessons in teaching english	200-206
МАҒЖАН С.	
Тілдегі эмоцияны білдіретін ым-ишараттар («Күлу» ишараты бойынша)	207-211
ӨМІРБАЕВ Е. ҮСЕНБАЕВА Ш.	
Ескі қазақ жазба ескерткіштері лексикасында көне түркілік қабат	212-218
МЕЙРБЕКОВ А.К. ТАСПОЛАТОВ Б.Т.	
Этностың мәдени-мифологиялық танымының негізін құрайтын Қазығұрт аймақтық топонимдер мен аңыздардың заманауи бейнелері	219-224

KUCHSHANOVA A.N.	
Professional communication through translation	225-230
СӘДІБЕКОВ А.К. ЕРГУБЕКОВА Ж.С. АТИКОЛ Б.У.	
Ежелгі түрік ру-тайпаларының таңбалары негізінде қалыптасқан көне түрік жазуы	231-239
ЗАҢ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, ЭКОНОМИКА	
НАҚЫПОВ Б.И. АЛАЙДАРОВ А.А.	
Құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті дамытудың маңыздылығы	240-247
GİRİTLİOĞLU Sh.	
Çin halk cumhuriyeti'nin orta asya'daki Çikarlari ve Güvenlik stratejilerine yönelik Genel değerlendirme	248-253
БИТЕМИРОВ Қ.Т. НАРТАЙ А.Н.	
Генетиканың құқықтық аспектісі: негізгі ережелер мен нормалар	254-257
TÜRKMEN F.	
Türkiye turizminde sürdürülebilirlik	258-268
ALMUHAMBETOVA B.Zh. YERMANKULOVA R.I.	
Digital government in the practice of modern State administration	269-273
ЕСЕНТАЕВА А.П. КУЛБАЕВА М.А.	
Салықтық жоспарлау мен басқару есебінің өзара байланысының ұйым үшін тиімділігі	274-285
МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ХИМИЯ, ЭКОЛОГИЯ	
ЖОЛДЫБАЕВА А.М.	
«Балалар аурулары» пәнінен тәжірибелік сабақтарда қолдануға арналған инновациялық технологиялардың түрлері	286-292
БАЕШОВ А.Б. АЙБОЛОВА Г.Қ. ТУЛЕШОВА Э.Ж.	
Өндіріс қалдығы болып табылатын азот (Іі) оксиді газын залалсыздандырудың электрохимиялық тәсілдері	293-299
DAIRABAEV R.A.	
Sırdarya-Karadag Ülkesindeki Bıyoçeşitliliği Yükseltme Problemleri	300-307
САРБАЕВА Г.Т. САРБАЕВА Қ.Т.	
Таллийдің азот қышқылы ерітіндісіндегі электрохимиялық қасиеті	308-313

ЖЫЛЫСБАЕВА Г.Н.	
Темір (ii) нитратын синтездеу	314-319
МАМҮРБЕКОВА А.К. КАСЫМОВА М.К. МАМҮРБЕКОВА А.К. МАМИТОВА А.Д.	
Synthesis of microbiologically active substances on the basis of acetylenic amino alcohols	320-327
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ	328-341
МАЗМҰНЫ	342-360

İÇİNDEKİLER

TARİH, ARKEOLOJİ

ZHOLDASBAYEV S.Zh. ZHETIBAYEV K.M. BAKHTYBAYEV M.M. ARINOV K.S.	
Sığanak şehrinin doğu kapısında yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları	7-17
SADIKOV T.S. HASENOVA C.O.	
Rusya'nın Orta Asya'daki politikasının ve ekonomik çıkarlarının tarihsel yönleri	18-30
SÜLEYMENOVA D.D.	
Alaş ordunun batı şubesinin kurulması ve faaliyetleri	31-36
DİNAŞEVA L.S. RUSTAMBEKOVA M.E. AKSOİ M.O.	
Rusya kırıllığı yönetimi altındaki Kazakistan'da etnodemografik durumun tarihi	37-45
RUSTAMBEKOVA M.E. OSPAANOVA A.A.	
Türkiye ile İran arasındaki ortaklık tarihçesi ve rekabet politikası	46-50
FELSEFE, İLAHİYAT, SOSYOLOJİ	
BALTABAYEVA A.Yu.	
Büyük ipek yolundaki kültürel anıtların etnik ve kültürel iletişimdeki değeri	51-57
BİTEMİROV K.T. ORDAEVA A.J.	
Hukuk felsefesinin temel yönleri	58-63
ASALIOĞLU A. SHADINOVA G.A. JAPPAROVA R.T. KÖLEGEN G.B.	
Çağdaş Kazakistan'ın millî demografik siyasetinde anne ve çocuk sorunları	64-72
PSİKOLOJİ, PEDAGOJİ, ÖĞRETİM METODOLOJİSİ	
TORYBAEVA Z.Z. BAYMANOVA W. Sh.	
Düşünme kavramının tipleri ve iletişim becerileri oluşturmadaki rolü	73-77
ABİLDİNA S.K. BEİSENBAEVA.M.	
İlköğretim okulu öğrencilerinin araştırmalarına ilişkin teorik konular	78-84

MUTANOVA D.Yu. ORAZBEKULY K. ATİKOL B.U. BEİSEMBAEVA.A.	
Gelece uzmanlar için ingilizce gereklilikler (ingiliz dili öğretmenleri) modern dünyanın talebidir	85-94
TURDALIEVA Sh.T.	
Tolerans - öğretmenin kapsayıcı yeterliliğinin ana koşulu	95-102
ZHOLDASBEKOV A.A. BERKİMBAYEV K.M MIRZABEKOV E.E.	
Öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin geliştirilmesinde öz-egitimin rolü	103-109
ALİMBEKOVA L. T.	
Tip yüksek öğrenim kurumunda uzmanların profesyonel gelişimini artırmada problem Odaklı Eğitimin Uygunluğu	110-116
COŞKYN A. AMANZHLOVA A.	
Spam filtrelemek amacıyla naif bayesian sınıflandırıcısı kullanma	117-122
ADYRBEKOV K.M. PRALİYEVA R.E. ADYRBKOVA A.D. ABDİNAZAR B.	
Güncellenmiş bir eğitim programına dayanan öğretmen eğitimi	123-130
ISKAKOVA P. K. RAHMET Ü.R.	
Pedagojik teknolojilerin eğitim sürecinin verimliliğini artırma etkisi	131-135
ORAZBAEV E. D. ORAZBEKULI K.	
Öğrencilerin mesleki faaliyetlerinin amacı ve hedefleri	136-140
SARYBAEVA A.H. TURMAMBEKOV T.A. SERİKKIZI A.	
Mustakbel fizik öğretmenlerinin fonksiyonel yeterliğini eleştirel düşünme teknolojisi aracılığıyla oluşturma	141-147
KURALBAYEVA A.A. AKYOL H.	
1 sınıf “savat aşu” ve “türkçe dersi” ders kitaplarındaki konu ve metin türlerinin karşılaştırılması	148-153
SALYBEKOVA N.N. ISAYEV G.İ. SERJANOVA A.E. PRALİEVA R.E.	
Öğrenmede proje etkinliği olma yolları	154-158

MUHAMEDJANOV B.K. SEYDAHMETOV E.E.	
Umumi okullardaki beden eğitimiyle ilgili bilimsel pedagojik görüşler	159-166
MUHAMEDJANOV B.K. KOISHYBAYEV A.B.	
Genç kuşağa vatanseverlik duygusu aşılamanın özellikleri hakkında	167-171
ORAZOV Sh.B. ORAZBEKULI K.	
Beden eğitimi sisteminin temel yönleri	172-177
ISAEV A.I. ABUSEİTOV B.Z. RAHMET Ü.R	
Okul öncesi çocukların beden eğitimi	178-181
BORANBAEVA A.R. BERKİMBAYEV K.M. ARIMBAEVA K.M. BEİSEMBAEVA A.A.	
Öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin geliştirilmesinde öz-egitimin rolü	182-193
FİLOLOJİ	
KARSYBEKOVA S.P.	
Yabancılara kazak dili öğretmenin temel sorunları	194-199
TURLYBEKOV B.D. RAIYAMOV M.S.	
İngilizce öğrenmede entegre derslerin rolü	200-206
MAGJAN M.S.	
Konuşma dilindeki duyguyu yansıtan jestler (gülümseme örneğinde)	207-211
ÖMİRBAYEV E. USENBAEVA Sh.	
Eski kazak yazılı eserleri sözcüklerinde eski türk katmanları	212-218
MEİRBEKOV A.K. TASPOLATOV B.T.	
Etnosun kültürel ve mitolojik bilişlerini tanımlayan kazıgurt bölgesinin toponim ve mitlerinin modern görüntüleri	219-224
KUCHSHANOVA A.N.	
Çeviri ile Mesleki İletişim	225-230
SADİBEKOV A.K. ERGUBEKOVA Zh.S. ATİKOL B.U.	
Eski türk kavimlerinin damgaları temelinde oluşan eski türk yazıtları	231-239

HUKUK, ULUSLARARASI İLİŞKİLER, EKONOMİ

NAKIPOV B.I.
ALAYDAROV A.A.

Hukuki zihniyet ve hukuki kültürü geliştirmenin önemi 240-247

GİRİTLİOĞLU Sh.

Çin halk cumhuriyeti'nin orta Asya'daki çıkarları ve Güvenlik Stratejilerine yönelik Genel değerlendirme 248-253

BİTEMİROV K.T.
NARTAY A.N.

Genetiğin yasal yönleri: temel kurallar ve standartlar 254-257

TÜRKMEN F.

Türkiye turizmde sürdürülebilirlik 258-268

ALMUHAMBETOVA B.Zh.
YERMANKULOVA R.I.

Modern uygulamada dijital hükümet kamu yönetimi 269-273

YESENTAYEVA A.P.
KULBAYEVA M.A.

Şirket için vergi planlaması ve yönetim muhasebesinin etkileşim etkinliği 274-285

TIP, BİYOLOJİ, KİMYA, EKOLOJİ

ZHOLDYBAYEVA A.M.

"Çocuk hastalıkları" konulu pratik derslere uygulanan yenilikçi teknoloji türleri 286-292

BAYESHOV A.B.
AİBOLOVA G.K.
TULESOVA E.J.

Endüstriyel atığı olarak sayılan azot oksit (Ii) gazını dezenfeksiyon etmenin elektrokimyasal yöntemleri 293-299

DAIRABAYEV R.A.

Sırdarya-karadag ülkesindeki bıyoçeşitliliği yükseltme problemleri 300-307

SARBAYEVA G. T.
SARBAYEVA C.T.

Tallidi'nin nitrik asit çözeltisindeki elektrokimyasal özellikleri 308-313

ZİLYSBAEVA G. N.

Demir (ii) nitratın sentezi 314-319

MAMYRBEKOVA A.K.
KASSYMOVA M.K.
MAMYRBEKOVA A.K.
MAMITOVA A.D.

Asetilenik amino aktif maddelerin alkollerin mikrobiyolojik sentezi 320-327

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ 328-341

İÇİNDEKİLER 342-360

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

ЖОЛДАСБАЕВ С.Ж.
ЖЕТИБАЕВ К.М.
БАХТЫБАЕВ М.М.
АРЫНОВ К.С.

Проведение археологических раскопок на восточном
въезде городища Сыганак 7-17

САДЫКОВ Т.С.
ХАСЕНОВА Ж.О.

Практики реабилитации жертв политических репрессий
в Казахстане в 50-60-е годы XX века 18-30

СУЛЕЙМЕНОВА Д.Д.

Образование западного отделения Алаш-Орды и ее деятельность 31-36

ДИНАШЕВА Л.С.
РУСТАМБЕКОВА М.Е.
АКСОЙ М.О.

Историография этнодемографического положения в Казахстане
в период царской России 37-45

РУСТАМБЕКОВА М.Е.
ОСПАНОВА А.А.

История сотрудничества и конкурентной политики
между Турцией и Ираном 46-50

ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ, СОЦИОЛОГИЯ

БАЛТАБАЕВА А.Ю.

Значение памятников культуры Великого шелкового пути в межэтническом и
межкультурном диалоге 51-57

БИТЕМИРОВ К.Т.
ОРДАЕВА А.Ж.

Основные направления правовой философии 58-63

АСАЛЫОГЛЫ А.
ШАДИНОВА Г.А.
ДЖАППАРОВА Р.Т.
КОЛЕГЕН Г.Б.

Проблема матери и ребенка в национальной демографической политике
современного Казахстана 64-72

ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА, МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ

ТОРЫБАЕВА Ж.З.
БАЙМАНОВА У.Ш.

Виды понятия «мышление» и роль формирования
коммуникативной компетенции 73-77

АБИЛЬДИНА С.К. БЕЙСЕНБАЕВА А.М.	
Теоретические проблемы формирования исследовательских навыков учащихся начальной школы	78-84
МУТАНОВА Д.Ю. ОРАЗБЕКУЛЫ К. АТИКОЛ Б.У. БЕЙСЕМБАЕВА А.А.	
Требования к прогрессу для будущих специалистов - современные мировые требования	85-94
ТУРДАЛИЕВА Ш.Т.	
Толерантность как основное условие инклюзивной компетентности педагога	95-102
ЖОЛДАСБЕКОВ А.А. БЕРКИМБАЕВ К.М. МЫРЗАБЕКОВ Е.Е.	
Психолого-педагогические особенности развития креативной личности студента	103-109
АЛИМБЕКОВА Л.Т.	
Эффективность проблемно-ориентированного обучения в повышении профессионального развития специалистов медицинского высшего учебного заведения	110-116
ЖОШКУН А. АМАНЖОЛОВА А.Б.	
Использование наивного байесовского классификатора для фильтрации спама	117-122
АДЫРБЕКОВ К.М. ПРАЛИЕВА Р.Е. АДЫРБЕКОВА А.Д. АБДИНАЗАР Б.Ж.	
Подготовка учителей на основе обновленной образовательной программы	123-130
ИСКАКОВА П.К. РАХМЕТ У.Р.	
Влияние педагогических технологий на повышение эффективности учебного процесса	131-135
ОРАЗБАЕВ Е.Д. ОРАЗБЕКУЛЫ К.	
Значение и задачи профессиональной специализации студентов	136-140
САРЫБАЕВА А.Х. ТУРМАМБЕКОВ Т.А. СЕРИККЫЗЫ А.	
Формирование функциональной компетенции будущих учителей физики по технологии критического мышления	141-147

КУРАЛБАЕВА А.А. АКЙОЛ Х.	
Сравнительное исследование тем и видов текста в учебниках 1 класса “сауат ашу” и “türkçe dersi”	148-153
САЛЫБЕКОВА Н.Н. ИСАЕВ Г.И. СЕРЖАНОВА А.Е. ПРАЛИЕВА Р.Е.	
Пути формирования проектной деятельности у обучающихся	154-158
МУХАМЕДЖАНОВ Б.К. СЕЙДАХМЕТОВ Е.Е.	
Научно-педагогические взгляды на значение физического воспитания в общей средней школе	159-166
МУХАМЕДЖАНОВ Б.К. КОЙШЫБАЕВ А.Б.	
Об особенностях патриотического воспитания подростков	167-171
ОРАЗОВ Ш.Б. ОРАЗБЕКУЛЫ К.	
Основные направления системы физической культуры	172-177
ИСАЕВ А.И. АБУСЕЙТОВ Б.З. РАХМЕТ У.Р.	
Физическое воспитание детей дошкольного возраста	178-181
БОРАНБАЕВА А.Р. БЕРКИМБАЕВ К.М. АРЫМБАЕВА К.М. БЕЙСЕМБАЕВА А.А.	
Роль самообразования в развитии профессиональной компетентности педагогов	182-193
ФИЛОЛОГИЯ	
КАРСЫБЕКОВА Ш.П.	
Актуальные вопросы обучения казахскому языку в аудиториях других наций	194-199
ТУРЛЫБЕКОВ Б.Д. РАИЙМОВ М.С.	
Роль интегрированных уроков в обучении английскому языку	200-206
МАГЖАН С.	
Мимика и жесты, отражающие эмоции в языке (по мимике «улыбаться»)	207-211
УМИРБАЕВ Е. УСЕНБАЕВА Ш.	
Древнетюркские слои в письменных памятниках староказахской лексики	212-218

МЕЙРБЕКОВ А.К. ТАСПОЛАТОВ Б.Т.	
Современные образы топонимов и мифов Казыгуртского региона, определяющие культурно-мифологическое познание этноса	219-224
КУЩАНОВА А.Н.	
Перевод и профессиональная коммуникация посредством перевода	225-230
САДИБЕКОВ А.К. ЕРГУБЕКОВА Ж.С. АТИКОЛ Б.У.	
Древнетюркская надпись, основанная на символах древнетюркских племен	231-239
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ЭКОНОМИКА	
НАКИПОВ Б.И. АЛАЙДАРОВ А.А.	
Значение развития правосознания и правовой культуры	240-247
ГИРИТЛИОГЛУ Ш.	
Общий анализ стратегии безопасности и интересов Китайской Народной Республики в Центральной Азии	248-253
БИТЕМИРОВ К.Т. НАРТАЙ А.Н.	
Правовые аспекты генетики: основные положения и нормы	254-257
ТУРКМЕН Ф.	
Устойчивое развитие туризма в Турции	258-268
АЛЬМУХАМБЕТОВА Б.Ж. ЕРМАНКУЛОВА Р.И.	
Цифровое правительство в практике современного государственного управления	269-273
ЕСЕНТАЕВА А.П. КУЛБАЕВА М.А.	
Эффективность взаимодействия налогового планирования и управленческого учета для организации	274-285
МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ХИМИЯ, ЭКОЛОГИЯ	
ЖОЛДЫБАЕВА А.М.	
Типы инновационных технологий, применяемые на практических занятиях по предмету «Детские болезни»	286-292
БАЕШОВ А.Б. АЙБОЛОВА Г.К. ТУЛЕШОВА Э.Ж.	
Электрохимические способы обеззараживания промышленного отхода газа оксид азота (II)	293-299

ДАЙРАБАЕВ Р.А.	
Пути улучшения биологического разнообразия в Сырдарьинско-Каратауской зоне	300-307
САРБАЕВА Г.Т. САРБАЕВА К.Т.	
Электрохимическое поведение таллия в растворе азотной кислоты	208-313
ЖЫЛЫСБАЕВА Г.Н.	
Синтез нитрата железа (II)	314-319
МАМЫРБЕКОВА А.К. КАСЫМОВА М.К. МАМЫРБЕКОВА А.К. МАМИТОВА А.Д.	
Синтез микробиологически активных веществ на основе ацетиленовых аминоспиртов	320-327
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	328-341
СОДЕРЖАНИЕ	342-360

CONTENT

HISTORY, ARCHAEOLOGYE

ZHOLDASBAYEV S.Zh.
ZHETIBAYEV K.M.
BAKHTYBAYEV M.M.
ARYNOV K.S.

Archaeological excavations carried out on the eastern gate of the ancient settlement Syganak 7-17

SADYKOV T.S.
KHASENOVA Zh.O.

Practices of rehabilitation of victims of political repressions in Kazakhstan in the 50-60s of the XX century 18-30

SULEYMENOVA D.D.

The Formation the Western Division of Alash-Orda and its Activities 31-36

DINASHEVA L.S.
RUSTAMBEKOVA M.E.
AKSOY M.O.

Historiography of the ethno-demographic situation in Kazakhstan in the period of Tsarist Russia 37-45

RUSTAMBEKOVA M.E.
OSPAANOVA A.A.

The history of partnership and competition policy between Turkey and Iran 46-50

PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES, SOCIOLOGY

BALTABAYEVA A.YU.

The Value of the Cultural Monuments of the Great Silk Road in the Inter-Ethnic and Intercultural Dialogue 51-57

BITEMIROV K.
ORDAEVA A.J.

Main directions of legal philosophies 58-63

ASALYOGLEY A.
SHADINOVA G.A.
DZHAPPAROVA R.T.
KOLEGEN G.B.

Mother and Child Problem in the National Demographic Policy of Contemporary Kazakhstan 64-72

PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, METHODS OF TEACHING

TORIBAEVA ZH.Z.
BAIMANOVA U.SH.

Types of "Thinking" Concept and its Role in Formation of Communicative Competence 73-77

ABILDINA S.K. BEISENBAEVA A.M.	
Theoretical problems of formation ability to research primary school pupils	78-84
MUTANOVA D.Yu. ORAZBEKULI K. ATIKOL B.U. BEYSEMBAEVA A.A.	
Progress requirements for future specialists (english language teachers) is modern world's demand	85-94
TURDALIYEVA Sh.T.	
Tolerance as the Basic Condition for Teacher's Inclusive Competence	95-102
JOLDASBEKOV A.A. BERKIMBAYEV K.M. MIRZABEKOV E.E.	
Psychology and pedagogical features of development of a creative personality of the student	103-109
ALIMBEKOVA L.T.	
Efficiency of Problem-Based Teaching the Professional Development of Specialists in Higher Medical Educational Institutions	110-116
COSHKUN A. AMANZHLOVA A.	
Use Of Naive Bayes Classifier For Spam Filtering	117-122
ADYRBEKOV K.M. PRALYEVA R.E. ADYRBKOVA A.D. ABDINAZAR B. ZH.	
Training of teachers on the basis of the updated educational program	123-130
ISKAKOVA P.K. RAHMET U.R.	
The Impact of Educational Technologies to Increase the Efficiency of the Educational Process	131-135
ORAZBAEV E.D. ORAZBEKULY K.	
The Value and Tasks of the Professional Specialization of Students	136-140
SARYBAYEVA A.KH. TURMAMBEKOV T.A. SERIKKYZY A.	
Formation of the Functional Competence of Future Teachers of Physics According to the Technology of Critical Thinking	141-147
KURALBAYEVA A.A. AKYOL H.	
Comparative Study of Types of Themes and Texts in "Sauat Ashu" and "Türkçe Dersi" Textbooks of the First Grade	148-153

SALYBEKOVA N.N. ISAYEV G.I. SERZHANOVA A.E. PRALYEVA R.E.	154-158
Ways of forming project activity in learning	154-158
MUKHAMEDZHANOV B.K. SEIDAKHMETOV E.E.	159-166
Scientific and pedagogical viewpoints about the importance of physical education in a general secondary school	159-166
MUKHAMEDZHANOV B.K. KOISHIBAYEV A.B.	167-171
About the peculiarities of patriotic education of teenagers	167-171
ORAZOV Sh.B. ORAZBEKULY K.	172-177
Basic directions of physical culture system	172-177
ISAYEV A.I. ABUSEYTOV B.Z. RAHMET U.R.	178-181
Physical culture of preschool children	178-181
BORANBAYEVA A.R. BERKIMBAYEV K.M. ARYMBAYEVA K.M. BEYSEMBAEVA A.A.	182-193
The role of self-education in the development of teachers' professional competence	182-193
PHILOLOGY	
KARSIBEKOVA Sh.P.	194-199
Topical issues of the Kazakh language teaching in non-native learners	194-199
TURLYBEKOV B.D. RAYIMOV M.S.	200-206
The role of integrated lessons in teaching English	200-206
MAGZHAN S.	207-211
Mimics and Gestures Reflecting Emotions in the Language (by "smiling" mimic)	207-211
UMIRBAYEV E. USENBAYEVA SH.	212-218
Ancient Turkic layers in written monuments of Old Kazakh vocabulary	212-218
MEYRBEKOV A.K. TASPOLATOV B.T.	219-224
Modern images of toponyms and myths of the Kazygurt region determining cultural and mythological knowledge of ethnoses	219-224

KUCHSHANOVA A.N.	
Professional communication through translation	225-230
SADIBEKOV A.K. YERGUBEKOVA J.S. ATIKOL B.U	
Ancient turkic inscription based on symbols of ancient turkic tribes	231-239
LAW, INTERNATIONAL RELATIONS, ECONOMY	
NAKIPOV B.I. AL Aidarov A.A.	
The Value of the Development of Legal Awareness and Legal Culture	240-247
GIRITLIOGLU Sh.	
General analysis of security strategies and interests of peoples eneral analysis of security strategies and interests of peoples republic of China in central Asia	248-253
BITEMIROV K.T. NARTAY A.N.	
Legal aspects of genetics: fundamentals and standards	254-257
TURKMEN F.	
Stable Development of Tourism in Turkey	258-268
ALMUHAMBETOVA B.Zh. YERMANKULOVA R.I.	
Digital government in the practice of modern State administration	269-273
YESSSENTAEVA A.P. KULBAEVA M.A.	
The effectiveness of the interaction of tax planning and management accounting for the company	274-285
MEDICINE, BIOLOGY, CHEMISTRY, ECOLOGY	
ZHOLDYBAEVA A.M.	
Types of Innovative Technologies Used in Practical Classes on the "Child Diseases" Subject	286-292
BAYESHOV A.B. AIBOLOVA G.K. TULESHOVA E.ZH.	
Electrochemical methods for decontamination of industrial waste of the gas nitrogen oxide (II)	293-299
DAIRABAEV R.A.	
The ways of improving biodiversity in the syrdarya-karatau zone	300-307
SARBAEVA G.T. SARBAEVA K.T.	
Electrochemical properties of thallium in solutions of nitric acid	308-313

ZHYLYSBAEVA G.N.	
The synthesis of the nitrate of iron (II)	314-319
MAMYRBEKOVA A.K.	
KASSYMOVA M.K.	
MAMYRBEKOVA A.K.	
MAMITOVA A.D.	
Synthesis of microbiologically active substances on the basis of acetylenic amino alcohols	320-327
INFORMATION ABOUT AUTHORS	328-341
CONTENT	342-360

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: профессор Бекжігіт Сердәлі
ф.ғ.к. Асил Шенгүн
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

**Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
Сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*
**Басуға 29.03.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60 X 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 22.6 Таралымы 200 Дана. тапсырыс 860. ©**

Баспахана мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080),(1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz